

MÉDIATÖRTÉNETI MOZAIKOK 2022

Médiatörténeti mozaikok 2022

48.

Sorozatszerkesztő:

Koltay András – Nyakas Levente: 2012–2019

Nyakas Levente – Szadai Károly: 2020–

Médiatörténeti mozaikok 2022

Szerkesztette:

Paál Vince

Médiatudományi Intézet

2023

A kutatást támogatta:



Minden jog fenntartva.

© Ábrahám Barna, Bárány Zsófia, Bartha Ákos, Dede Franciska, Fedeles-Czeferner Dóra, Klestenitz Tibor, Landgraf Ildikó, Paál Vince, Sebestyén Attila, Szabó Ferenc János, Sz. Nagy Gábor, Takács Róbert, Turbucz Dávid, Ujvári Hedvig, Vörös Boldizsár, 2023
© Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete, 2023

Tartalom

Előszó	7
„A' tény valóságát hivatkozálag” – A sajtó és a felekezetek Eötvös József első minisztersége (1848) idején Bárány Zsófia	11
A bukovinai székelyek és áttelepítésük megjelenítése a 19. századi illusztrált családi lapokban Landgraf Ildikó	25
Magyar tematikájú balettbemutatók a Magyar Királyi Operaházban Gustav Mahler vezetése alatt a korabeli sajtó tükrében (Új Rómeó – Csárdás – Vióra) Ujvári Hedvig	41
A nyilvánosság átalakulása a dualizmus korában a <i>Debreczeni Protestáns Lap</i> tükrében Klestenitz Tibor	73
„... miniszter, diplomata, fűzfapoéta, táncosné...” <i>A Hét</i> címlapképei (1889–1914) Dede Franciska	89
Az újságíró Moldován Gergely a magyar–román megbékélésért Ábrahám Barna	139
„A sajtó útjai szolgálják ügyünket legjobban” Feminista folyóiratok az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán Fedeles-Czeferner Dóra	161
Disztópia helyett utópiák Az új világlrend víziói a <i>Magyar Lányok / Lányok Ujsága</i> tanácsköztársasági számaiban Vörös Boldizsár	175
Az örök zugsajtó Paál Vince	189
Érdek és elfogultság rétegzettsége Az „advocacy journalism” komplexitása a két világháború közti <i>Kávésok Lapjában</i> Sebestyén Attila	207

Horthy Miklós államfői tevékenysége a sajtó tükrében: a '30-as évek Turbucz Dávid	227
Polgár Tibor hanglemez-kritikái (1935–1940) Szabó Ferenc János	241
A Nemzeti Tábor – Magyar Szocialista Mozgalom a közélet porondján Bartha Ákos	269
A katolikus sajtó helyzete a koalíciós időszakban Sz. Nagy Gábor	295
Az olvasásra neveléstől Hollywood népszerűsítéséig Egy nehéz műfajtranszfer és az államszocializmus nyilvánosságtörténete Takács Róbert	311

Előszó

A kötet, amelyet az olvasó a kezében tart, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézete által *Médiatörténeti mozaikok 2022* címmel Budapesten, 2022. december 9-én rendezett konferencián elhangzott előadások bővített és szerkesztett változatát tartalmazza. A tanulmányok a Médiatudományi Intézet keretei között folyó médiatörténeti kutatás újabb eredményeit képviselik.

Bárány Zsófia a vallás- és a közoktatási minisztérium 1848. évi tevékenységének néhány sajtótörténeti aspektusát mutatja be elsősorban az egyes felekezetek és báró Eötvös József miniszter levelezése alapján. A sajtó nemcsak a minisztérium közléseit juttatta el az érdekeltekhez, hanem alkalomadtán a minisztérium is a sajtóból nyert tájékoztatást egyes törekvésekről. A törvénybe iktatott sajtószabadság olykor már a kezdetekben is kellemetlenséget okozott az előljáróságoknak.

Landgraf Ildikó azt vizsgálja, hogy a 19. század közepén szerte Európában megjelenő képes családi sajtó magyarországi képviselői – mindenekelőtt az 1854-ben induló *Vasárnapi Ujság* –, hogyan ábrázolták a bukovinai székelyeket, milyen gyakorisággal volt szó róluk, milyen toposzokat használt a sajtó, milyen képanyagokon keresztül mutatta be a népcsoportot, illetve kik voltak ezen cikkek szerzői.

Ujvári Hedvig három nemzeti, magyaros balett színre kerülésének körülményeit mutatja be. A szerző jól érzékelteti azt az ellentétrendszert, amely a függetlenségi törekvések táncművészetben való kifejezésének szándéka, a magyar balettkultúra viszonylagos elmaradottsága és ebből következően a külföldi minták követésének kényszere között feszült. Tanulmánya a Magyar Királyi Operaház megnyitását követő első évek balettpremierjei közül az *Új Rómeó*, a *Csárdás*, valamint a *Vióra* című művek kontextualizálására vállalkozik, illetve figyelemmel kíséri a recepciótörténetüket is. Irodalomtörténeti vonatkozásuk sem elhanyagolható, mivel a Sztojanovits Jenő és Steiger Lajos zenéjére írt *Új Rómeó* librettója egy E. T. A. Hoffmann-novellán, míg a Szabados Károly jegyezte *Vióra* egy Jókai-elbeszélésen alapul. Utóbbi bemutatóját nagyon várta a közönség, de a premier éveket csúszott, ami az Operaház zeneigazgatójának, Gustav Mahler pozíciójának gyengüléséhez, majd feladásához vezetett 1891 tavaszán.

Klestenitz Tibor a *Debreczeni Protestáns Lap* írásai alapján azt vizsgálja fel, hogyan változott a nyilvánosság kérdésének, illetve a sajtó szerepének megítélése a dualizmus korszakában. Amíg az 1880-as években még a népmisszió és a vallásos tartalmak közvetítése állt az első helyen, addig a következő évtizedben – az egyházpolitikai küzdelmek hatásaként – egyre fontosabbnak tűnt a református sajtó közéleti-politikai szerepe. Az anyagi, szervezetségi viszonyok azonban nem tették lehetővé, hogy – a katolikus mintákat követve – jelentősebb református közéleti sajtó jöjjön lére, ezért a XX. század első évtizedeiben újra a református belső nyilvánosságra tették a hangsúlyt.

Dede Franciska az 1889-ben meginduló, vasárnaponként megjelenő *A Hét* című lap első huszonöt évfolyamának címlapképeit veszi sok szempontból górcső alá. Vizsgálja a képek típusát (fotó, rajz, metszet stb.), témáját, a címlapképen szereplő személyek számát, az újság és az olvasók képekhez, illetve az ábrázolt személyekhez való viszonyát, és foglalkozik a fotókat készítő fényképezetek személyével is. A portrék legtöbbször a köz-, társas-, irodalmi és mű-

vészeti élet neves szereplőit ábrázolták. A képek megkomponáltak, személyesek, de egyben távolságtartók, tiszteletben tartják a bemutatott személy magánszféráját.

Ábrahám Barna a mára jórészt elfeledett, román származású néprajzkutató, nyelv- és irodalomtörténész, publicista, újságíró Moldován Gergelynek a magyar-román megbékélés érdekében tett fáradozásait mutatja be. A szamosújvári születésű Moldován *Ungaria* címmel román nyelvű társadalmi-tudományos-irodalmi folyóiratot indított, amelynek hasábjain számos cikkben elítélte Románia irredenta tevékenységét, áttekintette a román-magyar együttélés megoldandó kérdéseit, elítélte a románokat magyar oldalról sújtó előítéleteket, és síkra szállt az erdélyi románság integrációjáért. A szerző foglalkozik Moldován kortársai általi megítélésével és személyének a jelenkori magyar és román tudományosságban megkezdett újraértékelésével is.

Fedeles-Czeferner Dóra *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten* című monográfiájában a Monarchia három legjelentősebb polgári-liberális, feminista egyesületének 1907 és 1918 közötti sajtótevékenységét mutatta be. A tanulmány ezen kötet legfontosabb mondanivalóját foglalja össze. A monográfia foglalkozik a lapokat kiadó szervezetek történetével, a szerkesztésben résztvevő személyekkel, a lapokban megjelent tartalmak kvantitatív és kvalitatív elemzésével is. A szerző a feminista lapokkal kapcsolatos korábbi szakirodalmi megállapításokat számos ponton árnyalja, illetve korrigálja, és új felismerésekhez jut.

Vörös Boldizsár az 1894 és 1944 között megjelenő, fiatal lányoknak szánt, eredetileg nemzeti, konzervatív szellemű *Magyar Lányok* című képes hetilapnak a Tanácsköztársaság idején játszott propagandisztikus szerepét vizsgálja. Az ekkor *Lányok Ujsága* cím alatt kiadott lap számos cikke a proletárdiktatúra vezetői által propagált, a jövőben megvalósítandó „ideális” világtrend érdekében mozgósított, ami által legitimálta a Tanácsköztársaság radikális intézkedéseit, beleértve a terrort is. A szerző elemzi azokat a technikákat is, amelyeket a cikkek szerzői alkalmaztak. Az ilyen szövegek közreadása azt a célt is szolgálhatta, hogy a szerkesztők fenntarthatassák lapjukat az új viszonyok között is.

Paál Vince tanulmányában azt fejtegeti, hogyan jelent meg a magyarországi közvéleményben a zugsajtó problematikája. A zugsajtó fogalma alá szinte a kezdetektől beleértették a sajtóval elkötetett üzleti szélhámoskodás mellett a nem megfelelő szakmaisággal készült sajtótermékeket is. Megfigyelhető, hogy Magyarországon a zugsajtó kérdése az elejétől fogva átpolitizált volt. A zugsajtó visszaszorítására tett törekvések sokszor az ellenfél legyőzésének szándékával kapcsolódtak össze. A zugsajtó szó ma már régiesnek hat, de más elnevezések alatt a mai médiának is egyik legkárosabb jelensége.

Sebestyén Attila az „advocacy journalism” fogalomkörének felhasználásával a két világháború közötti magyar kávéipari szaklap szövegein keresztül az érdek és az elfogultság rétegzettségét veszi szemügyre. Az elemzett cikkek alapján az érdekképviselési szaklapírás különböző időbeli fázisait és fokozati szintjeit tárja fel, és rámutat, hogy egy szakmai orgánus milyen fontos szerepet játszhat egy iparág számára a belső konfliktusok kezelésében is.

Turbucz Dávid elsősorban a Magyar Távirati Iroda hírei és a *Pesti Hírlap* cikkei alapján Horthy Miklós kormányzó reprezentatív és nem reprezentatív, illetve politikaformáló és formális politikai tevékenységének a nyilvánosságban való megjelenését elemzi az 1930-as években. Összeveti, hogy az így kapott eredmények mennyiben támasztják alá a szakirodalomnak Horthy szerepfelfogására vonatkozó megállapításait.

Szabó Ferenc János a *Tükör* című folyóiratnál 1935 és 1940 között rovatvezetőként működő Polgár Tibor hanglemez-kritikáit veszi tanulmánya tárgyává. Polgár kritikái a korszak legjelentősebb hanglemez-recenzióinak tekinthetők. Szabó – Polgár írásai alapján – kimutatja, mennyiben változtatták meg a zenehallgatást a hangfelvételek. Polgár írásaiból a korabeli magyar hanglemezgyártás helyzetéről is értékes információk nyerhetők, továbbá a hangfelvétel és az audiovizualitás közötti kölcsönhatás problematikája is felmerül.

Bartha Ákos a Nemzeti Tábor – Magyar Szocialista Mozgalomnak és alapítójának, a magyar nemzeti szocializmus egyik első képviselőjeként számon tartott Szűts Ivánnak a politikai nyilvánosságban elfoglalt szerepét vizsgálja meg. A közvélemény által nyilas ellenpártént értelmezett formáció akkor tudott publikációival nagyobb sajtóvisszhangot kelteni, amikor kormányközeli körök általa is a nyilasok megosztására törekedtek.

Sz. Nagy Gábor a katolikus lapalapítások nehézségeit érzékelteti a koalíciós időszakban. A katolikus egyház végig kemény küzdelmet folytatott korábbi sajtópozícióinak visszaszerzéséért, valamint azért, hogy a politikai pártokkal, illetve azok egyesületeivel azonos jogokat élvezzen a nyilvánosság színterén. A szerző számos példát hoz a lapalapítási kísérletekre, és levéltári források megismerésével mutatja be a Miniszterelnökség, a szovjetek által vezetett Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a Tájékoztatásügyi Minisztérium útvesztőiben vergődő kérelmek sorsát.

Takács Róbert a képregény magyarországi recepció- és transfertörténetén keresztül ábrázolja az államszocialista korszakban a nyilvánosság korlátainak változását. A sztálinista időszakban egy időre teljesen száműzték, majd az olvasásra nevelés eszközeként visszatérhetett a képregény, a propagandafunkció lehetőségét is felismerték benne, és a vele való szórakoztatás is elfogadott céllá vált. Ellenzői nemcsak a nyugat-kelet, hanem a magas kultúra-populáris kultúra ellentétét is látatták benne. A lassú politikai olvadás és a gazdasági kényszerek továbbtagították a nyilvánosság határait a képregények előtt is, hogy az aztán 1988-ban – a folyamat szimbolikus tetőzéseként – egy központi napilapban egy amerikai film reklámjaként is megjelenjen.

A szerzők és a szerkesztők reményei szerint az itt olvasható tanulmányok értékes mozaikkal járulnak hozzá a magyar médiatörténetíráshoz.

Paál Vince

„A’ tény valóságát hivatkozálag”

A sajtó és a felekezetek Eötvös József első minisztersége (1848) idején

BÁRÁNY ZSÓFIA*

1848. április 7-én gróf Batthyány Lajos miniszterelnök vezetésével megalakult az első független, felelős magyar kormány, amelyben báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterként vállalt szerepet.¹ Az 1848:3. törvénycikk 14. §. alapján felállított Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ügyintézésben a volt Helytartótanács működését követte. Öt osztályt állítottak fel. Az egyházak ügyeit felekezetek – (1) katolikus, (2) protestáns és unitárius, (3) ortodox – alapján osztották be. Melléjük létezett még a (4) közoktatási, valamint az (5) alapokat/alapítványokat kezelő gazdasági osztály.² Az első magyar kormány legfiatalabb (35 éves) miniszterére nagyon hamar valláspolitikai, de valójában határozottan politikai feladat hárult.

A tanulmány a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1848. évi működésének néhány sajtótörténeti vonatkozását mutatja be elsősorban a felekezetek és a miniszter közötti levélváltások alapján. Jelenleg ugyanis egy tízfős kutatócsoport dolgozik Eötvös levelezésének teljességre törekvő kiadásán.³ A kutatócsoport munkájában Eötvös első miniszterségének eddig még nem kutatott, egyházakkal történő kapcsolattartásának feldolgozása is helyet kapott. Remélhetőleg a forráskiadás majdani megjelentetésével jelentős mértékben szélesedik a forradalmi időszak állam-egyház kapcsolatának különböző szempontú, így sajtótörténeti vizsgálatainak lehetősége is.

1. A sajtó mint a hivatalos kapcsolattartás eszköze

1.1. A társadalmi átalakulást biztosító törvények

A minisztérium és a felekezetek 1848. évi viszonyában elsődleges szereppel bírtak a társadalmi átalakulást célzó törekvések. A március 18-án elfogadott, az egyházakat jelentős mértékben érintő, három – a közteherviselésről (1848:8. tc.), az úrbéri szolgáltatásokról (1848:9. tc.), valamint a papi tized megszüntetéséről (1848:13. tc.) szóló – törvénycikkeket gróf Batthyány Lajos miniszterelnök azonnal kinyomtatta és szétküldte a megyékbe. Ennek következtében a minisztériumhoz beérkező levelek jelentős része foglalkozik az ezekhez a törvényekhez kapcsolódó kérdésekkel.

* Tudományos kutató, Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport. E-mail: barany.zsofia@oszk.hu

1 Minisztériuma főtisztviselőinek névsorát április 24-én nyújtotta be. Államtikára Szász Károly, a nagyenyedi református kollégium ismert tanára lett.

2 F. Kiss (1997): 18. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

3 A tanulmány az NKFIH 131564 Eötvös József levelezésének kiadása 2. c. projekt (Bölcsészettudományi Kutatóközpont) keretében feltárt dokumentumok felhasználásával készült.

A dézsma körüli problémákat jól mutatja a magyar püspöki kar júliusban kelt levele.

„Külömbféle álhírek szárnyalván az ország több vidékein, mellyeket egynemélyek használni akartak és tudtak is, – de a’ megszűnt jobbágyi tartozások fejében törvényileg megrendelt kármentesítést illető ’s folyó évi Julius 2^{kán} kiadott ministeri rendeletnek ferde elmagyarázása következtében is sikerült oda jutni törekvésükkel a’ roszakaratuaknak, miszerint most több plebániák hivei, illető templomnak, lelkészeik ’s iskola mestereiknek a’ kellő mezei munkákat véghez venni, és a’ szokott párbért⁴ megfizetni vonakodnak, sőt ezeknek teljesítését több egyházi megyékben egyenesen megtagadták.”⁵

A püspökök kérték a minisztert, hogy az „álhírek” keletkezett bujtogatások szülte balhiedelem” mielőbbi megszüntetése céljából adjon ki rendeletet, amely a híveket a tartozások megadására szólítja fel.

A kérés nem volt alaptalan. A kalocsai főegyházmegyében például nagyon feszültté vált a miskei és nádudvari plébános és a hívek közti viszony, miután általánosságban a lakosság jó része a tized eltörléséről szóló törvényre hivatkozva minden egyházi járadék további fizetését is megtagadta.⁶ Az üresedésben lévő prímási stallum egyik aspiránsa, Scitovszky János pécsi püspök májusi levele szerint pedig a pécsi egyházmegyében ugyan különösebb nyugtalanságok nem voltak tapasztalhatók, ám „találtnak mégis félreértések, mindennemű tulcsigázott és a’ valódi szabadság szellemével meg nem egyező kívánságok, kérések”.⁷ Mindazonáltal – elmondása szerint – körlevelekben kérte papságát, hogy igyekezzen a népet felvilágosítani.

1.2. „minden bevet vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek”

Hasonló fontossággal bírt az 1848:20. tc. 3. §-a is, amely szerint „minden bevet vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek”. A törvény szerint a pontos részletekről azonban a felekezetek meghallgatása után fognak törvényjavaslatot előterjeszteni. A szükséges előkészületekről Eötvös külön levélben tájékoztatta a protestáns egyházkerületeket, illetve a sajtóban is megjelenő rendelet formájában is felhívta az illetékes főpásztorokat, hogy egyházmegyéik vonatkozó adatait küldjék be a minisztériumba.⁸ A katolikus főpapok azonban – a kutatások jelenlegi állása szerint úgy tűnik – nem kaptak egyénileg tájékoztatást, felszólítást. Legalább is ezt igazolja Gaganetz József, eperjesi püspök levele, miszerint:

4 A párbér vagy ágybér a plébános terményben vagy készpénzben évenként kapott járandósága a házaspárokotól (néhol özvegyektől is). A 13. századtól az egyházi adó egyik fajtája. A plébánia alapítólevele, a *visitatio canonica* vagy a jogszokás állapította meg mibenlétét és mértékét. 1852-ben királyi elhatározás szólta róla. M. Kat. Lex.: *párbér*

5 A magyar katolikus püspöki kar levele Eötvös Józsefhez. Pest, 1848. július 19. MNL OL H 56 1848:172–1.

6 LAKATOS-SARNYAI (2001): 12.

7 Scitovszky János levele Eötvös Józsefhez. Pécs, 1848. május 17. MNL OL H 54 1848:147.

8 Eötvös József báró levele a protestáns egyházkerületekhez (hiv.). Budapest, 1848. április 27. MNL OL H 57 1848:3–5.; Eötvös József báró levele az ágostai hitvallást követők Dunán inneni egyházkerületéhez (hiv.). Budapest, 1848. május 6. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1848. május 14. 610. hasáb.; Eötvös József báró levele a Tiszántúli Egyházkerülethez (hiv.). Budapest, 1848. május 12. TTREL I.1. b. 120. 2532.

„A hirlapok utján⁹ értesültem, hogy a’ Minister Ur által az egyházmegyék, és kerületek Főpásztorai felszólítottak: miszerint Megyejök egyházaiban a’ lelkészek jövedelmeinek, megküldött példány szerint leendő összeírását eszközöljék. (...) Mindazomban az intézett felszólítás, sem a’ példány, melly szerint a’ kérdéses összeírás eszközöndö eddig hozzám nem érkezett.”¹⁰

A katolikusokkal történő hivatalos kapcsolattartásban feltehetőleg Eötvös a hierarchiát igyekezett szem előtt tartani, amelynek élén ekkor a kalocsai érsek állt. Őt ugyanis külön levélben szólította meg május első napjaiban a katolikus iskolák (1848:20. tc. 3. §.), az alsópapság ellátását (1848:13. tc. 2. §.), valamint az úrbéri kártalanításról (1848:9. tc. 1. §.) szóló tanácskozások céljából.¹¹

Egyébként a fiatal eperjesi püspökség főpapjának politikai magatartása nem meglepő, hiszen erősen befolyásolták egyházmegyéje etnikai viszonyai, azaz a szembenállás a reformellenzék magyarosító törekvéseivel. Gaganetz azonban korrekt kapcsolat kiépítésére törekedett az Eötvös vezette VKM-mel.¹²

Az eperjesi püspökhöz hasonlóan a munkácsi görögkatolikus szentszék szintén hírlapi értesüléseire hivatkozott, amikor kérte Eötvöst, hogy a görögkatolikusok számára külön osztályt állítson fel minisztériumába.

„[...] szomorúsággal telt kebellem kellett nyilvános hirlapokból méríteni tudomást, mellynél fogva egyedül mi, másfél milliomot meghaladó Görög Katholikus hitsorsosainkkal¹³ vagyunk olly szerencsétlen helyzetben, hogy a tisztelt Ministeriumnál saját képviseleti osztályzattal nem bírunk [...]”¹⁴

Ugyanezt szeretnék volna elérni az unitáriusok is saját maguk részére.

„[A]’ tisztelt minister ur f. e. april. 27^{én} költ a’ pesti hirlap 40^{-ik} számában közöltt értesítvénye szerint tárczája ügyeit szabályozván a’ hivatali osztályok között az unitarius egyházat a’ protestans osztályhoz csatolni méltoztatand; minthogy mi a’ Különböző hitfelekezetek szerint külön egyházi szabályok felállítását látnok czélszerűnek: teljes bizalommal kérjük méltóságodat, hogy a’ méltányosságnál fogva önálló külön vallásunkat illetőleg külön egyházi osztályt létesíteni [...]”¹⁵

9 Eötvös szóban forgó 1848. május 6-i rendeletét a *Pesti Hirlap*, a *Religio és Nevelés* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* is közölte. (*Pesti Hirlap*, 1848. május 7., 410.; *Religio és Nevelés*, 1848. május 14. 322.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1848. május 14. 609–610. hasáb)

10 Gaganetz József levele Eötvös József báróhoz. Eperjes, 1848. május 15. MNL OL H 56 1848:5–7.

11 Eötvös József báró levele Nádasdy Ferenc grófhoz (hiv.). Budapest, 1848. május 5. KFL Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsai Érseki Hivatal, Egyházkormányzati iratok, Politica, 305. nagydoboz.

12 FAZEKAS (2001): 116–118.

13 Magyarországon 1846-ban Fényes Elek leírása alapján 890.945 fő volt görögkatolikus lakos. FÉNYES (1847): 33. Az 1832. évi egyházi létszámjelentések alapján 505.000 lélekszámú volt a görögkatolikuság Erdélyben. HINTZ (1848): 53–54.

14 Munkács megyei szentszék levele Eötvös József báróhoz. Ungvár, 1848. május 9. MNL OL H 54 1848:25.

15 Az Unitáriusok Képviselő Egyházi Tanácsa levele Eötvös József báróhoz (hiv.). Kolozsvár, 1848. június 19. UEL 8-1848.

Az ortodoxok részére április 26-án, az 1848:20. tc. 8. §-a alapján tűzte ki a magyar kormány a kongresszust, amely rendeletet szintén néhány napon belül közölt a sajtó.¹⁶ Április közepétől ugyanis a belügyminiszter Szemere Bertalan kérésére a *Pesti Hirlap* egy külön rovatban közölte a hivatalos rendelkezéseket. A hivatalos napilap, a *Közlöny* 1848. június 8-án indult.¹⁷

A folyóiratok hasábjain olvasható rendeletek így elérték a nem bevett vallások képviselőihez is. A nagyváradi zsidóság – köztük az első magyar szemészorvos, Grósz Frigyes¹⁸ és fia¹⁹ – például hatásukra a keresztény felekezetekhez hasonlóan zsinattartását kérte a minisztériumtól.

„Midőn a ’ keresztény vallásfelekezetek legközelebbi napokban a ’ korszellem által az egyházban ’s igazgatásban szükségelt javítások megtételére, ujitások behozására (...) Önnek rendelete nyomán egyházi gyűlést tartandnak, egyedül a ’ zsidó valláson lévőkre e ’ tekintetben semmi gond nem fordítotték; egyedül nekünk nem szolgáltatik mód a ’ közvélemény által régen táplált vágyak kielégítésére. (...) Illy gyűlés megtartása csakugy lehetséges, eredménydúsan csakugy fog működhetni, ha Ön által, mint vallásügy minister által egybehivatik, rendeztetik, ’s tanácsával támogatatik.”²⁰

1.3. A közrend fenntartása

Hasonlóképpen fontos volt a közrend fenntartása is. Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök például²¹ április 20-i körlevelében arra kérte papjait, hogy a legújabb politikai eseményekről nyújtsanak felvilágosítást a hívek számára, továbbá hogy őket egyetértésre, a személy- és vagyonbiztonság megvédésére buzdítsák.²² Néhány nappal később, maga a kalocsai érsek, Nádasdy Ferenc körlevélben üdvözölte a politikai változásokat, illetve figyelmeztetett az újonnan kapott személyi szabadságok mértékletes felfogására. Külön kitért a sajtószabadság értékelésére, hiszen ahogy fogalmazott: „Még egy fontos ajándékot hozott számunkra az új szabadság: a szabad sajtót!”²³

16 THIM (1930): 138.

17 KOSÁRY (1985): 165–167.

18 Grósz Frigyes (1798–1858) az első magyar szemész. Fia Grósz Albert. Nagyváradon, Pesten, majd Bécsben tanult. 1825–1829 között Teltschben (Cseho.) dolgozott. 1829-ben a váradi zsidókórház orvosa lett. 1830-ban a szegények számára ingyenes ambulatóriumot alapított, amelyet haláláig maga tartott fenn. Az intézetet 1856-ban meglátogatta a király is. *M. Zsidó Lex.:* Grósz Frigyes.

19 Grósz Albert (1819–1901) szemészorvos. Apja Grósz Frigyes. A bécsi egyetemen tanult, külföldi tanulmányúton járt. A szabadságharc idején az aldunai táborban, majd a váradi honvéd-kórházban működött. 1852–1867-ig Nagyvárad főorvosa, majd törvényszéki orvos, végül a szemkórház főorvosa lett. *M. Zsidó Lex.:* Grósz Albert.

20 Nagyváradi zsidó reformált egyház levele Eötvös József báróhoz. Nagyvárad, 1848. május 10. MNL OL H 54 1848:200.

21 Április 13-i körlevelében arra szólította fel papjait, nyújtsanak felvilágosítást a nemzetorségről, hogy attól ne idegenkedjen a nép.

22 Csillagh Lajos levele Eötvös József báróhoz (hiv.). Zalaegerszeg, 1848. április 27. MNL OL H 56 1848:149–1. Később, szeptemberben a püspök öccsét Görgey Artúr árulásáért kivégeztette, novemberben Kossuth Lajos hazaárulónak nyilvánította a főpapot, aki elmenekült, majd 1849 márciusában lemondott püspökségéről.

23 LAKATOS-SARNYAI (2001): 13–17. Vö. A munkácsi görögkatolikus káptalan május 27-én szintén körlevelében fordult a papsághoz, miszerint kötelessége a népet „kellőleg és vigyázattal az új alkotmánynak lényegéről felvilágosítani”, illetve az esetleges zavargásokat megakadályozni. MOLNÁR (2018): 77.

Az általános állapotok mellett ezek az egyéni kezdeményezések is hatással lehettek Eötvösre, aki május 10-én körlevélben fordult az egyházi vezetőkhez. Közreműködésüket kérte a béke védelmében, miszerint: „hogyan megszokja a nép a' törvények, és ezek végrehajtói iránt tartozó engedelmességet, a' rendet, és békét jó sors, és szabadság feltételei gyanánt tekinteni.”²⁴ Az eddig kutatások alapján úgy tűnik, ez a körlevél nem jelent meg a sajtóban, ellentétben azonban az ennek hatására kelt nagyváradi görögkatolikus püspöki körlevéllel, amely az egyházmegye papjait a magyar nemzet iránti testvéri szeretetre és a honfrierények terjesztésére buzdította. A püspök körlevelét a *Pesti Hirlap* júniusban közölte.²⁵

A közrend fenntartására felszólító körlevelekre szükség volt. Március végén ugyanis, kiváltképp a Szerémségben és Szlavóniában, elsősorban a fölszabadult jobbágyok az uradalmak felosztását követelték. A karlócai érsek és a temesvári szerb püspök békére intő főpásztori körleveleikkel igyekeztek a népet lecsendesíteni.²⁶ Az április végi kikindai lázadáskor ugyancsak az érsekhez fordultak a kikindaiak, kérvén tőle a nép lecsendesítését.²⁷

Am más területeken is jelentkeztek feszültségek, miként azt a tavaszi győri események bizonyítják. Az április 20-án lezajló, ellenzéki értekezletet követően az a hír terjedt el, hogy Lukács Sándor²⁸ és társai el akarják törölni a katolicizmust, annak helyébe a protestantizmust kívánják uralomra juttatni. A résztvevők a sajtó mellett nyilvános szónoklatban is vissza akarták utasítani a vallásellenesség vádját. Április 23-án a közel kétezer fő előtt szónokló Lukácsot azonban a tömeg többször félbeszakította, továbbá botokkal fenyegette meg. Végül a bencés szerzetes, Rónay Jácint tisztázta őt a vád alól. Rónay beszédében arra figyelmeztette a népet, hogy egy szabad országban el sem képzelhető olyasmi, mint ami a rémhírekben elterjedt a katolikus templomfoglalásokról. Felszólalásának következtében a tömeg lecsillapodott. A *Hazánk* megfogalmazása szerint, Rónay „mondhatni, megmenti Lukács életét”.²⁹

1.4. Nemzetiségek

Volt azonban arra is példa, hogy a közösség fordult az újságok hasábjain a minisztériumhoz. A munkácsi görögkatolikus egyházmegye magyar ajkú hívei például a *Nemzeti* című politikai lapban június 16-án közzétett nyilatkozatban kérték a magyar nyelvű liturgia engedélyezését.

24 Eötvös József báró levele az egri érseki megye káptalani főhelyetteséhez (hiv.). Budapest, 1848. május 10. MNL OL H 148. Vö. Josip Rajačić levele Eötvös József báróhoz. Karlóca, 1848. május 18. MNL OL H 54 1848:148. Az érsek megküldte a miniszteri kérésnek megfelelően a közrend fenntartása érdekében kiadott körlevelét.

25 *Pesti Hirlap*, 1848. június 1., 501. Vö. Erdélyi Vazul levele Eötvös József báróhoz. Nagyvárad, 1848. május 18. MNL OL H 54 1848:149.; Erdélyi később újabb körlevelet intézett papjaihoz „minden a vallási különbsége miatt eredhető surlódás szülte káros következtésekért”. Erdélyi Vazul levele Eötvös József báróhoz. Nagyvárad, 1848. május 24. MNL OL H 54 1848:157.

26 THIM (1940): 32.

27 Uo., 68.

28 Lukács Sándor (1823–1854) 1840–42 között a győri királyi jogakadémia hallgatója, majd Széchenyi István mostohafiának, gr. Zichy Ottónak magántitkára volt. 1846-ban a vidéki Magyarország legerősebb ellenzéki csoportjának, a „győri tízek”-nek a tagja. A „magyar Marseille”, azaz Győr forradalmi megmozdulásainak egyik központi alakja. 1848 júniusában Győr város országgyűlési képviselőjének választják, szeptembertől a város kormánybiztosa. PÁLMÁNY (2002): 516–517.

29 BANA (2000): 174.; BALÁZS (1980): 225.; KOTECZKI (1999): 105.

A kérés nem volt újkeletű. A bizánci liturgia első magyar nyelvű fordításai ugyanis a nyelvújítás korából származtak. Ezek kéziratos formában terjedtek a magyar közösségekben.³⁰ Az államilag támogatott, hivatalos liturgiafordítás ügyét a hajdúkerületi és zempléni képviselők a reformkori – az 1843/44. és az 1847/48. évi – országgyűlések napirendjére vetették. Az előbbi pozsonyi diétán elsőként a zempléni követ, majd a hajdúkerületi követ szólalt fel a fordítás érdekében. Utóbbi indoklása szerint akkor a hívek az istentiszteleten értelmesen és buzgóbban tudnának részt venni. Pénzhiányra hivatkozva azonban az országgyűlés nem teljesítette a kérést, amely az 1847/48. évi országgyűlés előtt a hajdúkerület követeinek utasításában merült fel ismét. Mindeközben Hajdúdorogon erősödött a magyar liturgia utáni vágy.³¹

Eötvös figyelemmel volt a kérésre: „legújabbán e’ kívánat teljesítése iránti forró vágy a’ lapok után ismételve nyilvánítván”³² – írta a miniszter az illetékes püspöknek. Támogatásáról biztosította a főpapot, amennyiben ő is hozzájárul a „nemzetiséget nem csekély részben emelő közkívánat” teljesítéséhez. A nemzetiségi szempontok ez esetben különösen is fontosak lehettek Eötvös számára, hiszen az egyházmegye papságát a reformkor késői szakaszában több ízben is pánszláv vádakkal illették a korabeli sajtóban, illetve jelentésekben. Valójában azonban arról volt szó, hogy az egyházi értelmiség által vezetett ruszin nemzetiségi mozgalom főleg kulturális vonalon igyekezett kibontakozni.³³

A fordítások kapcsán éppen ellenkező véleményen voltak azonban az ortodoxia képviselői. Zsivkovics Panteleimon temesvári püspök³⁴, szerb irodalmár augusztusban arra hívta fel Eötvös figyelmét, hogy a görögkeletiek egyházügyeikbe történő súlyos beavatkozásnak élték meg az 1848:6. tc. 7. §-át,³⁵ amely a magyar nyelvű anyakönyvvezetésről rendelkezett. Az ellenszenvet azonban tovább növelték az elmúlt hónapok eseményei, miszerint: „hol a’ megyei gyűlésekben, hól pedig az utolsó Hongyülés teremében egyes, de valóban idétlen felszólalások történtek az egyházi könyvek magyar nyelvre fordítása, és ennek az óhitű népegyházba általános bevitele iránt.”³⁶

Nem véletlen, hogy több ízben is a magyar nyelvű anyakönyvek elégetésére került sor. Április 20-án például az újvidéki népgyűlésen, miután a városi jegyző beszámolt a pozsonyi küldöttség³⁷ sikertelen útjáról, a nép a magyar anyakönyvek kiadatását követelte, amelyeket a templom előtt elégették. Nagybecskerekén szintén elégették a magyar anyakönyveket. Versecen május 18-án tüzték ki a szerb zászlót, valamint a magyar anyakönyveket ugyancsak elégették.³⁸

30 DOBOS (2020): 392.

31 JANKA (2021): 404.

32 Eötvös József báró levele Popovics Vazulhoz (hiv.). Budapest, 1848. június 19. MNL OL H 56 1848:138–1.

33 MOLNÁR (2018): 71. Érdemes megemlíteni, hogy az egyházmegye élén lévő Popovics 1848-ban tagja volt a pesti országgyűlésnek, valamint üdvözölte a Függetlenségi Nyilatkozatot.

34 Živković, Pantaleimon (1795–1851). 1835-től dalmáciai, 1836-tól budai, 1841–1851 között temesvári püspök. Az 1842. évi érsekválasztásnál a Csernovits-párt jelöltje volt. Püspöksége román többségű volt. 1839–1848 között főrendi tagja az országgyűlésnek. 1848 júliusában felmentést kért az országgyűlési részvétel alól. PÁLMÁNY (2002): 1102.; THIM (1940): 89.

35 Vö. 1848:6. tc. 7. §.: „Olly helyeken is, hol a gyülekezethez szent beszédek magyar nyelven nem tartanak, a jelen országgyűlésnek berekesztésétől számítandó három évek mulva az anya-könyvek magyar nyelven irassanak.”

36 Zsivkovics Panteleimon levele Eötvös József báróhoz (hiv.). Temesvár, 1848. augusztus 31. MNL OL H 58 1848:8–14.

37 Egy küldöttség vitte fel Pozsonyba az újvidéki szerb hitközség határozatait. Mások mellett Kossuthal is tárgyaltak, aki kijelentette, hogy Magyarországon csak egy „politikai nemzetet” ismer el, a magyart, mellette a többiek nemzetiséget képeznek. THIM (1940): 32–39.

38 Uo., 49., 70., 73.

2. A sajtótörvény

1848 tavaszán a liberális egyházpolitikai lépésektől való félelem, az esetleges ellenzéki szembe fordulás lehetősége, de a reménykedés egyaránt jelen volt a katolikus főpásztoroknak a kormányhoz, illetve a kultuszminiszterhez való hozzáállásában.³⁹ Utóbbira jó példa, hogy az átalakulást pártoló, illetve a román-magyar megbékélést szorgalmazó, később a szabadságharcot támogató Erdélyi Vazul⁴⁰ nagyváradi görögkatolikus püspök már bő egy héttel a miniszteri kinevezését követően folyamodvánnyal fordult Eötvöshöz.⁴¹ Sőt, május 7-én már Ááron Tivadar,⁴² a budai egyetemi könyvnyomda⁴³ román művek cenzorának minisztériumi foglalkoztatását kérte, mivel, ahogy fogalmazott: „a Censura eltöröltetvén minden alkalmazás nélkül maradván fizetése is meg szüntetettvén”.⁴⁴ Az április első felében szentesített 1848:18. törvénycikk, a sajtótörvény valóban eltörölte a cenzúrát, valamint általános sajtószabadságot hirdetett. Ugyanakkor magába foglalta elsősorban a politikai napilapokra kirótt, magas összegű kauciót, illetve a kötelezettséget, miszerint a kiadvány egy példányát a sajtófelügyeletre jogosult hatósághoz is be kell nyújtani.⁴⁵

Ám egyéb könyv- és lapkiadással kapcsolatos kérés is érkezett a minisztériumba. Az író, evangélikus lelkész Edvi Illés Pál⁴⁶ például a következőképpen ajánlotta Eötvös figyelmébe Jean-Frédéric Oberlin filantrópról, evangélikus lelkészről, az Oberlin-egyesületek (kisdudóvók) névadójáról írt monográfiáját.

„[...] bátorkodom a kéziratot, ide mellékelve, Miniszter Uramnak megküldeni, és azon alázatos kéresemmel Felajánlani, hogy – ha a mű cél és korszerűnek fogna találtatni,

39 FAZEKAS (2021): 106.

40 Erdélyi (Árgyelán) Vazul/Bazil (Ardelean, Vasile) (1794–1862). Nagyváradon, Pesten és Bécsben tanult. 1820-ban szentelték pappá, 1835-től kanonok. 1842/43-tól nagyváradi görögkatolikus püspök. 1848-ban megjelent a pesti országgyűlésen, de hivatali okokból bő két hét múlva távozott. A debreceni országgyűlésen felmentették a megjelenés alól. 1850-ben hadbíróvási vizsgálat után felmentették. Az egyházi unió híve volt. PÁLMÁNY (2011): 82–83.

41 Lsd. Erdélyi Vazul levele Eötvös József báróhoz. Nagyvárad, 1848. április 18. MNL OL H 56 1848:13–40.

42 Ááron Tivadar (1803–1867) (bisztrai) Erdélyben született, a teológiát Pesten végezte. 1829-ben szentelték pappá. Tanárként, igazgatóhelyettesként működött. 1836-tól plébános, esperes. majd kanonok Arad vármegyében. 1843-tól a román művek cenzora a budai egyetemi könyvnyomdánál. 1848/49-ben egy Bihar megyei plébánián tartózkodott. 1851-ben a kormány román fordítójaként visszament Budára. SZINNYEI (1891–1914): Ááron Tivadar.

43 Az egyetemi nyomda a szabadságharc alatt a magyar kormánynak dolgozott mintegy hivatalos nyomdaként. A felszerelésének egy részéből Álladalmi Nyomdát alakítottak ki, amely mindenhová kísérte a kormányt. *M. Kat. Lex.*: Egyetemi Nyomda.

44 Erdélyi Vazul levele Eötvös József báróhoz. Nagyvárad, 1848. május 7. MNL OL H 54 1848:199.

45 DEÁK-TAMÁS (2021): 416. Tiltotta továbbá a házaló árusítást. Noha a nyomdai tevékenységet nem kötötte hatósági engedély, ám rendeleti úton kimondott kaució kötelezettség terhelte, valamint a nyomdának nyomtatványairól pontos nyilvántartást kellett vezetniük. Ez esetben a sajtóval elkövetett vétségek külön szabályozását a rendszerezett büntető törvénykönyv hiánya indokolhatta.

46 Edvi Illés Pál (1793–1871) Sopronban tanult, majd nevelő volt két évig. 1815-ben beiratkozott a jénai egyetemre. 1818-ban lelkész Nagygeresden, ahonnan azonban a római katolikus egyházat és papságot dicsőítő verse miatt távoznia kellett. 1823-ban Ványolán, 1831-ben Nemesdömölkön lett pap. Az MTA 1835-ben levelező taggá választotta. 1845–1852-ig esperes. 1863-ban elhagyta lelkészi hivatalát, Pestre költözött, ahol vakon élt. Írói működése sokoldalú: számos folyóirat közölte verseit, prózai dolgozatait. Önálló művei többnyire egyházi irodalmi alkotások (pl. *Vallás-türedelem példája a legújabb időkben*, *Ker. ábécé*, *Egy egész esztendőre szolgáló eredeti közérthető ker. prédikációk*, *Prédikáció az esküvésnek szentséges voltáról*, *Népszerű halotti prédikációk*). Több munkája kéziratban maradt. *M. Prot. Lex.*: Edvi Illés Pál

annak kinyomatását és hazaszerte terjesztését Miniszter Uram kegyesen eszközölni méltóztatnék.⁴⁷

Edvi szerint a kiadvány egyrészt a falusi lelkészek számára bírna üdvös hatással, másrészt korszerű és érdekes olvasmány lenne a népnevelésben érdekeltnek.

Ugyancsak az oktatásügy kapcsán kereste meg a fiatal minisztert Fenicz János plébános,⁴⁸ aki latin és német fordítónak jelentkezett Eötvös tervezett lapjában. A miniszter ugyanis a népnevelés „jobb lábra állíthatása” érdekében 1849 januárjától *Nevelési Szemle* címen 10 ívnyi havilapot kívánt indítani.⁴⁹ A plébános referenciaként addigi műveit küldte.

„Egy – tömérdek nyomdai hibákkal elborított – fordítmányom »A sz[ent] Misének be-
cse« napvilágot látott; egy másik Trattner Károlyi,⁵⁰ egy harmadik Beimel,⁵¹ egy negyedik
Mátray Gábor⁵² úrnál elveszett. – Ezt csak azért említem, miszerint isméretes térre van
szerencsém ajánlkozni.”⁵³

Egy ingyen példányon kívül nem kért fizetséget Fenicz. Feltehetőleg az irodalmi mozgáster növelése miatt volt számára fontos a közös munka. Levele első soraiban a következőképpen írt erről: „A »nevelési szemle« hirdetését legbensőbb örömmel olvasám, nem csak: mert kiáltó szükségű; hanem főleg, mert tudományt, sztylt, elveket a »Karthauzi«⁵⁴ és »falusi Jegyzőből«⁵⁵ mérve tudom sejteni a »szemle« tökélyét”.⁵⁶

Eötvös kezdeményezése végül csak a második minisztersége idején ért célt. A VKM hivatalos tanügyi folyóiratának, a *Néptanítók Lapjának* első száma 1868-ban került nyomtatásba. A lap kezdetben hét nyelven hetente egyszer jelent meg. Az ország valamennyi népiskolája megkapta. Idővel csupán magyar nyelven adták ki.⁵⁷

A szabad sajtó azonban okozott nehézségeket is 1848-ban, ahogy azt Nádasdy kalocsai érsek jelezte egyik júliusi levelében:

„Egyébiránt az izgató félremagyarázokkal sikeresen megküzdeni annál nehezebb leend, mi-
nél szabadosabb a’ napi sajtó, mellynek szüleményeit a’ nép méltányolni nem tudván ide ’s
tova ámittatik, ’s papjai iránt eddigelé táplált bizalmát itt ott megvonni indul, olly annyira

47 Edvi Illés Pál levele Eötvös József báróhoz. Dömölk, 1848. augusztus. MNL OL H 60 1848:28–22.

48 Fenicz János (1811–1882) tanulmányait Győrben, Veszprémben, Pesten végezte. Belépett, majd egy év filozófiai évfolyam után kilépett a ciszterci rendből. 1834-ben pappá szentelték. 1845-től Szelőce, majd Ipolyfödemes plébánosa volt. 1861-ben a stájerországi Lambertben belépett a bencés rendbe. 1863-ban visszatért és ismét plébános lett. Főművei: *A keresztény nevelés alapvonalai*. H. n., 1838.; *A szent misének be-
cse*. Írta B. Golura. Ford. F. J. Pest, 1840.; *Világtörténet*. 1–2. köt. Írta J. Bumüller. Ford. F. J. Pest, 1854–57.) *M. Kat. Lex.*: Fenicz János

49 Vö. *Közlöny*, 1848. július 26.

50 Trattner-Károlyi István, 1827-ig Károlyi (1794–1863) nyomdatulajdonos, író és ügyvéd.

51 Beimel József (1798–1856 után) nyomdász.

52 Mátray (eredetileg Rothkrepf) Gábor (1797–1877) zene-történész, zeneszerző, könyvtárőr, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

53 Fenicz János levele Eötvös József báróhoz. Ipolyfödemes, 1848. augusztus 10. MNL OL H 61 1848:23–31.

54 Eötvös József első regénye, *A karthausi* (1839–1841), egy francia gróf önéletrajza volt.

55 1845-ben jelent meg Eötvös József realista irányregénye, *A falu jegyzője*.

56 Fenicz János levele Eötvös József báróhoz. Ipolyfödemes, 1848. augusztus 10. MNL OL H 61 1848:23–31.

57 *Ped. Lex.*: *Néptanítók Lapja*

hogy van példa rá főmegyében, miszerint a’ lelki pásztorok illetékének Méltóságod által elrendelt összeírását is akadályozzák.”⁵⁸

A világiak mellett az egyháziak esetében szintén voltak problémák. Báró Bémer László nagyváradi püspök például a sajtóval is szorosan összefüggő fegyelmi gondokról számolt be a miniszternek, miszerint egyházmegyéje két plébánosa megtámadta őt, püspöki helyettesét, valamint néhány kanonokot. A váradi egyházmegye két kerülete esperesi vezetéssel valóban próbálta rávenni a püspököt a szerintük jogtalanul kinevezett helynökének eltávolítására. A cél elérése érdekében igyekeztek megnyerni a többi kerület papságát. Salamon András esperes levelében tiltakozott Czambert János kanonok vikáriusi kinevezése ellen. Levelét – a július 3-i kerületi gyűlés után – a sárréti kerület nevében fogalmazta meg. A sárréti papság a püspöki jóváhagyás mellőzésével gyűlést tervezett Nagyváradra augusztus 1-re. Bémer augusztus 3-án eltiltott minden papot a Salamon által szervezendő gyűléseken való részvételtől. Salamonnal (esperes) együtt elmozdította Király Antalt (esperes) is tisztségéből. Utóbbi a tárgyalások jegyzőkönyveit a debreceni nyomdában kiadta, valamint így köröztette. Erről a következőképpen írt a püspök:

„[...] sőt Király Antal a’ gyűlésnek ezen leveleket tartalmazó jegyzőkönyvét a’ debreczeni nyomdában sajtó alá bocsájtani, kömöszett példányokban nyomtatva, az egész megyében köröztetni, ’s így a’ többi kerületeket is feltűzelné elég vakmerők voltak, a’ kiket ezen kárhuzatos merényletekért, az Alesperesi hivataltól legottan elmozdítottam [...]”⁵⁹

A főpap egyébként az általános fegyelmi problémákra szintén felhívta Eötvös figyelmét, amelyek már érkezése előtt köztudottak voltak az egyházmegye kapcsán: „[...] ezen egyház megyei papság a’ szájról szájra terjedt közhír, és hagyomány szerént is mindég rosz és fegytelen volt, a’ mint én is olly állapotban találtam [...]”⁶⁰ Valóban lehettek gondok az egyházmegyében, mivel arról a nagyváradi káptalan miniszternek írt levele is tájékoztat. Még májusban ugyanis Bémer egy megüresedett kanonoki helyre elküldte jelöltjei nevét a minisztériumba. A tanácsadó testület azonban nem tartotta megfelelőnek a főpap által megnevezett személyeket, így júliusban másokat ajánlott helyettük, többek között Király Antalt. Sőt, az egyik állítólagos főpapi jelölttel⁶¹ szemben megemlézték a *Márczius Tizenötödike* által pellengérré állított kártya iránti szeretetét.

„Verbatay Martonról⁶² csuppán azt akarjuk említeni – hogy fogyatkozása, ’s szenvedélyes Kártyázása folyó ho 11^{kén} ki bocsátott Márczius 15. lapjában nyilván ki-gunyoltatott. Melly szenvedélyes kártyázásáról, és Koborlásairól mindenki előtt ismeretes.”⁶³

Feltehetőleg nem véletlen, hogy a káptalan szóba hozta az egyébként függetlenségpárti, radikális lap cikkét, abban ugyanis főpapjukra, Bémerre nézve meglehetősen kellemetlen kijelentéseket lehetett olvasni.

58 Nadasdy Ferenc gróflevele Eötvös József báróhoz (hiv.). Kalocsa, 1848. július 18. MNL OL H 54 1848:514.

59 Bémer László báró levele Eötvös József báróhoz (hiv.). Váradolaszi, 1848. augusztus 6. EPL Hám János kinevezett prímás iratai (1848–49) No.134.

60 Uo.

61 Az illetőt valójában nem is említette Bémer.

62 Verbatay Márton 1840 és 1849 között derecskei plébános volt. *Schem. Mv.* (1896): 280.

63 A váradi káptalan levele Eötvös József báróhoz (hiv.) Nagyvárad, 1848. július 24. MNL OL H 56 1848:26-50.

„Bémer László egykor egri kanonok volt. És írván egy könyvet a tarrockról, kineveztetett nagyváradai püspöknek. E példán okulva, egy Verbatay nevű plébánosnak, mint halljuk a ferbliről akar egy dissertatiót lekörmölni, és ez által reméli, hogy a kanonokságot, melly után aspirál, el fogja nyerni.”⁶⁴

Noha a báró valóban adott ki röpiratot a témában, az még kanonoksága előtt történt. Munkáját azonban Bécsben sem ítélték papi hivatásához méltónak, így az inkább késleltette a testületbe történő bekerülését.⁶⁵

3. A sajtó mint hivatkozási alap

1848. áprilisban a katolikus püspöki tanácskozás petíciót intézett az országgyűléshez annak érdekében, hogy az 1848:20. tc. értelmében a katolikus egyház is állami beavatkozás nélkül intézhesse ügyeit. Idő hiányára hivatkozva azonban a tárgy megvitatását a következő országgyűlésre halasztották. Ezt követően, április 8-án Scitovszky vezetésével tanácskozást tartottak a püspökök, a káptalani követek és a két tábla világi tagjai közül többen, mintegy 60 fő. A tanácskozás legfőbb célja egy új, ugyancsak az autonómiát célzó petíció felterjesztése volt a népképviselői országgyűlésre. Az ügy érdekében felkérték a pécsi püspököt, hogy bocssáson ki országos körlevelet a határozatokról és a további teendőkről. A körlevelet a *Religio és Nevelés* 38. száma közölte. Az egyházi alapítványok katolikus – egyháziakból és világiakból álló közös bizottságok általi – irányításáért tehát aláírásgyűjtési és autonómia-szervezési mozgalom indult.⁶⁶

A gyűjtés azonban nem haladt könnyen. Volt ahol „tized-visszaállítási ívként” aposztrofálták a körözvényt,⁶⁷ illetve akadt olyan is, ahol csupán nem nézték jó szemmel. A győri polgármester, Korbonits István⁶⁸ szerint például „a lecsillapult kedélyeket csak ingerli”, ezért a következőképpen kérte a miniszter tájékoztatását az aláírásgyűjtések ügyében.

„Bezártam már volt ezen levelemet midön hozzám jött a’ fellebb tisztelt Kanonok Ur⁶⁹ a’ város Kapitány⁷⁰ késéretében, ki is a’ tény valóságát hivatkozálag a’ Religio czimű hirlapnak 38^{ik} számára, azon érintéssel hogy ő csak előjáróinak eszköze légyen megismérte; én tehát ötet a’ köröztetésstől felelet terhe alatt letiltván, jelenlétében Kapitányunkat felsőbb intézetig a’ köröztetésnek minden módon leendő gátolására utasítottam.”⁷¹

64 *Márczius Tizenötödike*, 1848. június 14.

65 BÁRÁNY (2021): 477–478.

66 SARNYAI (1996): 180. A körlevelet közli: *Religio és Nevelés*, 1848. május 14. 313–314. hasáb.

67 LAKATOS–SARNYAI (2001): 12.

68 Korbonits István pannonhalmi paraszti családból származott, jogi végzettséget szerzett. Házasság révén 1826 óta volt főjegyző. Támogatásával sógora, Landherr János 1846-ban szenátor lett. BALÁZS (1976): 233. Az 1848: 23. tc. alapján megtartott tisztújítás május 22-én vette kezdetét Győrben, amelyen megválasztották polgármesternek. JERFY (1931): 304–305.

69 Mogyorósy Pál (1796–1868) kanonok. 1848-ban szentelték pappá. Káplán, majd aligazgató, 1847-ben kanonok, győri plébános, 1848-ban címzetes apát lett. 1849-ben iskolai főigazgatóként, 1856-ban az üresedésben levő püspökség javainak kormányzójaként tevékenykedett. 1857-től pápóci prépost. BEDY (1937): 270.

70 Az 1848: 23. tc. alapján megtartott tisztújítás május 22-én vette kezdetét Győrben, amelyen Bugli Pál városi főhadnagy lett a városkapitány. JERFY (1931): 304–305.

71 Korbonits István levele Eötvös József báróhoz (hiv.). Győr, 1848. június 17. MNL OL H 56 1848:148–1.

Mindemellett a magyar és német nyelvű íveket is lefoglalta a város első embere és elküldte azokat a miniszternek.

4. Összegzés

Csupán a most bemutatott néhány sajtótörténeti forrás alapján is jól érzékelhető, hogy nem véletlenül vált kifejezetten aktívvá a fiatal Eötvös József 1848. március végén a rendi diéta felső táblájának vitáiban. Tavasz és nyár folyamán pedig diplomáciai-politikai okokból többször Innsbruckba és Bécsbe utazott, majd a népképviselői országgyűlés munkálataiba kapcsolódott be, ahol az áprilisi törvények elvi szabályozásait kellett pontosítani, kidolgozni. Lelkiismeretesen vett részt az üléseken, illetve nyújtott be törvényjavaslatot, sőt, adott esetben még miniszterelnöki helyettesi posztot is betöltött.

Minden igyekezete ellenére azonban számtalan tárgykor maradt félbe, így például a főpapi kinevezések. Noha V. Ferdinánd június 25-én Innsbruckban szignálta az uralkodói prezentációt, amellyel négy püspökség élére került új főpap, illetve Hám János esztergomi érsek és prímás lett,⁷² a kinevezéseket azonban sohasem erősítette meg az Apostoli Szentszék. Sokatmondó a diplomáciai kapcsolatok nyári állásáról a bécsi nuncius július 10-én kelt, Rómába küldött levele:

„A magyar lapok négy püspök kinevezését közlik Magyarországon. Azonnal az államkancelláriához fordultam, hogy utánajárjak egy ilyen fontos hírnek, és bár (...) azt a választ kaptam, hogy hivatalosan nincs semmi, mégis okom van azt hinni, hogy nem sokáig fog tartani, amíg az összes megüresedett püspökségre megtörténik a kinevezés, legalábbis egyrésztől. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a volt magyar kancellária egykori ügynöke arról tájékoztatott, hogy különböző jelöltek már megbízták, hogy ezzel a nunc[iatur]ával tárgyaljon az eljárásról, valamint a szükséges és a kiállítandó dokumentumokról. A magyar püspökségnek befolyásos vezetőre van szüksége. Különösen a mostani országgyűlés idején, amelyen számos vallásügyi kérdést fognak megvitatni.”⁷³

72 A győri és a váci egyházmegye püspöki széke azonban betöltetlen maradt.

73 „I giornali ungheresi annunziano la nomina di vescovi 4. in Ungaria. Mi sono reso subito alla Cancelleria di stato per verificare una nuova così importante, e sebbene mi sia stato risposto [...] che nulla v'è di ufficio, pure ho motivo di credere che non potrà tardar molto se non la nomina a tutti a vescovadi vacanti, almeno di una parte. Una prova di ciò ne sia che l'ex-agente della passata cancellaria Ungarese mi ha fatto conoscere che già aveva avuto l'incarico da vari candidati per trattare con questa Nunz[iatur]a in riguardo al processo e documenti da servirsi ed esibirsi. Il vescovado Ungerese ha bisogno di un capo influente. Specialmente nel momento attuale della dieta, nella quale verranno discussi molti punti religiosi.” Michele Viale Prelà levele a római államtitkárságra. 1848. július 10. AAV Archivio Nunziatura Vienna. Vol. 321. (II.) (Registro) 113v.

Források és irodalom

Archívumok, levéltárak

AAV = Archivio Apostolico Vaticano

EPL = Esztergomi Prímási Levéltár

KFL = Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

TTREL = Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

UEL = Unitárius Egyház Levéltára (Kolozsvár)

Periodikák

Közlöny, Márczius Tizenötödike, Pesti Hirlap, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Religio és Nevelés

Feldolgozások, forráskiadványok

BALÁZS (1976) = BALÁZS Péter: A városi hatalom gyakorlásának kérdései Győrött a feudalizmus utolsó évtizedeiben. In: DÁVID Lajos (szerk.): *Arrabona. Múzeumi közlemények 18.* Győr, Xántus János Múzeum, 1976. 223–238.

BALÁZS (1980) = BALÁZS Péter: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején.* Budapest, Akadémia, 1980.

BANA (2000) = BANA József: Rónay Jácint a forradalom egyházi főszónoka. In: Csurgai HORVÁTH József – DEMETER Zsófia (szerk.): „*Akit szolgáltatók egy árva hon volt...*”. *Az 1998. május 13-án, szeptember 29-én és november 12-én rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Közlemények Székesfehérvár történetéből.* Székesfehérvár, Regia Rex, 2000. 173–183.

BÁRÁNY (2021) = BÁRÁNY Zsófia: Sajtó, nyilvánosság és a katolikus papság középső rétege, 1819–1845. In: CSIBI Norbert – FÖRGŐ András – GÖZSY Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században.* Pécs, Meta, 2021. 463–485.

BEDY (1937) = BEDY Vince: *A győregyházmegyei papnevelés története.* Győr, Győregyházmegyei Alap, 1937. (Győr egyházmegye múltjából 2.)

DEÁK-TAMÁS (2021) = DEÁK Ágnes – TAMÁS Ágnes: *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875.* CIEGER András közreműködésével. Pécs, Kronosz, 2021.

DOBOS (2020) = DOBOS András: *A magyar nyelvű liturgia emlékei.* In: *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon.* Debrecen, Magyarországi Sajtójogú Metropolitai Egyház, 386–403.

F. KISS (1997) = F. KISS Erzsébet (szerk., bev. tan. írta): *Az alsó és középszintű oktatás 1848/1849-ben. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium válogatott iratainak tükrében*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997.

FAZEKAS (2001) = FAZEKAS Csaba: Gaganetz József eperjesi görög katolikus püspök 1849-ben. *Levéltári Közlemények*, 2001/1–2. 115–139.

FAZEKAS (2021) = FAZEKAS Csaba: Eötvös József első miniszterségének fogadtatása a katolikus egyházban (1848). *Könyv és Nevelés*, 2021/2. 99–130.

FÉNYES (1847) = FÉNYES Elek: *Magyarország leírása I rész. Magyarország általánosan*. Pest, Beimel, 1847.

HINTZ (1848) = Johann Hintz: Volkszählungen in Siebenbürgen. In: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. III*. Hermannstadt, Vereins, 1848. 45–62.

JANKA (2021) = JANKA György: A magyar görögkatolikusok önszerveződése a 19. században In: CSIBI Norbert – FORGÓ András – GÖZSY Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. Pécs, Meta, 2021. 399–429.

JERFY (1931) = JERFY Géza: Győr város utolsó országgyűlési követe a pozsonyi diétán. Hergeszell Ferenc. *Győri Szemle*, 1931/8–10. 247–317.

KOSÁRY (1985) = KOSÁRY Domokos: A forradalom és a szabadságharc sajtója, 1848-1849. In: KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1*. Budapest, Akadémiai, 1985. 25–288.

KOTECZKI (1999) = KOTECZKI István: A katolikus autonómiamozgalom győri vonatkozásai 1848-ban. In: DÖBÖR András – JANCSÁK Csaba – KISS Gábor Ferenc – NAGY Tamás – ZAKAR Péter (szerk.): *Katonák, papok, polgárok 1848–49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén*. Szeged, Belvedere, 1999. 103–109.

LAKATOS-SARNYAI (2001) = LAKATOS Andor – SARNYAI Csaba Máté (szerk.): *1848/49 és ami utána következett... Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából*. Kalocsa, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 2001.

M. É. Lex. = Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. I–IV. Budapest, Akadémiai, 1967–1994. www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/

M. Kat. Lex. = DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XVII. Budapest, Szent István Társulat, 1993–2014. <http://lexikon.katolikus.hu/>

MOLNÁR (2018) = MOLNÁR Ferenc: *A munkácsi görögkatolikus egyházmegye története 1848–1849-ben*. PhD-disszertáció, Budapest, 2018.

M. Prot. Lex. = ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. <http://digit.drk.hu/?m=lib&c=7&book=3>

M. Zsidó Lex. = UJVÁRI Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, Zsidó Lexikon Kiadó-vállalat, 1929. <https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/>

PÁLMÁNY (2002) = PÁLMÁNY Béla (szerk.): *Az 1848–1849 évi első népképviselési országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2002.

PÁLMÁNY (2011) = PÁLMÁNY Béla (szerk.): *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. I–II. Budapest, Argumentum, 2011.

Ped. Lex. = FINÁ CZY Ernő – KORNIS Gyula – KEMÉNY Ferenc (szerk.): *Pedagógia Lexikon I–II*. Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1936. https://adt.arcanum.com/hu/collection/Lexikon_PedagogiaiLexikon/

Schem. Mv. (1896) = *Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis latinorum*. Nagyvárad, Szent László-nyomda Részvénytársaság, 1896.

SZINNYEI (1891–1914) = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky, 1891–1914. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

THIM (1940) = THIM József: *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940.

A bukovinai székelyek és áttelepítésük megjelenítése a 19. századi illusztrált családi lapokban

LANDGRAF ILDIKÓ*

Bevezetés

Írásom a reformkori előzményekből kiindulva egyrészt azt vizsgálja, hogy a 19. század közepén megjelenő új laptípusban, a magyar nyelvű, képes családi sajtóban, annak reprezentatív lapjában, a *Vasárnapi Ujságban* (1854–1921) mikor, milyen gyakorisággal, milyen szöveg- és képanyaggal, jelzőkkel, toposzokkal jelenítették meg és jellemezték a korabeli magyar határon kívül élő bukovinai székely népcsoportot, kik voltak ezeknek az írásoknak a szerzői, honnan merítették információikat. Másrészt azt, hogy milyen példákkal, szövegmutatványokkal, képekkel mutatták be a bukovinai székelyek népi kultúráját a nagyközönségnek szánt, enciklopédikus igényű családi lapokban. Harmadrészt a róluk szóló híradások, beszámolók miképpen fonódtak össze újból és újból a hazatelepítésük ügyével a 19. század folyamán.

1. Korai híradások a bukovinai székelyekről az 1860-as évekig

A 19. század első fele Magyarországon is a népi kultúra felfedezésének kora, a népköltési gyűjtemések elindulásának időszaka, amikor megjelentek és népszerűvé váltak a táj- és népleírások. Az ilyen jellegű munkák elkészítéséhez a kiindulópontot és a mintát az 1817-ben a *Tudományos Gyűjtemény* első számában megjelent pályázati felhívásra beérkező és a lapban 1819-ben közreadott nagyhatású írás, Szeder Fábián *A' Palóczok* című munkája jelentette. Ez az első magyar nyelven, tudományos igénnyel írott népcsoporttanulmány, amely a továbbiakban mintát adott a hasonló nép- és nyelvjárás-ismertető dolgozatok megírására. A népisme elkötelezett művelői között találunk papokat, diákokat, jegyzőket, orvosokat, földbirtokosokat, gazdatiszteket, akadnak köztük kevéssé ismert személyek, de jeles írók, neves szerkesztők egyaránt. Írásaik többnyire a kor neves folyóirataiban, a *Tudományos Gyűjteményen* (1817–1841) kívül a *Hasznos Mulatságokban* (1817–1842), a *Társalkodóban* (1832–1848), a *Tudománytárban* (1834–1844), a *Regélőben* (1833–1841), illetve a *Regélő Pesti Divatlapban* (1842–1848) jelentek meg. A *Tudományos Gyűjtemény* indulásától kezdve programszerűen közölt táj- és népismereti dolgozatokat.¹

* Tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. E-mail: landgraf.ildiko@abtk.hu

1 „Valami csak ezen földünknek, mellynek lakosivá rendelt bennünket a' Gondviselés, természeti, geographiai, historiai bővebb 's bizonyosabb megismerését közvetlenül vagy közvetve illeti; annak nyelvbéli állapottyát, tudományi előkelését segíti 's tökéletesíti; a' mesterségeknek és gazdaskodásnak helyesebb, és hasznosabb üzését 's gyarapítását kimutattya;” Előszó. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/1. IX. Már az első számban szerepel, hogy: „[...] Magyar Országnak physikai, geographiai, históriai, polgári bővebb megismerését.” Az Egybeszerzők: Köszönet és Kérés Hazai Tudósainkhoz. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/1. 124.

A gyakran folyóiratok lapjain, időnként önálló kötetben napvilágot látó tájleíró munkák jelentős mértékben hozzájárultak a reformkori Magyarország és Erdély földjének, népeinek megismeréséhez, sőt ekkor kezdtek figyelni a magyarországi és erdélyi határokon kívül élő magyar közösségekre is. Ez idő tájt született például Rummy Károlynak a boszniai magyarokról szóló híradása (1818), vagy Gegő Elek (1831, 1838) és Petrás Ince a moldvai magyar településekről szóló munkái is ekkor láttak napvilágot. A bukovinai székelyekről is ekkor jelent meg rövid írás a *Holmi apróságok Bukowinából* címmel a *Tudományos Gyűjteményben* Kiss Károly,² gránátos-hadnagy tollából, aki ekkor gyalogezredével Galíciában állomásozott:

„Vélekedésem szerint a' kül tartományokról valami bizonyost hallani mindenkor jó, kivált ha azon tudositások egy olly tartományocskát illetik, a' mellyről az utazók, és a' föld leírók valamit írni csekélységnek tartották; kétség kívül pedig való az, hogy a' legcsekélyebb tartománynak is vannak tulajdon nevezetességei, a' mellyek a' tapasztalni, és fürkészni hajlandó elmét magokra vonják.”³

Gegő Elek *A moldvai magyar telepekről* című (Buda, 1838) könyvének *Toldalékában*, A' bukovinai magyar telepekről fejezetében összegezte mindazokat az ismereteket, amiket a bukovinai magyar falvakról sikerült megtudnia a moldvai magyarok körében tett 1836-os utazása során.

Ha a bukovinai magyarok ügyének reformkori előzményeit keressük,⁴ azt látjuk, hogy az 1848-ig megjelent írások egyrészt hírt adtak, hogy Bukovinában, az ország határain túl él egy jelentősebb magyar közösség, másrészt már ekkor felvetődött a hazatelepítésük terve. Kiss Károly hadnagynál a következőképpen: „[...] valjon nem volna e' kedvök a' Magyar hazába által költözni?”⁵ A Moldvába utazók (például gr. Barthyány Vince, Gegő Elek, Jerney János) úti beszámolóikban a bukovinaiakról is közöltek több-kevesebb információt. Gegő Elek volt az első, aki részletesebb leírást adott a bukovinai székely életmódról, a nekik tulajdonított ún. karakterbeli sajátosságokról, valamint néhány szokásukról is.

A bukovinaiakkal kapcsolatban a kezdetektől fogva kialakultak bizonyos toposzok, sztereotípiák, amelyek gyakran visszaköszönnek a róluk szóló híradásokban. Gegő Elek már írt a túlnépesedetségről, hogy minden családban sok a gyerek: „Népesedésök olly szapora, hogy ház házra épül.”⁶

Bíró Mózes, andrásfalvi református pap levele⁷ az előítéletekről szól, a sok lopás, rablás miatt rossz híre volt korábban az itt élőknek, amit ő a rossz életkörülményeknek tulajdonított. A későbbiekben, amikor a bukovinaiaknak nyújtandó segítség lesz terítéken, a túlnépesedtség, a rossz életkörülmények hangsúlyozása visszatérő elemek lesznek, amelyek alapvetően meghatározzák az ottélők lehetőségeit.

2 Kiss Károly (1793–1866) katonatiszt, hadtudós, író, az MTA és a Kisfaludy Társaság rendes tagja. Az írás születésekor a báró Máriássy nevet viselő 37. számú magyar gyalogos seregnél szolgált gránátos-hadnagyként és Galíciában állomásozott. 1824 végétől Budára került, s itt baráti viszonyba került a magyar irodalom számos jeles szereplőjével, többek között Kisfaludy Károllyal, Kisfaludy Sándorral, Virág Benedekkel, Vitkovics Mihállyal, Toldy Ferencsel, Vörösmarty Mihállyal és Bajza Józseffel.

3 Kiss (1824): 98. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

4 Ehhez lásd FOKI–SOLYMÁR–SZÓTS (2000) forrásgyűjteményét.

5 KISS (1824): 101.

6 GEGŐ (1838): 118.

7 FOKI–SOLYMÁR–SZÓTS (2000): 30–31.

2. A *Vasárnapi Ujság* a magyar, képes családi lapok sorában

A 19. századi magyar nyelvű, képes, családi lapok közül kiemelkedik a *Vasárnapi Ujság* mind magas példányszámával, mind hosszú élettartamával. 1854 és 1921 között heti rendszerességgel, az utolsó évfolyamok (1919–1921) kivételével folyamatosan megjelent. A *Vasárnapi Ujság*ot a hazai sajtótörténeti munkák közművelődési és enciklopédikus lapként határozzák meg, olykor inkább ismeretterjesztő vagy irodalmi-művelődési lapként szólnak róla, az újabb kutatások a 19. századi szórakoztató, képes családi lapok jellegzetes és nagyon népszerű példájaként elemzik. A lap műfaji besorolásának összetettsége egyrészt tükrözi, hogy a *Vasárnapi Ujság* profilja alakult az idők folyamán, a főszerkesztők és a munkatársak változó koncepciója nyomán, összefüggésben az olvasói igények módosulásával, de rámutat a kutatás szempontjainak változására is, a lapok és olvasóik társadalomtörténeti szempontú megközelítésére, valamint az elmúlt évtizedek kutatásának sajtóképek, -fotók, illusztrációk iránti növekvő érdeklődésére.⁸

A lap története időben egybeesik a népi kultúra, azon belül a népköltészet iránti fokozott érdeklődés kibontakozásával, a jelentős magyarországi néprajzi gyűjtések megindulásával és a népköltészeti kiadványok megjelentetésével. Magyarországon a 19. század elején – Európa nyugati felén már korábban, a 18. század második felében – figyeltek fel a népi kultúrára, ekkor kezdték a paraszti műveltséget, a népköltészetet értékként, a szépirodalom, tágabban valamennyi művészeti ág lehetséges ihletőjeként értelmezni, ennek megfelelően gyűjteni.

A *Vasárnapi Ujság* első korszakában, Pákh Albert főszerkesztése idején nagy gyakorlatossággal közölt az irodalmi népiesség jegyében született munkákat *Népdalok*, *Népballadák*, *Népregek* címmel, alcímmel. A mondákra, különösen a verses mondákra gyakran használták a korban műfaji megnevezésként a *rege szót*. A szerzők között ott találjuk például Arany Jánost,⁹ Gyulai Pált,¹⁰ Thaly Kálmánt,¹¹ de műkedvelő költőket, írókat, olykor a lap olvasóit is.¹²

Az 1860-as évek második felétől nem csak a szövegekben, hanem a bővülő képanyagban is tetten érhető a népelet, a népi kultúra iránti érdeklődés megerősödése a *Vasárnapi Ujság*ban; 1866-ban sorozat indult *Képek a magyar népeletből* címmel.¹³ Az 1870-es évektől a *Vasárnapi Ujság* kezdett dalokat, meséket, balladákat közölni a Kisfaludy Társaság népköltési gyűj-

8 A *Vasárnapi Ujság* történetéhez: BUZINKAY (1979): 25–42.; BUZINKAY (1985): 209–247.; BUZINKAY (1994): 105–171.; BUZINKAY (2014): 81–88.; LIPTÁK (1997): 45–70.; LIPTÁK (2002): 53–54.; KOCSY (2002): 39–47.; SONNEVEND (2005): 125–139.; BAKI (2005); LANDGRAF (2014): 127–156.

9 Népdalok ARANY Jánostól. *Vasárnapi Ujság*, 1857. január 4., 2.

10 GYULAI Pál: Népdalok I. és II. *Vasárnapi Ujság*, 1858. március 21., 134.

11 THALI (sic!) Kálmán: Ördög-utja. Néprege. *Vasárnapi Ujság*, 1857. január 11., 14.; Réka köve. *Vasárnapi Ujság*, 1859. május 1., 206.

12 A korabeli magyar sajtóban az olvasóközönség nemcsak olvasóként, hanem időről időre szerzőként is fontos szerepet játszott. A *Vasárnapi Ujság*nak különösen az első éveiben, amikor gyakori anyaghiány jellemezte a lapot, igyekezett az olvasókat arra ösztönözni, hogy írásaikat küldjék be közlésre a szerkesztőségnek. A lap huszonöt éves jubileumán, amikor számba vették a szerzőket, szóltak is erről. „[...] százakra megy azok száma, kik kisebb-nagyobb közleményeikkel érdekesítették hasábjait, mert ha valamelyik lapról, a *Vasárnapi Ujságról* el lehet mondani, hogy »írták az olvasók.«” A *Vasárnapi Ujság* dolgozó társai. *Vasárnapi Ujság*, 1879. március 16., 170. A beküldött írások műfaji palettája nagyon színes volt. Olykor pályázatokkal, pénzjutalommal járó díjakkal igyekeztek ösztönözni az olvasókat. Számos kategóriában pl. történelmi beszély (történelmi tárgyú prózai mű) vagy a gazdálkodás, földművelés, de ugyanígy „nép” -dalok vagy -balladák írására is írtak ki pályázatot. Pályázati értesítés. *Vasárnapi Ujság*, 1856. március 9., 84.

13 Vö. RÉVÉSZ (2010): 79–144.

teményeiből. A *Vasárnapi Ujság*ban gyakran kapott helyet Magyarország egy-egy tájegységének, helységének bemutatása, ezekben gyakran olvashatóak helynévmagyarázatok, helyi mondák.¹⁴ Az 1870-es évektől kezdve nem csak népismereti írásokat közöltek a népszerű kiadvány készítői, hanem gyakran adtak közre mutatványokat népköltési gyűjtésekből is.

3. A bukovinai székelyek megjelenése a *Vasárnapi Ujság* első korszakában

A *Vasárnapi Ujság*ban jól nyomon követhető, hogy a 19. század közepétől mikor és miért került reflektorfénybe a bukovinai székelyek ügye a magyar közéletben. Ezek a híradások mindig igyekeznek felhívni a figyelmet a magyar határokon túl élő, sok viszontagságot megért, mostoha körülmények között élő bukovinai magyarokra. Helyzetüket súlyosbította, hogy a 19. század folyamán többször is – 1831-ben, 1848-ban és 1866-ban – kolerajárvány pusztított körükben. 1864-ben árvíz, 1865-ben szárazság és jégverés, ennek nyomán éhínség sújtotta a bukovinai településeket.

A *Vasárnapi Ujság*ban az első rövid közlés a bukovinaiakról 1857-ben, a lap 4. évfolyamában jelent meg a *Mi ujság?* című rovatban: „Valahányszor számbavesszük nemzeti erőnket, soha sem szabad elfeledkezni a százezernyi csángó magyarról, kik Moldva, Bukovina s Oláhország földjén laknak.”¹⁵ Már ebben az első szűkszavú közleményben megvannak azok a témakörök, amelyek a következő évtizedekben a bukovinaiakkal kapcsolatos írások leggyakoribb ihletői. Ezek a szövegek mindig hangsúlyozzák az összetartozást, a hasonlóságot, hogy Erdély határait átlépve, Bukovina és Moldva magyar falvait járva úgy érzi az ember, mintha otthon volna: „[...] az ember alig veszi észre hogy nincs magyar földön;”¹⁶. A sajtóban és az ismeretterjesztő munkákban, útleírásokban is gyakran nevezik a bukovinai székelyeket *véreinknek*, *testvéreinknek*, *keleti testvéreinknek*, ezt László Mihály összefoglalója (1882), ami a 19. századi bukovinaiakról szóló népismereti írások alapműve, címébe is átvette: *Keleti testvéreink*.

Az írások, híradások alaptémája kezdettől fogva a diaszpórában élő magyar közösségek számára nyújtandó segítség és annak megszerzése volt, ami elsősorban a katolikus és a protestáns egyházak, illetve a Szent István Társulat¹⁷ irányításával zajlott. A lap időről-időre hírt adott erről a munkáról, a gyűjtésekről és a felajánlásokról. Kezdetben a legfontosabb célkitűzése ezeknek az akcióknak az volt, hogy megfelelő hitéletet és iskoláztatást biztosítsanak a határon túl élő szórvány magyar közösségeknek, hogy legyenek papjaik és tanítóik, illetve legyenek diplomáik és iskoláik, valamint „[...] olcsó könyvek oda küldése által, ottani véreinkben a nemzetiség fenntartására hatni igyekeznének.”¹⁸ Fontos esemény volt, hogy 1858-ban a bukovinaiak azzal a kéréssel fordultak a Szent István Társulathoz, hogy néhány tehetséges gyereket vigyenek Magyarországra taníttatni, hogy papokat és tanítókat neveljenek belőlük, akik majd visszamennek az övéik közé. Erről nem csak beszámolt a

14 EGYHÁZASBÜKKI DERVARICS Kálmán: Tormafölde és a sárkányjárás (Helynevek magyarzója s népmondá), *Vasárnapi Ujság*, 1855. szeptember 30., 309–310.

15 *Vasárnap Ujság*, 1857. november 1., 472.

16 Uo.

17 A Szent István Társulat ezen időszakának történetéhez lásd MÉSZÁROS (1998).

18 *Vasárnap Ujság*, 1857. november 1., 472.

Vasárnapi Ujság,¹⁹ hanem a fejleményeket, a taníttatáshoz szükséges pénz gyűjtését²⁰ is nyomon követte, sőt a fiúk iskolai előmeneteléről is tájékoztatott. A bukovinaiak kérelmének egyik megfogalmazója, aláírója Istensegíts bírása volt, akinek két fiát, László Istvánt és László Mihályt is tanulni hozták Magyarországra. A későbbiekben mindkettejük fontos szerepet töltött be a bukovinai közösség sorsában, előbbi plébános lett, utóbbi pedig akadémikus, tudós tanár a fővárosban, akinek számos írása látott napvilágot többek között szülőföldje népének történetéről, szokásairól. Ugyancsak a tanulni küldött gyerekek között volt Molnár János, aki később Andrásfalván lett tanító.

Az adománygyűjtő akciók révén a bukovinaiak hányatott sorsa terítéken volt a magyar sajtóban, így a képes családi lapokban is, amelyek szívesen közöltek a bukovinai tájról, az ott élő népekről, különösen a bukovinai székelyekről írásokat. A *Vasárnapi Ujság* örömmel fogadta az andrásfalvi tanítónak levél formában készült írását, nem csak közölték, hanem a következő szavakkal bátorították továbbiak küldésére: „Segítsünk, a hogy lehet, bukovinai testvéreink elhagyott állapotán.”²¹ A szerző, Göndöcs Lajos²² akkor már 11 hónapja tanítoskodott Andrásfalván, de felkereste a többi bukovinai magyar települést is. Röviden bemutatta a bukovinai magyar falvakat, megélhetésüket, életmódjukat. Nála is olvasható az az érvelés, hogy a bukovinai magyaroknak nincs jó híre a soknyelvű közegben, a szomszédaiak kárára elkövetett, nekik tulajdonított tolvajlások miatt,²³ ami szerinte a papok és tanítók hiányával magyarázható, ezért is van oly nagy szükség rájuk. Az egyházi élet és a népnevelés ügyének anyagi és erkölcsi támogatása kapcsán ez gyakran érvként szolgálhatott. A későbbi leírások egyébként pont ellenkezőleg, erkölcsseiben tiszta, feddhetetlen közösségként szóltak róluk, akik az idegen népekkel körbevéve is őrzik nyelvüket,

19 „Tudjuk, hogy Bukovinában lakó magyar testvéreink a Sz. István társulathoz járultak azon kérelemmel, miszerint vállalja el több oda való fiunak tanítóvá és pappá képeztetését. A társulat meghallgatá a kérelmet s több nagylelkű emberbaráthoz intézett felszólítást, hogy működjenek ez ügyben közre pártolásuk által. Bartakovics Béla egri érsek is egyike volt azon férfiaknak, kiknél a társulat bizalommal kopogtatott és nem is csalatkozott. A mint a társulat december 3-iki választmányi ülésének jelentéséből értesültünk, az egri érsek késznek nyilatkozott az említett fiuk elhelyezéséhez és taníttatásához hozzájárulni.” Az élet- és jellemrajzok rovatban az egri érsek, Bartakovics Béla portréjának részlete. *Vasárnapi Ujság*, 1858. január 10., 14.

20 Például így módon: „*Markovics Antal*, kalocsai kanonok s Szent-Pálról címzett bácsi prépost ur, a nevezett társulatnak azon ajánlatot tette, miszerint a »Sz.-Erzsébet-Legenda« hátralevő költségeit ő fogja fedezni oly föltétellel, hogy az arra ezután netán begyülemző ajánlati összegek a Bukovinában lakó magyar véreink gyermekeinek papokká s tanítókká képeztetésére fordíttassanak.” *Vasárnapi Ujság*, 1857. november 29., 523. Vagy a *Mi ujság?* rovatban közölték, hogy valaki tanítónak ajánlkozott a bukovinai magyarok közé. *Vasárnapi Ujság*, 1859. november 13., 551. Vagy Hírek a Szent István-társulathoz. [A bukovinai gyerekek magyarországi taníttatásáról]. *Vasárnapi Ujság*, 1861. augusztus 4., 369.

21 *Vasárnapi Ujság*, 1858. október 3., 480.

22 Göndöcs Lajos (1819–1887) igazgató-tanító, aki a nagyváradai tanítóképző elvégzése után Andrásfalván kezdte tanítói pályáját, ahol kántorként is tevékenykedett. 1861-től Pesten tanított, a népnevelők budapesti egyesületének egyik szervezője volt 1868-ban, 1873-tól haláláig Óbudán működött iskolaigazgatóként.

23 „Ezen kevert nép előtt igen kevés becsülete van az itt lakó mintegy *nyolczezer*nyi magyarnak, kiktől (ugy röviden megvallva) tartanak az egész környéken levő lakosok, nem másért, hanem mert ezen kedves magyar testvéreink szeretnek a más ökrének vagy tehenének husából jól lakni. — Ezen eset igen gyakran megtörténik, s az itteni népek az elveszett jószágot, máshol nem is igen keresik, csak rendesen Andrásfalva, Hadikfalva, Istensegics, Józseffalva, Fogadj-Isten és Tomnátik magyar falukban, s rendesen reá is szoktak akadni, ha nem késnek, legalább a szőrire, bőrire s szarvára.” Göndöcs Lajos: Levél Bukovinából. *Vasárnapi Ujság*, 1858. október 10., 491.

vallásukat, kultúrájukat, tiszta magyarságukat, akiknek munka és lelki erejére a hazai magyarság támaszkodhatna.²⁴

Göndöcs Lajos második levél-közleménye²⁵ hasonlóságot mutat a *Vasárnapi Ujság* ország- és népismereti cikkeivel. Írt a bukovinai magyar falvak nevének eredetéről, történetéről, a viseletükről, a lakodalom helyi jellegzetességeiről. Ezek fontos részletek a bukovinai székely népi kultúra 19. század közepi helyzetének megismeréséhez, és ami felettébb egyedivé teszi népismereti beszámolóját, hogy Göndöcs hat hiedelemtörténet szüzséjét (egy garabonciás, egy állatlan ló (kísértet), templomot kirabló, nyugalmat nem találó, visszajáró halott, kincs-látó, kísértetnek hitt ember, a pokolba vezető feneketlen tó) is részletesen közölte.

4. A bukovinai székelyek megjelenése a *Vasárnapi Ujság*ban a 19. század második felében

A bukovinai székelyek helyzetét a magyar politikai közélet, a sajtó, a közvélemény különösen az 1860-as évek közepén kezdte ismét erőteljesebben figyelemmel kísérni az őket sújtó természeti csapások, majd az azokat követő nélkülözések miatt. 1864-ben a tartós esőzések okoztak először károkat, majd 1865-ben a hideg tavasz és a nyári aszály tette tönkre a termést, aminek következtében éhínség pusztított Bukovinában. A *Vasárnapi Ujság* maga is szervezője volt az egyik segélyakciónak, még pedig az andrásfalvi reformátusokat megsegítő gyűjtésnek, azért épp ennek a településnek, mert a katolikus egyház korábban már gyűjtést hirdetett a bukovinai katolikus magyarok megmentésére, másrészt a lap készítőit erős szálak fűzték a protestáns egyházakhoz.²⁶ A segélyadományok alakulásáról rendre beszámoltak az újság hasábjain.

Mint láttuk, a bukovinai székelyek helyzete, sorsa kezdetektől fogva a segítségnyújtás, gondoskodás, megmentés fogalmi hálóban fogalmazódott meg a sajtóban, ennek megfelelően értelmeződött a közgondolkodásban. Az 1860-as évek enyhülő politikai légköre, amely végül 1867-ben a kiegyezéshez vezetett, hozzájárult ahhoz, hogy a sajtó mozgásteret is némileg tágult és az 1848–49-es szabadságharcot követően ismét fel lehetett egyáltalán vetni a magyar határokon túl élő bukovinai székely közösség magyar területekre költöztetésének ügyét. Továbbra is foglalkoztak megsegítésükkel, életkörülményeik javításával, a helybeli értelmiség kinevelésével, de látva a bukovinai székelyek mostoha megélhetési viszonyait, kényszerű elvándorlásukat, egyre gyakrabban merült fel áttelepítésük ügye is.

Az 1860-as évektől fogva a bukovinai magyarok ügyében meghatározó szerepet töltött be az 1861 májusában létre hozott Szent László Társulat, amelyt a Szent István Társulat elnöke,

24 „E csekélynyi nép fennmaradása annyi idegen elem közt, távol a testvérhazától, elég bizonyosság arra nézve, hogy a magyar nép nincs pusztulásra szánva. Szokás, erkölcs, öröm, bánat, multság minden olyan magyar, mint itthon az anyahonban.” LÁSZLÓ Mihály: A bukovinai székelyekről és népdalaikról. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1869. november 21., 554.

25 Göndöcs Lajos: A bukovinai magyarok szokásairól. *Vasárnapi Ujság*, 1859. április 3., 163–164.

26 „[...] az egész tartomány a legnagyobb inséggel kénytelen küzdeni, s a lakosság közt az ott lakó magyarokat is fenyegeti az éhhalál. Különösen öt magyar községben 765 magyar református lélek küzd az inséggel. Miután az ottani magyar katolikusok insége a magyarthoni főpapság közreműködése folytán már némileg csillapitva van: a ref. egyház előljárósága bizalommal folyamodik a magyar prot. egyházak képviselőihez s hazánk lelkes fiaihoz és leányaihoz, ne engedjék elveszni az idegen földön szükségtől szorongatott testvéreinket. E kérelem ismétlése után begyűlő segélyadományok kézhez juttatására e lapok szerkesztősége is vállalkozik.” *Vasárnapi Ujság*, 1866. február 25., 92.

gr. Károlyi István alapította a szórványban élő magyarság hitéletének és magyarságtudatának erősítésére. Első elnöke Lonovics József egri érsek volt. A bécsi udvar nem üdvözölte a hitbuzgalmi egyesület megalakulását, mert abban a magyar nemzeti törekvések megnyilvánulását, erősödését látta. A társulat egyházközösségeket, iskolákat szervezett, hozzájárult a megromlódott egyházi épületek javításához, segítséget nyújtott kápolnák, templomok építéséhez, segítette a gyerekek otthoni, illetve magyarországi tanítását, tankönyveket, imakönyvet, magyar nyelvű olvasmányokat küldött Bukovinába. A tehetséges gyerekek tanulását ösztönző díjakkal támogatta, papokat, tanítókat nevelt ki a Magyarország határain kívül élő közösségek számára, átvette a Szent István Társulat ezirányú tevékenységét. Alapszabálya szerint fő célkitűzése a Kárpát-medencétől keletre található magyar katolikus szórványok, a bukovinai székelyek, a moldvai magyarok és a 19. században a Regátba kivándorló székelyek támogatása, segítése volt.²⁷

A bukovinai magyarság története összeforrott jó néhány kiemelkedő egyéniség (pap, tanító) sorsával, akiknek tevékenysége meghatározó volt a népcsoport életében. Ilyen volt többek között Druzbáczy²⁸ György Bonaventura domonkos szerzetes, aki 1855-től előbb Istenszolgák káplánja majd plébánosa, 1868-tól Józseffalva plébánosa lett.²⁹ Hatékony fellépése, gyűjtőakciója nyomán épült fel a józseffalvi templom és az iskola. Kezdeményezésére 1864-ban újabb tíz, tehetséges helybeli gyermeket küldtek Magyarországra tanulni. Gyakran emlegették a hosszú kort megért Druzbáczyt a „a bukovinai magyarok atyja”-ként, sírfeliratán is ez áll: „Pater Hungarorum in Bucovina”.³⁰

1874 novemberében Druzbáczy György, józseffalvi plébános vezetésével, Várda János bíró és Mezey János esküdt részvételével egy háromtagú küldöttség érkezett Magyarországra. Egyrészt magukkal hoztak nyolc gyermeket ismét, hogy őket Magyarországon taníttassák, másrészt adománygyűjtő körutat szerveztek a józseffalvi templom és iskola felépítésének javára. A fővárosban, Koller Károly fényképésznél fotó készült a küldöttségről a velük érkezett egyik gyermekkel, Várda Andrással együtt, aki egyébként magyarországi tanulmányait követően aztán Józseffalva iskolájának lett az igazgatója. A fényképet országszerte árulták és ennek bevétele is a józseffalviak ügyét szolgálta. A *Vasárnapi Ujság* 1875-ben, az esztendő első számának címlapján hozta a fotó alapján készült nyomatot a küldöttségről László Mihály írásának kíséretében.³¹ A szerző, aki egyébként maga is bukovinai születésű volt, nem csak a bukovinai nép sorsát, életkörülményeit mutatta be ebben a cikkében, hanem igyekezett a küldöttségről, különösen Druzbáczy tevékenységéről minél több információt megosztani az olvasókkal, de a kíséret tagjainak ruházata kapcsán még a bukovinai viseletről is szót ejtett.

Józseffalva iskolájának felépítéséhez egyébként jelentős mértékben járult hozzá az az összeg, amit Jókai Mór – aki a bukovinaiak megsegítésének és hazatelepítésének elkötelezett híve volt – *A Hon* című folyóirata olvasóitól gyűjtött.³²

27 Vö. MÉSZÁROS (2007): 890.; VINCZE (2004): V–XVII.

28 Neve számos változatban szerepel a forrásokban: Druzbáczy, Drusbácky, Druzbacski.

29 Druzbáczy György (1813–1897) Podolinban született, részt vett a szabadságharcban, a Lenkey-huszárok tábori papja volt. A szabadságharcot követően több éven keresztül raboskodott. 1855-ben, mondhatni büntetés-ként került Bukovinába szolgálni. A bukovinai székelyek körében folklórja volt a hatalmas termetű, vasakarátú papnak. LÁSZLÓ J. (2005): 72–73.

30 SEBESTYÉN (1989): 26–27., 49–51.

31 László Mihály: A bukovinai magyarok. *Vasárnapi Ujság*, 1875. január 3., 2–3.

32 Vö. KIS-VÁRDAY (1933): 136.

Jókai Mór támogatását élvezte az istensegítsi születésű László Mihály,³³ akinek bukovinai témájú írásaiból, amelyek a *Vasárnapi Ujság* mellett a *Magyarország és a Nagyvilág* (1865–1884), a *Fővárosi Lapok* (1864–1901), a *Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny* (1876–1889), a *Képes Világ* (1866–1873) hasábjain jelentek meg, a korabeli olvasók a bukovinaiak viszonyairól leginkább tájékozódtak. 1875-ben a Tisza-kormány őt küldte ki tanulmányozni a bukovinai magyarok helyzetét, tájékozódni esetleges átköltöztetésük ügyében. Útja nyomán jelent meg *Keleti testvéreink* című könyve a Szent László Társulat támogatásával. Bizonyos jelzők – erkölcsös, szapora, nyelvében, szokásaiban tiszta magyar stb. – már korábban kezdtek állandósulni, sztereotípiává merevedni a bukovinai székelyekkel kapcsolatban,³⁴ de László Mihály írásai mindezt megerősítették. „A bukovinai magyarság erőteljes, tiszta faj, nemzetiségének teljes tudatában, s ősi szokásait híven megőrizte. Bár már száz éve elmúlt, hogy idegenek közé vannak beékelve, mégis tisztán beszélik a magyar nyelvet – székely kiejtéssel, s csak egy-két oláh szó vegyült nyelvükbe [...]”.³⁵

A szegénységet és a túlnépesedettséget jelölte ki, mint alapvető nehézséget az ottaniak életében. Rámutatott arra, hogy a Moldvában végzett idénymunka az idegen környezethez való asszimilációt segíti.

„Eszes, tanulékony és használható nép levén, mint általában a székely, évről-évre több marad vissza Moldvában, hol a bojárók a gazdaság vagy udvaruk körül jó hasznukat vesznek, s rajta vannak, hogy mielőbb levetkezzék magyar jellegüket, s hajuk megnövesztésével és az oláh öltözék fölvetelével az oláhságba beolvadjanak.”³⁶

A népkarakterológia típusú fejtegetéseiben László az „ősi székely magyar szokások” őrzésére is felhívja a figyelmet, illetve, hogy népdalaik, keserveseik hűen tükrözik a bukovinai néplélek vélt jellemvonásait.

„A búnak legtöbb kinyomatát találhatni dalaikban, azért is a kesergés megható hurjai gyakran könyeket csalnak szemökbe, s ilyenkor nem kérdenék a viláért sem egymást, hogy miért, vagy kit könyeznek? Ez úgy látszik hű és örökös megismertetője marad keleti

33 László Mihály (1849–1932) életének monografikus feldolgozása: Szóts (2015). 1858-ban ő volt az egyik bukovinai gyerek, akit a Szent István Társulat Magyarországon taníttatott. Az esztergomi főgimnáziumban érettségizett, majd Pesten jogot, Bécsben pedig filozófiát tanult. 1872-től több lap munkatársa volt. 1874-ben jelent meg a cikksorozata *Keleti testvéreink* címmel *A Hon* című lapban, ami országos ismertséget hozott neki. Aktív szépírói tevékenységet is folytatott, 1876-ban a Petőfi Társaság alapító tagja volt. A tudós tanár neves, fővárosi magángimnáziumot működtetett. 1883-tól a nevét viselő László Mihály-féle Nyilvános Főgimnázium, reáltanoda és Nevelőintézet igazgatója volt 1919-ig. 1887-től országgyűlési képviselővé választották.

34 „Arról van szó, hogy egy idegen nép között élő tekintélyes számu, de elszegényedett magyart, kinek nemzetiségét, vallását, nem biztosítja sem szerződéses törvény, sem a felettök uralkodó nemzet méltányossága, (...) ezt az életrevaló, szorgalomra a székelylyel, egészségre, szépségre és erőre az alföldi magyarral, értelemre a dunántúlival versenyző népet megmentyük, számára templomokat és iskolákat építsünk, papokkal és iskolákkal ellássuk, a kivándorlókat inkább magunk közé telepítsük, mint idegen népek tengerében elmosódni hagyjuk”. Törs Kálmán: A hétről (Levél a szerkesztőhöz). *Vasárnapi Ujság*, 1874. december 13., 802.

35 LÁSZLÓ M. (1882): 9.

36 Uo. 11.

fajunknak. Leginkább tanuskodnak dalaik arról, mennyire nem bírják soha feledni, hogy idegen országot laknak, árván, elhagyatottan.”³⁷

Ő fogalmazta meg az úgynevezett millenniumi gondolatot, miszerint az ezeréves megemlékezések igazán méltó eseménye lehetne a bukovinai magyarok letelepítése a magyar határon belül:

„Nem sokára ezer éve lesz, hogy a magyar nemzet itt lakik; nagyszerű emlékekkel akarja a nemzet megörökíteni ezeréves állami életét; ez emlékek egyik maradandó monumentuma az lehetne, hogy egyelőre bukovinai csángóinak Pusztaszer tágas földén egy nagy falvat építenénk s ide letelepítenők. Ez méltó emléke lenne az ezeréves honalapításnak!”³⁸

A korszak szóhasználatában egyaránt szerepelnek egyébként: a hazahozatal, hazaköltöztetés, be-, át, és letelepítés kifejezések.³⁹

1882-ben mozgalom indult a bukovinai székelyek hazatelepítése érdekében. Az Al-Duna szabályozásával – amit egy kormánybiztosság irányított Nagy György vezetésével – a magyar állam tekintélyes területekhez jutott, úgy határoztak, ide kell letelepíteni a bukovinai székelyeket.⁴⁰

Az 1882-es esztendő végén a bukovinaiaknak egy küldöttsége járt Magyarországon az áttelepítés ügyének sürgetése ügyében. Tisza Kálmán miniszterelnök és Szapáry Gyula pénzügyminiszter is fogadta őket. Az eseménynek komoly sajtóvisszhangja volt. A *Vasárnapi Ujság* is részletesen beszámolt a küldöttség programjáról.⁴¹ A bukovinai tematika 1883-ban, al-dunai áttelepítésük idején érte el a csúcspontját a sajtónyilvánosságban. A *Vasárnapi Ujság*ban is 1875 és 1883 között jelent meg a legtöbb írás a népcsoport történetéről, a bukovinai népeletről, népi kultúrájuk jellegzetességeiről, a velük kapcsolatos képanyag is ebben az időszakban látott napvilágot a lapban.

1883 tavaszán, az áttelepítés heteiben a lap minden számában hírt adott a költözés menetéről, ismét gyűjtést szerveztek, immáron az áttelepülők megsegítése érdekében.⁴² A *Vasárnapi Ujság* bukovinai témájú írásainak egyik fontos szerzője Szádeczky Lajos⁴³ volt ekkor, aki már 1880-ban, még egyetemistaként végigjárta a bukovinai falvakat felmérni az ott élők

37 LÁSZLÓ Mihály: A bukovinai székelyekről és népdalaikról. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1869. november 21., 554.

38 LÁSZLÓ M. (1877): 199.

39 A haza fogalmának legkülönbözőbb kontextusokban való megjelenésére mutat rá a bukovinai székelyek kapcsán GATTI (2015): 413. A 19–20. századi hazatelepítési hullámok az anyaország és Bukovina fogalompárral operált, a 20–21. századra Bukovina, sőt a csíki falvak értelmeződnek mint soha nem látott szülőföld, ahová honvagy-turizmus jellegű utakat szerveznek.

40 A bukovinai székelyek al-dunai áttelepítéséhez: SZÁDECZKY (1908): 1–7.; LÁSZLÓ J. (2005): 98–104.; HALÁSZ (1941): 65–69.; FOKI–SOLYMÁR–SZÓTS (2000): 223–293.; NÉMETH (2018): 119–138.

41 Egy „tisztelőbeli csángó”: A nálunk járt bukovinai magyarokról. *Vasárnapi Ujság*, 1882. december 17., 815–816.

42 Mi ujság? *Vasárnapi Ujság*, 1883. március 4., 144.

43 Szádeczky Lajos (1859–1935), történész, az MTA tagja. Ő dolgozta fel a székelyföldi határőrszervezés és annak részeként a mádfalvi veszedelem iratanyagát, SZÁDECZKY (1900): 197–220., 326–348., SZÁDECZKY: (1908); illetve ő adta ki a határőrszervezés szemtanújának, Halmágyi Istvánnak a naplóját és iratait, SZÁDECZKY: (1906).

helyzetét, és erről beszámolt a *Pesti Hirlapban*.⁴⁴ Tagja lett a Csángó Bizottságnak,⁴⁵ amely az al-dunai telepítés lebonyolítását irányította. A bizottság Odescalchi Artúr herceget és őt, Szádeczky Lajost bízta meg, hogy az ezer bukovinai székely útját személyesen kövesse végig, velük tartott még Benedek Elek⁴⁶ mint a *Budapesti Hirlap*⁴⁷ kiküldötte, aki a lap hasábjain részletesen tudósított is az útról, illetve az Aldunai kormánybiztosság két küldötte.⁴⁸ Szádeczky tehát szemtanúként tudott beszámolni a *Vasárnapi Ujságnak*. Közzétett több népdal szöveget, az alábbi szavak kíséretében.

„A honvagy népdalaikban is nyilatkozik. Köztük jártukban megragadta figyelmemet egy-egy búskesergő daluk, melyben Magyarországot siratják; (...) Különben egészben véve ugyanazok a népdalok közkeletűek náluk, a melyek nálunk; csakhogy rendszerint mind a szövegben, mind a dallamban több-kevesebb változtatással. A szöveg hol saját életviszonyaikhoz találóan van átídomítva, hol csak tájszólási eltéréseket mutat föl; a dallam változatánál idegen (többnyire oláh) befolyás vehető észre.”⁴⁹

A folklór, a népdalok,⁵⁰ a népi kultúra bemutatása kapcsán mindig egyszerre hangsúlyozzák a magyar sajátosságot, „olyan mint nálunk”, ugyanakkor mégis sajátosan bukovinai,⁵¹ ami ugyanakkor „régí”, „eredeti” „megőrzött” sajátosságként értelmeződik. A bukovinai székely háziipar termékei is egyre nagyobb figyelmet kaptak, komoly értékhorozóként jelentek meg a híradásokban. Az áttelepítés idején csángó háziipari kiállítást rendeztek a Nemzeti Szálló-dában, amelynek bevételét ugyancsak a bukovinaiaknak szánták, majd a kiállítást megisméltették júniusban is.⁵²

44 SZÁDECZKY Lajos: A bukovinai magyarok között. (Úti emlékek) *Pesti Napló*, 1880. december 25. Melléklet; SZÁDECZKY Lajos: Moldován át. *Pesti Napló*, 1881. január 13. Tárca rovat.

45 A bukovinaiak betelepítésére bizottság alakult gróf Somsich Pál képviselőházi elnök vezetésével. A Csángó Bizottságban a képviselőház tagjai közül részt vett: gr. Apponyi Albert, Szilágyi Dezső, Prónay Dezső, herceg Odescalchi Arthúr, Jókai Mór, gr. Bánffy Béla, gr. Teleki Géza, Eötvös Károly, Hoitsy Pál, Ugron Gábor és a már többször említett, bukovinai székely László Mihály, a közélet neves szereplői közül Kammermayer Károly, Budapest főpolgármestere, Rákosi Jenő, a *Budapesti Hirlap* szerkesztője, valamint Szádeczky Lajos. A Csángó Bizottság 1883. április 11-én tartotta utolsó gyűlését, és az ügyek intézését átadta a Csángó-magyar Egyesületnek.

46 Benedek Elek Istensegitsen találkozott László Mihály testvérével, a szintén Magyarországon tanult László István-nal, aki 1879–1914 között volt a falu papja, az ő idejében épült fel a falu temploma. SEBESTYÉN (1989): 28. Gyűjtötte a bukovinaiak népszokásait, népmeséit, dalait, és az egyik mesét (A kakas elosztása) meg is osztotta Benedek Elekkel, aki azt közölte a *Székely Tündérország. Székely népmesék és balladák* című (Bp., Pallas, 1885. 43–48.) kötetében.

47 Benedek Elek első tudósítása a március 17-én és 18-án kelt levelei Andrásfalváról. *Budapesti Hirlap*, 1883. március 22., Melléklet 1–2. (2 levél). „Az esti postával tegnap elkésve öt levél érkezett Bukovinából, részint a szerkesztőség képviselőjétől, Benedek Elek urtól, részint egyik lelkes külmunkatársunktól, ki egy hét óta a csángók közt tartózkodik s benyomásait lapunk számára írja meg. Sajnáljuk, hogy a becses anyagot egész terjedelmében nem közölhetjük az egy napi késedelem miatt. Az alábbiakban összeállítottuk a levelekből azokat a részeket, melyek t. olvasóink informálására szükségesek.” *Budapesti Hirlap*, 1883. március 23., Melléklet 1–3. További beszámoló: *Budapesti Hirlap*, 1883. március 24., 4. és Melléklet 1–2.; 1883. március 25. Melléklet 2–3.; 1883. április 2., 2. Benedek Elek *Bukovinai vadrózsák* címmel 6 népdalszöveget is közölt. *Budapesti Hirlap*, 1883. április 5., 2–3.

48 Szádeczky Lajos: *A bukovinai székelyek visszatelepítése 1883-ban* címmel közre is adta ennek az útnak a történetét *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Okirattárral (1761–1790)* című munkájának bevezetéséeként, SZÁDECZKY (1908): 1–7.

49 SZÁDECZKY Lajos: A bukovinai székelyekről. *Vasárnapi Ujság*, 1883. március 18., 173–174.

50 Bukovinai magyar népdalok. *Vasárnapi Ujság*, 1883. április 1., 206.

51 Bukovina a magyar nyelvterület legjellegzetesebb néprajzi kistájának nevezhető, BORSOS (2011): I. 483–484.

52 *A Mi ujság?* rovatban. *Vasárnapi Ujság*, 1883. június 10., 376.

„A csángók Bukovinában mindenféle mesterséget üznek, még pedig oly ügyesen, hogy legjobb mesteremberek az egész tartományban az öt magyar falu iparosai. Ezenkívül a nők minden kézimunkához, himzéshez, szövéshez, fonáshoz kitűnően értenek. A templomfaragványaitól a legutolsó gunyhó ajtószegéig mindent maga csinál a csángó. A nők oly gyönyörű asztalterítőket, himzett ágyszerítőket és himzett kendőket, szőnyeget készítenek, hogy az ember lelke örül, látva ezt a tehetséget, leleményt és izlést a magyar fajban az iparos munka iránt. Tanítsák meg a csángók erre az Alföld magyar asszonyait is!”⁵³

A hazai tárgyú népeletképek⁵⁴ az 1850–1870 közötti időszakban kezdtek nagyszámban megjelenni a magyar illusztrált sajtó hasábjain, jelentőségüket mutatja, hogy számuk ebben az időszakban hatszáz körül mozgott.⁵⁵ Fontos szerepet játszottak a néprajzi ismeretek terjesztésében, hatásuk napjainkig tetten érhető. A sajtóillusztrációk⁵⁶ műfaji átmenetet jelentenek a populáris képek és a művészi, sokszorosított grafikák között. Egyrészt kapcsolódnak a ponyvák, kalendáriumok, populáris grafikák⁵⁷ ábrázolásaihoz, képi megnyilatkozásaihoz, másrészt készítőik révén – akik egyszerre dolgoztak a magas és a tömegkultúra területén is – a magas művészethez.

A *Vasárnapi Ujság*ban a hazai népeletet bemutató képek az 1850-es évek végétől – amikor egyébként is kezdett gazdagodni a folyóirat illusztrációs anyaga – az éves kép- és tartalomjegyzékben már külön kategóriát alkottak. Eleinte a külföldi tájismertetésekkel és útirajzokkal együtt szerepeltek a hazai néprajzi tematikájú képek. 1857-ben a *Tájviseletek* sorozatban tizenhárom kép látott napvilágot. 1861-ben indították útjára a népi zsánerképeket közre adó, *Képek a magyar népeletből* című sorozatot, 1865-ig minden évfolyamban 10–12 képet adtak közre a sorozatban. Rajzolóként a korszak legjobb zsánerfestőit foglalkoztatta a lap (Sterio Károly, Jankó János, Ujházy Ferenc, Lotz Károly, Hermann Lüders, Greguss János). A *Vasárnapi Ujság* történetében az idők folyamán változtak a kép- és tartalomjegyzékben a képtípusok elnevezései. 1883-ban, amikor a legtöbb bukovinai témájú kép megjelent, a következőket találjuk: I. Arcképek, II. Műtárgyak, III. Táj és úti képek, épületrajzok, külön a hazaiak és a külföldiek. IV. Természettudomány, ipar, gazdaság, V. Népviselet, genreképek, VI. Időszerű illusztrációk, VII. Vegyes tárgyúak, illusztrációk elbeszélésekhez, VIII. Térképek. Bukovinai tematikájú képeket találunk a *Népviseletek*, *genreképek* között – a kutatás az előbbit leíró, utóbbit elbeszélő típusú képként értelmezi –, de a *Táj és úti képek*, *épületrajzok* között is vannak, valamint az *Időszerű illusztrációk* között is, sőt a bukovinai székelyek történetében meghatározó személyek (pl. Hadik András,⁵⁸ Odeschalchi Artúr)⁵⁹ életrajzaihoz kapcsolódóan az *Arcképek* között is felfedezni bukovinai vonatkozású képanyagot. Az 1860-as évek végére mind gyakoribbá vált a fénykép után készült fametszet, ez vonatkozik az esetek többségében a bukovinai képekre is. A *Vasárnapi Ujság* fametszői voltak például a Pesten xilográfiai intézetet vezető Carl Brown (Braun Károly), Weinem Henrik, Rohn Alajos, Pollák Zsigmond és Carl August Riedel.

53 *Budapesti Hirlap*, 1883. március 23., 2.

54 A népeletképek tematikához további irodalmakkal ld. CENNERNÉ WILHELMB (1991): 127–134.; FEJŐS (2000): 804–822.; RÉVÉSZ (2010): 79–144.

55 Vö. RÉVÉSZ (2010): 79.

56 Vö. VAYERNÉ ZIBOLEN (1980): 95–103.; RADNÓTI (1981): 149–156.; RÉVÉSZ (2015).

57 Vö. FÜLEMILE (1994): 213–231.

58 Gróf Hadik András és a bukovinai székely telepek. *Vasárnapi Ujság*, 1883. április 22., címlapkép.

59 Szerémi Herczeg Odeschalchi Arthur. *Vasárnapi Ujság*, 1883. április 15., 236.

A sajtóillusztrációként megjelenő életképeket általában a képpel párhuzamosan megjelenő szövegek értelmezték.⁶⁰ Az ismeretterjesztő, enciklopédikus lapok egyik jellemző vonása volt, hogy illusztrációik többnyire a szövegbe tördelve jelentek meg. Az ábrázolást magyarázó szövegek igen fontos szerepet tölthettek be a képek kortársi értelmezésében. A kép és a leírás kölcsönösen kitágította és gazdagította a jelentést, a szimultán megjelenő kép és szöveg erősítette egymás hatását, ezt tapasztaljuk a bukovinai témájú képek esetében is.

Összegzés

A *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) bukovinai tematikájú szövegeinek és képeinek feldolgozása azzal a tanulsággal járt, hogy érdemes a korszak szélesebb sajtónyilvánosságában vizsgálni a kérdést. A témával foglalkozó egy-egy szerzőnek ugyanis nem csak ugyanazon laptípus különböző sajtótermékeiben láttak napvilágot az írásai, hanem függetlenül a laptípustól (politikai napilap, képes, családi lap vagy tudományos folyóirat) átvettek, újraközöltek, folytattak bizonyos témákat. Az 1860-as évektől érzékelhető változás a népköltészet, a népi kultúra értelmezésében a képes családi lapokban megjelenő szövegközlések alapján. A 19. századi sajtóanyag nagyon gazdag és nem minden tekintetben feltárt forrása a bukovinai magyarokkal kapcsolatos kutatásoknak. A képes, családi lapok vizsgálata mind a 19. század folklór értelmezése, mind a bukovinaiak sorsának alakulása és megítélése kapcsán elengedhetetlennek tűnik.

Források és irodalom

Periodikák

Budapesti Hirlap, Magyarország és a Nagyvilág, Pesti Napló, Tudományos Gyűjtemény, Vasárnapi Ujság

Feldolgozások, forráskiadványok, visszaemlékezések

BAKI (2005) = BAKI Péter: *A Vasárnapi Ujság és a fotográfia (1854–1921)*. Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2005.

BORSOS (2011) = BORSOS Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2011.

BUZINKAY (1979) = BUZINKAY Géza: *A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890. Magyar Könyvszemle, 1979/1. 25–42.*

60 KIBÉDI VARGA (1993); KIBÉDI VARGA (1997).

BUZINKAY (1985) = BUZINKAY Géza: Közművelődési sajtó 1867–1875. In: SZABOLCSI Miklós (főszerk.) – KOSÁRY Domokos (szerk.) – NÉMETH G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története. III/2. 1867–1892.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 207–247.

BUZINKAY (1994) = BUZINKAY Géza: A magyar sajtó története 1849-től 1948-ig. In: KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, MŰOSZ – Bálint György Újságíró-iskola, 1994. 105–171.

BUZINKAY (2014) = BUZINKAY Géza: Világkiállítások papíron: a képes családi hetilapok. In: SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella (szerk.): *„Képes Világ” Tudományos konferencia a 19. századi magyarországi illusztrált sajtóról.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, 2014. 81–88.

CENNERNÉ WILHELMB (1991) = CENNERNÉ WILHELMB Gizella: A Képzőművészeti Társulat népeletkép műlapjai. In: HOFER Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991. 127–134.

FEJŐS (2000) = FEJŐS Zoltán: Jegyzet a 19. századi népeletképről. In: BALÁZS Géza et al. (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika.* Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára 2. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000. 804–822.

FOKI–SOLYMÁR–SZÓTS (2000) = FOKI Ibolya – SOLYMÁR Imre – SZÓTS Zoltán: *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához.* Szekszárd, Babits, 2000.

FÜLEMILE (1994) = FÜLEMILE Ágnes: Populáris grafika Magyarországon a 19. század második felében: emléklapok és emblematikájuk. In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994. 213–231.

GATTI (2015) = GATTI Beáta: A bukovinai székelység hely(ek)hez fűződő kötődéseiről. In: KESEZI András – BÖGRE Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet.* Budapest, L'Harmattan, 2015. 397–416.

GEGŐ (1838) = GEGŐ Elek: *A' moldvai magyar telepekről.* Budán, A' Magyar Királyi Egyetem betűivel, az Academia költségein, 1838.

HALÁSZ (1941) = HALÁSZ Antal: *A hazatértek. A bukovinai magyarok kétszáz esztendeje.* Nagyvárad. Grafika Nyomdai Műintézet, 1941.

KIBÉDI VARGA (1993) = KIBÉDI VARGA Áron: Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás. *Athenaeum*, 1993/I./4. 166–179.

KIBÉDI VARGA (1997) = KIBÉDI VARGA Áron: A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei. In: BACSO Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Budapest, Kijárat, 1997. 300–321.

KISS (1824) = KISS Hadnagy (Károly): Holmi apróságok Bukowinából. *Tudományos Gyűjtemény*, 1824/7. 98–105.

KIS-VÁRDAY (1933) = KIS-VÁRDAY Gyula: A bukovinai székely falvak. *Ethnographia*, 1933/3–4. 131–139.

KOCSY (2002) = KOCSY Anikó: Az enciklopédikus lapok kialakulásának sajátos körülményei Magyarországon a XIX. század közepén. *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 2002/1. 39–47.

LANDGRAF (2014) = LANDGRAF Ildikó: Háború és béke képei a *Vasárnapi Újságban* az első világháború alatt: In: KLESTENITZ Tibor – SZ. NAGY Gábor (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2014*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 127–156.

LÁSZLÓ J. (2005) = LÁSZLÓ János: *A Bukovinában élő (élt) magyarság és kirajzásainak története 1762-től 1914-ig, az első világháború kitöréséig*. Kolozsvár, Kriterion, 2005. [1935].

LÁSZLÓ M. (1877) = LÁSZLÓ Mihály: A bukovinai és moldvai csángók. *Földrajzi Közlemények*, 1877/V. 153–168., 193–199.

LÁSZLÓ M. (1882) = LÁSZLÓ Mihály: *Keleti testvéreink*. Budapest, Franklin, 1882.

LIPTÁK (1997) = LIPTÁK Dorottya: A családi lapoktól a társasági lapokig. Újságok és újságolvasók a századvégen. *Budapesti Negyed*, 1997/2–3. 45–70.

LIPTÁK (2002) = LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Budapest, L'Harmattan, 2002.

MÉSZÁROS (1998) = MÉSZÁROS István: *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998*. Budapest, Szent István Társulat, 1998.

MÉSZÁROS (2007) = MÉSZÁROS István: Szent László Társulat. In: Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon 12*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 890.

NÉMETH (2018) = NÉMETH Ferenc: Ígérni boldogabb hazát: az örömmámortól a kiábrándulásig (A 135 évvel ezelőtti al-dunai székely telepítésről.) In: PAPP Árpád (szerk.): *Honosság/Hontalanság. A bukovinai székelyek és a Délvidék/Vajdaság etnikai és társadalmi változásai a 20. században*. Szabadka, Szabadkai Városi Múzeum, 2018. 119–138.

RADNÓTI (1981) = RADNÓTI Sándor: Magyar folyóiratillusztráció 1850–1867. In: SZABÓ Júlia – SZÉPHELYI F. György (szerk.): *Művészet Magyarországon 1830–1870. I.* Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1981. 149–156.

RÉVÉSZ (2010) = RÉVÉSZ Emese: Népeletképek a magyarországi sajtóban 1850–1870 között. *Néprajzi Értesítő*, 2010. 79–144.

RÉVÉSZ (2015) = RÉVÉSZ Emese: *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között.* Budapest, Argumentum – OSZK, 2015.

SEBESTYÉN (1989) = SEBESTYÉN Ádám: *A bukovinai székelység tegnap és ma.* Szekszárd, Tolna Megyei Könyvtár, 1989.

SONNEVEND (2005) = SONNEVEND Péter: Szirmok egy hosszú életű lap fájáról: a Vasárnapi Újság 1854–1921 történetéből. In: KÖVÁGÓ Sarolta – PAÁL László (szerk.): *Többszólalmúság a könyvtárban. Írások a könyvtár- és az irodalomtudomány köréből.* Kaposvár, Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar és Művészeti Főiskolai Kar, 2005. 125–139.

SZÁDECZKY (1900) = SZÁDECZKY Lajos: A székely határőrség szervezése és a mádéfalvi veszedelem. *Századok*, 1900. 197–220., 326–348.

SZÁDECZKY (1906) = SZÁDECZKY Lajos (szerk.): *Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1785.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1906.

SZÁDECZKY (1908) = SZÁDECZKY Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Okirattárral (1761–1790).* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1908.

SZŐTS (2015) = SZŐTS Zoltán: *László Mihály (1849–1932) életútja.* Bonyhád, Völgyégi Múzeum, 2015.

VAYERNÉ ZIBOLEN (1980) = VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes: Könyv- és folyóirat illusztráció. In: SZABOLCSI Hedvig – GALAVICS Géza (szerk.): *Művészet Magyarországon 1780–1830.* Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1980. 95–103.

VINCZE (2004) = VINCZE Gábor: „Csángómentés” az 1860-as – 80-as években. A Szent László társulat és a moldvai csángó-magyarok támogatásának kérdése. In: VINCZE Gábor (szerk.): *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhbonban, 1868.* (Az 1870-ben Marosvásárhelyen megjelent mű reprint kiadása.) Csíkszereda, Státus, 2004. V–XVII.

Magyar tematikájú balettbemutatók a Magyar Királyi Operaházban Gustav Mahler vezetése alatt a korabeli sajtó tükrében

(Új Rómeó – Csárdás – Vióra)

UJVÁRI HEDVIG*

1. Bevezetés

A *Pesti Hirlap* a *Vióra* ősbemutatóját követően 1891. március 14-ét patetikusán nemcsak a magyar zeneművészet, hanem a magyar szellem diadalünnepének nevezi. A bemutató dátuma szinte allegorikus: „Mintha annak a hagyományos márciusi szellőnek üde, éltető fuvallata söpört volna végig az Andrássy-uti muzsacsarnokon: olyan lelkes hangulat uralkodott a nézőtéren és a színpadon egyaránt.”¹ Győzött végre „a magyar genius, a melyet már-már idegen betolakodónak kezdtek tekinteni a magyar király színházában”, köszönhetően Zichy intendánsnak, aki első intézkedési egyikeként méltó módon színpadra állíttatta az oly sokáig mellőzött darabot.²

A „magyar szellem”, a „magyar géniusz” megjelenése ebben a kontextusban többszörösen van jelen: magyar szerző magyar tematikájú egész estés balettje került színpadra, s nem utolsósorban magyar intendáns tűzte azt műsorra. De miért bírt egy magyar táncjáték ekkora jelentőséggel?

A magyar polgárosodás folyamatát, a nemzeti függetlenség visszaszerzésére tett kísérleteket a megtorpanások és kompromisszumok jellemezték. Az anomáliák révén lassult, illetve gyakran ellentmondásossá vált az egyes művészeti ágak nemzeti jellegű fejlődése is. Míg a magyar nemzeti jellegű zeneművészet fejlődését Liszt és Erkel, majd Bartók és Kodály munkássága fémjelzi, addig a magyar táncművészet esetében ez a fejlődési ív nem érhető tetten. A magyar balettművészetnek nem voltak olyan kiemelkedő alkotói, akik a korabeli népies magyar műtáncokat a korszellemnek és ízlésének megfelelően magas művészi színvonalon balettszínpadra adaptálták volna, így a magyar balettművészet a 19. század utolsó évtizedeiben a bécsi mintát követte, csupán néhány nemzeti jellegű elem gazdagította a *Csárdást* és a *Viórát*.³

A nemzeti táncjáték szerepe, jelentősége kapcsán kiemelendő, hogy a nemzeti tánckultúra, a hazai táncművészet fejlesztése a 19. század első felében társadalmi igény volt, ugyanakkor a szabadságharc bukása, majd nyomában a Bach-korszak a művészeti törekvésekben is visszaesést eredményezett. A kiegyezést követően azonban a fellendülés jelei mutatkoztak: a nemzeti tánckultúra bemutatásának igénye egyre erőteljesebbé vált, a polgári társastánckultúra is egyre jobban terjedt, valamint az európai táncművészet vívmányai is éreztették hatásukat.

* Habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.
E-mail: h.ujvari@t-online.hu

1 Vióra. Szabados Károly balettje. *Pesti Hirlap*, 1891. március 15., 4. – A továbbiakban a név vagy szignó nélkül közölt cikkekre csak címmel hivatkozom.

2 Uo.

3 KÖRTVÉLYES (1966): 34–35. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

A nemzeti tánckultúra fejlődésének alapját a feltárás, gyűjtés jelentette, így a néprajzi kutatások – a népköltészet mellett – a 19. század utolsó évtizedeiben az egész Kárpát-medencére kiterjedtek a zene és a tánc területén is. Utóbbinak látványos megjelenési formái is voltak, például az 1896. évi millenniumi kiállítás keretében a budapesti Városligetben skanzenszerű parasztfalut alakítottak ki, illetve táncbemutatókat is rendeztek vidékről hozott táncosokkal. További példaként lehet említeni az Operaházban műsorra tűzött *Csárdás* és *Vióra* című baletteket, melyek azon túl, hogy népies tárgyú librettókra épültek, eredeti néptáncbetéteket is tartalmaztak, s ezeket vidékről hozott autentikus táncosok adták elő.⁴

A daljáték, a nemzeti táncművek szükségességének megfogalmazása tehát a 19. századi polgári fejlődés eredménye. Magyarországon ez a művészeti célkitűzés összefonódott a nemzeti függetlenség kivívásának problematikájával, mely minél inkább akadályokba ütközött, annál inkább szükségessé vált és tartotta magát ez a nemzeti program, azaz a magyar téma, a nemzeti zene és tánc, a műfaji kereteket pedig a dramatikus táncjáték, valamint a romantikus balett jelentette. Mivel azonban a reformkorban még virágzó magyar művészi táncnak nem volt folytatása, a nemzeti színpadi táncművészet nem tudott kialakulni: a magyar nemzeti, báli, valamint társas táncok (palotás, körmagyar, csárdás) 1867 után fokozatosan veszítettek jelentőségükből. A problémát súlyosbította továbbá a „népies-nemzeti műzene megrekedése”, a budapesti dalszínház viszonylagos elzártsága, valamint a hatalmi-személyi ellentétek a nemzeti dalszínház élén, s nem utolsósorban a balettmesterek olasz zenei-művészi gyökerei. Ilyen közegben vittek színre három nemzeti, magyaros táncjátékot az 1890-es évek elején (*Csárdás*, *Vióra*, *Dárius kincse*), és próbáltak meg a szerény lehetőségek közepette magyaros baletteket bemutatni.⁵

1.1. „Magyar művészetet akarok európai színvonalon, idegenek segítségével most, önerőnkől egykor”⁶

A Magyar Királyi Operaház megnyitása 1884-ben jelentős változást hozott a magyar balett történetében, hiszen az addig a Nemzeti Színházban műsorra tűzött táncművek az új dalszínház repertoárját gazdagították, vagy egyáltalán nem játszották azokat tovább. Az új intézményben a balett elsősorban látványműfajként bírt jelentőséggel, elsődleges feladata a szórakoztatás volt. A kibővített balett-társulat előnyösebb közegben folytathatta a tevékenységét. A nagy táncprodukciók színre viteléhez (pl. *Excelsior*) a Nemzetihez képest jóval nagyobb színpad, korszerű scenika és impozáns, díszesebb közeg állt rendelkezésre.

Noha a zenés színház immár önálló intézményként folytathatta működését, a hazai balettművészet kibontakozását számos tényező hátráltatta, ami negatívan befolyásolta a művészi színvonalat is. A bécsi táncszínház repertoárja köszönt vissza a budapesti színpadon, ugyanakkor a betanítás és a táncosok képzettsége meg sem közelítette az Udvari Opera (Hofoper) színvonalát.

A budapesti balett élén az olasz származású Campilli Frigyes (1820–1889) állt, akit 1847-ben Bécsből szerződtetett a Nemzeti Színház azzal a céllal, hogy bevezesse a rendszeres magyar balettképzést, megszervezze a színház balettkarát és fejlessze a balettrepertoárt. 1884-ben a budapesti Operaház balettmestereként folytatta tevékenységét, így művészi szempontból nem történt változás.⁷

4 MAÁ CZ (1992): 11.

5 GELENC SÉR (1984): 153–154.

6 Az új intendáns. *Pesti Napló*, 1891. február 3., 2.

7 Az Operaház műsorrendjében a megnyitót követő három hónapban, azaz 1884 év végéig csupán ötször szerepelt balett.

A kezdeti években az általa koreografált, a Nemzetiben színre vitt balettekből épült fel a repertoár. A bemutatott művek kiválasztásában a császárváros ízlését tekintette mérvadónak, így a nemzetközi balettrepertoárra, azaz a nyugat-európai romantikus darabokra, valamint saját koreográfiáira épített. A klasszikus balett népszerűsítése mellett a magyar táncjátékon alapuló nemzeti balettkultúra fejlesztésére nem fordított figyelmet, ahogy a hazai táncosok képzésére sem, viszont gyakran hívott meg neves külföldi művészeket. A budapesti Operaház első két évadának balettelőadásait Campilli darabjai tették ki (többek között *Coppélia*, *Naila*, *Sylvia*, *Rococo*), melyek a Nemzeti Színházból kerültek át. Az új intézményben az első balettpremier a Joseph Bayer zenéjére készült divertissement, a *Bécsi keringő* volt 1885. május 16-án, a koreográfiát Campilli készítette.

A képzett szólisták, valamint a balettkar bővítése révén lehetőség nyílt a repertoár bővítésére, illetve több önálló, egész estés táncmű színre vitelére. Campilli működése alatt az Operaház balettkara hatvan főt számlált, melynek felét balettnövendékek adták. A címszerepeket a velencei Fenice színházból szerződtetett Coppini Zsófia, valamint Maruzzi Fanni táncolták, mellettük négy magyar szólista, Müller Katica, Ferenczy Paula, Kürthy Hermin és Sarkadi Mariska tűnt fel.⁸ A férfi szerepeket is gyakran alakították nők, többek között a *Bánk bán* és a *Hunyadi László* toborzóit, mivel kezdetben csak egy férfi táncosa volt az operának, az olasz Enrico Pini, Coppini partnere.

Campilli negyvenéves pályafutását 1887 tavaszán zárta le, munkásságát Ferenc József arany érdemkereszttel ismerte el, helyét Cesare Smeraldi (1845–1924) vette át. A repertoár alakításában számára is Bécs jelentette a követendő példát, így működését a látványos *Excelsior* című darab színre vitelével kezdte, melynek premierje a császárvárosban két évvel korábban volt. Az emberi civilizáció felemelkedését, a technika fejlődését bemutató, több száz szereplőt felvonultató látványos és hatásvadász előadás Európa-szerte sikerre volt ítélve: Bécsben 29 éven át, Budapesten kilenc évig volt műsoron. Ugyancsak jó választásnak bizonyult a Bayer zenéjére Joseph Haßreiter által koreografált *A babatündér* is, melyet 1888 decemberében mutattak be Budapesten, s 1932-ig volt műsoron.

A sikert újabb, Bécsben már bizonyított darabválasztás követte: 1889 decemberében volt a szerzőpáros *Nap és Föld* című balettjének budapesti premierje, de ez már a Smeraldiról váltó Mazzantini Lajos (1857–1921) irányítása alatt történt. A Rómában született táncos, koreográfus, balettmester első táncoktatója az édesapja volt, majd Carlo Blasisnál⁹ folytatta tanulmányait. 1876-tól egy évtizeden át a Bécsi Udvari Opera szólótáncosa volt, onnan került Budapestre néhány hónapra, majd Gustav Mahler idején 1889 és 1894 között ismét az Operaház koreográfusaként és balettmestereként tevékenykedett. Bécs varázsa mellett a milánói Scala és Blasis hagyományos iskolájából is adott át impulzusokat; a magyar szólótáncosnők (Müller, Ferenczi, Kürti, Sarkadi, Schmidek Gizella) 1902-ig Milánóban, Caterina Berettánál¹⁰ képezték magukat.

Mazzantini felkérése az Operaház akkori kormánybiztosától, Beniczky Ferencről¹¹ érkezett, aki ismerte és értékelte a táncos bécsi munkásságát, így tőle várta a magyar balett nemzeti irányba történő elmozdítását, azaz a reformkorban megszakadt nemzeti hagyomány felélesztését. Mahlerhez hasonlóan Mazzantini is komolyan vette a feladatát, így többek között eredeti néptáncokat gyűjtött és használt fel színpadi munkáiban, s ötvözte ezeket a klasszikus táncnyelvezettel. Budapesti tevékenysége során több önálló balettet jegyzett (többek között

8 Életrajzi adataikhoz, szerepeikhez ld. bővebben: OperaDigitár (www.digitar.opera.hu).

9 Carlo De Blasis (1797–1878): olasz táncos, koreográfus, táncpedagógus és -elméleti szakember.

10 Caterina Beretta (1828–1911): olasz táncosnő, táncpedagógus, több itáliai városban, valamint Párizsban és Szentpétervárott működött. 1902 és 1908 között a Teatro alla Scala balettkolóját igazgatta.

11 Beniczky Ferenc (1833–1905): főispán, országgyűlési képviselő, belügyi államtitkár, 1888-tól az állami színházak kormánybiztosa, majd 1889-től 1891. február 1-jéig intendánsa.

Csárdás, 1890, *Vióra*, 1891; *Nivita*, 1891), valamint kettőnek a szövegét maga írta. A magyar balettek színre vitele kapcsán azonban heves támadások is érték.¹²

2. Magyar balettbemutatók a Magyar Királyi Operaházban Gustav Mahler vezetése alatt

2.1. Magyar szerzők darabja: *Új Rómeó*

Noha *A babatündér* a magyarországi bemutatót követően is szép sikerrel futott, 1889 tavaszán már arról számoltak be a lapok, hogy leveszik a műsorról, mivel helyére a Sztrojanovits Jenő és Steiger Lajos jegyezte *Új Rómeó* című egyfelvonásos balett lép.¹³

Sztrojanovits Jenő¹⁴ és Steiger Lajos¹⁵ táncjátékának az ősbemutatója, egyúttal az új balettmes-ternek, Mazzantini Lajosnak a bemutatkozása balettmesterként 1889. április 16-án volt. A napi sajtó azonban már hetekkel korábban hírt adott az intenzív próbákról, valamint az operavezetés azon szándékáról, hogy „különös súlyt fektet a darab kiállítására, a mely igen fényesnek ígérkezik”. Ehhez új jelmezek és díszletek is készültek.¹⁶ Spannraft Ágoston és Hirsch Gyula színházi festők reneszánsz stílusú díszletet készítettek,¹⁷ mely igénybe vette a kisszínpadot is. A jelmezek eredeti rajzok után Caffi Péter vezetésével valósultak meg.¹⁸ A világítástechnikában újdonságként harangozták be azt a Jungfer-gyárban készült vascsillárt, melyre kilencven izzólámpa került.¹⁹ „Az előadás igen szórakoztató s a mellett fényes kiállítású lesz s remélhető, hogy a hatást illetőleg nem fog a Babatündér mögött maradni.”²⁰ A zenekari próbák Benkő karnagy vezetésé-

12 GELENCSÉR (1984): 151–156.

13 *A babatündér*nek azonban senki és semmi nem tudott megálljt parancsolni. Az 1888. december 13-i bemutató után megszakítás nélkül műsoron maradt 1923 januárjáig, többek között a Magyar Királyi Operaház ezredik előadásán, 1889. szeptember 26-án is játszották. 1932-ben felújították, majd 1949 karácsonyáig volt repertoáron. Hosszabb szünet után 1957 áprilisában állították ismét színpadra, és 1959 májusáig volt látható. A tanulmányban közölt játszási számokra Az Opera Digitár (www.digitar.opera.hu) adatai alapján hivatkozom. Ld. továbbá: A m. kir. Operaház. *A Zene*, 1934/1–2., 18–19., itt 18.

14 Sztrojanovits Jenő (1864–1919) zeneszerzőtől két operát és három balettet (*Új Rómeó*, *Csárdás*, *Tous les trois*) játszott a dalszínház. Énektanárként, valamint a Szent István-bazilika és a Mátyás-templom karnagyként, illetve a *Pesti Hírlap*, valamint nyolc évig az *Egyetértés* zenekritikusaként is tevékenykedett. Pályakezdéséhez ld. Bozó (2013).

15 Steiger Lajos (1862–1901): zeneszerző, zenei szakíró, ügyvéd, a pesti zsidó hitközség helyettes titkára. A Zeneakadémián Volkmann Róbert és Ábrányi Kornél voltak a tanárai. Zenekritikusként a *Budapester Tagblatt*ban jelentek meg az írásai. Számos műdalt, vonósnyegyet, férfi- és női kart, valamint nagyobb szabású szerzeményeket írt, többek között *Gyászhangok* című művét Erzsébet királyné emlékére komponálta. 1890-től Nemzeti Zenedében az összhangzattan tanára. Ld. Egy zeneszerző halála. *Zenevilág*, 1901. szeptember 24., 28.

16 Hírek az operából. *Budapesti Hírlap*, 1889. március 29., 4.; Hírek a m. kir. operaházból. *Pesti Hírlap*, 1889. március 29., 6.; Gyermekelőadások az operában. *Budapesti Hírlap*, 1889. április 8., 3.

17 Spannraft Ágoston (szül. Spanraft Ármin, 1855–1910) díszlettervező, festőművész, mestere Lehmann Mór volt, akinek halálát követően a Nemzeti Színház főfestője lett, majd pályafutását az Operaházban folytatta. Több mint ezer színpadképet tervezett. Hirsch Gyula volt a segédfestő, társdíszlettervező. Részletesen ld. KAIZINGER (1992).

18 Pietro Caffi (1848–1913) jelmeztervező, főszabó 1887 és 1895 között állt az Operaház alkalmazásában. Nevének magyarosított alakja: Caffi Péter.

19 „Uj Rómeo”. *Pesti Hírlap*, 1889. április 13., 5.; *Nemzet*, 1889. április 14., melléklet; *Pesti Napló*, 1889. április 14., 4.

20 *Nemzet*, 1889. április 14., melléklet.

vel zajlottak.²¹ Zeneileg újdonságot jelentett, hogy a darabban a teljes zenekar közreműködött, balettek esetében ugyanis a kizenekar volt a megszokott. Mivel nem egész estés darabról volt szó, más művel együtt adták, a bemutató napján ez Bellini *Az alvajáró* című operája volt.

A darab cselekményét, mely egy E. T. A. Hoffmann-elbeszélésen alapul,²² részletesen a *Pesti Napló* és a *Budapesti Hírlap* ismertette. A darab főszereplője, Stella, a párizsi primabalerina kerti szalonjában álarcos-jelmezes estélyt rendez. Vendégei között szép számmal vannak közismert személyek, a nagypolgárság képviselői és magas rangú katonatisztek. A fiatal, jelmezbe öltözött hölgyek legyezőtáncot járnak, majd megjelenik maga Stella is, akit a vendégek tüstént körbevesznek. Egyikőjük, Marco, az India-utazó felajánlja neki pénzét és szívét, választottja azonban kikoszarazza. A férfi ezt zokon veszi, és bosszút forral Milo nevű majma segítségével. Kedvencét divatos párizsi ruhába öltözteti, pofáját álarccal fedi, és a tanulékony állatnak megtanítja mindazokat az elegáns mozdulatokat, melyekre egy úri társaságban igény mutatkozik. Amikor Milo kettesben marad Stellával, a hölgy nagy tetszéssel szemléli a teremtményt, összebarátkoznak, majd a szalonba lépő vendégeknek már úgy mutatja be új barátját mint a régóta vágyott ideálját. A majom azonban elunja magát, és viselkedésével megbotránkoztatja a társaságot. A vendégek nyomban üldözőbe veszik, elkapják, majd leleplezik. Stella a majom-ideál láttán elájul, de hamar magához tér, s végül Marco elnyeri kezét és szívét.²³

A darab nem aratott elsöprő sikert. Zenéje ugyan a korabeli elvárásoknak megfelelően dallamos, fülbemászó volt, cselekménye azonban megosztotta a közönséget, megítélése a vicces és a sértően abszurd között széles skálán mozgott.²⁴ A táncok változatosak voltak, keringő, polka, legyezőtánc, mazurka, gavotte és számtalan nemzeti tánc követte egymást, de a szerzőpáros magyar táncot nem vett fel a balettbé, s ezt a kritikusok számon is kérték rajtuk. Mazzantini koreográfusként jó munkát végzett, a darabot a „folytonos élénkség és a látnivalóknak folytonos crescendoja” hatotta át.²⁵ A díszlet, a fényjáték, a hatméteres szökőkút, a különleges csillár, a különböző nemzeti viseletek káprázatos látványt nyújtottak. A szereposztás ideális volt: Milót kiváló pantomimjátékkal Mazzantini, Stellát Müller Katica alakította. A szerzőpáros azonban librettistaként nem bizonyult annyira szerencsésnek, mint zeneszerzőként.

August Beer²⁶ a *Pester Lloyd*-ban ennél bizakodóbb hangvételű recenziót írt.²⁷ Írását optimistán kezdi: noha még *A babatündér* mágikus hatást gyakorol, de az Operaház balettrepertoárja máris

21 Benkő Henrik Elek (1858–1918): karmester, zeneszerző, 1882-től a Nemzeti Színház, majd az Operaház brácsása, 1887 és 1910 között főként balettelőadások karmestere.

22 E. T. A. Hoffmann *Nachricht von einem gebildeten jungen Mann* (1814) című satirikus elbeszélése a tizenkét részes *Kreisleriana* része, melyek 1810 és 1814 között jelentek meg az *Allgemeine musikalische Zeitung*-ban.

23 Uj Romeo. *Pesti Napló*, 1889. április 16., 3.; „Uj Romeo”. *Budapesti Hírlap*, 1889. április 16., 3.

24 Nem utolsósorban emiatt vált az élclapok céltáblájává is: „»Az új Romeo.« Ha lehet a sötét köszénből piros színt szűrni, lehet egy komor meséből is vig balletet szabni! Így kiáltott föl két fiatal magyar (Stojanovits és Steiger), nekivágtak az öreg Hofman-Callotnak, s tündéri bájra ébresztették egy régóta fakuló, hervatag satyrját. Az emberi nem ősapja (a majom) érdem szerinti központja e choreogrammnak, s a vigyorgó emlékeztető Klischnigg örököse a legdallamosabb zenén ugrál. Kelletlenül sűrűbben vadászgat ugyan a maga szőrében s a gazdája szakálában, de ezt annyi mókával teszi, hogy Darwin s a természeti hűség nevében megbocsátunk neki. Ez a majom a ballet-stagione orszolána.” Ld. M. J.: *Opera. Borszem Jankó*, 1889. április 21., 9. Továbbá: „(»Uj Rómeó.«) – Irta Sztojics és Stjanogor. – Ki nézi meg ezentúl Shakespeare Rómeóját, mikor az új Rómajom még ugrani is tud? Az erkélyjelenethez neki nem kell hágszó. És Stella csálódva az egyik majomban, a másiknak nyújtja kezét. Mazzantini az új Rómajmot oly természetességgel játszta, hogy a hálás szerzők előadás után egy véka dióval tisztelték meg.” *Bolond Istók*, 1889. május 5., 8.

25 „Az új Rómeó.” *Budapesti Hírlap*, 1889. április 17., 3.

26 Beer Ágost / August Beer pályaképéhez ld. Ujvári (2022).

27 A[ugust]. B[er].: Königlich Opernhaus. *Pester Lloyd*, 1889. április 17., melléklet.

egy új egyfelvonásos darabbal bővült. Az *Új Rómeó* két fiatal hazai szerző, első, nem is sikertelen munkája. A cím semmi asszociációval nem bír Shakespeare irányába, nem a szerelmi dráma paródiáját sejteti. Az új Júlia most Stella, aki nem egy kékvérű Capulet, hanem a párizsi Nagyopera könnyűvérű primadonnája, s az új Rómeó a balettben nem egy Montague, hanem egy Milo nevű majom, Marco tulajdonában. Az India-utazó megjelenik az isteni Stella estéjén, ahol a sok értékes ajándék mellett neki ajándékozza a szívét is. Stella azonban megbotránkozva utasítja vissza mindkettőt. Marco ezt zokon veszi, bosszút forral, s ezzel kezdődnek a bonyodalmak.

Beer meglátása szerint ezt a burleszket a szerzők ügyesen formálták át a zenés-táncos színpadra. Középpontjában a majom-lecke, valamint az azt követő szerelmi vallomás áll, azaz két olyan jelenet, amelyeknek komikus hatása biztosra vehető. A balett logikáját nem feltétlenül kell számonkérni a darabon, az „még a majomnál is nagyobb ugrásokat engedhet meg magának”. A darab egésze látványos és szórakoztató, zenéje tetszetős, dallamos, már egyszeri hallás után fülbe másznak népies jellegű dallamai. A darabban természetesen kiemelt szerepet kapnak a táncok, melyekkel a szerzők nem fukarkodtak – többek között párizsi, velencei, magyar, japán, szláv nők tánca, legyezőtánc, Stella-keringő, gavotte, pezsgő-polka, nagy keringő divertissement, galopp. A legtöbb táncból hamisítatlan, friss bécsi levegőt árad, míg a keleti táncok egzotikus színgazdagságot árasztanak. Az új balett szerzőinek sikert hozott, majdnem telt ház előtt játszották, a nézők leginkább a burleszkszerű majomjeleneten szórakoztak. Az evolúciók és a csoportozatok tetszetősek voltak, Müller Katica virtuóz teljesítménye (Stella) és Mazzantini jellegzetes játéka (Milo, a majom) ugyancsak élénk tetszést váltott ki. A darab kiállítása is fényes volt, Stella kerti szalonja pazar látványt nyújtott, a jelmezeket „meglepő luxus, sokszínűség és ízléses formák jellemezték”.

A *Fővárosi Lapok* kritikusa szerint a balett „tarkaságain, bohózatos jelenetén és zenéjén bizonyára többször fog szórakozni” a közönség.²⁸ Az új mű hasonlít a hónapokkal korábban bemutatott, mindössze hat előadást megért *Négy kérő* című baletthez,²⁹ megtoldva egy majom szerepeltetésével, ami nem a legszerencsésebb.

A zene Sztojanovits és Steiger közös műve, fele-fele arányban jegyzik a partitúrát. A kritikus szerint Sztojanovits része

„nem szárnyal magasan, számol az alantjáró szöveggel s inkább a hallgató fülét és talpát csiklandozza; tudja, mi a hatás titka. Steigeré több ambícióval készült, igyekszik jelle-

28 »Uj Romeo.«. *Fővárosi Lapok*, 1889. április 17., 774.

29 Az *Excelsior* hazai premierjét követően egy kisebb, csekély érdeklődést kiváltó balett, *A négy kérő* került színpadra. Magyarországi bemutatója 1888. november 22-én volt, két hét alatt ötször adták, majd a hatodik alkalom után (1889. február 22.) le is vették a műsorról. Zenéjét Casimiro Corradi / Corradi Kázmér (1834–1905) olasz hegedűművész, karmester szerezte, a koreográfiát Smeraldi készítette. A darab cselekménye nagyon egyszerű: négy kérő, egy francia, egy spanyol, egy cseh és egy magyar verseng a szép Leontine kezéért, akik közül ő a magyar udvarlót választja. A balett Kreutzer *A granadai éji szállás* című, Bécsben már 1834-ben játszott operájával együtt került színre, mivel a dalmű nem töltötte ki az egész estét. Míg a kritika az operát fajsúlyának megfelelően kezeli, a táncjátékról, annak szerzőjéről szinte lekezelően ír: „Banális zenére ugrál az álarcos, jelmezes csoport.” Ld. - szk - : „A granadai éji szállás.” Kreutzer K. dalműve. *Fővárosi Lapok*, 1888. november 23., 2380. A *Nemzet* ítése is jelentéktelennek értékelte a darabot: „Ez igen simpla egy mű. Zenéje igénytelen; drámai tartalma pedig még annál is kevesebb. De hiszen nem is praetendálja a tartalmat, hiszen a színlapon is csak úgy van adva, mint »tánczegyveleg«.” Ld. Magyar kir. operaház. *Nemzet*, 1888. november 22., 3. A *Pester Lloyd* néhány sort szánt csak a táncművek *A granadai éji szállással* foglalkozó írás végén. A cselekmény egymondatos ismertetőjét követően annyit jegyez meg, hogy a divertissement zenéjét „Corradi kevésbé találóan állította össze”. Ld. A. B.: Königliches Opernhaus. *Pester Lloyd*, 1888. november 23., melléklet. A német lapokból vett fordítások tőlem (U. H.) származnak.

mezni, nuance-ozni is; érezzük, hogy mintái a francia ballet szerzők. Együtt ez a társulás a legszerencsésebb: a zene nem lesz triviálissá, de nem is tévelyeg a helyzethez nem illő magasabb stílbe.”³⁰

A balett színre vitele, a rendezés, a csoportok mozgatója, azaz a *mise en scène* Mazzantini Lajos munkáját dicséri. Új látványelemekben ugyan nem bővelkedik, „a legtöbbjét ismerjük már az »Excelsior«-ból és »Babatündér«-ből, de hát a ballet csoport mozdulatai oly szűk térre szabvák, hogy újat nehéz benne nyújtani.”³¹ Ugyancsak ezt mondja a jelmezekről, illetve a zene egy részéről is.

A balett Sztojanovits hatásos keringőjével kezdődik, amely „nemcsak a báli vendégeket, hanem a hallgatókat is felvillanyozza, úgy a talp alá húzzák”. Ugyancsak ő szerezte a friss pezsgő-polkát, melyben a poharak koccintását zenei motívumként használja fel, valamint a darabot záró galoppot.³²

Steiger jegyezte a sokszereplős, hatásos, stílusában az *Excelsior*t idéző, jellegénél fogva „félig induló, félig mazurka”-jellegű legyező-táncot. Továbbá ő komponálta a Pini által megformált India-utazó szerelmi vallomását, az indus nők táncát, valamint a majom táncleckéjét. A Mazzantini által ügyesen alakított majom nagy tetszést aratott, de a kritikus szerint a figurájában több rejlik, „komikus szerepeltetése nincs eléggé kiaknázva, (...) lehetett volna több tért adni az ügyességének kifejtésére. Legalább nevezhetek volna rajta a gyermekek.”³³

A recensens szerint az előadás nem nélkülözi a magas szintű jellemábrázolást sem: a Stellát megformáló Müller Katalin „oly bájjal, annyi könnyedséggel és mimikai művészettel ábrázolta a kacér ballerínát s tánca oly légies könnyű volt, hogy a sikerben nagy része van.” A közönség a tánckar teljesítményét is értékelte, nekik is bőven jutott „az elismerő tapsokból.”³⁴

Az *Új Rómeó* egy évig volt műsoron, ezalatt 23-szor játszották.

2.2. Az első magyar balett: Csárdás

2.2.1. Előzmények

Sztojanovits Jenő *Csárdás* című balettjének bemutatója 1890. december 7-én volt. Az első magyar balettről lévén szó, az Operaház igazgatósága már hónapokkal korábban, a februári elfogadását követően³⁵ intézkedett a darab „páratlanul pazar és fényes” színpadra állításáról, ezt érdekes tartalma (szöveggönyv: Zárai Samu) és „nem mindennapi nívón álló” zenéje indokolta.³⁶ A bíráló bizottságban helyet kapott id. Ábrányi Kornél és Herzfeld Viktor is.³⁷ Az előkészítő munkálatokat Mahler személyesen felügyelte. A magyar és a hazai nemzetiségek táncaira épülő

30 »Új Rómeó.«. *Fővárosi Lapok*, 1889. április 17., 774.

31 Uo.

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo.

35 Új ballet. *Fővárosi Lapok*, 1890. február 24., 395.; *Ország-Világ*, 1890. március 1., 139.

36 Opera. *Budapesti Hírlap*, 1890. december 3., 3.

37 „Csárdás”. *Pesti Hírlap*, 1890. február 24., 3. – Id. Ábrányi Kornél (1822–1903): zenei szakíró, zeneszerző, zongoraművész, zenepedagógus, jelentős szerepet játszott a Zeneakadémia felállításának előkészületeiben, majd annak tanára volt. – Herzfeld Viktor (1856–1919): zeneszerző, hegedűművész, zenekritikus, a Zeneakadémia tanára.

koreográfiát Mazzantini balettmester tanította be, aki a néprajzi vonatkozások minél hitelesebb ábrázolása végett tanulmányúton járt az Alföldön, a Tátrában és Erdélyben.³⁸ A hitelesség kedvéért egy cigányzenekart is szerződtettek, Simplicius³⁹ kaposvári bandája a szerző és Benkő karnagy irányításával készült.⁴⁰ A *Fővárosi Lapok*ban egy érdekes „hitvallást” lehet kiolvasni a sorok között. Az Operaház az 1890/91-es évadra a múlt évhez képest „élénkebb” programot ígér, viszont nem hallgatja el azt a tartósan fennálló problémát, miszerint a minőségi tenorista és primadonna hiánya miatt az igazgatóság nem fog tudni eltekinteni a vendégművészek szerződtetésétől. Ez azonban eddig is a balettől vonta el az anyagi forrásokat, s noha szükséges lenne ezen változtatni, az új táncegyveleg valószínűleg szintén ezt a törekvést kell, hogy szolgálja: „Mindnyájan örülhetnénk, ha megvalósulna az a szándék, mely az örökös ballekezés korlátozására fennáll. (...) Félő, hogy akkor megint csak a ballet lesz kénytelen kis pénzt gyűjteni a kasszába, mit az eredeti újdonság, Stojanovits »Csárdás«-a bizonyára meg is tesz.”⁴¹

A probléma hónapokkal később, a balett premierjét követően is fennáll. Az Operaház nagyobb szabású darabok színre vitelére ugyan nem vállalkozik (például késlekedik a Nibelungen-ciklus utolsó részeinek a bemutatása), de Mascagni *Parasztbecsülete* és Stojanovits *Csárdása* telt házakat vonz. Utóbbi kapcsán kifejti, hogy a balett sikere megkérdőjelezhetetlen, így a sikerdarabokat sokkal inkább dotálni kellene, semmint azokon spórolni: „A »Csárdás« pedig egyre hat, elevenít, olykor tüzel is a zenéjével. Kár, hogy a takarékoság elvénél fogva, a kiállításban redukciók történtek. Nem az »Azrael«-eket kell eltemetni pompásan,⁴² hanem attól nem sajnálni a költséget, a mi vonz és tölti a pénztárt.”⁴³

A *Csárdás* premierje november 22-re volt kitűzve,⁴⁴ az előkészületek azonban nagy feladatot jelentettek mind a táncosoknak, mind a technikai személyzetnek, így a bemutató csúszott. A főpróbát úgy tervezték, hogy csak a sajtó képviselői legyenek jelen, de a nézőtér már ekkor megtelt érdeklődőkkel. A lapok már a premier előtt dicsérték a díszleteket, de még inkább a látványos jelmezeket, melyek „pompásak, szemkápráztatók és kor hűek”,⁴⁵ „valóságos magyar nemzeti ruhakiállítás”.⁴⁶ A darab iránti érdeklődés felkeltése miatt a cselekményről is hosszabban írtak, főleg a *Pesti Napló*ban. Az első képben annak költőisége és pantomimrészei

38 Pester Lloyd, 1889. november 2., 4.; *Fővárosi Lapok*, 1890. július 27., 1512.; *Nemzet*, 1890. július 26., 3.; *Pesti Hírlap*, 1890. július 26., 4.; *Pesti Napló*, 1890. július 26., 3.

39 Szimplíczius Barcza József (1843–1913): Európa-szerte koncertező kaposvári cigányprímás, zenekara negyven évig volt Kaposvár vezető cigányzenekara.

40 Opera. *Budapesti Hírlap*, 1890. december 3., 3.; *Fővárosi Lapok*, 1890. december 4., 2470.; *Pesti Hírlap* 1890. december 3., 5.

41 Az operaház. *Fővárosi Lapok*, 1890. augusztus 7., 1592.

42 Alberto Franchetti (1860–1942) *Asrael* című operájának 1890. november 20-án volt a magyarországi bemutatója, de a hónap végén, négy előadás után már levették a műsorról. Mahler sok támadás érte a darab színre vitele miatt, nem utolsósorban a szerző állítólagos származása, valamint társadalmi és pénzügyi helyzete végett. Id. Ábrányi Kornél is leírja, hogy a komponista kevésbé ismert, de „a fáma szerint egy elsőrangú európai pénzhatalmasság egyik család- vagy rokon tagja” lehet. Maga az opera sem egy sikertörténet, és valószínű, hogy a budapesti bemutatóját a szerző maga finanszírozta. Id. Ábrányi K.: Zene. Pillantás a multra és jövőre. *Pesti Napló*, 1890. július 13., 1–2.

43 *Fővárosi Lapok*, 1890. december 29., 2657. Korábban azonban éppen az ellenkezőjét írta: „A »Csárdás« főpróbája tegnap volt az operaházban, teljes kiállításal és díszletekkel. Az igazgatóság nem kímélt költséget az újdonság kiállításához.” Ld. A »Csárdás« főpróbája ... *Fővárosi Lapok*, 1890. december 7., 2493–2494.

44 A »Csárdás« ... *Pesti Napló*, 1890. november 4., 2.

45 i. l.: A Csárdás. *Pesti Napló*, 1890. december 7., 3.; ld. még: A »Csárdás«. *Nemzet*, 1890. december 3., 3.

46 *Fővárosi Lapok*, 1890. december, 2493–2494.

emelkednek ki, valamint ez tartalmazza a látványos cigánytáncokat, a második képben a tábori jelenetek, a felvonulás áll a középpontban, a harmadik néprajzi elemekben bővelkedik, a különböző nemzetiségek tánca hangsúlyos. A sokféle kép nem kapcsolódik szorosan egymáshoz, a darab legfőbb erénye, hogy az első magyar balett.⁴⁷

A közönség minden kép után hangos tapsban tört ki, így a balett várhatóan az Operaház kedvenc darabjai közé fog tartozni, „bizonyára mindenkor gyújtó hatást fog gyakorolni”.⁴⁸ A balett zárásaként feltűnik Magyarország és népeinek allegorikus képe, benne Magyarország összes megyéjének és szabad királyi városainak címerével, melyek a magyar címer körül helyezkednek el, végül elhangzik a *Szózat*.⁴⁹ A balett betanítása nem volt egyszerű, mivel a közreműködők száma meghaladta a 200 főt.⁵⁰

Az *Új Rómeó*hoz hasonlóan a *Csárdás* sem volt egész estés darab, így egy-egy egyfelvonásos operával (többek között Massé: *Jeannette menyegzője*, Offenbach: *Eljegyzés lámpafénynél*) együtt került színre. A lapok hírként számoltak be a balettzene 87 oldalas, Kunossy Frigyes⁵¹ eredeti rajzaival illusztrált zongorakivonatáról is,⁵² amely németül és franciául is megjelent.⁵³

Sztojanovitsnak ez a harmadik darabja, az első a Népszínházban bemutatott operett, *A pekingi rózsa* volt. A *Csárdás*ban Záraival arra vállalkoztak, hogy teljesen magyar és magyarországi táncokkal és zenével töltsenek meg egy háromfelvonásos balettet. A kísérlet a közönséget is érdekelte, így a jegyeket már jóval a premier előtt elkapták.⁵⁴

A balett történetéhez tartozik Atropos [Márkus Miksa] szerint,⁵⁵ hogy az ötlet egy fiatal bankhivatalnoktól, „ki verseket is szokott firkálni”, Zárai Samutól⁵⁶ származik. Valószínűleg a *Wiener Walzer* és a *Berliner Marche* ébresztették fel benne a csárdás gondolatát,⁵⁷ majd a szövegkönyvvel Lányi Ernőhöz fordult. Az első felvonás zenéje már elkészült, amikor Lányinak el kellett hagynia Budapestet.⁵⁸ Ekkor fordult Zárai Sztojanovitshoz, aki Mazzantinivel

47 Id. Ábrányi Kornél: »Csárdás.«. *Pesti Napló*, 1890. december 4., 1.; Az új ballet. *Pesti Napló*, 1890. december 6., 3.; N.: A »Csárdás« ballet szövege. *Fővárosi Lapok*, 1890. december 7., 2496.; A »Csárdás.« *Zenelap*, 1890. december 23., 4–5.; Az operaszínházról ... *Vasárnapi Ujság*, 1890. december 14., 822–823.

48 i. l.: A Csárdás. *Pesti Napló*, 1890. december 7., 3.

49 Uo.

50 Az új ballet. *Pesti Napló*, 1890. december 6., 3.

51 Apja, a Bécsből Pestre települt Kunossy Vilmos alapította a Kunossy Vilmos és Fia nyomda és hangjegymetsző intézetet, illetve ő adta ki a *Pikáns Lapok*ból kinőtt *Magyar Figaro* című szalonéclapot, hamarosan a főváros egyik legnagyobb nyomdaipari vállalkozójává nőtte ki magát. Fia, Frigyes szintén kitanulta a nyomdász szakmát, elvégezte a Mintarajztanodát is, majd Párizsban élt.

52 Az operaházban ... *Fővárosi Lapok*, 1890. december 4., 2469–2470.; A »Csárdás« zongorakivonata. *Fővárosi Lapok*, 1890. december 20., 2594.

53 A Csárdás. *Pesti Napló*, 1890. december 4., melléklet.; A »Csárdás«. *Pesti Napló*, 1890. december 20., 3.; A »csárdás«... *Nemzet*, 1890. december 20., 3.

54 K.: »Csárdás.« *Fővárosi Lapok*, 1890. december 9., 1–2.

55 Márkus Miksa (1868–1944) fiatal korában polemikusan hangú színházi és zenekritikáival keltett feltűnést, főképp az *Ország-Világ*ban. Más orgánumban is publikált, többek között a *Magyar Hírlapban*, *Friss Ujságban*.

56 Zárai (Zerkovitz) Samu (1867–1854): kereskedő, kereskedelmi tanácsos, Zerkovitz Béla zeneszerző testvére.

57 A *Bécsi keringő* egy divertesment, azaz nincs cselekménye, csupán egy táncgyűjtemény, melyben több korból és több szerzőtől vett keringőket fűzött egybe a szerző. Lsd. UJVÁRI (2023).

58 Lányi Ernő (szül. Langsfeld, 1861–1923): karnagy, zeneszerző. 1885-ben megnősült, majd Szabadkára költözött, ahol színházi karmesterként dolgozott.

megalkotta a *Csárdást*. Ugyanakkor a darab nemcsak hármójuk érdeme, hanem legalább ennyire Nitsche világszító,⁵⁹ Spannraft festő és Caffi szabó alkotása is.⁶⁰

A *Zenelap* szerint a címadás nem a legszerencsésebb, Sztojanovits és Zárai Samu valószínűleg a *Bécsi keringő* nyomán adták darabjuknak a *Csárdás* címet, azaz a magyar tárgyú darab címéül egy magyar tánc nevét választották. Ez azonban „a legnagyobb értelmetlenség, képtelenség”, mivel a csárdás majd csak az utolsó képben kerül előtérbe.⁶¹

Noha a balett címadását illetően megoszlottak a kortárs vélemények, id. Ábrányi Kornél megértő, sőt megengedő álláspontot képviselt annak ellenére, hogy a darabban inkább a magyar nóta, a történelmi alakok, a hadi élet, a népek közötti testvériség eszméje a meghatározó, a csárdás csupán a balett végén jelenik meg. Akárcsak az opera műfajánál, a balettnél még inkább el lehet tekinteni a feszes logika számonkérésétől, mivel a táncjáték csak az érzelmeinkre akar hatni.⁶²

2.2.2. A „Csárdás” cselekménye⁶³

Sztojanovits Jenő zenéjére komponált balettet nagy várakozás előzte meg, mivel tárgyát a magyar életből merítette és zenéje is nemzeti. A darab három képből áll, az első, mely a cigányok magyarországi bevándorlásával kezdődik, a „Pharaó népe” címet kapta. A Kárpátok erdős tájain alkonyatkor az ősi hazájukból érkező cigány családok sátortábort állítanak, tüzet raknak. Félmeztelen gyerekek, színes ruhákba öltözött lányok, lovas kocsik, cipekedő cigányok alkotják a képet, akik hamarosan táncra perdülnek. Holdfénynél megjelenik Cipra, a vajda szépséges lánya (Müller Katica), keleti motívumokkal tarkított dallamokra eljárja a holddal szemben a hódolati táncot. A tánc után a cigányok Cipra kivételével nyugovóra térnek. Kálmán (Mazzantini), az ábrándozó cigány fiú szerelmesen közelít felé, de miután a lány visszatúsítja, majd visszatér a sátrába, bánatában a legény a szikla felé veszi az irányt, ahol álomba szenderül. Álomában feltűnik a zene nemtője, majd tündérek, a víg és a szomorú dal tündérei jelennek meg, körbetáncolják őt, végül egy varázshegedűt tesznek mellé. Kálmán az ébredést követően magához veszi a hangszert, de nem tudja megszólaltatni. A *Cserebogár, sárga cserebogár* című nóta mégis felcsendül a húrok között, mire az ismeretlen, csodás hangokra felébred az egész tábor. Cipra is rohan hozzá, de most már Kálmán utasítja el a lányt, mivel ő már csak a hegedűjének akar élni. A cigányok körbeveszik a hegedülő fiút, a háttérben feltűnik Hungária alakja, majd tündérek jelennek meg, hogy utat mutassanak Magyarországra. A karaván Kálmán vezetésével csakugyan átlépi a magyar határt, letelepedik az országban, s a magyar dal és zene ápolásában szerez érdemeket. A zenélő cigányok a magyar nép vígasztalójaként jelennek meg. Ez a kép nagyon hangulatos és költői, zenéje és a színpadkép alapján igazán hatásos.

A második kép II. Rákóczi Ferenc táborát ábrázolja reggeli szürkületkor Tokaj előtt. A képben a vár, tábori sátrak, katonai felvonulások és őrtüzek jelennek meg. Virradatkor feltűnik

59 Nitsche József az Operaház világlítási felügyelője volt 1884 és 1917 között. Ld. Tolnay Pál (1984): 27–30.

60 Atropos: A hétről. *Ország-Világ*, 1890. december 13., 801.

61 M. kir. operaház. *Zenelap*, 1892. február 24., 2–3.

62 Id. Ábrányi Kornél: »Csárdás.« *Pesti Napló*, 1890. december 4., 1.

63 Részletesen: N.: A »Csárdás« ballet szövege. *Fővárosi Lapok*, 1890. december 7., 2496.; A. K.: A csárdás. *Pesti Hírlap*, 1890. december 9., 1–2.; Id. Ábrányi Kornél: »Csárdás.« *Pesti Napló*, 1890. december 4., 1.

Bercsényi Miklós alakja is kuruc vezérek, főurak és nemes hölgyek körében. A várat bevették, örömtáncot járnak, majd a koronát hozó lengyel küldöttség érkezik himnuszuk dallamára Rákóczi ünneplésére. Kuruc ritmusok, régi magyar dalok (*Három hordó borom van*, valamint *Ritka búza, ritka árpa, ritka rozs* feldolgozása) mazurka, palotás (Lavota-dallamokkal), magyar solo, majd a fejedelem érkezésekor a *Rákóczi-induló* elevenedik meg a színpadon. Utóbbi hangszerelésében Berlioz és Massenet hatása érződik. A képben felhangzik Czinka Panna,⁶⁴ a fejedelem udvari zenészenek cimbalomjátéka is.

A harmadik kép kifejezetten gazdag néprajzi elemekben. Egy erdélyi parasztlakodalmat ábrázol hegyvidéki környezetben, tágas portával, nászmenettel, mátkapárral. A porta udvarán Simplicius híres kaposvári bandája zenél, az *Ezt a kerek erdőt járom én* kezdetű magyar nótával fogadja az érkezőket; szerb, román és sváb szomszédok jönnek gratulálni a mátkapárnak és az örömszülőknek. Táncok terén a magyarországi nemzetiségek táncai dominálnak: a piros fezzbe öltöztetett szerbek kólót, a nagy fekete süveget viselő oláh cigányok romanát, két száz pár sváb körtáncot (Rheinländer) jár, továbbá megjelenik a városi diákok körmagyarja és a husárok verbunkosa is a színpadon. A cigányok a *Cserebogár* című nótát húzzák, a nép énekelve kíséri. A kép egy fergeteges közös csárdással zárul.

A három kép után következik az apoteózis. Elsötétül a színpad, a háttérben allegorikus kép tűnik fel Kálmánnal, körülötte az első képből már ismert tündérékkel. Végül megjelenik Magyarország címere, felcsendül a *Szózat*,⁶⁵ melyet Magyarország nemzetiségei közösen énekelnek, majd legördül a függöny.

2.2.3. A „Csárdás” fogadtatása

A *Zenelap* szerint „biztosra vehető, hogy nemcsak állandóan megmarad a műsoron: hanem mindenkor telt házat is fog eredményezni”. A siker titka abban áll, hogy szerencsés a darab témaválasztása, majd ennek a közönségigényekhez alkalmazkodó feldolgozása, s nem utolsósorban az Operaház vezetése odafigyeléssel és igényes kiállítással vitte színpadra. Nem elhanyagolható tényező továbbá, hogy ez az első igazi magyar balett, azaz egyaránt magyar a tartalma és a zenéje, ami feltűzeli a közönséget, a nemzeti tablókban ráismer saját magára, történelmére, hangulatvilágára. A darab nagy vonzerővel bírt, így az Opera igazgatósága „tartósan látogatott s igazán kasszadarabra tett szert”.⁶⁶

Hasonlóképpen látja, de több szempontból mérlegeli a darabot a *Pesti Napló* recenzense.⁶⁷ A közönség az előadást nagy tetszéssel fogadta. Az Operaház vezetése nagy gonddal készítette elő a balettet, valamint minden anyagi segítséget megadott a látványos díszletek és jelmezek kivitelezéséhez. Az új darab műfaját tekintve nem nevezhető balettnak a szó klasszikus értelmében, inkább táncgyvelegnek, „ügyesen színrehozott különféle magyar és más nemzeti tánczok és csoportulatok tetszetős egymásutánjának”, mivel a mimika szerepe, a pantomim művészete nem kerül előtérbe. Ennek megfelelően alakul a zene is: eredetiség helyett inkább

64 Czinka (vagy Cinka) Panna (1711–1772) cigányprímás, férjével és sógoraival ő alapította 1728-ban az első magyar cigányzenekart.

65 A *Fővárosi Lapok* tárcája szerint a Himnusz. Ld. K.: „Csárdás.” *Fővárosi Lapok*, 1890. december 9., 1–2.

66 A „Csárdás.” *Zenelap*, 1890. december 23., 4–5.

67 i. l.: A „Csárdás.” *Pesti Napló*, 1890. december 9., 2.

ismert magyar és egyéb nemzetiségek táncainak zenei motívumai köszönnek vissza, valamint verbunkos dallamokra, ismert indulókra (Rákóczi, Klapka) épít. A három nemzeti tabló hatása is ebben rejlik, a közönség könnyen tud azonosulni az ismert melódiákkal, jelenetekkel, mivel „a magunkét természetesen mi magunk érezhetjük át legintenzívebben”. A recenzens joggal veti fel azt a kérdést, hogy egy ennyire karakteres nemzeti darab értelmezhető-e az országhatárokon kívül is, azaz rejlik-e benne annyi potenciál, hogy nemzetközi szinten is repertoárdarab váljék belőle: „az lenne már egyszer a kívánatos, hogy ne csak mindig importáljunk, hanem exportáljunk is.” A felvetés jogos, mivel Mahler ideje alatt *A babatündér*, a *Nap és Föld*, a *Robert és Bertram* című balettek a császári operából kerültek a budapesti színpadra, de *A négy kérő*, *A párizsi festők* sem magyar szerzők művei, ez csupán Sztojanovits *Új Rómeó*-járól mondható el.⁶⁸ A recenzens szerint a korszellem nem kedvez ennek a tendenciának, valamint a *Csárdás* nemzetközi befogadhatósága több változtatást tenne szükségessé a darabon. A balett témája, motívumai, történelmi utalásai sajátosan magyar jelleggel bírnak, így az országhatárokon kívül nehezen értelmezhető, befogadásuk jelentős háttérismereteket feltételezne. Noha a zene és a tánc ezt könnyen kiegyenlíthetné, minőségileg még nem mérhető nemzetközi mércével:

„Azt mondhatják rá, hogy nagyon realiztiko-naturalisztikus, s nem eléggé csiszolt, eszményített az orkesztrális visszatükrözésekben, melyek ragyogó prizmája nélkül pedig a nemzetközi érdek fel nem költethető s maga a világszerte ismert Rákóczi-induló is oly zenei tolettben lépett fel, mely a szélesen ismert Berliozé mellett egészen elhomályosul.”

Problémát jelenthet továbbá, hogy a *Csárdás* táncait más nemzetek táncosai képesek-e ugyanolyan tüzzel, eredetiséggel előadni, mint a hazai művészek, mivel ennek hiányában a hatás elmarad. A recenzens szerint ennek a nyitja a darab zenéjének újragondolásában, mindeneke előtt feszebbé tételében, néhány rész áthangszerelésében rejlik. Az első képben a tündérek táncát és zenéjét kellene megszélesíteni, és „nemesebb ízlésre valló” ritmusokra cserélni. A további képekben előtérbe kerülhetnének a szólisztikus részek, „pl. a Rákóczi-táborban mily szépen lehetne a magyar lantos zenét a régi hegedűsök, a népéleti jelenetekben pedig a magyar s más dalt a falu nótás leánya vagy legénye, vagy cigány czimbalmosa alakjában bemutatni”.

A balett zenéjének azonban vannak jól eltalált részei, ilyen például a *Cserebogár* című dal és a cigánytánc muzsikája. Érdekes színfoltot visz a darabba a magyar zene egyik jellegzetes hangszere, a cimbalom jelenléte.⁶⁹ A lap zenei referense jószándékú kritikaként a *Cserebogár* című nóta egyszerű, dallamos előadását javasolja, valamint felveti, hogy a harmadik képben a hatás fokozása érdekében két cigánybanda muzsikálhatna. Valamennyi rövidítés a darabnak feszebb szerkezetet kölcsönözne.⁷⁰

Márkus Miksa (Atropos) szerint azonban a darab zenéje „meglehetősen elhibázott”, szerzője a magyar nóta iránt teljesen érzéketlen, ez jól megmutatkozik a *Cserebogár* című nóta „kegyetlen tönkretételében”, mivel áthangszerelve teljesen megfosztotta azt eredeti jegyeitől.

68 Mahler érkezése előtt sem volt magyar balett, mivel a *Coppélia*, *Sylvia*, *Naila*, *Excelsior*, *Satanella*, *Renaissance*, *Rococo*, *Bécsi keringő* az előbb említett 'importba' tartoznak.

69 A hangszer Schunda Vencel József (1845–1923) hangszergyáros pesti üzemében készült, Kun László (1869–1939) karmester, cimbalomművész, zeneszerző játszotta a bemutatón.

70 i. l.: A *Csárdás*. *Pesti Napló*, 1890. december 7., 3.

„Az már nem is cserebogár, hanem csodabogár!” Ugyancsak elhibázottnak tartja a Rákóczi-nóta hangszerelését, ami Sztojanovits értelmezésében

„teljesen nélkülözi azt az erőt és fenséget, mely e speciálisan magyar zenekölteményt, még idegenekkel szemben is ellenállhatatlanná teszi s ez az oka bizonyára, hogy a második felvonás zárjelenete, melyről pedig a legnagyobb hatást várták: II. Rákóczi Ferencz bevonulása, meglehetősen gyöngén ütött be.”

A balett végén a *Szózat* eléneklését is elhibázottnak tarja:

„Kegyeletlenség és kegyetlenség. Mert iszonyatosan énekelték. Talán ezt is átírta nekik a zeneszerző? A *Szózat* a magyar nemzet ünnepi éneke. A temetőben a marttyrok sírjánál, a templomban isteni tiszteleténél, nagy, hazafias ünnepélyen ott megértem, ott fölemel, magasztosít, elragad. Ha itt éneklik, leveszem kalapomat és maradok. Ha egy víg balett végén teszik, felteszem süvegemet és haladok. Mert az unalom elviselhető, de az ízléstelenség nem.”⁷¹

A *Budapesti Hirlap* recenzense szerint Sztojanovits és Mazzantini „a csárdás historiográfusai”, ugyanakkor a *Szózat* beillesztését elhibázottnak tartja, mivel a csárdások hatása még elevenen lüktet. „Csak nagy ünnepeknek van joga ahhoz, hogy e hangoktól kérjen magasztosságot.” A nem megfelelő pozicionálás és a balett hossza miatt érdemes lenne elhagyni ezt a részt. Mind-ez azonban nem vesz el az alkotók érdemeiből, akiket hatalmas dicséret illet, Mazzantinit pedig a „legzseniálisabb táncmester”.⁷²

A *Pesti Hirlap* a premier és az elsőpró siker kapcsán nemcsak a balett erényeire és hibáira mutat rá, hanem Gustav Mahler irányába is éles kritikát gyakorol, mivel magyar szerző magyar tematikájú darabjának a bemutatóját jelentős késéssel tűzte csak műsorra: „csak az az érthetetlen, hogy Mahler igazgató miért késleltette ennyi ideig e mű bemutatását, mikor az már tavaly télen a rendelkezésére állott és közel két év óta nem birt olyan újdonságot színre hozni, amely bevált volna”.⁷³

A zenei referens szerint Sztojanovits egy évvel az *Új Rómeó* bemutatóját követően „nagyobb és komolyabb feladatot tűzött ki magának”: a magyar zene és tánc vázlatos történelmi áttekintésére vállalkozott. Zenei válogatásában helyet kaptak régebbi és újabb művek, valamint felvillantott a hazai nemzetiségek zenéjéből is egy-egy részletet. A *Csárdás* esetében noha egységes cselekményről nem lehet beszélni, a három kép nem kapcsolódik szervesen egymáshoz, viszont mégis egybefűzi azokat az alapeszme, a magyar zene apológiája.

Az első kép nem bővelkedik magyar dallamokban, csupán a nemtő, a *Cserebogár*-nóta, valamint a tündérek táncát (*Kítették a holttestet az udvarra* kezdetű dal, *Heretyutyu*, *Rózsabokorban jöttem a világra* dallamára) kíséri magyar zene. A feldolgozások jók, a hangszerelés is találó, viszont a cimbalom hangsúlyosabb szerephez juthatott volna. Az első képben a keleties zenei motívumok dominálnak, mivel Sztojanovits így akarta érzékeltetni, hogy a magyar zenét nem a cigányok hozták be az országba, hanem azzal itt kerültek érintkezésbe.

71 Atropos: A hétről. *Ország-Világ*, 1890. december 13., 801.

72 H.: „A csárdás.” *Budapesti Hirlap*, 1890. december 9., 1–2.

73 A. K.: A csárdás. *Pesti Hirlap*, 1890. december 9., 1–2.

A darab nagy hatást gyakorolt a közönségre, dicséret illet minden alkotót és közreműködőt. Sztojanovits jól ismert dallamokat vegyített saját szerzeményeivel, Mazzantini mind koreográfusként, mind táncosként remekelt, Caffi látványos jelmezeket tervezett, Spannraft pompás díszleteket alkotott.⁷⁴

A *Fővárosi Lapok* a csárdás műfajának történeti megközelítésével indítja terjedelmes írását. A csárdás a reformkorban még paraszttáncnak minősült, városi bálókba, szalonokba nem nyert bebocsátást. Helyette a palotás hódított, majd a „solo”, azaz csak egy valaki táncolta, a többi vendég pedig nézte, majd megtapsolta a látottakat. A csárdást a legenda szerint a fiatal gróf Wenckheim Béla emelte be a szalonokba, amikor azt egy bálon bemutatta.⁷⁵ Ezt jó időben tette, mivel a korszellem úgy a politikai életben, mint az irodalomban kedvezett a nemzeti megújulásnak, a demokratikus szellem feléledésének, így a nép körében kedvelt alkotások terjedésének is. A Nemzeti Színház előadásaiban megjelenhetett a népdal, majd hamarosan a csárdás is. Előbbi kivételes helyzetben volt, mivel Petőfi révén a népdal a költészet részévé vált. A magyar néptáncnak is „akadtak idomítói, kik azt szorosabb formába akarták önteni”, így született meg a körmagyar, vagy a vigadó a palotás, a toborzó és a csárdás elemeiből, de a magyar társas tánc nem tudott tartósan fennmaradni.⁷⁶ Mazzantinitől sem lehetett elvárni, hogy „a csárdásnak határozottabb műformát adjon”. Tanulmányozta ugyan a magyar néptánc jellegét, de olasz származása miatt nem ismerhette annak a mozgatórugóit, mélységeit, a magyar nemzeti szellem nem hathatta át.⁷⁷

Sztojanovits úgy gondolhatta, ha a bécsi keringőből ki lehet állítani egy táncjátékot, akkor a magyar csárdás is alkalmas erre. Bayer úgy rakta össze a darabját, hogy régi és új keringők követik egymást (Lannerek, Straussok), s ezt a mintát követve Sztojanovits is régibb és új magyar zenékből merített. A csárdás esetében azonban nincs olyan történelmi vonulat és nincsenek olyan szerzőgenerációk, mint a bécsi keringő esetében.

Sztojanovits feladata abban állt, hogy a balett műfaji sajátosságainak megfelelően feldolgozza a magyar dallamokat, és ezeket a csoporttáncok kíséretére alkalmassá tegye. A zeneszerző ezt a feladatot sikerrel oldotta meg, a közönség jól fogadta az átdolgozásokat és alkalmazásokat.

A táncjátéknak nincs cselekménye, csupán az eszmeiség tartja egybe a művet, ehhez alkalmazkodik a darab zenéje is. A szereplők is képenként változnak: hagyományos értelemben vett főszereplők csak az elsőben vannak, a további részeket inkább a csoportjelenetek határozzák meg. Ezt az Operaház takarékosági megfontolásai is indokolják, mivel magas szinten álló táncművész(nő) szerződtetésére nincs lehetőség, így egy balettszerzőnek főképp csoportjelenetekben, tömegben, látványosságban kell gondolkodnia. Ugyancsak az első képben érvényesül leginkább az allegória, valamint az eredeti alkotásait felvonultató zeneszerző is. A recenzens szerint ez az első kép jól példázza, hogy Sztojanovitsnak lett volna még bőségesen annyi zenei ereje, hogy mindhárom képet átdolgozások helyett eredeti muzsikával töltse ki.⁷⁸

74 Uo.

75 Vahol Imre visszaemlékezéseit idézi SZENTPÁL (1954): 29.

76 Uo., főleg 13–17., 24–26.

77 K.: „Csárdás.” *Fővárosi Lapok*, 1890. december 9., 1–2.

78 Uo.

„Az utolsó kép apotheózis. A háttérben az ország címere ragyog, géniuszek és tündérek környezetében, s két oldalt hosszú nagy csoport festői viseletekben eleveníti a látványt, az »Isten áldd meg a magyart« (Erkel Ferenc gyönyörű himnuszát) zengve énekszóval. Ez az énekszavú záradék egy darab operai elem a balletben. Igen hatásos kép, de fényében elvesz az az eszme, mely az első képpel állana kapcsolatban, azzal a varázshegedűvel, melylyel a cigány nép a nemzeti érzések zenei tolmácsolója lett. Ezt valóban elevenebbül, láthatóbb érvénynyel kellene e képletben kiemelni az eszmei egység szempontjából.”⁷⁹

A darab, „e nagy ballet-egyveleg” nagy hatással volt a nézőkre, „a bőség zavara” kerekedett felül látvány, zene és hazafias érzések tekintetében egyaránt. Ennek következtében a hatás is több irányba oszlott meg, a recenzens szerint inkább „igen eleven benyomásaink vannak, mint egy erős benyomásunk”. Sztojanovits tehetsége azonban vitathatatlan: „zenei téren „sokat várhatunk az ő képességeitől és eleven becsvágyu törekvéseitől”.⁸⁰

Id. Ábrányi Kornél tárcájában zeneirodalmi kitekintéssel indít. Ebben kifejti, hogy a magyar zene alakulásának megvannak a történelmi sajátosságai, esetében a szisztematikus kronológiai, idővel arányos építkezés nem feltétlenül kérhető számon. Olvasatában a magyar zeneirodalomban – több évszázadot átugorva – az elmúlt ötven évben jelentős, nemzetközi összehasonlításban is értelmezhető áttörés következett be a különböző műfajokban, így a műdal, a kórusművek terén, és ez mondható el operairodalmunkról is. E folyamatba illeszkedik a balett fejlődéstörténete is, amely egy évszázada még csak operák látványelemeként szerepelt, önálló színpadi műfajként nem létezett. A koreográfia és a tánctechnika fejlődése révén azonban ez a műforma mára egész estés darabokkal gazdagodott. Az operával ellentétben a nemzeti eszme megjelenítését nehéz rajtuk számonkérni, inkább a látványos, olykor hatásvadász divertissementek, a jelenetek különösebb kohézió nélküli egymásutánisága jellemezte ezeket. Sztojanovits darabja viszont úttörő szerepet vállalt magára, alkotótársaival a nemzeti érzésekre kívánt hatni, többek között a magyar lélek, a magyar népi és hadi világ színpadi ábrázolásával.⁸¹

Sztojanovits érdeme, hogy a balett számára komponált eredeti zenei részekben jól megfogta az adott jelenet hangulatát, a már meglévő zenei elemeket (magyar dal, induló) pedig művészi érzéssel és igényességgel tudta alkalmazni. Id. Ábrányi üdvözli, szerencsés újításnak nevezi, hogy a balett zenéje nemcsak a hangszeres játékra alapoz, hanem az emberi hang is szerephez jut benne. A darabnak tartós közönségsikert jósol.⁸²

A bécsi lapok közül a *Die Presse* számolt be egy rövid hír erejéig a budapesti bemutatóról. A balett cselekménye szerint egy romantikus szerelmi történet, melynek különböző fázisai arra szolgálnak, hogy egy sor nemzeti és nemzetiségi táncot színpadra lehessen állítani. A legsikerültebb és történésekben leggazdagabb a cigánytáborban játszódó első kép, a másik kettő csak divertissement. A zeneszerző számtalan magyar népdalt használt fel.⁸³

A balettből egy részletet megtekintet Ferenc József is Mária Valéria főhercegnő társaságában, különösen a huszárok toborzója volt rá nagy hatással.⁸⁴

79 Uo.

80 Uo.

81 Id. Ábrányi Kornél: »Csárdás.« *Pesti Napló*, 1890. december 4., 1.

82 Uo.

83 In der Budapester Oper... *Die Presse*, 1890. december 10., 15–16.

84 A m. kir. Operaházban... *Pesti Hírlap*, 1891. március 11., 4.

A balettbemutató az élclapok figyelmét sem kerülte el.⁸⁵ A *Bolond Istókban*⁸⁶ közölt *M. kir. sidagópera* című, több operaházi eseményt, történést antiszemita–nemzeti narratívába helyező írásában tesz említést a balettújdonságról, illetve a nemzeti zene nagyságát előbbre helyezi a wagneri motívumoknál,⁸⁷ majd a cigányok ’felemelkedését’, színpadképpé tételét tematizálja.⁸⁸

Ágai Adolf figyelmét sem kerülte el a magyar tematikájú balettpremier. Humorral átítatott tárcájában előzményként Klitschnigget⁸⁹ említi, illetve a *Bécsi keringőt*, amelyet „ethnologikus balettnak” nevez, mivel a keringő „[a] nép tánca, mint az ő dala, tudja mit akar. Benne van abban az ő lelke, az ő temperamentuma”. S mindez kimutatható minden nemzetiség táncában, így a magyar csárdásban is: „Hogy a mi magyar táncunk meg mennyire magyar, tudjuk mindnyájan. Kezdődik főséges andalgással, folytatódik délceg lengedezéssel, végződik szinte szilaj aprózásban, szenvedélyes, szerelmes forgásban, mely alatt a százszor kisiklott Zsuzsit százegyedszer hódítja vissza Palkó.” Ezzel a várakozással tekintett az első nemzeti balett bemutatója elé, de csalódnia kellett: „Nem szívesen vallom be, hogy nekem ez a »táncmű« csalódást szerzett. Nem fogalmazásában, nem egészében. Ilyenül sikerült alkotás. De megrontották örömemet, elárulták bizalmamat a részletek.”⁹⁰

Ágai az első felvonásban a messziről érkező cigányok viseletét nem tartja hitelesnek, mivel „a hindu faj, a messze kelet mohamedánja (vagy pláne még pogánya) gombos atillában, csizmába gyűrt szűk nadrágban lép elénk”. Nyilvánvaló számára, hogy ezekkel a ruhadarabokkal csak később, a letelepedésük után kerülhettek kapcsolatba. Ugyancsak emiatt érzi hiteltelennek az általuk táncolt kopogóst. A zenei rész is vegyesre sikerült, Erkel, Massenet, Szabadi, Wagner és Goldmark dallamait vélte kihallani, melyek vegyültek Sztojanovits saját kompozícióival, így „magyar zenemű” helyett csak a „zeneműről” megfogalmazást tartja elfogadhatónak. Egyben kifejti: kevésbé hisz abban, hogy nemzeti zenei stílusunk alkalmas

85 „M. kir. opera. »A csárdás.« — Mese felnőtt babák számára. — (Néma szójátékait szerezte s kisütötte Zárái, nyélbe ütötte *Stojanovics*, ellejtötte (de nem elejtötte) *Mazzantini*.)

Egyedem-begyedem fegyvertáncz, tündértáncz, »Cserebogár«, »Heretyutya«, Rákóczi induló, »Ripityom«, »Busul a lengyel«, mazurka, palotás, körmagyar, kállai kettős, ropogós, mártogatós, verbunkos, langosz, hymnus, allegoria, villámfény. Minden, minden, minden.

Egy még sem volt. A csárdások koronája, az igazi saloncsárdás, hamisítatlan vigadóbeli »*Ne hadd magad Slézinger*« csárdás. Hiszen a többi csárdás mind csak arra való, hogy ennek az egynek életet adjon. Operai körökből azt az értesülést vesszük, hogy a nevezett salon-csárdást komolyan tervezték, de a színpad gyöngesége miatt föl kellett e szándékkal hagyni. / Hárman is osztokodnak e ballet dicsőségén, mégis jut mindegyiknek elég. Tantième ergo!” *Borsszem Jankó*, 1890. december 14., 7.

86 A kormánypárti élclap, a *Borsszem Jankó* ellensúlyozására alapították, szerkesztője, Bartók Lajos a Függetlenségi Párt politikáját támogatta. Ellenezte a kiegyezést, ellenséges volt a katolikus klerussal és a zsidósággal szemben is, számtalan antiszemita viccet közölt.

87 „A »Csárdás.« Magyar ballet, — és Sztojanovics, Zárái (Zerkovicz !) és Mazzantini csinálta. És mégis magyar, s a magyar népdalköltészet diadalát vívta ki. Hárman ők megmutatták azt, hogy nemzeti zenénk mily erőteljes, drámai és hódító szépségű a színpadon is. Erkel óta ezt senki se merte. S a magyar operairók, wagneri végtelen melódiáktól csengő fülekkel, csak nézik bámulva a magyar dal nagyszerűségét, wagnerinél is wagneribb »motívum« voltukat, — és nem értik ezt a nótát!” *Bolond Istók*, 1890. december 14., 7.

88 „Fáraó népsége, sáros faluvégén, / Álmodta-e, hogy még ily szerencse érjen? / *Operába* vittek, »Csárdás«-ba betettek, / Aranyba, selyembe, snasz rókatáncz helyett / *Jársz cigányballettet!*” *Bolond Istók*, 1890. december 21. 8. Kiemelés az eredetiben.

89 Eduard Klitschnigg (1813–1877): artista, majomszínészként vett részt produkciókban a bécsi Práterben. Magyarországon is fellépett, többek között Blaha Lujzával is fellépett.

90 Csicserei Bors: „Csárdás.” — Egy kis kötözködés. *Fővárosi Lapok*, 1890. december 16., 2556–2557.

lenne nagy operai magaslatok elérésére. Sztojanovits zenéjében bőségesen merít a magyar népdalkincsből, ugyanakkor Ágai szerint „nem értette s érzette meg a cigány harmonizálás csodálatra méltó eredetiségét”. Az előadás zenei részének kivitelezésében erőteljesen hiányolta az összhangot az operaházi zenekar és a cigányzenészek között, az a benyomása támadt,

„hogy a m. k. opera kitűnő zenészei szándékosan játszanak rosszul ebben a balletben. Első alkalommal a színpadon muzsikáló cigánybanda s az orchestrum között félütemnyi különbség volt, melyért csak a vezetőt akarom vádolni, vagy tán a két zenetestnek erős önrzetét, hogy az egyik alája nem rendelkezik a másiknak. Ezért is húzták oly nemes függetlenségben egymástól. De tegnap, midőn csakis az operai zenészkar működött, a húzók és fúvók erős rezdülettel különböztek, ami kinkeserve minden becsületes halló idegnek. A hegedűsök átvitt értelemben is csak félvállról hegedülnek, s még a vastaghangú fagottista is füttyét hány az egész előadásnak.”

Kisebb mértékben, de zavarónak hatott, hogy a női szereplők által alakított huszárok fülbevalót viseltek. A fegyvertánc közben a pajzsok, buzogányok csattogása helyenként nem volt összhangban a zenével és a színpadi történéssel. Nehezen volt értelmezhető Ágai számára az a jelenet is, amikor a fejedelemhez érkező lengyel követség a vendégsátorba vonul anélkül, hogy Rákóczit üdvözölte volna. Úgy látta, hogy az igazi helyett „ál-cigánybandát állítottak a kuckóba”.

Ágai arra figyelmeztet, hogy a kifogásolt részeket javítani kellene, mert e „tisztá magyar” balett egy esetleges külföldi bemutatója esetén nem a zenei anakronizmusok hatnának zavaróan, hanem a nem hiteles koreográfia alapján előadott magyar táncok.⁹¹

2.3. Mahler végzete: a *Vióra*

2.3.1. Bemutató előtt

Noha a *Vióra* bemutatója 1891. március 14-én volt, a darabbal kapcsolatos előkészületről már 1888 augusztusában lehetett olvasni a napi sajtóban. Az Opera festőtermében *A walkür*, a *Gyöngyhalászok* és a *Brankovics György* díszletei mellett a Szabados-darab kiállításán is már hónapok óta dolgoztak. Az Operalátogatóknak művészi meglepetést ígértek „fény és pompa tekintetében”, az új díszletek nemcsak a művészi kompozíció, de kivitel tekintetében is minőségileg mást kívántak nyújtani Spannaft Ágoston és Hirsch Gyula díszletfestők elképzelései szerint. A *Vióra* több impozáns látványelemet igényelt: az első felvonásban a székely falut, melyben az autentikus székely építészet elemei mutatkoztak meg, a második felvonásban a Szent Anna-tó holdvilágos képét, míg a harmadikban egy tenger alatti tündérpalotát kellett megjeleníteni.⁹²

A bemutató azonban még jócskán váratott magára, így a Beniczky-érát ostorozó cikkek között is kiemelten szerepelt a *Vióra* ügye. A *Pesti Napló* szerint „tervszerű mellőzésben és

91 Uo.

92 Az opera új díszletei. *Budapesti Hirlap*, 1888. augusztus 26., 3.

üldözésben szenvednek” a hazai szerzők, művészek és a magyar darabok. Szabados balettje esetében pedig adott lett volna minden a színre vitelhez: a műbírálók egyhangú támogatása, Beniczky ígérete a magyar művészet pártolását illetően, valamint a Keglevich-intendatúra által beterveztetett, Beniczky által elfogadott költségvetés. Az intendánsváltás óta megvolt *A babatündér*, a *Nap és Föld*, továbbá több opera bemutatója, de a *Vióra* ügye nem haladt előre, ellenben szerzőjének betegsége mindinkább elhatalmasodott.⁹³

Egy hónap múlva a *Pesti Hírlap* ugyanezeket az előzményeket foglalta össze, de már előre tekintett: egyrészt bízott Zichy Géza programjában, aki magyar művészetet ígért európai színvonalon, másrészt a bécsi fejleményekre is ráirányította a figyelmet, miszerint a Bécsi Udvari Opera szintén elfogadta a darabot, ami időben nyomást jelenthetett az új vezetés számára.⁹⁴ A *Fővárosi Lapok* szerint a *Vióra* zenéje „olyan finom és dallamos, mintha egy magyar Delibes írta volna”.⁹⁵ Ezt Zichy intendáns is felismerte, aki a partitúra átnézését követően annyira értékesnek találta azt, hogy nyomban elrendelte a bemutatását.⁹⁶ Az *Ország-Világ* híradása szerint az intendáns meg is bízta Mazzantini balettmestert a darab színre vitelével,⁹⁷ akivel „be is járatta már a székely földet, hogy az előadáshoz szükséges székely néptáncokat a hely színén tanulja be”.⁹⁸

Ezek után felgyorsultak az események: az újabb hírek a pesti sajtóban már arról szólnak, hogy az Operaházban „nagy buzgalommal folynak” a *Vióra* próbái, melyeken Zichy Géza intendáns maga is jelen van, és részt vesz a zenei betanításban.⁹⁹ A darab költségvetését nagymértékben növelte, hogy a díszlet jelentős technikai újításokat igényelt, melyek egyenesen Párizsból érkeztek: kilenc méter magas vízesés, ugró sugarak, források, szökőkutak látványa várta a nézőket.¹⁰⁰

A darab díszletpróbái az Opera színpadán néhány nappal a bemutató előtt kezdődtek meg.¹⁰¹ A premier előtti napokban minden a *Vióra* körül forgott, még a Filharmóniai Társaság márciusi estélyét is elhalasztották április 3-ra, mivel az operai zenekar tagjai nagyon el voltak foglalva a próbákkal.¹⁰²

A darab iránti fokozott érdeklődést jól mutatja, hogy a főpróbáról is részletesen beszámolt a napi sajtó. A Szabados-balettet a lapok dicsérték, „kiállítás minden tekintetben fényes; és gondos kézre vall”, zenéje „igen szép részleteket tartalmaz s a főpróba közönsége több ízben a legzajosabb tetszésbe tört ki a látottak és hallottak felett”.¹⁰³ A legnagyobb tapsot a két székely táncos által „minden balletmesterséget fölülmúló ügyességgel és hajlékonysággal” járt borica kapta.¹⁰⁴ A *Fővárosi Lapok* még hozzát teszi, hogy „[h]azai művel szemben ez talán az

93 Operaházunk és a bécsi operaház. *Pesti Napló*, 1891. január 7., 2.

94 Magyar királyi opera. *Pesti Hírlap*, 1891. február 10., 3–4.

95 „Viora, a tó tündére.” *Fővárosi Lapok*, 1891. február 9., 279.

96 Uo.

97 Uj magyar ballet. *Ország-Világ*, 1891. február 14., 115.

98 „Viora, a tó tündére.” *Fővárosi Lapok*, 1891. február 9., 279.

99 *Pesti Hírlap*, 1891. február 23., 3.; *Pesti Napló*, 1891. február 23., 2.; *Budapesti Hírlap*, 1891. február 23., 2.

100 *Pesti Napló*, 1891. március 8., 6.; *Budapesti Hírlap*, 1891. március 8., 3.

101 Opera. *Budapesti Hírlap*, 1891. március 11., 3.

102 Elhalasztott vigalom. *Fővárosi Lapok*, 1891. március 11., 500.

103 Az operaházban... *Pesti Napló*, 1891. március 14., 3.

104 Az operában. *Budapesti Hírlap*, 1891. március 14., 4.

első költekezés, de illik is”, mivel az „első magyar nagy ballet”.¹⁰⁵ A darabhoz Váradi Antal írt huszonnégy oldalnyi terjedelmű magyarázó szöveget.¹⁰⁶

2.3.2. Exkurzus: Szabados Károly

Szabados Károly zongoraművész és zeneszerző 1860. január 18-án született Budapesten Szvoboda Lukács jómódú, később elszegényedett sárkőkereskedő fiaként. Apja szabadidejében szívesen foglalkozott festészettel, fiát is előszeretettel tanította, akit festőművésznek szánt, de egyre romló látása miatt végül a zenei pálya felé terelte, beíratta a zenedébe. A család egy barátja, Kugler Pál Ferenc (1836–1875) szobrász mutatta be a gyereket Erkel Ferencnek, „kit a gyermek tehetsége bámulatba ejtett”.¹⁰⁷ Szabados autodidakta módon foglalkozott hangszereléssel, Schiller *Das Lied von der Glocke* című művére „szimfoniai költemény” szerzett. Erkel azon kérdésére, hogy kitől tanult meg hangszerelni, annyit felelt: „a Schubert-féle katekizmusból; amit ott nem találtam, azt magam gondoltam hozzá”. Mentora tanácsára beiratkozott a Zeneakadémiára,¹⁰⁸ ahol rögtön a második évfolyamba került. Erkel mellett tanára volt Liszt Ferenc,¹⁰⁹ „a pedánságig szigorú s lelkiismeretes” Volkmann Róbert,¹¹⁰ id. Ábrányi Kornél. Diplomahangversenyén saját zongoraversenyét játszotta.¹¹¹

Noha az éppen megnyílt Zeneakadémián csak három évet töltött el, id. Ábrányi Kornél nagy szeretettel gondolt vissza fiatalon elhunyt, egyik „legkomolyabb törekvésű” tanítványára, akinek legnagyobb erényei közé tartozott a szorgalom, a lelkiismeretesség, a zenész szakma minden szeglete iránt mutatott érdeklődés, a zenei elemzőkészség és az önművelődés igénye. Meglátása szerint ugyan „kitűnő zongoravirtuóz volt, de arra mindig kevesebb súlyt fektetett, mint a zeneköltésre. Ebben összpontosult minden eszménye és ambíciója.”¹¹²

Id. Ábrányi a Liszt-afférra is kitért, amely meglátása szerint Szabadost nagyon megviselte, és hiába járt közbe a mesternél ő maga, Erkel és Volkmann is, az egykori szívélyes mestertanítvány-viszonyt nem lehetett már helyreállítani. Visszaemlékezése szerint

„Liszt, mint zongoraművészet tanár, – s ehhez volt is joga – szavai, kifogásai, utasításai, vagy konstatálásaira nézve, nemcsak feltétlen megadást, hanem magával szemben a csalhatatlanságot is követelte. Ellentmondani, vagy pláne vitatkozni vele részben, egyenlő volt a vele folytonos hadilábon való állásnak még akkor is, ha erre az illető részéről legkevesebb ok sem volt. Nevezük bár gyengeség, hiúság, vagy nagyságérzeti ambícióknak: tény, hogy ilyen volt a természete. De az olyan szellemi nagyságnál, minő ő volt, mind a hármat meg lehet bocsátani. Mindjárt az első akadémiai évben e tanórák egyikén történt egy oly incidens Liszt és a fiatal Szabados

105 »Vióra« főpróbája. *Fővárosi Lapok*, 1891. március 14., 523.

106 VÁRADI (1891)

107 SZENDRŐI (1892): 134. Ábrányi visszaemlékezése szerint Erkel Ferencnél *Jean d'Arc* című drámai opera partitúrájával „mint önszorgalma gyümölcseivel jelentkezett”. Ld. ÁBRÁNYI (1897): 299–307.

108 ZÖLDI Márton: Szabados Károly. 1860–1892. *Vasárnapi Ujság*, 1892. március 20., 175–176.

109 Lisztnek ebben az időszakban négy férfi tanítványa volt: Szabados mellett még Aggházy Károly, Almássy Miklós, valamint Juhász Aladár. Ld. ÁBRÁNYI (1897): 301–302.

110 ÁBRÁNYI (1897): 301.

111 SZENDRŐI (1892): 134.

112 ÁBRÁNYI (1897): 305.

közt, mely ez utóbbinak több éven át őszinte fájdalmat okozott s szelíd kedélyének egyensúlyát jóformán megzavarta. Végtelen rajongás s devóczióval viseltetvén a mester géniusza iránt: nem egyszer keservesen önté ki előttem szive fájdalmát ama akarata ellen támadt félreértés felett, mely közte s a nagymester közt soha egészen el nem távolítható válaszfalt képezett.

Ez az incidens pedig a következő volt. Liszt egyszer Bach-fugát játszatott Szabadossal s egy helynél — fel s alá sétálván a tanteremben — kifogásolt valamely szerinte helytelenül vett hangot. Szabados, az ő ártatlan naiv kedélyével – s talán mert meg is volt győződve, azt találta megjegyezni illő engedelemkéréssel, hogy ő a helyes hangot vette. Liszt erre fellobbanó puskaporrá változott s nem épen szelíd szavakkal utasította rendre ellenmondásáért. Félremagyarázta az ifjú meggondolatlanságát, s azt prepotenciának, nem pedig tapasztalatlan ártatlan naivitásnak tulajdonította. Elég az hozzá, hogy ez incidensből fogva Liszt és Szabados közt soha többé helyre nem állt az a szívélyes jóakarói s előzékeny »entente cordiale«, melylyel különben Liszt még leggyengébb tanítványai iránt is viseltetett. Számtalanszor visszatért ez incidensre tanárai előtt, s daczára, hogy úgy én mint Erkel s Volkmann is igyekeztünk őt meggyőzni a fiatal tehetség legjámorabb, minden malieziától ment lelkületéről: mindig bizonyos egrirozott hangulattal viselkedett iránta. Szegény Szabados! Mennyit vigasztaltam, biztattam emiatt. Fájt ez neki s minden áron igyekezett is jóvátenni. De véglegesen soha sem sikerült. Nem egyszer jegyzé meg előttem, hogy úgy érzi magát emiatt, mintha művészeti ábrándvilágának kincstárából a legdrágább gyöngyöt veszítette volna el.¹¹³

Pályáját színházi karmesterként kezdte Kolozsváron, majd Erkel Sándor hívására 1880-ben a Nemzeti Színházhoz szerződött operai korrepetitornak. Ezekben az években dolgozott egy baletzenén, melyet 1887-ben teljesen hangszerelve és a szükséges koreográfiai utasításokkal nyújtott be *Vióra* címmel.¹¹⁴ „»Viórája« volt minden gyönyörűsége, mikor vele elkészült, s azt tekintette annak az első magasabb lépcsőnek, melyről a Parnasszus csúcsára remélt hágni.”¹¹⁵ Az Opera részéről Beliczay Gyula, Káldy Gyula és Nikolics Sándor egyhangúlag előadásra ajánlották a művet,¹¹⁶ de forráshiányra hivatkozva évekig nem került színre. Szabados helyzetén azonban valamennyit segített, hogy 1887 márciusában a Magyar Királyi Operaház harmadik karmesterévé nevezték ki, Keglevich István intendáns őt szemelte ki az *Excelsior* bemutatására. A próbák alatt azonban már mutatkoztak a betegség jelei, így az első előadást Erkel Gyula vezényelte. Kétségbeesését csak fokozta, hogy közben a szerződése is a vége felé közeledett. Az Operaház tagjai azonban a segítségére siettek: az új intendáns, Beniczky Ferenc közbenjárásával Baross Gábor belügyminiszterhez fordultak azzal a kéréssel, hogy Szabados szerződését még másfél évvel hosszabbítsa meg fizetésének egynegyedével, mivel így meglenne a nyugdíjhoz szükséges tíz év szolgálati viszony. A kérvény pozitív elbírálásban

113 Uo., 302–304.

114 ZÖLDI Márton: Szabados Károly. 1860–1892. In: NAGY (1892): 312–314. A megromlott viszony még egy évtized múlva is sem merült feledésbe. Lisztről köztudott volt, hogy mint tanár nem tűrt ellentmondást. „Általánosan ismert a »Vióra« genialis szerzőjének, az elhunyt Szabadosnak az esete, kivél egyetlen – teljesen szakszerű – megjegyzésért szakította meg a bizalmas viszonyt.” Ld. Omega: Emlékezés Liszt Ferenczre. *Zenevilág*, 1901. október 22., 59–61., itt 60.

115 ÁBRÁNYI (1897): 306.

116 Zöldi szerint Káldy, Nikolics és Erkel Sándor alkották a bíráló bizottságot, és az igazgatóság a jelmezeket is megrendelte.

részesült, sőt Baross a fizetés felével rendelte el a szerződés meghosszabbítását.¹¹⁷

Szabados gyógykezelését Donáth Gyula¹¹⁸ segítette, neki ajánlotta *Impromptu* című darabját. Legjelentősebb műve a *Vióra* című balett, valamint ő írta és hangszerelte az *Ember tragédiája* számára betétül szolgáló Marseillaise-t. Hagyatékában egy háromfelvonásos opera maradt *A messinai hölgy* címmel, továbbá egy nyitány a *Rómeó és Júliához*,¹¹⁹ valamint egy szimfónia, két vonósnégyes, több szonatina zongorakísérettel és számos kisebb dal.¹²⁰ Felesége Ferenczi Paula balerina volt, a *Vióra* egyik tündéréét ő alakította. Az *Excelsior* bemutatója előtt egy nappal, 1887-ben kötöttek házasságot, majd két gyermekük született.¹²¹

Szabados Károlyt, a *Vióra* szerzőjét a főváros írói és művészköreinek élénk részvétele mellett temették el. Ravatalát az Eötvös utca 23. sz. alatt állították fel. Utolsó útjára kísérte többek között Vécsey József intendánshelyettes, Stesser József miniszteri tanácsos, Evva Lajos igazgató, Alszegehy Kálmán rendező, Nikolics Sándor, Erkel Sándor, Rebicsek József, Hegyi Béla, az Opera zene- és balettkarának, valamint a Nemzeti Színháznak sok-sok tagja. A gyászszertartást Papp Zsigmond református segédlelkész végezte. Az Operaház nevében Szendrői Lajos magánénekes búcsúztatta. Ezt követően díszes négyes fogat vitte a koporsót végső nyughelyére, a Kerepesi úti temetőbe.¹²²

Szabados Károlyról a halála utáni években sem feledkeztek meg. A *Pesti Napló* 1896-ban arról számol be, hogy a Kerepesi úti sírkertben jeltelen sírban nyugvó zeneszerzőnek, „aki egyike volt újabb zeneirodalmunk legnagyobb tehetségeinek” egy zeneműkereskedő cég méltó sírhelyet szeretne állíttatni.¹²³ 1901-ben egy filharmóniai hangverseny keretében került bemutatásra Szabados *Rómeó és Júlia* című nyitánya, amelyet még tizenhat éves zeneakadémiai növendékként komponált.¹²⁴ Ennek ellenére nem hiányzik belőle a költőiség, „tele van dallammal, érdekes kontrapunktikus részletekkel, finom harmóniai fordulatokkal és hangszeri hatásokkal,”¹²⁵ melyek gyakran Wagner és Berlioz hatását mutatják.¹²⁶ „Mélabús themával indul meg, hárfakíséret és tompított hegedűvel. A főthema csupa dallam, hegedű és cello váltakozóan adja elő; sötét, komor hangulatot keltő mellékthema után hosszan kitarított akkorddal végez. Nem sok az invenciója, de elárulja a nagy tudást.”¹²⁷ Szabados tehetsége, munkássága korai halála ellenére mély nyomot hagyott maga után: „És ha már nem kaphatunk és várhatunk géniusztól újabb alkotásokat, legalább őrizzük és ápoljuk azt, amit hátrahagyott.”¹²⁸

117 SZENDRŐI (1892): 134.

118 Donáth Gyula Ezékiel (1849–1944): ideggyógyász, egyetemi tanár.

119 Ezt a művét jóval halála után, 1901-ben mutatták be. A recenzius szerint tehetsége még nem teljesen nyilvánkozik meg ebben a darabban, annál inkább Liszt és Wagner hatása. „Erős lírai tehetsége”, valamint a hangszerelés iránti érzéke azonban tetten érhető. Ld. a. k.: Filharmonikus hangverseny. *Hazánk*, 1901. március 22., 8.

120 SZENDRŐI (1892): 135.

121 KERESZTY (1931): 155., továbbá: Gyászrovat. *Ország-Világ*, 1892. január 30., 79. Ld. még: Szabados Károly (1859–1892). *Budapesti Hírlap*, 1892. január 26., 4.; Szabados Károly. *Budapesti Hírlap*, 1892. január 25., 5–6.

122 Szabados Károly temetése. *Budapest*, 1892. január 27., 7.

123 (i. l.): Az utolsó filharmóniai hangverseny. *Pesti Napló*, 1896. március 19., 7.

124 (L.): (Filharmóniai hangverseny). *Pesti Hírlap*, 1901. március 21., 7.

125 D. A.: Filharmóniai hangverseny. *Alkotmány*, 1901. március 21., 8.

126 (L.): (Filharmóniai hangverseny). *Pesti Hírlap*, 1901. március 21., 7.

127 Uo.

128 D. A.: Filharmóniai hangverseny. *Alkotmány*, 1901. március 21., 8.

2.3.3. A „Vióra” tartalma

Az első kép a Szent Anna-tó partját mutatja a kis kápolnával és a remete lakásával. A kápolna apró harangja minden este imára buzdítja a híveket. Azonban a varázscsengésű harangszó nem tetszik a zöldszakállú vízitündér királynak, a tündérlányainak és a tündérseregnek, mivel zavarja őket játékaikban, ezért különféle ígéretekkel rávesznek egy pásztort arra, hogy lopja el a harangot. A pásztor ezt meg is teszi, majd behajítja a tengerszembe, de busás jutalom helyet a tündérek belefojtják a tóba. A tündérek esti fürdőzését immár semmi nem zavarja, víg táncot járnak a tó partján. Az ígésző látványra több székely legény kíváncsi, de ezért nagy árat fizetnek: a tündérek becsalogatják őket a tóba, majd elnyeli őket a tengerszem. Gergő, a fiatal székely vadász azonban túljár az őt csalogató legfiatalabb tündérlány, Vióra eszén. Forró csókja megfosztja a tündért hatalmától, aki szerelemittasan elhagyja a tündérkirály birodalmát, hogy egybekelhessenek. Hamarosan fényes lagzit ülnek, az öreg remete összeadná őket, s közben felszentelné az új harangot. A szentelt víztől azonban lángok csapnak a magasba, majd mennydörgés és villámlás közepette megsemmisül a harang, belőle vámpír röppen ki, a falun átok ül. A remete látomásból tudja meg, hogy addig, ameddig az ellopott harang nem kerül vissza a tündérkirály palotájából, nem lesz harangszó a Szent Anna-tó partján. Gergő és Vióra erre elhatározzák, hogy visszaszerzik a harangot. Elkérik az idős baráttól a keresztes botot, és azzal szállnak le a víz alatti tündérpalotába, ahol nagy mulatság zajlik. A hivatlan vendégek látványa nagy felfordulást okoz. A tündérek féltve őrzik az ellopott harangot, de a keresztes bot mágikus erejével szemben tehetetlenek. A fiatal pár végre megéli a szent harangot, majd felhossa azt a tündérkirály palotájából. Közben háromszor megkondul a harang, s a tündérpalota összeomlik, az agg király békává lesz, a sok tündér pedig hallá változik.

2.3.4. Bemutató után – sajtóvisszhangok

A bemutatót követően a sajtóorgánumok lelkesedéssel és elismeréssel írtak Szabados *Viórájáról*, annak „gyöngéd, finom és poétikus” zenéjéről, a darab szerkezetéről, színre viteléről, valamint a librettóról.¹²⁹ A *Zenelap* szerint „zenéje telve van szépségekkel”, a hangszerelésében megmutatkozik a szerző „nemes és választékos” ízlése, a második felvonás keringőjét kiemeli egyszerűsége és bája miatt. A darab minden üteme a helyén van.¹³⁰ A *Vasárnapi Ujság* hasonlóan fogalmaz: a balett zenéje nem egyszerű tánczene, hanem olyan, „melyben finom ötlet, gondolat váltakozik, tud romantikus lenni, a népies jelenetekben pedig magyaros”.¹³¹ A szerző fiatal kora miatt nem az eredetiséget kell feltétlenül keresni benne, hiszen „a szerző még nem forrhatta ki magát, de választékos ízlés és komponáló ügyesség vezette és a hangszerelésben mesteri. Dal és lendület az egész zene.”¹³² A fülbemászó muzsika mellett a jelmezék és díszletek látványa, a balettkar és a zenekar teljesítménye is elismerést érdemelt. Vióra szerepét D. Müller Katica alakította, mellette Ferenczy és Maruzzi formálták meg a két tündért, a zenekart Erkel Sándor vezényelte.

A *Budapesti Hírlap* hosszú cikket szentelt a bemutatónak. Szabados Károlyt a kortárs zenesz nemzedék legtehetségesebb tagjának nevezi, műve „végig egy bőséges talentum, egy roppant

129 Egy eredeti balett Az Operaszínházban. *Vasárnapi Ujság*, 1891. március 22., 192.

130 (Verus): A 'Viora' balett. *Zenelap*, 1891. március 28., 4–5.

131 Uo.

132 Uo.

készültséggel fellépő mester munkája”, mely a nagyszerű hangszerelés mellett nincs híján a gondolatgazdagságnak és kifejezőerőnek.¹³³ Zenéjén érződik Delibes hatása, de egyben túlmutat azon: a hangszerelés és a lány színek között gyakran mutatkozik meg az „a tiszta drámai erő”, ami a francia mesterre nem volt jellemző.¹³⁴ Szabados sokfajta táncot vonultat fel, többek között mazurka, több keringő, lakodalmas induló, két csárdás jelenik meg a darabban. Külön kiemelendő a székely lakodalom színre vitele, melyhez Mazzantini Háromszéken gyűjtött szokásokat, ruhákat, táncokat, s nem utolsósorban két székely táncost, Péter Mózes és Tóth Györgyöt, akik eljárták a bemutatón a székely csárdást, azaz a boricát.¹³⁵ A cikkíró szerint ez a virtusa alapján inkább oláh, mint székely jegyeket mutat; a közönségnek mindenesetre annyira tetszett, hogy tombolva követelték a borica-jelenet megismétlését.¹³⁶ A balettbe iktatott boricát a székely táncosok hazatérését követően Mazzantini és Pini adták elő bravúrosan.¹³⁷

A fiatal Szabados művében felismerhető ugyan Delibes, Bizet, Massenet zenei szelleme, ám legalább ennyire megmutatkozik az „ő egész izmos, nagy eredeti tehetsége, mely ugyan még nem forrt ki teljesen, de már is határozott körvonalakban domborodik ki az önmaga választotta alapon: a modern francia iskola alapján”.¹³⁸ Zenéjének dallamossága és drámai ereje azonban már most elvitathatatlan, hangszerelési megoldásaival a jelentéktelenebb részeket is érdekessé teszi. Zenéje teljes mértékben összhangban van a szereplők mozdulataival és cselekedeteivel, mértéktartás és ízlés jellemzi, gyakran „cselekményt magyarázó” zenét ír. A számtalan tánc közül a legzajosabb sikert a borica aratta, amely a magyar csárdáshoz hasonlítható a leginkább, de koreográfiáját „kacsaringós figurák képezik”. A két eredeti székely táncoshoz a balettkola négy fiú növendéke csatlakozott autentikus székely öltözetben.

A darab betanításában Zichy Géza is segédkezett, a koreográfus Mazzantini volt, aki feladatát nagyszerűen oldotta meg vezető táncosnői (Müller Katica, Maruzzi, Ferenczy Paula, Zsuzsanits) segítségével. A zenekart Erkel Sándor vezényelte. A látványos díszleteket Spannraft és Hirsch operaházi festők készítették, a jelmezek Molnár Árpád tervei alapján Caffi operaházi szabó vezetésével készültek.

A bemutató sikerét azonban beárnyékolta a darab szerzőjének kritikus egészségi állapota, amely a fővárosi művészi köröket mélyen megrendítette. A balett néhány kiegészítésre szoruló részét a szerző öccse, Szabados Béla egészítette ki.¹³⁹

Általános volt a vélekedés, hogy „Zichy Géza gr. intendáns nem inaugurálhatta volna méltóbban azt az aerát, a melynek jelszava: »Magyar művészet európai színvonalon« – mint azzal, hogy egy sokáig mellőzött magyar szerzőnek az összes illetékes tényezők által előadásra érdemesnek ítélt műve színrehozatalával kezdte meg művészi tevékenységét a m. kir operánál.”¹⁴⁰

133 Vióra, a tengerszem tündére. *Budapesti Hirlap*, 1891. március 15., 3–4.

134 Uo.

135 A boricához ld. HARASZTI (1937): 58–59.; DOMOKOS (1955): 265–269.; M. n. lex. (1977): 328.; DÓKA (2018): 148–149.

136 Vióra, a tengerszem tündére. *Budapesti Hirlap*, 1891. március 15., 3–4. A *Fővárosi Lapok* már 1891 februárjában közreadta, hogy Mazzantini a *Viórában* szereplő borica minél hitelesebb bemutatása végett Székelyudvarhelyre utazott tanulmányútra, ahol Zichy intendáns ajánlására id. Dániel Gábor főispán vendége volt. A balettmesternek helyben öt, Bögözből zenekarral érkezett székely pár mutatta be a székely táncot. Ld. *Fővárosi Lapok*, 1891. február 11., 293.

137 Az operaházban ... *Pesti Napló*, 1891. április 20., 2.

138 Vióra: Szabados Károly balletje. *Pesti Hirlap*, 1891. március 15., 4.

139 Vióra, a tengerszem tündére. *Budapesti Hirlap*, 1891. március 15., 3–4.

140 Antalik Károly: Vióra. *Pesti Hirlap*, 1891. március 14., 1–3.

A *Vióra* nagy sikerének megünneplésére az Operaház művészei mintegy háromszáz vendég társaságában fogadást rendeztek a Vigadóban gróf Zichy Géza intendáns tiszteletére.¹⁴¹ Zichy pohárköszöntőjében hangsúlyozta, hogy örömmel tett eleget a meghívásnak, mivel az „egy magyar mű sikerének megünneplésére” szólt.¹⁴² Ezt a gondolati ívet vitte tovább Odry Lehel is, aki beszédében kiemelte, hogy nemcsak a *Vióra* sikere áll ezen ünnepi rendezvény háttérében, hanem legalább ennyire a Zichy intendáns iránti tisztelet, mivel kinevezésével kezdetét vette „az opera hazafias aerája”.¹⁴³

2.3.5. „A zeneszerző megmentette a librettistát” – August Beer kritikája a *Pester Lloyd*ban

August Beer, a *Pester Lloyd* tárcaírója a kortárs irodalmi és zenei kontextusba helyezve értelmezi a *Viórát*. Szabados balettje egy olyan korban íródott, majd került színre, amelyben a romantika már leáldozóban van, a mese, monda és mítosz helyett már a mindennapok realizmusa dominál – a színpadon is. Az álmodozás, a mesék varázslatos világában való elmerülés megmarad az egyén szintjén, az otthon falai között, amikor az individuum egy rövid időre menekülni próbál a nyers valóság elől. A színpad azonban hús-vér alakok után kiált, ezalól még a legromantikusabb művészeti ág, a zene sem tudja kivonni magát. Ha távolabbról is, de követi kora irodalmi tendenciáit, az operák librettóinak alapjául egyre kevésbé szolgálnak mesék, mítoszok.

A tündérek, sellők, gnómok, koboldok azonban menedékre lelhetnek még a balettben. Jól példázza ezt a *Vióra* is, amely bővelkedik fantasztikus elemekben. Noha a balett alapjául Jókai műve szolgál, a színpadi adaptáció jelentős változáson, majdhogynem csonkításon esett át. Jókainál adott egy kellemes stílusban, hosszan elbeszélte monda, amiből a színpadon csupán egy sovány váz maradt, s ezt a jelmezek és a díszletek csak valamelyest tudták felöltöztetni. A kritikus szerint a darab unalmas, a cselekmény vontatott, olykor töredékes, jószerivel semmi nem történik a színpadon, s ezt a rengeteg tánc sem képes feledtetni. A szerkezeti hibák a fiatal, kezdő szerző számlájára írandók, aki az általa leghatásosabbnak gondolt jeleneteket is elhibázta, mivel azok nem viszik előbbre a cselekményt, és csupán divertissementek töltik ki. A librettista abban hibázott, hogy a látványt részesítette előnyben, miközben megfeledkezett a két legfontosabb elemről: a viszonylag gyors lefolyású, izgalmas cselekményről, valamint egész estés darab esetében egy jó adag humorról.

A szöveggönyvet jegyző Szabados gyengeségeit azonban jól kiegyenlítette zeneszerzői tehetsége, ami erőteljes francia hatást mutat. Delibes hatása, a tőle átvett „gyakran meglepő, mindig lebilincselő” ötletek főleg a hangszerelésben mutatkoznak meg, a *Coppélia*, *Naila*, de legfőképp a *Sylvia* zeneisége köszön vissza a *Vióra*ban. Szabados zenéje „nem közönséges, dallamai bájosak és a lendületesek, de mindenekelőtt elegánsak, finom párizsi szalonillatot árasztanak, amit szívesen beszívunk anélkül, hogy azon törnénk a fejünket, milyen összetevőkből keverték a finom illatot”. A kritikus szerint Szabados nagyon érzi a harmóniákat, szívesen kísérletezik a hangszínekkel, „egy született kolorista”, aki a legegyszerűbb, legtermészetesebb témákat mindig újabb és újabb zenei megvilágí-

141 Lakoma. *Budapesti Hírlap*, 1891. március 19., 6.; A m. k. opera bankettja. *Pesti Hírlap*, 1891. március 19., 7.

142 Az operaház lakomája. *Pesti Napló*, 1891. március 19., 2.

143 Uo. A bécsi *Neue Freie Presse* hasábjain hiába keresünk bármiféle írást a darab premierjéről, még kis hír formájában sem számol be róla, ellenben a színházi és művészeti rovatban hosszú hírből adja közre Gustav Mahler menesztését. Ld. c. n. [Man telegraphirt uns aus Budapest...]. *Neue Freie Presse*, 1891. március 15., 6.

tásba helyezi. Delibes-hez hasonlóan Szabados is nagyon érzi a zenekar jobb oldalát, a vonósokat, fafúvósokat, kürtöket, hárfát szuverén módon vezeti, hangzásvilágukból a legtöbbet hozza ki. A számtalan, koreográfiájukban gyakran egysíkú tánc rengeteg dallamot kíván, s egyik sincs híján a lendületnek, valamint a változatos, élénk ritmikának és briliáns hangszerelésnek. A táncokat kísérő zeneszámok azonban a recenzens számára jóval magasabb művészi értéket képviselnek.

A zeneszerző mellett külön kiemeli a zenekar érdemeit, mely játékeval még kifejezőbbé teszi a helyzeteket vagy éppen visszatükrözi a szereplők érzéseit, legyen az csodálkozás, kíváncsiság vagy félelem; mindenre megvan a zenei nyelvezete. A hatalmas szélvihart és a cikázó villámokat épp úgy érzékelteti a hegedű- és fuvolajátékával, mint Gergő és Vióra szerelmi jelenetét a cselló és a klarinét egymásnak felelgető bájával. A kritikus ezt a kettőst nevezi „a partitúra gyöngyszemének”, melyben a gordonka meleg énekére a klarinét rajongó dallamokkal válaszol, míg végül egy crescendóban egyesülnek. Ez a zenei téma képezi a darab vezérmotívumát, finoman az egész balettet áthatja. Legalább ennyire sikerültnek nevezni az öreg remete zenei megjelenítését, akinek az alakjához ájtatos imádságok, korálok, zoltárénekek illenek, s ezek a fagott, az oboa és a hegedű játéka által nyernek megerősítést. A táncok közül az összeset dicsérni lehetne, mindegyiknek sajátja az elegáns dallamvezetés és nagyszerű hangszerelés. A tündértáncokat kecsesen lejtik, de minduntalan ismétlődnek, így inkább megszokottá, unalmassá válnak. A gnómok tánca túlságosan hosszú, ellenben a harmadik felvonást bevezető dallamos, lendületes keringő „félíg bécsi vér, félíg francia elegancia”. Az ugyancsak ebben a részben található spiccatopolka különös ritmusmegoldásai miatt kiemelendő. A már említett francia hatások mellett Goldmark Károly zenei stílusát is felfedezni véli a recenzens, főleg a keleti színezetű amazonok táncában, valamint az ünnepi induló a *Sába királynőjének* bevonuló zenéjére emlékeztet. A *Pester Lloyd* recenzense összegezve úgy látja, hogy a balett súlypontját a zenekar jelenti. A balett szerzője „egy nagyszerű technikus és egy finom érzésű zenész”.

Az új darab fogadtatása jó, helyenként kifejezetten meleg volt. A szöveggönyv hiányosságai, az akadozó cselekmény, a jelentéktelen szüzsé, amely lényegében nem más, mint egy templomi harang körül forog, nem sok jót ígér. Azonban a zeneszerző megmentette a librettistát. A zenekar játéka, néhány szóló és divertissement magas színvonala, valamint az egész balettkar teljesítménye kivívta a közönség elismerését. Beer dicséri a darab szcenikai részét, amely Zichy intendáns, Mazzantini és Alszeghy főrendező közös érdeme. A tündérpalota, a vízesés, a szökőkutak pompás látványt nyújtanak. A zenekar élén Erkel Sándor kiváló munkát végzett, akárcsak a balett szólistái, Vióra szerepében Müller Katiczával, de Ferenczy-Szabados és Zsuzsanits, valamint Pini sem maradtak el mögötte. Talán Mazzantini játéka nem volt túl meggyőző a remete szerepében, a harangavatásnál testbeszéde és mimikája lehetett volna kifejezőbb. A magyar sajtóban egyhangú tetszést kiváltott borica tánc sikerét a *Pester Lloyd* kritikusa ugyan nem vitatja, de a darabban való szerepeltetését ízléstelennek érezte.¹⁴⁴

2.3.6. Bécsi bemutató?

Jóllehet Budapesten még műsorra sem tűzték Szabados *Vióráját*, a hazai sajtóban 1890 utolsó napján tényként kezelték annak bécsi bemutatóját az Udvari Operában, a hír több napilapban is megjelent.¹⁴⁵ Néhány nap múlva a *Fővárosi Lapok* ismét előveszi a hírt, és hozzáteszi, hogy

¹⁴⁴ August Beer: „Viora”, die Fee des Meerauges. *Pester Lloyd*, 1891. március 15., 1. melléklet.

¹⁴⁵ Ballet Jókai novellájából. *Fővárosi Lapok*, 1890. december 31., 2673.; a lap szerint *Dióra, a balletkirálynő* címmel. Még aznap a *Pesti Hirlap* is közreadja a hírt: Magyarok balettje Bécsben. *Pesti Hirlap*, 1890. december 31., 4.

az immáron súlyos beteg Szabados jegyezte, Jókai művén alapuló háromfelvonásos balettet a budapesti opera is elfogadta már régebben, de a színre vitele még várat magára. Jelentőségét emeli, hogy a „»Viora« lesz az első magyar ballet, mely külföldi színpadon egyáltalán színre kerül”.¹⁴⁶ Elképzelhető, hogy Zichy Géza intendánst ezek a hírek is befolyásolták a színpadra állításban, mivel nem akarta, hogy Bécsben hamarabb adják a darabot.¹⁴⁷

Egy hónappal a budapesti bemutatót követően még mindig makacsul tartotta magát a bécsi színre vitellel kapcsolatos hír: a premiért követő telt házas előadások nyomán megtekintette a darabot Gaul Ferenc,¹⁴⁸ a Bécsi Opera jelmeztári felügyelője is,¹⁴⁹ aki „nagy elismeréssel nyilatkozott róla”.¹⁵⁰

A darabot Lajos Viktor főherceg is látta. Budapesti látogatása során az Operaház vezetése az *Otello* helyett a magas rangú vendég kívánságára¹⁵¹ Szabados balettjét tűzte műsorra, bízva abban, hogy amennyiben a nálunk sikerrel futó darab elnyeri a tetszését, az „kétségtelenül útját egyengetné annak, hogy a ballet Bécsben is mentől előbb színre kerüljön”.¹⁵² A főherceget Zichy Géza intendáns fogadta, majd az első felvonást Lobkovitz¹⁵³ herceg hadtestparancsnok társaságában az udvari díszpáholyból tekintette meg, a további felvonásokat a segédtszti páholyból követte. A tudósítás szerint „[é]rdeklődéssel nézte a ballet káprázatos dekorációit és hallgatta ennek a fülbemászó zenéjét.”¹⁵⁴

Az Udvari Opera részéről 1891 májusában Josef Haßreiter¹⁵⁵ járt Budapesten, akinek szintén tetszett az előadás, de a bécsi előadáshoz változtatásokat tartott szükségesnek a balett koreográfiáját illetően.¹⁵⁶ A bemutatóra azonban nem került sor,¹⁵⁷ ami miatt a két dalszínház közti viszony is feszültté vált: Zichy intendáns nem szívesen mutatkozott Bécsben, valamint vonakodott újabb, Bécsből kínált baletteket Budapesten bemutatni „és el van tökélve mindaddig mereven visszautasítani minden bécsi művészi produktumot, míg Jahn¹⁵⁸ igazgató be nem váltja ígéretét és *Viora*-t színre nem keríti”.¹⁵⁹

146 »Viora, a tengerszem tündére«. *Fővárosi Lapok*, 1891. január 5., 31. Szinte ugyanezeket a tartalmi elemeket – kiegészítve a család megrendült anyagi helyzetével – közli egy másik újság is aznap. Ld. Szabados Károlytól. *Budapesti Hírlap*, 1891. január 5., 2. Ld. még (bk.): Operaházunk és a bécsi opera. *Pesti Napló*, 1891. január 7., 2. *A Hét* némi malíciával még hozzát teszi, hogy „az alatt a pár év alatt, mióta elfogadták, nem érték rá színre hozni. Tudvalevőleg nagyon el voltak foglalva más újdonságokkal: az Ördög részével meg a Templomossal.” Ld. *Viora. A Hét*, 1891. január 11., 31.

147 SZENDRŐI (1892): 135.

148 Franz Gaul (1837–1906): osztrák festő és jelmeztervező, 1868 óta dolgozott mind a Bécsi Udvari Színháznak, mind az Udvari Operának.

149 Operaházi hírek. *Pesti Hírlap*, 1891. április 11., 4.

150 Apróbb hírek. *Fővárosi Lapok*, 1891. április 14., 748.

151 A m. kir. operaszínházban. *Pesti Hírlap*, 1891. április 25., 4.

152 Opera. *Budapesti Hírlap*, 1891. április 25., 3., továbbá Az operaházat ... *Pesti Napló*, 1891. április 25., 3.

153 Rudolf Ferdinand von Lobkowitz (1840–1908): osztrák tábornok, 1890-ben mint a IV. hadtest parancsnokát Budapestre helyezték át.

154 (Lajos Viktor főherceg). *Pesti Hírlap*, 1891. április 26., 6.

155 Joseph Haßreiter / Josef Hassreiter (1845–1940): táncos, balettmester, koreográfus, egyik legsikeresebb darabja *A babatündér*.

156 *Viora* Bécsben. *Pesti Hírlap*, 1891. május 13., 3.

157 Szendrői is megjegyzi a Szabados feletti megemlékezésében: „Egy éve múlt, hogy a *Viora* az operában színre került. Bécsben azóta teljesen elhallgattak a színrehozatalával. Vajjon miért? Talán sérti őket, hogy nálunk előbb került színre?” Ld. SZENDRŐI (1892): 135.; Id. Ábrányi Kornél is táplálta a bécsi bemutató illúzióját: „Az új intendáns mindjárt kezdetben érvényt szerzett igaztalanul mellőzött kiváló hazai tehetség művének s annak »Viora« eredeti hallójával oly sikert aratott, mely a bécsi operaházat is annak színrehozatalára határozta.” Id. Ábrányi K[ornél]: A magyar kir. operáról. *Pesti Napló*, 1891. május 20., 1.

158 Wilhelm Jahn (1835–1900): énekes, karmester, rendező, 17 évig állt az Udvari Opera élén.

159 Az „Ember tragédiája” Bécsben. – Saját tudósítónktól. *Budapesti Hírlap*, 1892. augusztus 6., 4.

1894 januárjában Ferenc József is tiszteletét tette az Operaházban, így az intendáns műsorváltást eszközölt: az eredetileg meghirdetett *Excelsior* helyett a *Vióra* harmadik felvonása, a *Tannhäuser* nyitánya és *Bajazzók* kerültek előadásra.¹⁶⁰

2.3.7. Jogi bonyodalmak

A bemutatót követően a Rózsavölgyi és Társa cég kiadásában megjelent a *Vióra* teljes zongorakivonata, magyar és német szöveggel. A darab népszerűségét mutatja, hogy a kotta első kiadása néhány nap alatt elfogyott, amelyet hamarosan követett a második, ami „magyar zeneműnél a legnagyobb ritkaságok közé tartozik”.¹⁶¹ A kiadvány címlapját Linek Lajos¹⁶² illusztrációja díszítette.

A Rózsavölgyi-céggel azonban Szabados halálát követően özvegye jogvitába keveredett. 1893 júniusában a *Pesti Napló* arról számol be, hogy a balettprodukciónak sikerei ellenére a szerző özvegye semmiféle anyagi juttatásban nem részesült, a tiszteletdíjak nem őt illetik. A szerzői jogok tisztázatlansága ellenére Szabadosné egy berlini színházi ügynöknek eladta a *Vióra* német előadási jogát, amely így a Berlini Udvari Operához került. A Rózsavölgyi és Társa cég, amely magát a darab kizárólagos tulajdonosának tekintette, a szerzői jog megsértése miatt pert indított az özvegy ellen, aki Eötvös Károlyt kérte fel ügyvédnek. A lap szerint Eötvös el is készítette a beadványt, és benyújtotta a törvényszékhez. A védelem arra kívánt építeni, hogy Rózsavölgyiek akkor tettek ajánlatot, amikor a szerző már súlyos beteg volt, nem volt ítéloképes állapotban, családja pedig jelentős anyagi gondokkal küzdött. Rózsavölgyiek ebben a helyzetben kínáltak kétszáz forintot Szabadosnak, mindennemű szerzői jog átruházásával. A beadvány szerint Szabados vélhetően nem fogta fel mit tesz, így a szerződést semmisnek kell tekinteni.¹⁶³

Rózsavölgyiek erre az újságcikkre nyomban reagáltak, a *Fővárosi Lapok* hasábjain cáfolták az állításokat. Kijelentik, hogy özvegy Szabadosné ellen nem indítottak pert, így Eötvös Károly jogi képviselőként nem nyújthatott be a törvényszékre semmiféle okiratot. Szabadossal Káldy Gyula¹⁶⁴ ajánlatára és jelenlétében tárgyaltak akkor, amikor Szabados az Operaházban vállalt feladatait maradéktalanul ellátta, és a *Vióra* színre vitele még szóba sem került.¹⁶⁵

A *Pesti Hirlap* a cáfolat ellenére a *Berliner B. Courierr*a¹⁶⁶ hivatkozva lényegében megismételte a *Pesti Napló* öt nappal korábbi állításait azzal a kiegészítéssel,¹⁶⁷ hogy megnevezi a berlini Selar-ügynökséget.¹⁶⁸

160 A király az operaházban. *Pesti Hirlap*, 1894. január 29., 3.; A király az operában. *Budapesti Hirlap*, 1894. január 29., 4.

161 Új zeneművek. *Pesti Hirlap*, 1891. május 1., 5.

162 Linek Lajos (Gyöngy, 1859 – Cleveland, 1941): magyar festő és grafikus. Karikaturistaként több hazai élclapnak dolgozott, valamint ismert volt illusztrációi és női portréi révén is.

163 A tengerszem tündére. *Pesti Napló*, 1893. június 15., 9.

164 Káldy Gyula (1838–1901) a Magyar Királyi Operaház főrendezője volt a megnyitást követően 1888-ig.

165 A Viora bellet pöre. *Fővárosi Lapok*, 1893. június 18., 1325.

166 A Berliner Börsen-Courier / Berliner Börsen-Zeitung című orgánumban nem sikerült megtalálni ezt a hivatkozást, 1893. június 16–19. között a legjelentősebb magyar vonatkozású cikke Erkel Ferenc halálának kapcsán a zeneszerző munkásságát méltatja a *Pester Lloyd*-ra hivatkozva. Ellenben a pesti német nyelvű orgánumban közölt egy írást a Szabados–Rózsavölgyi-vita kapcsán 1893. június 15-én, amelynek szinte szó szerint egyezik a *Pesti Hirlap*-ban megjelent cikkel.

167 A Szabados–Rózsavölgyi ügy. *Pesti Hirlap*, 1893. június 20., 5.

168 Louis Selar von Sztankovits volt a tulajdonosa a Deutsch-Oesterr. Theater-Agenturnak, illetve ő jegyezte a Deutsch-Österr. Theater-Zeitungot. Ld. www.ebay.de/itm/313130011705/

2.3.8. „Vióra”, „Az operaszínháznak valóságos kassza-darabja”

A *Vióra* bemutatása már az Operaház 1888. évi költségvetésében is szerepelt,¹⁶⁹ viszont a vezetésben személycserékre került sor.

„Ekkor bekövetkezett a m. kir. operaszínháznál a válság. Új emberek jöttek. Hangoztaták a rendszerváltoztatás szükségét. Kiadták a jelszót: »Takarékosság« és e jelszó nevében félretették a fiatal magyar zenész művét, azzal az indokolással, hogy színrehozatala nagyon költséges. (Hanem azért a »Babatündér«, meg a »Nap és föld« című idegen balletekre telt a kasszából.) Pedig »Vióra« remélt sikere most már Szabadosra nézve nem volt pusztán a dicsőség kérdése, hanem egyúttal létkérdéssé vált.”¹⁷⁰

Tény, hogy a korabeli sajtónak a mindenkori intendánsokról megvolt a maga képe: „a kedves báró Podmaniczky Frigyes, a büszke gróf Keglevich István, a takarékos Beniczky Ferencz, a dirigensi babérokra éhes gróf Zichy Géza, a kitűnő tarokkista Stesser József és az erélyes és makacs báró Nopcsa Elek.”¹⁷¹ Összehasonlításként: a Beniczky–Mahler-éra idején az *Új Rómeó* színre hozatala 4.681, a *Nap és Föld* 11.273, míg a *Vióra* 13.985 forintba került; utóbbihoz az operák közül a *Lohengrin* mérhető (13.166 ft).¹⁷² Egy jól megválasztott balett azonban rendre meghozta az árát, például a *Csárdás* esetében is hasonló várakozásokkal tekintettek a bemutató elé: „megint csak a ballet lesz kénytelen kis pénzt gyűjteni a kasszába, mit az eredeti újdonság, Stojanovits »Csárdás«-a bizonyára meg is tesz.”¹⁷³ Másutt: „A »Csárdás« pedig egyre hat, elevenít, olykor tüzel is a zenéjével. Kár, hogy a takarékos elvénél fogva, a kiállításban redukciók történtek. Nem az »Azraél«-eket kell eltemetni pompásan, hanem attól nem sajnálni a költséget, a mi vonz és tölti a pénztárt.”¹⁷⁴ A *Babatündér* anyagi sikere sem maradt el: „Az operaház pénztárára nézve valóban jótékony tündérnek bizonyult”,¹⁷⁵ s ugyanez volt a helyzet az Udvari Operában is.¹⁷⁶ A *Vióra* bemutatója után egy hónappal, Zichy intendánsi tevékenységének első negyedévének pénzügyi értékelése kapcsán kijelenti, hogy „a kedvező eredményben jelentékeny része van a *Vióra* balett rendkívüli sikerének, mely az operaszínháznak valóságos kassza-darabja”.¹⁷⁷

169 ANTALIK Károly: *Vióra. Pesti Hírlap*, 1891. március 14., 1–3.

170 Uo.

171 STOJANOVICH Jenő: Budapest zenei élete. *Kolozsvár*, 1896. július 16., 1–2.

172 ROMAN (2010): 196.

173 Az operaház... *Fővárosi Lapok*, 1890. augusztus 7., 1592.

174 Az operaházban. *Fővárosi Lapok*, 1890. december 29., 2657. Korábban azonban éppen az ellenkezőjét írta: „A »Csárdás« főpróbája tegnap volt az operaházban, teljes kiállítással és díszletekkel. Az igazgatóság nem kimélt költséget az újdonság kiállításához.” Ld. A »Csárdás« főpróbája... *Fővárosi Lapok*, 1890. december 7., 2493–2494.

175 Részletes adatok az 1888/89-es évadra: A magyar kir. operáról. A „Pesti Hírlap” eredeti tárcája. *Pesti Hírlap*, 1889. május 20., 1–2.

176 Bécsben az 1889/90-es évadban 300 előadás volt, többek között a *Nap és Föld* című balett is. Ld. A bécsi cs. kir. operában. *Pesti Hírlap*, 1890. június 5., 6.

177 A magyar kir. opera. *Pesti Hírlap*, 1891. április 18., 3.

2.3.9. Kitekintés

Szabados balettje mind a közönség, mind a kritikusok körében sikert aratott. A *Vióra* erőteljes francia hatást mutató zenei jegyei miatt szerzőjét gyakran nevezték a magyar Delibes-nek. „Friss invenciója, hangulat-, helyzetfestése, formaépítése, komponáló készsége egyaránt dicsérhető. Művelt muzsikusként, azok közül való, akik nemcsak a magyarságot, hanem Európát is maguk körül érezték.”¹⁷⁸

Az Operaház 1901-ig tartotta műsorán a darabot, ez idő alatt 46-szor játszották. A balett zenéje, a közönség táncelőadások iránti felfokozott várakozása,¹⁷⁹ s nem utolsósorban a *Vióra* szcenikai kiállítása, a koreográfiákat is átható látványcentrikus rendezés, a színpadi hatáskeltés nagy hatással volt a nézőkre. Jókai műve nyomán a darab bővelkedett romantikus és fantasztikus elemekben (vízi tündérek, vízi király idilli világa, Vióra, a királylány és Gergő, a székely vadász szerelme, majd lakodalma, haranglopás, víz alatti birodalom stb.), ugyanakkor a néprajzi hitelesség igényét is szem előtt tartotta. Mazzantini a nemzeti táncjáték megteremtése érdekében – ha nem is a darab egészében, de a folklorisztikus elemeket igénylő jelenetben – jelentős lépéseket tett, mivel koreográfiáiba saját gyűjtésére alapozott magyar néptáncanyagból merített, vagyis az 1848-ban megszakadt magyar tánc színpadiasítására irányuló törekvéseket elevenítette fel.

A *Vióra* nemcsak a nézők, hanem a balettművészek körében is kedvelt darab volt. Ezt támasztja alá többek között a primabalerina Müller Katica búcsúja, aki a budapesti színpadtól, illetve a közönségtől kérésének megfelelően ezzel a darabbal köszönt el.¹⁸⁰

Szabados darabjait a századforduló környékén és utána is műsorra tűzte az Operaház.¹⁸¹ A *Zenevilág* a balett zenéjét húsz év távlatából is csak dicsérni tudja, főleg a hangszerelése miatt.¹⁸² A zeneszerző halálának 40. évfordulója alkalmából a *Nemzeti Ujság*ban közölt megemlékezés méltatja Szabados zenetörténeti jelentőségét, Bartók és Kodály előfutárának nevezi. Életét és munkásságát Kacsóh Pongráccal állítja párhuzamba, a *Viórát* Bartók *A fából faragott királyfi* című táncjátékához hasonlítja. A *Vióra* szerzője is nagy hangsúlyt fektetett az autentikus néprajzi elemek bevonására, többek között az öccse, Szabados Béla által gyűjtött erdélyi paraszt dallamokat is beleépítette a balett második felvonásába a colour local fokozása végett.¹⁸³

Források és irodalom

Periodikák

Alkotmány, Budapest, Budapesti Hirlap, Fővárosi Lapok, Hazánk, A Hét, Kolozsvár, Magyar Génusz, Magyar Szemle, Nemzet, Nemeti Ujság, Ország-Világ, Pester Lloyd, Pesti Hirlap, Pesti Napló, Die Presse, Vasárnapi Ujság, Zenelap, Zenevilág

178 SZENTHEGYI (1958): 22–23.

179 ROMAN (2010): 99.

180 Müller Katicza búcsúja. *Magyar Génusz*, 1897. május 9., 305. – Müller Katicza Pesten született 1860-ban, mestere Campilli Frigyes volt. Ld. *Pallas*: 876.

181 1896-ig gyakran volt műsorán, de évente egy alkalommal adták még 1897-ben, 1899-ben és 1900-ban, majd 1901 szeptemberében felújítva még kétszer játszották. Ld. *Viora* felújítása. *Pesti Napló*, 1901. szeptember 14., 8.

182 Operai szemle. *Zenevilág*, 1901. szeptember 25., 27.

183 TÓTH Dénes dr.: Szabados Károly halálának negyvenéves évfordulója. *Nemzeti Ujság*, 1932. január 24., 17.

Feldolgozások, forráskiadványok, visszaemlékezések

ÁBRÁNYI (1897) = Id. ÁBRÁNYI Kornél: Emlékezés a Vióra szerzőjére. In: Uő.: *Életemből és emlékeimből a történelem, irodalom és művészet köréből*. Budapest, Franklin-Társulat, 1897. 299–307.

BOZÓ (2013) = BOZÓ Péter: Az egyházzenesz operettje. Sztojanovits Jenő: Pe-king rózsája. *Magyar Zene*, 2013/3. 297–315. <http://real.mtak.hu/8662/1/Az%20egy%C3%A1zzen%C3%A9sz%20operettje.pdf>

DÓKA (2018) = DÓKA Krisztina: A székely kalákától a csürdögölőig. In: PÁVAI István – SÓFALVI Emese (szerk.): *A székely táncagyomány bemutatása a 19. században. Székely népzene és néptánc*. Budapest: Hagyományok Háza – Pécsi Tudományegyetem – Pro Énlaka Alapítvány, 2018. 141–158.

<https://docplayer.hu/227230681-Szekely-nepzene-es-neptanc.html>

DOMOKOS (1955) = DOMOKOS Pál Péter: Magyar moreszka. *Táncművészet*, 1955. június 1. 265–269. https://adt.arcanum.com/hu/view/TancMuveszet_1955/?pg=260&layout=s

GELENCSÉR (1984) = GELENCSÉR Ágnes: Balettművészet az Operaházban. In: STAUD Géza (szerk.): *A Budapesti Operaház 100 éve*. Budapest, Zeneműkiadó, 1984. 151–164.

HARASZTI (1937) = HARASZTI Emil: *A tánc története*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1937.

KAIZINGER (1992) = KAIZINGER Rita: Spannraft Ágoston, az Operaház első díszlettervezője. *Zenatudományi Dolgozatok 1990–1991*. Budapest, MTA Zenatudományi Intézete, 1992. 101–114. https://adt.arcanum.com/hu/view/ZenetudDolg_1990-1991/?pg=0&layout=s

KERESZTY (1931) = KERESZTY István: Szabados Károly. In: SCHÖPFLIN Aladár (szerk.): *Magyar színművészeti lexikon. IV. kötet*. Budapest, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1931.

KÖRTVÉLYES (1966) = KÖRTVÉLYES Géza: Balett és néptánc. *Muzsika*, 1966. február 1., 34–35. https://adt.arcanum.com/hu/view/Muzsika_1966/?pg=87&layout=s

MAÁ CZ (1992) = MAÁ CZ László: Rendszerváltások a magyar tánckultúrában. In: MAÁ CZ László (szerk.) *Tánc tudományi Tanulmányok 1990–91*. Budapest, Magyar Táncművészek Szövetsége, 1992. 7–25. https://adt.arcanum.com/hu/view/Tanc tudomanyi Tanulmanyok_16_1990-1991/?pg=8&layout=s

M. n. lex. = *Magyar néprajzi lexikon. 1. kötet.* Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai, 1977.

NAGY (1892) = NAGY Miklós (szerk.): *Képes Folyóirat. A Vasárnapi Ujság füzetekben. 11. kötet.* Budapest, Franklin, 1892. 312–314. [dt.arcanum.com/hu/view/VasarnapiUjsagKepesFolyoirat_1892_1/?query=Teofil&pg=791&layout=s](http://adt.arcanum.com/hu/view/VasarnapiUjsagKepesFolyoirat_1892_1/?query=Teofil&pg=791&layout=s)

Pallas = A Pallas Nagy Lexikona 12. kötet. Budapest, Pallas, 1896.

ROMAN (2010) = ROMAN, Zoltan: *Gustav Mahler.* Budapest, Geopen, 2010.

SZENDRŐI Lajos (1892) = Szendrői Lajos: Szabados Károly. 1861–1892. *Magyar Szemle*, 1892. március 20. 133–135. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarSzemle1888_1892/?pg=137&layout=s

SZENTHEGYI (1958) = SZENTHEGYI István: Vázlatok a magyar balettenéről. MORVAI Péter (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok.* Budapest, Magyar Táncművészek Szövetsége Országos Bizottsága, 1958. 18–30. https://adt.arcanum.com/hu/view/TanctudomanyiTanulmanyok_01_1958/?pg=19&layout=s

SZENTPÁL (1954) = SZENTPÁL Olga: *A csárdás. A magyar nemzeti társastánc a 19. század első felében.* Budapest: Zeneműkiadó, 1954. http://db.zti.hu/neptanc_tudastar/pdf/biblio/100645.pdf

TOLNAY (1984) = TOLNAY Pál: A villanyvilágítás bevezetése az Operaházba. *Színháztechnikai Fórum*, 1984/2. 27–30. https://vilagositas.blog.hu/2018/08/08/a_villanyvilagitas_bevezetese_az_operahazba

UJVÁRI (2022) = UJVÁRI Hedvig: „A gondolatai is ferencjózsefben jártak”. Adalékok Beer Ágost zenei szakíró életrajzához. *Magyar Könyvszemle*, 2022/1. 126–131. <https://ojs.mtak.hu/index.php/mksz/article/view/8222/7311>

UJVÁRI (2023) = UJVÁRI Hedvig: A Bécsi keringő recepció- és társadalomtörténeti kontextusa Bécsben és Budapesten. *Tánc és Nevelés. Dance and Education*, 2023/1. 55–68. <https://doi.org/10.46819/TN.4.1.55-68>

VÁLYI (1956) = VÁLYI Rózsi: Nemzeti táncgyománnyaink sorsa a színpadon, és a balett az abszolutizmus és a kiegyezés korában. In: Uő. (szerk.): *A magyar balett történetéből.* Budapest, Művelt Nép, 1956. 92–147.

VÁRADI (1891) = *Vióra: A tengerszem tündére. Ballet 3 felvonásban. Jókai Mór »A tengerszem tündére« című regénye után szerző Szabados Károly, szövegmagyarázata Várad Antaltól.* Budapest, Neumayer Ede Könyvnyomdája, 1891. https://mandadb.hu/dokumentum/479446/Jkai_Mr_Vira_Szabados_Kroly_Vradi_Antal_11578.pdf

VOIT (1998) = VOIT Krisztina: Zenei folyóiratok és irataik a Budapest Főváros Levéltárában (1875–1890). *Magyar Könyvszemle*, 1998/2. 93–112. https://epa.oszk.hu/00000/00021/00017/pdf/MKSZ_EPA00021_1998_114_02_093-112.pdf

A nyilvánosság átalakulása a dualizmus korában a *Debreczeni Protestáns Lap* tükrében

KLESTENITZ TIBOR*

„Fájdalom, már rég nem elégségesek a templomok, szószékek és isteni tisztelet arra, hogy minden egyes keresztyénnek tudtára lehessen adni, mit kíván tőle egyháza. Nagy része a népnek vallásos és lelkészi befolyáson kívül állva, ki van téve a divatos tévelyeknek és a lábra kapó elégületlenségnek”¹

– állapította meg 1883-ban a *Debreczeni Protestáns Lap* egyik szerzője. Megfigyelése jelzi, hogy a magyar társadalom gyors ütemben zajló modernizálódása hatott a nyilvánosság működésére, aminek a protestáns véleményformálók is pontosan a tudatában voltak. A dualista berendezkedés 1867 után hamarosan elhozta a magyar sajtó aranykorát: a kedvező jogi környezet, a gazdasági és kulturális haladás, az írni-olvasni tudás egyre növekvő szintje néhány évtizeden belül jelentős fejlődést eredményezett. Míg a kiegyezés megkötésekor 80 magyar nyelvű hírlap és folyóirat jelent meg az országban, 1890-ben már ennek nyolcszorosa.² Jelen tanulmány azt mutatja be, hogy a legnagyobb református egyházkerület legjelentősebb hetilapjában hogyan jelentek meg ezek a változások, a cikkírók hogyan ítélték meg a folyamatokat, milyen változásokat láttak szükségesnek az átalakuló kommunikációs térhez való alkalmazkodás érdekében.

A 19. század végén a mintegy kétmillió főt számláló és öt egyházkerületben élő református közösség számos regionális sajátosságot mutatott fel teológiai, mentalitásbeli és szervezeti téren egyaránt. Az ország életében 1867 után lezajló változások nyomán az egyházban beindultak az egységesülési folyamatok – amit az 1881–1882-es debreceni zsinat törvényhozó munkája jelez a legjobban –, ám a helyi különbségek szerepe még sokáig jelentős maradt.³ A protestáns nyilvánosság belső formálódására jelentős hatást gyakoroltak a 19. század teológiai vitái is, amelyek nagyrészt különböző periodikák szerzői köre között zajlottak le, megteremtve a „folyóirat-teológiát”.⁴ Az egyik fő igazodási pontot a Budapesten megjelenő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* jelentette, amely a pesti teológiai akadémia nagy tekintélyt élvező professzora, Ballagi Mór vezetésével a radikális liberális teológiai irányt képviselte.⁵ Ez azonban megosztotta a magyar protestáns lelkészeket, és ellenhatásként hamarosan megjelent a hitvalló-egyházias, ortodox címkét viselő irányzat, amelynek bázisát elsősorban a tiszántúli református egyházkerület jelentette.⁶ Az ortodox teológusok egyik vezetője, Révész Imre debreceni lelképásztor 1870 januárjában kezdte meg a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* című havilap kiadását saját

* Tudományos munkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; Tudományos kutató, Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport. E-mail: klestibor@yahoo.com

1 LÁNG Adolf: Keresztyén lapokat terjesztő egyesület Berlinben. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1883. április 25., 133.

2 BUZINKAY (2016): 231. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

3 BARÁTH (2009): 5–6.

4 NAGY (2012): 55.

5 Erről legújabbban lásd: KLESTENITZ (2021): 554–570.

6 KOVÁCS (2010): 32.

álláspontjának képviselőjére, valamint a közvélemény tájékoztatására a „fennforgó vallási, egyházi kérdések s különösen a napisajtó tetemes része által iszonyúan összezavart” iskolaügyben. 1875-ben egy hetilap is elindult a városban *Evangéliomi Protestáns Lap* címmel, amely szintén a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lappal* szemben határozta meg magát, és azt hirdette, „hogy az igazi műveltség és az evangéliomi vallásosság nincsenek egymással ellentétben, sőt a köztársadalom és a jólét a maga tartósságát éppen az evangéliomnak köszönheti”. A két lap 1878-ban szűnt meg, részben Révész betegsége, részben a kedvezőtlen anyagi viszonyok miatt, hiszen az előfizetési díjakból csak az előállítási költségeket lehetett fedezni.⁷

A kálvinista Róma azonban nem maradt sokáig református orgánium nélkül, hiszen 1881-ben Tóth Sámuel teológiai tanár és egyházkerületi főjegyző szerkesztésével, három társszerkesztő támogatásával megindult a havonta háromszor megjelenő *Debreczeni Protestáns Lap*. Ennek szerzői köre elsősorban a teológiai főiskola tanáraiból, illetve az egyházkerület lelkészeiből került ki. A lap életében hamarosan Csíky Lajos teológiai tanár befolyása vált döntővé, aki kiemelkedő szerepet játszott egyházkerületi és országos szinten egyaránt. Edinburghban és Bázelen volt ösztöndíjas teológus-hallgató, ahonnan a missziós lelkületet hozta magával, majd Debrecenben kezdett tanítani, és rendkívül termékeny íróként, publicistaként, számos társadalmi egyesület vezetőjeként szerzett magának elismerést.⁸ 1885-ben lépett be a társszerkesztők közé, amikor a lap hetilappá alakult át, majd 1887-től ő lett az egyedüli szerkesztő. Kisvártatva azonban szembesült az orgánium működtetésének gyakorlati problémáival. A szerkesztőség egyik későbbi önelbeszélése szerint:

„Időközben általánosan érzett szükségé vált a lapnak továbbfejlesztése, hogy az úgy a legnagyobb ev[angélium szerint] ref[ormált] egyházkerület igényeinek megfelelhessen, mint a többi hasonló egyházi lapokkal a versenyt kiállhassa. E tárgyban s azért is, mivel a szerkesztéstől visszavonulni készült, Csíky Lajos szerkesztő értekezletre hívta össze 1892 végén a lap előbbi szerkesztőit s néhány más érdeklődőt a főiskolai tanárok közül, ahol több rendbeli, messzemenő tervezetek merültek fel a lap jövődjére nézve, anélkül, hogy pozitív eredményre vezettek volna.”

A kérdés végül azzal oldódott meg, hogy egy világi, Bacsoni Lajos jogakadémiai tanár önként vállalkozott a társszerkesztői munka ellátására. Belépése után igyekeztek korszerűsíteni az orgániumot:

„Ez időtől kezdve a lap hetenként 1 ½ íven, sőt gyakran, ha a szükség úgy kívánta, 2 íven, azonkívül hirdetésekre szánt színes borítékban jelenik meg. Előfizetési ára 5 f[o]r[int]ról 6 f[o]r[in]tra emeltetett, az előfizetők száma is szaporodott; s általában sokat nyert a lap súlyban és jelentőségben s lényeges szolgáltatásokat tesz elsősorban a tiszántúli ev[angélium szerint] ref[ormált] egyházkerület egyházi és iskolai ügyeinek.”⁹

7 SZATAI Ferenc: A debreceni hírlapirodalom történetéből. *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. december 25., 822–823.

8 KOVÁCS (2016): 70.

9 BACZONI Lajos: A Debreczeni Prot. Lap rövid története (1881–1896). *Debreceni Protestáns Lap*, 1896. május 2., 233–234.

A fejlődés azonban az idézett cikk optimizmusának ellenére valójában viszonylagosnak bizonyult, hiszen a hetilapnak még a lelkészi kart sem sikerült maradéktalanul megszólítania: 1897-ben a szerkesztőség arról panaszkodott, hogy a lapnak mindössze négyszáz állandó előfizetője van (és ezek fele is állandóan fizetési hátralékkal rendelkezett), miközben az egyházkerületben hatszáz lelkész szolgált.¹⁰ A világi értelmiség elérése terén a mutatók még rosszabbak voltak: míg a kerületben 71 világi személy viselt tanácsbírói tisztelet, közülük mindössze tizenöten tartoztak az állandó előfizetők közé.¹¹

1. Az 1880-as évek: a nyilvánosság, az egyházi sajtó és a belmisszió kérdésköre

A sajtó, illetve a könyvkiadás kérdése eleinte elsősorban a széles református néptömegek valláserkölcsei igényeinek vonatkozásában foglalkoztatta a *Debreczeni Protestáns Lap* szerzőit. A protestáns nyilvánosság véleményformálói lényegében már az 1850-es évektől folyamatosan a vallásosság hanyatlásáról panaszkodtak,¹² 1867 után pedig szomorúan szemlélték a materialista, racionalista és darwinista irányzatok térnyerését a cenzúrától frissen megszabaduló sajtóban, hiszen „az évtizedekig elzárt magyar közönségre hihetetlen mértékben és egyszerre zúdult rá a vallás »végegyészetéről« szóló kárörvendő kritika”.¹³ A hitélet fellendítésére az 1880-as években Budapestről kiindulva kezdett megszerveződni a nyugat-európai mintákat követő belmissziós mozgalom. Az elsősorban német és angol-szász előképeket követő, a megtérést és lelki újjászületést középpontba állító mozgalom a nagyvárosi lelki gondozás hiányosságainak orvoslását és a szociális feszültségek csillapítását vette tervbe új módszerek, például evangelizációs előadások, vasárnapi iskolák, bibliakörök, iratmisszió segítségével.¹⁴ Ez a felfogás kezdetben egyaránt rokonszenvet ébresztett a liberális és az ortodox teológiai vonal hívei között, hiszen végsősoron mindkét irányzat célját az egyházi megújulás jelentette.¹⁵

A belmissziós mozgalom tudatosan igyekezett a nyomtatott sajtót is a hithirdetés szolgálatába állítani. 1883-ban például a *Debreczeni Protestáns Lap* ismertette egy berlini egyesület példáját, amelynek tagjai vallásos röpiratok és sajtótermékek terjesztésével igyekeztek megszólítani a vallásuktól elidegenedett nagyvárosi polgárokat. A berlini önkéntesek kétéves munkájuk során ajándéklapokat osztottak ki, illetve előfizetőket gyűjtöttek, tevékenységük fontos missziós hatással járt. A cikkíró erre hivatkozva kérte a tiszántúli lelkészeket, hogy igyekezzenek népszerűsíteni a vallásos irodalmat saját híveik körében, hosszabb távon pedig szükségesnek ítélte egy keresztyén lapokat terjesztő egyesület megszervezését.¹⁶

A *Debreczeni Protestáns Lap* kifejezetten támogatásra méltónak ítélte a békés-bánati református egyházmegyéből Csécsi Miklós makói lelkész vezetésével kiindult kezdeményezést a vallásos tömegsajtó megteremtésére. Csécsi létrehozta a *Téli Ujság* című vallásos hetilapot,

10 B. B.: A protestáns sajtó sorsa. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1897. július 31., 386–387.

11 B. I.: Néhány szó önmagunkról. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1897. január 2., 5.

12 KÓSA (1993): 107.

13 KOVÁCS (2010): 198.

14 BUCSAY (1985): 222–223.

15 KOVÁCS (2010): 204.

16 LÁNG i. m. (1. lj.) 133–134.

amely kifejezetten arra vállalkozott, hogy a téli hónapokban, amikor a mezőgazdasági munkák szünetelése miatt a földművelők a legtöbb szabadidővel rendelkeztek, megfelelő olvasmányokkal lássa el a gyülekezeti tagokat. A kiadvány igyekezett alkalmazkodni az igényekhez: decembertől februárig hetente egyszer jelent meg, alacsony, kétkrajcáros áron kínálták, és többnyire rövid, közérthetően megfogalmazott, képekkel illusztrált szövegeket közölt. A debreceni véleményformálók azt is fontos tényezőnek ítélték, hogy a *Téli Ujság* cikkeit erőteljes református öntudat hatotta át, valamint mentesnek bizonyult „mindenféle egyveleges, uniós, pietisztikus, túlcsapongó, vizenyős” vallási felfogástól,¹⁷ vagyis összhangban állt a tiszántúli ortodoxia vallásos irányzatával.

A kezdeményezést azért is fontosnak ítélték, mert úgy látták, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben rengeteg „káros szellemű” ponyvairodalmi mű terjed, köztük – a Szent István Társulat nagyszabású kiadói tevékenységének következtében – katolikus munkák is. Véleményük szerint a békés-bánátiai helyesen ismerték fel, hogy a ponyva hatását ellensúlyozandó „oly olvasmányt kell a nép kezébe adni, mely vallásos tárgyánál, magyaros és népies irányánál fogva annak vágyait kielégíti, erkölcsi, vallásos érzelmét erősíti”. 1885-ös cikkében Vöröss Zsigmond rokonszenvvel számolt be arról, hogy a békés-bánátiai lelkészek néhány évvel korábban, 1882-ben kiadványaik terjesztésére – egy országos mozgalom megalapozásának távlati tervével – létrehozták a Vallásos Iratokat Terjesztő Egyletet. „Saját nyomda, nagyszámú ügynökség, központi hatalmas működés, valóságos magyar Tract Society,¹⁸ a Szent István és László Társulat működése óriási sikerének megközelítése lebegett szemek előtt; hanem mindez csak álom maradt.” Az egyesület ugyan rövid idő alatt 34 kiadványt jelentetett meg, többségük azonban raktárakban hevert, mivel az egyházmegyén kívül nem sikerült megszervezni a terjesztést, hiába próbálkozott ügynökség felállításával, illetve körárus alkalmazásával. A kudarcot a szervezők annak tulajdonították, hogy a református lelkészek többsége közömbösen figyelte törekvéseiket, sőt az árus „több fényes egyházban jéghidegséggel találkozott a lelkészek részéről”.¹⁹

A *Debreceni Protestáns Lap* szerzői természetesen jóval többet szerettek volna elérni a szerény kezdeti eredményeknél, ezért igyekeztek a közfigyelmet ráirányítani a kérdésre. Csiky Lajos szerkesztő például 1885-ben a városi tanítótestület jóindulatába ajánlotta a „vallásos néplapok s általában a valláserkölcsi irodalom terjesztését”, aminek eredményeként 220 előfizetőt sikerült szerezni a *Téli Ujság* számára.²⁰ Egy évvel később már egyenesen azt javasolta, hogy az egyházat vezető testület, a konvent indítson országos mozgalmat egy magyar vallásos néplap, illetve traktátusok kiadására, továbbá hozzon létre egy külön havilapot a belmisszió eszméjének népszerűsítésére.²¹ Fekete Gyula gyomai lelkész egy cikkében azt sürgette, hogy a hivatalos egyházi szervek vezetésével alapítsanak egy új egyesületet, „amely részint sajtó útján – egyházas, hitbuzgó lelkesítő lapok s olvasmányok kiadásával, részint felolvasások tartásával, részint társadalmi tevékenység – ifjúsági

17 Csiky Lajos: Egy jó vallásos néplap. *Debreceni Protestáns Lap*, 1884. december 25., 298.; ERDŐS József: A magyar ref. egyház missziója, a jelenben. *Debreceni Protestáns Lap*, 1885. november 7., 393.

18 Utalás az 1799-ben alapított brit evangéliumi Religious Tract Societyre, amely jótékonyági munkája mellett vallásos sajtótermékek kiadására és terjesztésére vállalkozott.

19 Vöröss Zsigmond: A vallásos iratok érdekében. *Debreceni Protestáns Lap*, 1886. szeptember 18., 329–330.

20 Belmissziói munka Debrecenben. *Debreceni Protestáns Lap*, 1885. január 31., 44.

21 CSIKY Lajos: Magyar protestáns irodalmi társulat és belmissziói egyletek. *Debreceni Protestáns Lap*, 1886. október 2., 344.

társulatok, vasárnapot megszentelő szövetkezet, jótékonyági egyletek, vasárnapi iskolák stb. által munkálna a nép között”.²² Egy 1886-ban a hitélet fellendítésére publikált átfogó terv – sok egyéb mellett – gyülekezeti olvasóegyletek alapítását és népszerű valláserkölcsei olvasmányokkal felszerelt könyvtárak létrehozását javasolta.²³

A könyvtárügy fejlesztését nemcsak a gyülekezeti tagok, hanem a lelkészek művelődésének szempontjából is fontosnak ítélték. Erdős József teológiai akadémiai tanár 1886-ban úgy vélte, hogy sok településen jogos kritikák merülhettek fel, mert egyes lelkészek nem voltak képesek megfelelően informálni magukat sem az országos, sem az egyházi eseményekről. Arra is utalt, hogy a katolikus egyház sok erőfeszítést tesz az alsóklérus megfelelő képzése érdekében, és hangsúlyozta, hogy szükség van a folyamatos önképzés támogatására. Első lépésben az erők egyesítését sürgette, és javasolta egyházmegyei könyvtárak létrehozását a művelődési célok elősegítésére.²⁴

A sajtó felhasználása kapcsán – különösen az évtized végétől – egyre fontosabb szemponttá vált a katolikus egyház teljesítményével való összehasonlítás, hiszen a protestáns véleményformálók úgy látták, hogy a rivális vallási közösség, különösen a Szent István Társulat kiadói munkájának köszönhetően,²⁵ sokkal hatékonyabban látta el híveit vallásos olvasnivalóval. Könyves Tóth Kálmán debreceni lelkész 1886-ban kedvezőtlen állapotokat regisztrált a református nyilvánosság működése kapcsán:

„Egyházi lapjainkat csak a lelkészek olvassák, de még azokat sem járathatjuk mindegyiket; többnyire a helyi viszonyokat tárgyalják. Az egy *Vasárnapon* kívül, melyet Czelder M[árton] méltánylandó buzgalma tart fenn s a Csécsi Miklós által szerkesztett *Téli Ujságon* kívül egy sem jut el népünk kezébe. Míg a kat[olikus] irodalmi társulatok olcsó füzetek nagy számmal láthatók még a protest[áns] hívek hajlékában is.”

A fő problémát a „társulási szellem” hiányában látta, és úgy vélte, a Szent István Társulat azért tudott olyan erőssé válni, mivel vezetésében egyaránt részt vettek a világiak és az egyházi méltóságok.²⁶

2. Az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelemének hatásai: felekezeti és politikai versenyfutás

A protestáns nyilvánosság számára a sajtó és nyilvánosság szerepének társadalmi felértékelődése különösen az egyházpolitikai küzdelem kitorése után vált egyértelművé. A hazai belpolitikát évekre izgalomban tartó kérdés a felekezetek közötti jogi viszonyrendszer megoldatlan kérdései következtében jutott forrpontra. Az 1868. évi LXIII. törvénycikk kötelezően előírta, hogy a felekezeten kívüli házasságból származó fiúk az apa, a lányok pedig az anya vallását kövessék. Ez számos felekezeti vitához vezetett, és megteremtette az úgynevezett elkeresz-

22 FEKETE Gyula: Az egy szükséges dolog. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1885. december 12., 441–442.

23 KISS Lajos: „Mit cselekedjünk Atyámfiai, férfiak?” *Debreczeni Protestáns Lap*, 1886. május 29., 189.

24 ERDŐS József: Egyházmegyei könyvtáraink ügyéhez. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1886. szeptember 18., 323–324.

25 Erről lásd MÉSZÁROS (1998).

26 KÖNYVES TÓTH Kálmán: Serkenj föl, mit aluszol! *Debreczeni Protestáns Lap*, 1886. október 9., 351–352.

telések jelenségét, amikor az újszülöttet nem ahhoz a felekezethez tartozó pap keresztelte meg, akinek a törvény értelmében kellett volna. A helyzet rendezésére törekvő Csáky Albin gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter 1890 februárjában kiadta az elkeresztelési rendeletet, amelynek értelmében a papok kötelesek lettek kiadni az általuk megkeresztelt, de jogilag nem az ő felekezetükhöz tartozó gyermekek anyakönyvi kivonatát az illetékes egyháznak. A plébánosok azonban tömegesen tagadták meg az engedelmességet, és vállalták az ezzel járó büntetést. Ennek nyomán kirobbant az egyházpolitikai küzdelem, amely végül, hosszú és szenvedélyes közéleti viták után a liberális reformerek győzelmét hozta, és az 1894–1895-ben megszületett törvénycsomaggal, egyebek mellett a kötelező polgári anyakönyvezés és polgári házasság bevezetésével zárult le.²⁷

A politikai vitákat igen éles közéleti állásfoglalások, sajtópolémia és tüntetések kísérték, a heves közéleti viharok pedig komoly hatással voltak a *Debreczeni Protestáns Lap* szerzőinek a nyilvánosság és a sajtó szerepéről alkotott képére. A protestáns nyilvánosság 1890 előtt általában szövetségesként tekintett a nagyrészt liberális színezetű magyar politikai sajtóra, hiszen, osztozva a kor közfelfogásában, a protestantizmust a liberális gondolkodás történelmi előfutáraként tartották számon. Ehhez képest azonban az egyházpolitikai küzdelem során mély csalódásként könyvelték el, hogy a fővárosi sajtó nem ítélte el a várakozásaiknak megfelelő határozottsággal a katolikus álláspontot.²⁸ A kiábrándulás világosan tetten érhető a debreceni orgánumban is, amelynek egyik szerzője 1890 novemberében fakadt ki a politikai napisajtó teljesítménye miatt.

„Az őszinteség hiánya, a magát kendőző hipokrizis [képmutatás], a zurnalisztikai rutin alá bújt szakképzettség negélyezése [szenvelgése], a vigyorgó felületesség, sőt sokszor a vastag tudatlanság hányszor keltett fel bennünk keserű érzéseket s hányszor gondoltunk félve olykor-olykor arra a lehetőségre, hogy az állam és egyház közti békés viszonyokat a caplanokratia²⁹ fékevesztett meztőlábasai s a minden zűrzavarból hasznot húzni kész heccmajszterek [békebontók] még megingatni találják.”³⁰

Az orgánum szerzői szerint az elkeresztelési vita kapcsán nemcsak az ultramontán politikusok, hanem a napisajtó legnagyobb része is támadta a református álláspontot, és lelkesen élte a katolikus klérus hazafiasságát.³¹ 1893-ban Joó István megállapította, hogy a reformátusokat kifejezetten sértette a napisajtó részéről rendszeresen tapasztalt negatív elfogultság, és figyelmeztette az újságírói kart, hogy a református egyházat „mint szövetségesét, mint a polgári szabadságnak s a feltétlen hazaszeretnek leghívebb ápolóját és őret támogatni, segíteni, emelni lett volna hivatása és kötelessége”. Az egyházpolitikai kérdést szerinte hiba lenne egyedül pártpolitikai szempontok alapján megítélni, hiszen az elsőrangú nemzeti ügy, a zurnalisztáknak ezért, „a haza szent érdekei”-re való tekintettel, feltétlenül egyenlő mértékkel és pártatlanul kell véleményt formálniuk.³²

27 CSÁKY (1967); SALACZ (1938).

28 KLESTENITZ (2020b): 18.

29 A „káplánok uralma”: utalás a katolikus segédlelkészek feltételezett radikalizmusára.

30 Exorcista: A Budapesti Hírlap magatartása az elkeresztelések ügyében. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1890. november 29., 440.

31 GERGELY Károly: Az ultramontán lelkiismeret. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1891. január 31., 38.

32 JOÓ István: A napi sajtó és a vallásügyi kérdések. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1893. január 14., 17–19.

A lap szerzői idővel egyre veszélyesebbnek ítélték az „ultramontán izgatást”, amely véleményük szerint pontosan ugyanolyan mértékben sértette a magyar állam szuverén jogait, mint amennyire a protestáns egyházak létérdekeit. „Ez államellenes s a köznép tájékoztatlanságára és vallásosságára támaszkodó s ezzel visszaélő izgatásokat tovább is tétlenül szemlélnünk a közrend és közjólet érdekében sem szabad” – írta például 1893-ban Baczoni Lajos, aki arra kérte a református lelkészeket, hogy vegyenek részt a közvélemény megnyeréséért folytatott harcban – de természetesen nem a kizárólag Isten dicsőségének hirdetésére rendelt szószékeken, hanem a sajtóban. Kollégáinak nagy részével szemben ő úgy ítélte meg, hogy a napisajtó döntő része, pár „zsoldos laptól eltekintve”, megbízhatóan támogatja a liberális álláspontot, ezért szerinte a lelkészeknek elsősorban a nép felvilágosítására kell összpontosítaniuk, amiben a református népsajtó – a *Kis Tükör*, *Téli Ujság*, *A mi otthonunk* című orgánumok – lehetnek nagy segítségükre.³³

Az egyházpolitikai küzdelem valóban hozzájárult a tiszántúli református egyházkerület lelkészeinek közéleti aktivizálódásához. Jól mutatja ezt a szatmári lelkészek fellépése, akik 1892 júliusában drámai hangvételű felhívást bocsátottak ki, megállapítva, hogy míg az ultramontán tábor már hatékonyan megszervezte önmagát, addig a protestánsok „szétszóródva, minden rendszer nélkül, tétova tekintettel” követik az ellenfél térfoglalását. Ezért sürgető feladatnak ítélték a protestáns öntudat erősítését a társadalom minden rétegében, egyebek mellett helyi irodalmi egyesületek alapításával. Ennek igazolására emlékeztettek az ellenfél példájára, hiszen a szatmári római katolikus egyházmegye tollforgatói már létrehozták a Pázmány Egyesület nevű szervezetüket, amely *Heti Szemle* címmel lapot is kiadott. Ennek ellensúlyozására törekedve alapították meg a reformátusok a Szatmári Protestáns Irodalmi Kör³⁴, amelynek munkáját a *Debreczeni Protestáns Lap* is lelkes támogatásáról biztosította.³⁵ A szatmáriak a közéletben és az irodalom terén egyaránt igyekeztek megszólítani a helyi reformátusokat. Egy 1892-es beszámoló szerint a kör „időnként matinékat rendez, felkeresi ott a társadalom tényező elemeit, felkölti a szendergőket, felpeszdi a prot[estáns] társadalom életét, erősbíti ott a prot[estáns] öntudatot, egyháziasságot”. A kör 1891-ben *Református Szemle* címmel saját egyháztársadalmi hetilapot indított, továbbá „népies olcsó iratkákat, füzeteket” terjesztett „a nép között”. A kör vezetőségének indoklása szerint ezzel „nem megbontani a társadalmi békét, hanem a béke ellenségeit lealcázni [leleplezni] lesz törekvése, amire a hatalmas klérussal szemben szükség van éppen Szatmáron, hol a jezsuiták, pázmányisták *Heti Szemléje* katolizálni akarja a társadalmat”.³⁶

Egyesek – kapcsolódva a kérdésről ekkoriban kibontakozó országos eszmecsere³⁷ – már egy protestáns politikai napilap indítását is szükségesnek tartották volna. Biki Károly győrtleki lelkész túlhaladottnak vélte azt a hagyományos álláspontot, miszerint a liberális napisajtó hatékonyan képviseli a protestáns érdekeket. Érveinek igazolására felelevenítette azt az affért, amikor a liberális sajtó egyhangúan elmarasztalta a dunántúli református egyházke-

33 BACZONI Lajos: Teendőink az ultramontán izgatásokkal szemben. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1893. február 25., 97–100.

34 Felhívás a Szatmári protestáns irodalmi kör ügyében. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1892. augusztus 6., 249–250.

35 CSIKY Lajos: A szatmári protestáns irodalmi kör. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1892. augusztus 13., 257.

36 BIKI Károly: A szatmári prot. irodalmi kör. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1893. szeptember 30., 494.

37 KLESTENITZ (2018a): 68–82.

rület komáromi közgyűlésén elhangzott, a katolikusokat kritizáló megjegyzéseket.³⁸ Az eset véleménye szerint komoly károkat okozott az egyház tekintélyében, hiszen

„a napisajtó ezen unisono-ja bizony megtévesztette felőlünk a közvéleményt, sőt felzavarta a társadalom békességét. Ezen támadás ellen mi nem védekezhettünk, mert egyházi lapjaink ismeretlenek a nagyközönség előtt s a nagyobb hírlapok lezárták előttünk a sorompót. Ha lett volna akkor egy napilapunk, abban lett volna módunk kiigazítani a tévedést s lecsendesíteni a felkavart hullámokat.”

A protestáns sajtó sokat fejlődött ugyan az elmúlt időszakban, ám a közönség „egyházi lapjainkat a papok lapjának, egyházi szaklapoknak tartja s nem olvassa”. Kifejezetten nagy szükség van protestáns sajtóra, így napilapokra is, amit elsősorban a társadalmi igények átalakulása indokol. „Ma nincs művelt ember, aki hírlapot ne olvasson, sőt a legegyszerűbb falusi gazdaember is szomjúhozik már az újság után. S nekünk ezt az általános olvasásvágyat ki kell használnunk, éppen nekünk, protestánsoknak, kiknek őseik a magyar nemzeti irodalmat megalapították”. Ezért Biki úgy látta, hogy a szatmári kezdeményezés mintájára az egyházkerület legfontosabb városaiban, így Debrecenben, Nagyváradon, Nyíregyházán és Hódmezővásárhelyen irodalmi köröket kellene alapítani, amelyek összetartanák a helyi református társadalmat közösségi események szervezésével, regionális lapok kiadásával és a népies valláserkölcsei irodalom terjesztésével. Az új református nyilvánosság-stratégia legfontosabb feladatának azonban egy országos napilap kiadását ítélte, amit az alig néhány évvel korábban, 1888-ban megalakult Magyar Protestáns Irodalmi Társaságtól³⁹ remélt. Hangsúlyozta, hogy az egyházi irodalom és tudományosság művelésére létrejött társaságnak ez nem tartozik ugyan az alapfeladatai közé, ám a lapkiadás rendkívüli jelentősége a protestáns öntudat erősítésében mindenképpen indokolná a szerepvállalást. Arra is utalt, hogy nem tartaná szerencsésnek a katolikusok politikai napilapját, a *Magyar Államot* lemásolni, amely rendkívül harcias felfogású publicisztikákkal vett részt az egyházpolitikai küzdelemben,⁴⁰ sőt az általa tervezett lap még a protestáns jelzót sem alkalmazta volna önmagára – a szerző a *Szabadelvűség* címet látta volna a legmegfelelőbbnek. A vállalkozás megindítását a következőképpen képzelte: „prot[estáns] jellemes férfiak kezébe adnám a tollat s nem kötnék ki egyebet, mint azt, hogy pártoktól független és valódi szabadelvű legyen a lap. Egy jól szerkesztett s valódi független irányú napilap bizony megélné a magyar társadalomban a többi pártlapok mellett.”⁴¹

Mint láthattuk tehát, az egyházpolitikai küzdelem magával ragadta a tiszántúli reformátusokat is, akik igyekeztek a nyilvánosság előtt fellépni az ultramontán állásponttal szemben. A küzdelem végkifejlete felé közeledve azonban hangsúlyváltás figyelhető meg: egyre inkább az a kérdés került előtérbe, hogy a református közösség hogyan készülhet fel az egyházpolitikai törvények elfogadása után várható kedvezőtlen változásokra. 1894 végén például Csíky Lajos megállapította, hogy a reformátusok óriási többsége hűségesen támogatta a liberális reform-

38 Az 1892. szeptember 4-én tartott eseményen Tisza Kálmán huszonöt éves egyházkerületi főgondnoki jubileumát ünnepelték, és számos, a katolikusokat élesen bíráló megjegyzés hangzott el. „A Komáromban történeteket a sajtó szinte egyöntetűen elítélte. Még a liberális lapok is bírálták, noha liberális politikai tüntetésnek sikeredett, de fölrották a felekezeti béke megbontását, a felekezeti izgatást.” Kósa (2011): 295–296.

39 LÁSZLÓ (2006): 1325.

40 DERSI (1973).

41 BIKI Károly: Az egyházi sajtó. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1894. november 3., 551–552.

programot, azonban ennek a kiállásnak ára van, amit hamarosan meg kell fizetni. „Az állam, behozván a polgári házasságot, az állami anyakönyvvezetést s a gyermekek vallásának szabad megválasztására vonatkozó új törvényt, roppant erőt és befolyást veszen ki az egyházak, tehát a mi egyházunknak is kezéből⁴² – állapította meg. A külső tekintély egy részének elvesztését belső megerősődéssel kívánta ellensúlyozni. Ezért sürgette, hogy az egyháznak legyen tiszta hite, aktuális az igehirdetése, a gyülekezeteknek pedig legyenek valódi, minden hívüket személyesen ismerő lelkipásztorai. Emellett azonban azt is fontosnak tartotta, hogy vonják be az erőfeszítéseikbe a világiakat, és kezdjék meg a kiterjedt és intenzív belmissziós munkát.⁴³

3. Az egyházpolitikai küzdelem után: az egyház belső megerősítésének programja és a nyilvánosság

A magyar protestantizmus véleményformálói a 19. század utolsó éveiben, az egyházpolitikai küzdelem lezárulását követően komolyan veszélyeztetve látták közösségük helyzetét. Egyrészt egyre látványosabb formában jelentkezett az örök versenytárs katolikus egyház belső megújulása: 1895-ben megalakult a hamarosan parlamenti erővé váló Néppárt, 1900-tól német mintára megindultak az évente megtartott országos katolikus nagygyűlések, egyre több folyóirat, szaklap és regionális napilap kezdte meg működését, továbbá számos klerikus – mint például Prohászka Ottokár – tett szert jelentős közvéleményformáló szerepre. Emellett ugyanakkor új veszélyforrásként megerősödött a szociáldemokrata mozgalom, amely sikeresen kiépítette a szervezett munkásság ellenkultúráját, továbbá színre lépett az intézményes vallásossággal szemben bizalmatlan polgári radikalizmus.⁴⁴

A változások hatása jól tetten érhető a *Debreceni Protestáns Lap* szerzőinek gondolkodásában is, akik főleg a katolicizmus erősödésére figyeltek fel. Egy publicista 1901-ben arról panaszkodott, hogy a katolicizmus újabban sikeresen párosítja egymással egységes szervezést és „a reformáció minden szellemi fegyverét”: „eltanulta a protestáns papságtól a néppel való bánás, a népre való hatni tudás mesterségét, sőt most már úgy látszik, e dologban túl is tett rajtunk; eltanulta az iskolák állításában való hatásunkat; eltanulta a sajtó óriási erejének fontosságát.”⁴⁵A debreceni véleményformálók ezzel összefüggésben növekvő bizalmatlansággal tekintettek a nyilvánosság fórumaira, és egyre nagyobb szükségét érezték egy protestáns politikai napilap megalapításának. Egy szerző például 1898-ban szomorú látéletét adta a hazai sajtó működésének: szerinte az értelmiség szellemi szükségleteit szinte kizárólag a napilapokból elégítette ki, amelyek viszont nem tudtak felnőni a feladathoz. Az ultramontán lapok ugyanis csak a protestánsok és a zsidók iránti gyűlöletkeltésben jeleskedtek, a nem egyházi lapok pedig „a sivár, megemészto, csontokat elszárazsító materializmust” terjesztették. Abból a köztudomásúnak ítélt tényből, hogy sem a szószék, sem a vallásos irodalom segítségével

42 A református egyház helyzete az új viszonyok között s a református lelkész teendői az egyháztársadalomban. Írta s a tiszántúli ev. ref. egyházkerület egyházi értekezlet 1894. október 31-én tartott alakuló közgyűlésén előadta Csiky Lajos teol. akad. professzor. *Debreceni Protestáns Lap*, 1894. november 3., 548–549.

43 A református egyház helyzete az új viszonyok között s a református lelkész teendői az egyháztársadalomban. Írta s a tiszántúli ev. ref. egyházkerület egyházi értekezlet 1894. október 31-én tartott alakuló közgyűlésén előadta Csiky Lajos teol. akad. professzor. *Debreceni Protestáns Lap*, 1894. november 10., 562–563.

44 KLESTENITZ (2018b): 263–282.; CSUNDERLIK (2016): 23–33.

45 FEKETE Gyula: Hódításunk érdekében I. *Debreceni Protestáns Lap*, 1901. szeptember 14., 581–582.

nem lehet elérni az embereket, arra a következtetésre jutott, hogy: „Amit mindenek olvasnak: a polit[ikai] napilappal kellene érdeklődést kelteni a nagyközönségben az elmúlók mellett az örökkévalók iránt”.⁴⁶ A korszak protestáns közvéleménye egyetértett ezzel a gondolattal, és több alkalommal is felmerült a napilap-alapítás gondolata: a tiszántúli református egyházkerület értekezlete 1898 szeptemberében még egy albizottságot is kiküldött a lehetőség vizsgálatára, a testület azonban nem látta adottnak a feltételeket a vállalkozás megindításához.⁴⁷

1900-ban viszont némi változást hozott, hogy Budapesten létrejött a *Magyar Szó* című politikai napilap, amely szerkesztője, Pályi Ede irányításával arra is vállalkozott, hogy érvényesítse a közéletben a protestáns érdekeket.⁴⁸ A *Debreczeni Protestáns Lap* azonnal támogatásáról biztosította a kezdeményezést. Úgy látták, hogy a *Magyar Szó*, amelynek egyedüli fővárosi napilapként protestáns rovata volt és bátran leleplezte „az ultramontán túlkapásokat”, nem hiányozhat a református lelkészek asztaláról, ahogy a katolikusok sem mondhatnak le a *Magyar Államról*.⁴⁹ A szerkesztőség azt követően is ragaszkodott ehhez az állásponthoz, hogy a protestáns nyilvánosságon belül – elsősorban a napilap túlzottan harciasnak ítélt hangvétele és gyorsan változó politikai irányvonala kapcsán – erős kritikák jelentek meg. 1901 őszén például kijelentették, hogy egy napilapot természetesen nem lehet mindenki tetszésére szerkeszteni, a protestáns lelkészeknek azonban feltétlenül értékelniük kell, hogy Pályi Ede orgánuma egyedülként lép fel a fővárosi sajtóban a protestáns érdekek védelmében.⁵⁰ Azzal a gondolattal viszont általában egyetértettek, hogy a közéleti küzdelmek során sem szabad harcias módon fellépni, hiszen szerintük „a közvélemény e tekintetben nem mér egyenlő mértékkel. A szálkát hamarabb meglátja a református lelkész szemében, mint a gerendát a plébánoséban.”⁵¹ A publicisták támogatták egy fővárosi református sajtóiroda felállításának ötletét is, amelytől az egyházi hírek összegyűjtését és a szerkesztőségekhez való eljuttatását várták. Az indoklás szerint a reformátusok többsége ekkoriban úgy látta, hogy „a sajtó csak a közlemények megörökítésére való”, valójában viszont fő funkciója a közhangulat irányítása és az emberek gondolkozásra késztetése, ez a követelmény pedig feltétlenül szükségessé teszi a minél gyorsabb és minél pontosabb hírszolgálat megszervezését.⁵²

A *Debreczeni Protestáns Lap* szerzői a fő problémát általában a „református közszellem” hiányában vélték megtalálni, aminek egyik bizonyítékát abban látták, hogy még sok lelkész sem olvasta a református sajtótermékeket, és az egyház nem tudott saját hívei számára kellő minőségű és mennyiségű népies irodalmat megjelentetni. Ebben a vonatkozásban ösztönző példaként hivatkoztak az evangélikusokra, akik – dacára a hívek alacsonyabb számának és a még korlátozottabb anyagi lehetőségeknek – már jóval korábban létrehozták a feladat megoldására a sikeresen működő Luther Társaságot.⁵³

46 NAGY István: Milyenek képzeltem én egy protestáns politikai napilapot? *Debreczeni Protestáns Lap*, 1899. április 15., 230–231.

47 Erről részletesen: KLESTENITZ (2018a).

48 KLESTENITZ (2020a): 21–32.

49 *Magyar Szó*. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1900. március 24., 178.

50 A *Magyar Szó* szerkesztőségétől. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1901. október 18., 674. Ezt az álláspontjukat mintegy másfél év múlva lényegében teljesen azonos érvelést alkalmazva újra megerősítették. A *Magyar Szó*. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1903. január 10., 29–30.

51 ERŐSS Lajos: Hangos trombita. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1900. április 21., 231–232.

52 Egyházi ügyek a politikai lapokban. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1905. március 25., 207.

53 NAGY István: Epilógus a Református közszellemhez. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1900. április 28., 246. Az unitárius egyház könyv- és sajtókiadó tevékenysége és az ezt szervező Dávid Ferenc Egylet szintén pozitív példaként jelent meg. Unitárius sajtó. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1900. június 30., 395.

A felekezeti öntudat erősítésére többféle módszert ajánlottak. Eröss Lajos például azt látta volna ideálisnak, ha a presbitériumok a helyi viszonyok ismeretében társadalmi akciók szervezésével és speciális tartalmú népies iratokkal öntötték volna új meggyőződést az egyház tagjaiba.⁵⁴ Görömbei Péter felső-szabolcsi esperes főleg a lelkészek intenzív gyülekezeti munkáját tartotta szükségesnek, és sürgette az iskolai és népkönyvtárak, olvasókörök fejlesztését, valamint a protestáns szellemű olvasmányok terjesztésének megszervezését.⁵⁵ Csánki Benjamin – a materializmusra és a szociáldemokrata fenyegetésre hivatkozva – kiterjedt nevelőmunkát kívánt. Önkritikus elemzése szerint a népképviselői rendszer bevezetése után az egyház elmulasztotta felkészíteni híveit „az állami és egyházi téren alkalmazott képviselői kormányzat, az ezzel együtt járó állampolgári s egyházi jogok, kötelességek gyakorlására” az iskolában és a gyakorlati életben egyaránt.⁵⁶ Fekete Gyula már a közéleti kommunikáció egységesítésének gondolatát is felvetette, és úgy látta, hogy az 1880-as években létrehozott közös egyházi intézményrendszernek nemcsak adminisztratív irányításra, hanem szellemi iránymutatásra is vállalkoznia kellene. Ezért sürgette, hogy a konvent legalább évenként egyszer adjon ki általános iránymutatást az egyháztagok számára, amelyet olvassanak fel a presbiterek vagy „az egész nép” előtt, hogy ezáltal biztosítsák az egységes szellemet a teljes református társadalomban. Indoklása szerint a helyi lelkészekről efféle általános iránymutatás nem remélhető, hiszen sokan közülük nem járatnak egyházi lapokat, nem vásárolnak könyveket.⁵⁷

Buday János a vallásos könyv- és lapkiadás felvirágoztatását kívánta, ami logikus felvetés volt, hiszen a tiszántúli egyházkerületben számos hatalmas lélekszámú gyülekezet létezett, ahol a túlterheltség miatt csak a hagyományos lelkipásztori szolgálatok elvégzésére nyílt lehetőség.⁵⁸ Buday rámutatott a sajtó jelentőségére a lelki gondozás terén, ugyanakkor a lehetőségek kihasználásával határozottan elégedetlen volt: „No, de ha a lelkész nem is érintkezhetik híveivel, ott van az írott szó hatalma. Bizony ebben is édeskeveset teszünk. Míg a német s angol irodalomban egész katalógusokat tesz ki az építő könyvek, iratok, lapok száma, nálunk az ilyeneket ujjunkra lehet szedni”. A Protestáns Irodalmi Társaság munkáját is elégtelennek tartotta, amely ekkoriban évenként tizenkét népies vallásos füzet kiadására vállalkozott.

„Nézzük meg a katolikusokat. Hány száz népies lapjuk, naptárjuk, építő könyveik, vallásos munkáik vannak. Adják olcsón, ahol kell, ingyen, mert mint egy plébános mondta nekem, a közkassza, a katolikus alap nagy összeget fordít erre évenként. Nekünk is volna ilyen közkasszánk, közalapunk, amely missziói célokra sokat áldoz. Van-e nagyobb, hatalmasabb missziói eszköz, mint a sajtó, s áldoz-e reá a közalap egy fillért is?”

– tette fel a kérdést, és sürgette, hogy első lépésként a presbitériumok vegyék a saját kezükbe a vallásos iratok terjesztésének szervezését.⁵⁹

A református véleményformálók aggodalommal követték a magyar belpolitika eseményeit, hiszen 1905-ben a befolyásos protestáns frakcióval rendelkező Szabadelvű Párt elveszítette a választásokat, majd a következő évben koalíciós kormány alakult, amelyben a Néppárt is szerepet

54 ERÖSS Lajos: Református közszellem. *Debreceni Protestáns Lap*, 1900. január 20., 26.

55 GÖRÖMBEI Péter: Új idők, új működési körök. *Debreceni Protestáns Lap*, 1900. március 17., 158.

56 CSÁNKI Benjamin: Belmisszió és még valami. *Debreceni Protestáns Lap*, 1901. január 12., 15–16.

57 FEKETE Gyula: Hódításunk érdekében I. *Debreceni Protestáns Lap*, 1901. szeptember 14., 583–584.

58 KOVÁCS (2016): 79.

59 BUDAY János: Hol van a baj? *Debreceni Protestáns Lap*, 1907. január 26., 50–51.

kapott.⁶⁰ A *Debreceni Protestáns Lap* véleményformálói szintén tartottak az ultramontanizmus politikai erősödésétől, ami a nyilvánosság területén is erőteljesebb fellépésre ösztönözte őket. 1907 tavaszán a protestáns közvélemény Bocskai István fejedelem hajdúböszörményi szobrának felavatására készült, az ünnepi alkalomhoz kapcsolódva pedig a debreceni szerkesztőség az *Evangelikus Őrálló* készítőivel karöltve közös felhívást adott ki. A dokumentum szerint a „klerikalizmus” folytonos szervezkedése nyílt felhívást jelent a protestáns sajtó munkatársai számára, hogy saját közösségük és a társadalmi béke megóvása érdekében megszervezzék az ellenállást. Ezért a hajdúböszörményi ünnepségek alkalmából összehívták a protestáns lapkészítők gyűlését.⁶¹ Az értekezlet meg is valósult, a résztvevők megvitatták egy protestáns sajtószövetség megszervezésének és egy fővárosi sajtóiroda létesítésének lehetőségét – bár a kezdeményezés hamarosan elhalt anélkül, hogy sikerült volna gyakorlati eredményeket elérnie.⁶²

A hajdúböszörményi értekezlet utóhatásai ugyanakkor egy ideig még érezhetőek voltak a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain, hiszen egyes szerzők megkíséreltek új sajtóstratégiát kidolgozni. Ferenczy Gyula például úgy vélte, hogy a 16. század nagy reformátorai forognának a sírjukban, ha tudnák, hogy a magyar protestantizmus mennyire bürokratikusá vált, „és a tömeg, a nép felvilágosítása, a közvélemény informálása és megteremtése mennyire háttérbe szorult egyházunkban és jóformán kisiklott kezünkől”. Utalt rá, hogy a fővárosi sajtóban egyedül a *Magyar Szó* rendelkezik protestáns színezettel, „de ez az egyetlen egy is szerencsétlen”. A népszerű napilapok csak a politika és a szenzáció mértékével mérnek, ezért alig foglalkoznak protestáns ügyekkel. Az egyházi sajtó legfontosabb tényezői a kerületi lapok, ám ezek természetüknél fogva nem képesek hatékonyan formálni az országos közvéleményt. „Komoly védelemhez egészen más erők volnának szükségesek. Hatalmas nagy napilapok, minden kerületben vagy akár esperességenként is, erős szakközlönyök és vidékenként, nagyobb egyház-községekben alkalmas helyi vallásos közlönyök”. Ezért az erők egyesítését, a sajtóügy központi vezetésének létrehozását hozta szóba. Első lépésként a református sajtóiroda megindítását javasolta: „Nemcsak napilap kell elsősorban nekünk, melyből a világ belső torzalkodásainkat olvassa, hanem prot[estáns] hírek, feldolgozott közlemények, megfelelő értesítések, melyekkel a napilapokat a sajtóiroda látja el” – vélekedett, és úgy gondolta, hogy az irodát egy elhivatott jogakadémiai tanár vagy világi könnyen megszervezhetné.⁶³ Ez az elképzelés kisvártatva meg is valósult, hiszen 1909 márciusában magánvállalkozásként elindult a katolikus sajtópropaganda ellensúlyozását zászlajára tűző Protestáns Központi Sajtóiroda munkája.⁶⁴

Ferenczy néhány hónappal később már annak jelentőségét hangsúlyozta, hogy a társadalmi átalakulás az egyház és a nyilvánosság kapcsolataiban is jól érezhetővé vált. Ennek legfényesebb igazolását Pályi Edének, a *Magyar Szó* szerkesztőjének működésében látta, aki 1900-ban lapja megindításával a református közélet fontos szereplőjévé vált pusztán azáltal, hogy elkezdett egyházi ügyekkel foglalkozni. Miután azonban 1907-ben létrejött az Országos Református Lelkészegyesület, amely a saját kezébe vette az egyházi nyilvánosság kereteinek formálását,⁶⁵ a fővárosi szerkesztő elvesztette információs monopóliumát és gyökeresen új helyzetbe került.

60 CSIBI (2019): 29.

61 Felhívás a klerikalizmus ellen! *Debreceni Protestáns Lap*, 1907. május 18., 313.

62 HAMAR István: A róm. Kath. sajtóegyesület. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907. november 10., 706.

63 FERENCZY Gyula: A sajtó. *Debreceni Protestáns Lap*, 1907. június 22., 386–387.

64 KLESTENITZ (2018a): 44.

65 A szervezetről lásd: CSOHÁNY (2001): 128–142.; BARÁTH (2014): 41–54.

„A lelkészi kart emancipáltuk az esetlegesség és alkotmányon kívül álló tényezők hatása alól és Pályinak nincs mit tennie, mint vagy a prot[estáns] világi sajtó egyik képviselőjeként beilleszkedni a többi egyházat építő tényezők sorába, vagy feladni eddigi önálló szereplését s mint üstökös folytatni futását.”⁶⁶

Véleménye szerint a reformátusok fő feladata a teljes protestáns közösséget átfogó szövetség megalakítása, amely irodalmi, tudományos és gyakorlati egyesületeket alapítva támogatja a hivatalos egyház munkáját. Hangsúlyozta, hogy a hívekre nemcsak a megreformált igehirdetéssel, hanem – a nagyobb városokban nélkülözhetetlen – egyesületekkel, illetve a sajtó útján is hatni kell, mely „a közvélemény kialakítására, a lelkek megnyerésére és meggyőzésére a legtermészetesebb eszköz, s melynek hatását nem kell kicsinyelni”. Emellett sürgette, hogy a reformátusok a tőlük független sajtótermékeket, elsősorban az irántuk eleve rokonszenvet mutató helyi lapokat is használják fel céljaik érdekében. „A vidéki hírlapok útján kellene hát több tért foglalnunk, mi azonban folyvást a prot[estáns] napilap eszméjével vergődünk. Jó volna ez is, de erre a közegyház támogatása és erőfelfejtése szükséges.” A napilapra vonatkozó tervezetéseket anyagi szempontból kifejezetten kockázatosnak látta, és Pályi szereplését is intő jelnek tekintette.⁶⁷ A lelkészi kar öntudatosodása érhető tetten Gyenge János bélzerindi lelkész cikkében is, aki 1908 márciusában a „klerikális veszéllyel”, illetve kisebb részben az ateista szocializmussal szemben kívánt közadakozás útján protestáns lapot létrehozni. „Jól megértessem magamat, nem egyes vállalkozó magánemberek felajánkozására, hanem a mi tulajdonunkat képező sajtóra adakozunk és gyűjtsünk mindenk felett és mihamarabb tehát a sajtóalapra.” Ehhez egyaránt meg kívánta győzni a lelkészeket, tanárokat, tanítókat, szegényeket és gazdagokat, sőt a protestánsokkal együtt érző liberális zsidókat is.⁶⁸

A *Debreceni Protestáns Lap* szerzői számára a legfőbb cselekvésre ösztönző tényezőnek a „klerikális” sajtó számított, amely ekkoriban valóban jelentős fejlődésen ment keresztül, és valamennyi korosztály és társadalmi réteg megszólítását tűzte ki célul.⁶⁹ Faragó Pál aprólékos leírásban rögzítette a debreceni reformátusok benyomásait:

„Az 5–6 éves apróság kezébe adják a heteként kétszer megjelenő képes *Órangyalt*, amely ügyesen megírt meséivel belopja a mit sem sejtő gyermek tiszta lelkületébe a klerikális mérget. A nagyobbak már a *Kis Pajtást* kapják, míg a középiskolák tanulóit a havonként pompás kivitelben megjelenő és kitűnően szerkesztett képes *Zászlónk* vezeti félre.”

Mindemellett egyre több katolikus réteglap is megjelent: női magazinok, szaksajtó, regionális lapok, amelyek „a XVI. század szellemében az egyház egyedül üdvözítő jellegéről beszélnek”. Faragó ráadásul – az 1890-es években keletkezett vélekedés szellemében – úgy találta, hogy a nem egyházi sajtó többsége is klerikális álláspontot képvisel.⁷⁰ Gondolatmenetének logikus befejezése az olvasók cselekvésre való felszólítása volt:

66 Pályi háttérbe szorulásában ugyanakkor politikai konfliktusai is jelentős szerepet játszhattak. Lásd erről: KLESTENITZ (2020a): 24–32.

67 FERENCZY Gyula: Külső szervezkedés, belső fejlesztés. *Debreceni Protestáns Lap*, 1908. március 21., 178–179.

68 GYENGE János: A protestáns sajtóról. *Debreceni Protestáns Lap*, 1908. március 28., 196–197.

69 KLESTENITZ (2013): 40–44.

70 FARAGÓ Pál: Klerikáriusok [sic!] szervezkedése. *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. február 27., 133–134.

„Ideje, hogy mi is munkához lássunk! Erős irodalmi, élőszóbeli, egyleti, társulati propagandát kell a klerikalizmussal szembeállítanunk és végre az ország összes progresszív elemeinek bevonásával tervszerűen síkra szállnunk az egyre erősödő és pompásan átgondolt taktikával rendelkező klerikalizmus ellen. Az emberiség kultúrája és jóléte sürgeti harcba sorakozásunkat.”⁷¹

A felhívás azonban 1909-ben bizonyos értelemben véve már idejétmúlt volt. Időközben megindult ugyanis a magyar protestantizmus konzervatív fordulata,⁷² amelynek következtében a protestáns közvélemény egy része kezdte a katolikusokban nem elsősorban a versenytársat, hanem a szociáldemokrata és polgári radikális egyházellenességgel szembeni szövetségest látni. Az antiklerikális alapon álló protestáns sajtómozgalom megindításának lehetőségei tehát ekkor már korlátozottak voltak, és idővel egyre tovább szűkültek.

Források és irodalom

Periodikák

Debreczeni Protestáns Lap, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

Feldolgozások

BARÁTH (2009) = BARÁTH Béla Levente: „... e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen”. Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége. *Mediárium*, 2009/1–2. 5–22.

BARÁTH (2014) = BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*. Sárospatak, Tiszáninneri Református Egyházkerület – Hernád Kiadó, 2014.

BUCSAY (1985) = BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, Gondolat, 1985.

BUZINKAY (2016) = BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016.

CSÁKY (1967) = MORITZ CSÁKY: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1967.

71 FARAGÓ Pál: Krelíkáriusok [sic!] szervezkedése. *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. március 6. 151.

72 HATOS (2005): 89–117.; HATOS (2018): 293–297.

CSIBI (2019) = CSIBI Norbert: „A magyarországi katolikusok Mózese.” Gróf Zichy Nándor (1829–1911). In: PETRÁS Éva (szerk.): *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2019. 9–32.

Csohány (2001) = Csohány János: Kilencven éve alakult az Országos Református Lelkészegyesület. *Egyháztörténeti Szemle*, 2001/1. 128–142.

Csunderlik (2016) = Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest, Napvilág, 2016.

Dersi (1973) = Dersi Tamás: *A századvég katolikus sajtója*. Budapest, Akadémiai, 1973.

Hatos (2005) = Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 2005/1. 89–117.

Hatos (2018) = Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In: CSIBI Norbert – SCHWARCZWÖLDER Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, Kronosz, 2018. 283–297.

Klesténitz (2013) = Klesténitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest, Complex, 2013.

Klesténitz (2018a) = Klesténitz Tibor: A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918. *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/4. 68–82.

Klesténitz (2018b) = Klesténitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában. In: CSIBI Norbert – SCHWARCZWÖLDER Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, Kronosz, 2018. 263–282.

Klesténitz (2020a) = Klesténitz Tibor: A Magyar Szó mint protestáns napilap? In: Uő: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*. Budapest, Média tudományi Intézet, 2020. 21–32.

Klesténitz (2020b) = Klesténitz Tibor: A sajtószabadság kérdése a katolikus és a protestáns nyilvánosságban, 1867–1918. In: Uő: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*. Budapest, Média tudományi Intézet, 2020. 9–20.

Klesténitz (2021) = Klesténitz Tibor: „Amit fülbe sűgva hallotok, a háztetőkről hirdesétek”. A sajtó szerepének megítélése a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, 1867–1890. *Magyar Könyvszemle*, 2021/4. 554–570.

KÓSA (1993) = KÓSA László: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: Uő: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, Ethnica, 1993.

KÓSA (2011) = KÓSA László: A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején. In: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 2011. 289–303.

KOVÁCS (2010) = KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan, 2010.

KOVÁCS (2016) = KOVÁCS Ábrahám: Nép, vallás és egyház Csíky Lajos gondolkodásában. In: Uő: *Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin: Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században*. Budapest – Nagyvárad, L'Harmattan – Partiumi Keresztyén Egyetem Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, 2016.

LÁSZLÓ (2006) = LÁSZLÓ Ferenc: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten II*. Budapest, Argumentum, 2006.

MÉSZÁROS (1998) = MÉSZÁROS István: *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998*. Budapest, Szent István Társulat, 1998.

NAGY (2012) = NAGY Károly Zsolt: „Hová lett a református öntudat?” *A magyar református felekezeti identitás megújításának néhány diskurzusáról*. Doktori disszertáció. Pécs, 2012.

SALACZ (1938) = SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. Bécs [Pécs], Pécsi Egyetemi Nyomda, 1938.

„... miniszter, diplomata, fűzfapoéta, táncosné...”

A *Hét* címlapképei (1889–1914)

DEDE FRANCISKA*

Az 1889. december elején mutatványszámmal meginduló új lap szerkesztője már előfizetési felhívásában megfogalmazta, hogy olyan irodalmi hetilapot kínál az olvasóközönségnek, mely – ellentétben a „jobbadán illusztrációk[al]” hatásra törekvő szépirodalmi lapokkal – „egyedül tartalmának előkelősége, ízlésének választékossága által” kíván és tud hatni. Hozzátette azonban, hogy a kétívnyi tartalom „színnyomatú borítékban jelenik meg, melyet minden héten egy-egy művészi kivitelű, mesteri kompozíció fog díszíteni”.¹

Kiss József – noha az évek során fokozatosan feltűntek szövegekői képek is a lapban – évtizedekig következetes maradt eredeti célkitűzéséhez, hogy *A Hét* elsősorban a szövegekkel hasson. A címlap azonban az első számtól kezdve figyelemfelkeltő, elegáns és díszes volt. Ahogy egy két évvel későbbi előfizetési felhívásban olvasható:

„*A Hét* külső kiállítása összes lapjaink közt a legfényűzőbb. Minden számának borítékán egy fényes kivitelű nagy arcképet közöl: kitűnőségeket, de legfőképp érdekes alakokat a politika, művészet, irodalom és szalon köréből, azok arcképeit, akiket a lefolyt hét eseményeinek árja, habár csak ideiglenesen is, felszínre vetett.”²

S ha a hirdetésben megfogalmazott méltatás a reklámokra jellemző hangvétellel íródott is, a folyóirat címlapja valóban díszes és igényes kivitelben került hétről hétre az olvasók kezébe.

1. Néhány szó *A Hétről*, a szerkesztőről és a szerzőkről

Kiss József lapját az irodalomtörténet a *Nyugat* előfutaraként tartja számon. Amikor az 1880-as évek legvégén az akkor már országosan ismert költő útjára bocsátotta *A Hetet*, a „míveltebb közönségre” számítva „érdekes, modern, eleven heti szeml[ét]” akart kiadni, amelynek „könynyedsége ne a komolyság rovására essék s mely szépirodalmi és kritikai tartalmán kívül élvezetes feldolgozásban adja elé mindazt, ami a lefolyt héten itthon és határainkon túl foglalkoztatta a szellemeket”.³ Ehhez maga köré gyűjtötte a korabeli irodalmi élet színe-javát; ahogy

* Tudományos kutató, Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport. E-mail: dede.franciska@oszk.hu

1 Kiss József: Előfizetési felhívás. *A Hét*, 1889. december elején. Mutatványszám. 20–21. Az idézeteket – a kéziratok levelek kivételével – a mai akadémiai helyesírás szabályai szerint írom át és a központosítást is javítom. A tulajdonnevek és néhány kifejezés korabeli írásmódját is nagyrészt a mai átírásban adom meg (Tolsztoj helyett Tolsztoj, arisztokrata helyett arisztokrata), néhány esetben azonban megtartom az eredeti alakot (conventio, sensatio).

2 Előfizetési felhívás *A Hét* társadalmi, irodalmi és művészeti közlöny október–decemberi (tizenkettedik) évnegyedre. *A Hét*, 1892. október 23., 692.

3 Kiss József: Előfizetési felhívás. *A Hét*, 1889. december elején. Mutatványszám. 20.

Ignotus írta: „[n]em volt a kilencvenes éveknek megállapodott vagy jelentkező tehetsége, kit Kiss József *A Héthez* oda nem édesgetett (...)”.⁴

Végignézve a hetilap első huszonöt évfolyamának tartalomjegyzékeit és végiglapozva az egyes számokat, az olvasó meggyőződhetett az állítás igazságáról. Csak a szépirodalmi szerzők között az indulástól 1914-ig több mint négyszázharminc külföldi és hatszáz magyar író és költő nevét ismerhette meg a közönség. (Az alkotók jelenléte természetesen nem azonos mértékű, éppúgy ide tartoznak az egyetlen verssel, mint a több mint száz költeménnyel szereplő költők.)⁵ A lap szerzőinek névsora azonban ennél is szélesebb körű, hiszen a tárcák, publicisztikák és kromik szerzői nem minden esetben jelentettek meg szépirodalmi művet is. (E rovatokat legtöbbször a belső munkatársak töltötték meg, de olykor arra is van példa, hogy a lapban ritkán jelentkező író a szerző.)

A szépirodalmi alkotások rovaton kívül jelentek meg, a többi szöveget azonban különböző rovatokba rendezték: a politikai, közéleti témájú írások elsősorban a *Krónikák*ban kaptak helyet, míg a *Saison*ba a könnyedebb hangvételű szövegek kerültek. Emellett további különböző (az évek során olykor változó, illetve nem minden számban megjelenő) rovatokat is találni *A Hét*ben: *Színház* (*Színházi krónika*), *Irodalom*, olykor *Művészet*, *Zene*, később *A tudomány jegyében* és *Politikai szilánkok*. A lap jellegzetes, minitárcákat, kromikat tartalmazó része az *Innen-Onnan*, amelyhez 1908-tól a *Toll és Tör* társult.⁶ A legtöbb rovatot a belső munkatársak írták, legtöbbször álnéven (az *Innen-Onnan* és *Toll és Tör* rövid szövegeit pedig különböző jelekkel és piktogramokkal jegyezték).⁷

Már a rovatok jól mutatják, a lap alcíme azonban egyértelművé teszi a tematikai irányultságát: 1894 márciusáig társadalmi, irodalmi és művészeti közlönyként határozta meg magát, míg ez év áprilisától már politikai és irodalmi szemleként jelent meg. A változás jelzésekor kiemelték, hogy a lap addig is figyelte a „magyar társadalom minden életjelenségeit”, és mivel a „társadalmunk legfőbb mozgatója a politika”, végül úgy döntöttek, hogy *A Hét*

„a politizálásra is jogot vált. De ez a változás, amely által *A Hét* politikai és irodalmi lap-pá lesz, inkább formabeli változás és a sajtótörvényre való tekintet: lényegében csak azt jelenti, hogy *A Hét* ezentúl a politika és a gazdaság általános érdekű kérdéseivel éppolyan elfogulatlanul őszintén és korlátoktól menten fog foglalkozni, mint eddig is minden egyéb kérdéssel, és ugyanabban az irodalmi formában, melyet – ezt önérzettel vallhatja érdemének – a napi sajtóba is *A Hét* vitt be mintaképpen.”⁸

1914 májusától pedig társadalmi és irodalmi szemleként jelentkezett.

4 IGNOTUS (1934): 127.

5 Az adatokat némileg árnyalhatja, hogy a magyar szerzők közül sokan álnéven írtak, amelyek közül nem sikerült mindet feloldani, így előfordulhat, hogy valaki a polgári nevén és az álnévén (vagy álnevein) is szerepel a névsorban.

6 Emellett állandó rovat még a szerkesztői üzeneteket tartalmazó *Heti posta*. A kisebb, nem minden számban megjelenő rovatok között említhető a *Közgazdaság*.

7 A szerzők beazonosításával több kutató foglalkozott és foglalkozik, többeket sikerült megtalálni, több jegyet azonban még nem sikerült – egyértelműen – névhez kötni.

8 Kiss József: Olvasóinkhoz. *A Hét*, 1894. március 25., 192.

2. A címlapról általában

A Hét ‘borítéka’ – néhány kivételes alkalomtól eltekintve – az első számtól kezdve egy állandó és egy hétről hétre változó képi részből állt. A hirdetésekben is említett, aktualitáshoz kapcsolódó és minden héten új (fény)képet egy állandósult rajz fogta keretbe, amelyen egy művészi attribútumaival ábrázolt múzsa látható. A figyelmes olvasó azonban észrevehette, hogy a mutatószám címlapja eltért az utána következő számokétól. (1. kép – a képeket lásd a *Melléklet*ben.) Erre a kultuszminiszter felesége, gróf Csáky Albinné Bolza Anna egy Kiss Józsefnek címzett levelében található magyarázat. Eszerint Klotild főhercegné, aki előszeretett volna fizetni az új lapra, „azt találja hogy a címlapon lévő múzsa miatt nem lehet – hogy miatta a lapot nem lehet asztalon feküdni sem hagyni, oly házban, hol fiatal leány van, – s.a.t. – Megvallom, hogy nekem e skrupulus eszembe se jutott volna” – tette hozzá Csáky Albinné, aki, bár túlzónak tartotta e véleményt, arra kérte a szerkesztőt, hogy „öltöztesse fel jobban múzsánkat, nehogy elijessze lapjától a nagyon is finom érzésű közönséget, és mielőtt engem is e múzsa szomszédságában szerepeltetne!”⁹

Egy induló folyóirat számára mindenképpen fontos volt nemcsak az előfizetések száma, hanem az arisztokrácia érdeklődése és pártfogása is,¹⁰ ez (is) magyarázhatja, hogy a következő (vagyis az első) szám címlapján már nem a ‘ledér’ múzsa jelent meg. A szerkesztő – magyarázatképp és talán saját önérzete miatt – az első szám *Heti postájában* röviden utalt a változásra: „A görög égáljhoz szokott múzsa megfagyna ebben a nagy hidegben. Felöltöztettük tehát. Új címlapunkon már állig begombolódzva jelenik meg s egészen úgy viselkedik, mint egy jóra való, szolid múzsához illik.”¹¹ (2. kép)

Az 1890. január 5-i első számtól kezdve szinte mindvégig ezzel a rajzzal jelent meg a lap, kivéve azt a néhány alkalmat, amikor valamilyen ünnepet vagy jelentős eseményt a már megszokottól eltérő címlappal is hangsúlyoztak. Ilyenkor vagy más keretben jelent meg egy (fény)kép (vagy annak részlete), vagy a teljes borítót egyetlen fénykép vagy művészi reprodukció foglalta el. Ide sorolhatók mindenekelőtt a karácsonyi, valamint a húsvéti, a különböző jubileumi és ünnepi számok, amikor nemegyszer külföldi és hazai képzőművészek műveivel (vagy azok részleteivel) díszítették a borítót.¹² Bár a lap illusztrációira is igaz, ami a szövegekre, hogy elsősorban kortársak alkotásait mutatták be (a szépirodalmi művek közül kevés klasszikus szöveget jelentettek meg, és azt is elsősorban külföldi szerzőktől), az ünnepi számok borítóján olykor régi korok mestereinek műveivel is találkozhattak az olvasók. Fra Angelico angyalát 1892-ben, Raffaello Madonnáját 1908-ban láthatták a címlapon, míg 1912-ben Botticelli képe került rá, mert – mint a művészeti cikk szerzője írta – „Botticelli

9 Gróf Csáky Albinné Kiss Józsefhez, 1889. december 13. (PIM Kézirattár, V5239/90/1.) és DEDE (2018): 168–171. Az első szám címlapján Csáky Albinné fényképét jelentették meg, akkor már egy decensen felöltözött múzsa mellett.

10 Kiss József gróf Csáky Albinnénak szóló ajánlással jelentette meg *Ujabb költemények* című kötetét. *Kiss József Ujabb költeményei 1883–1889*. Budapest, Révai Testvérek, 1891.

11 (Budapest, A. K.) *Heti posta*. *A Hét*, 1890. január 5., 18.

12 Kivételesen más alkalommal is előfordulhatott, hogy egy-egy nagyobb alakú kép foglalta el a címlapot, és vagy egyáltalán nem maradt hely a megszokott keretnek, vagy csak a címlap felső részét foglalta el, a lap többi részén az adott fénykép volt látható.

több mint szép, Botticelli aktuális és modern, Sandro Botticelli, aki 1446-ban született, a ma festője, a mi festőnk.”¹³

A kortársak közül említhető Gabriel von Max, Jean-Joseph Benjamin-Constant, Arnold Böcklin vagy a festőnő Ludmilla (Luma) von Flesch-Brunningen, míg a magyarok között érdemes kiemelni – a teljesség igénye nélkül – Egry József, Herman Lipót vagy Mednyánszky László nevét. Az adott mű vagy művész kiválasztásának olykor külön apropója is volt, mint például Egry József kiállításának sikere a Művészházban. Ekkor a képhez kapcsolódó rövid szöveg írója arra is kitért, hogy a „csudásan szép rajz” *A Hét* és olvasói „gyönyörűségére készült karácsonyra”.¹⁴ 1904-ben Ligeti Miklós Patrona Hungariae-domborművének képét vehették kézbe az érdeklődők, amelyről nemcsak azt írták meg, hogy most először készült szobor a Magyarok Nagyasszonyáról, hanem azt is, hogy a Könyves Kálmán műkiadó részvénytársaság színes terrakottában sokszorosította is a művészi reliefet (amelynek árát is megadták a cikk végén).¹⁵ A címlapon szereplő művek nemcsak a kor neves és jeles, hanem sokszor különböző műfajban és stílusban alkotó művészeitől származtak.¹⁶ Míg Herman Lipót karácsonyi címlapja kapcsán „furcsán kigondolt görbe vonala[król], kacagató figurá[król]” írtak, és kiemelték, hogy „[v]ége van egy igazán humoros karikaturistánk, akinek saját ötletei vannak és nemcsak torzító elrajzolásai”,¹⁷ alig néhány évvel később, a világháború első karácsonyán Mednyánszky László sebesült katonája emlékeztetett a megváltozott világra.¹⁸ (3. kép) (Érdeemes azt is megemlíteni, hogy nem sokkal a háború kitörése után megváltozott a címlap, és a díszes borító helyett egyszerűbb kivitelben került az olvasók kezébe a hetilap).¹⁹ (4. kép)

Az ünnepi alkalmakra azonban nem minden esetben művészi reprodukciókkal emlékeztettek. Olykor a jeles naphoz kapcsolható eseményekről készült vagy az ünnepi alkalomhoz illőnek vélt fényképekkel lepték meg a közönséget. Az elsőre jó példa a Budapesti Leányegyesület babakiállításán készült csoportkép²⁰ (5. kép), míg a másodikra a lap első karácsonyán közzétett fényképcsokor Mai Manó gyermekképeiből, ami arra is jó alkalom volt, hogy dicsérjék – és reklámozzák – a fényképészt, hangsúlyozva, hogy a „gyermekfelvételek az ő

13 Jean PREUX [SZTRAKONICZKY Károly]. Uj művészet. *A Hét*, 1912. december 22., 827.

14 *A Hét* 1909. december 25-i számában két rövid szöveg is kapcsolódik a címlapképhez. Míg az első, névjelzés nélküli írás szerzője a kép ihlette gondolatait foglalta össze művészetéről és alkotásáról, karácsonyról és szegénységről, addig Rózsa Miklós Egry Józsefet mutatta be röviden az olvasóknak. A Gondolat megszületése. Czimképünkhöz. *A Hét*, 1909. december 25., 871. és (RM.): Egry József. *A Hét*, 1909. december 25., 874.

15 Patrona Hungariae. *A Hét*, 1904. december 25., 839.

16 A művészi ízlést és tájékozottságot jól mutatja, hogy *A Hét* rendszeresen közölt kritikát és ismertetést a legújabb művészeti eseményekről, kiállításokról, alkotókról (egy időben például Rózsa Miklós), vagy hogy a szerkesztő műveinek díszkiadását a nagybányai művészek illusztrálták (*Kiss József költeményei Ferenczy Károly, Grünwald Béla, Hollósy Simon, Réti István, Thorma János képeivel*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság [1897]).

17 □: Herman Lipót. *A Hét*, 1910. december 25., 843.

18 *A Hét*, 1914. december 21., 51–52. sz. címlap.

19 „A háborús állapotok oly nyomdatechnikai akadályokat idéztek elő, hogy azokkal immár nekünk is számolnunk kell. A napilapok már hetek óta erősen redukált terjedelemben jelennek meg, mert fogytán a papírkészlet. A beálló zavarok ellen nekünk is védekezniünk kell. Nívónkat megtartjuk, de a lap terjedelmét alig pár oldallal csökkentjük. Mihelyt a zavarok elmúltak, közönségünket kárpótolni fogjuk mindazért, amit e válságos napokban a körülmények kényszere következtében nem adhattunk meg neki.” Olvasóinkhoz. *A Hét*, 1914. augusztus 9., 507.

20 Strelisky felvétele *A Hét* számára, a hozzá kapcsolódó szöveg: S-N.: A baba. *A Hét*, 1903. december 27., 849–851.

specialitása”.²¹ (6. kép) (E címlap azért is különleges, mert *A Hét*-ben ritka volt a gyermekeket bemutató borító.)²² De itt említhető Mikszáth Kálmán írói jubileuma 1910-ben, amikor Kiss Ottó szinte az egész borítót betöltő róla készült fényképével köszöntötték az író, vagy a hetvenéves Kiss József ünneplése Vadász Miklós róla készült rajzával 1913-ban. S végül több példa hozható arra is, hogy két kiemelt alkalmat összevontak, így 1893 karácsonyán emlékeztek meg Jókai következő évi jubileumáról, s ezen apropóból Ferraris Artúr róla készült festménye kapott helyet a címlapon, míg 1907-ben Kiss József negyvenéves írói jubileuma okán egészoldalas fényképet közöltek róla a karácsonyi szám borítóján. 1899-ben és 1913-ban pedig a lap tizedik és huszonötödik jubileuma adott alkalmat arra, hogy a karácsonyi szám egyben *A Hét* különleges ünnepi kiadványává is válhasson.²³

3. „Nincs az az égiek közé emelkedett nagy szellem, akinek ne keresnők testi formáját is”

1889 decembere és 1914 decembere között mintegy 1300 lapszám jelent meg,²⁴ és leszámítva a már említett különleges ünnepi alkalmakat, a címlap illusztrációja rendszerint egy neves vagy valamilyen aktualitás miatt az érdeklődés középpontjába került személy (fény)képe volt. Mert ahogy az egyik munkatárs írta, „[s]zimbólum, hiába, mégiscsak kell; mert érzékes állatok vagyunk. Nincs az az égiek közé emelkedett nagy szellem, akinek ne keresnők testi formáját is; sőt, mentől nagyobb volt, annál mohóbban keressük.”²⁵

A Hét – a szövegeiben is tükröződő célkitűzése szerint – a borítóján is csak ritkán közölt már elhunyt nagyokról illusztrációt. Egy-egy példa természetesen erre is hozható, így Vörösmarty Mihály születésének századik évfordulóján vagy Heinrich Heine síremlékének bemutatásakor²⁶ (ez utóbbi azt is jelzi, hogy olykor egy-egy neves személyiséghez köthető emlékmű, síremlék képe került a címlapra). S bár előfordult, hogy kortársakat is róluk készült képzőművészeti alkotással: szoborral, rajzzal, festménnyel mutattak be, az illusztrációk legtöbbször fotók voltak. Közel nyolcszor annyi a fényképes, mint a képzőművészeti ábrázolás: másfél száz esetben tettek közzé (a korábban élt nagyokról természetesen kizárólag, de olykor kortársakról is) festmény-, rajz-, metszet-, rézkarc-, szobor- vagy emlékmű-ábrázolást,²⁷ és mintegy ezeregyháztötven címlapon szerepel fénykép (ebbe beleértve néhány utca- és pillanatképet is). Figyelembe véve, hogy nemegyszer látható több portré egy címlapon (olykor öt, hat, sőt még több felvétel is), a kortársak fényképes megjelenítése még jelentősebb arányú.

21 j: Névtelen kapacitások. *A Hét*, 1890. december 21., 408.

22 Kivételt jelent, amikor családtagként vagy leendő uralkodóként mutattak be egy-egy gyermeket (uralkodók családját, egy-egy neves személyiséget vagy feleségét és gyermekeit). Mellettük még néhány esetben ‘önálló jogon’ kerülhettek címlapra gyermekek: amikor egy-egy ifjú zenei vagy színházi talentumot mutattak be a munkatársak.

23 Míg 1899-ben Strelisky Kiss Józsefről készített fényképe, 1913-ban László Fülöp tíz évvel korábban róla készült festménye figyelemztetett az ünnepi alkalomra. A két ünnepi és jubileumi szám különlegessége, hogy a szokásosnál jóval nagyobb terjedelemben látott napvilágot és a megszokottól eltérően mindkettőt számos képpel tették közzé.

24 Összesen 1304, mert néhány évben 53 számot adtak ki, 1914-ben pedig az 51. és 52. számot összevonták.

25 A legfiatalabb doktor. *A Hét*, 1895. október 27., 685.

26 *A Hét* 1900. december 2., 48. sz. és 1901. október 13., 41. sz. címlapja.

27 Ide számítva a fénykép után készült rajzokat is.

A fényképek előnyben részesítését a rajzos ábrázolással szemben nemcsak a technikai fejlődés adta lehetőségek magyarázhatják, hanem a hitelesség és korszerűség igénye is. A lap írásainak személyes hangvétele (és a lap munkatársai és a közönség közötti játékoság)²⁸ a címlapképekre nem jellemző. Bár bemutatták a nagyközönségnek a képen szereplő személyt és ezáltal kivonták őt a magánéleti szférájából, legszemélyesebb környezetébe nem engedtek bepillantást. A képek között alig találni amatőr felvételt, és nagyon ritkán ábrázolták a rajtuk szereplőket saját környezetükben vagy szabadtéren (bár az évek során ez némiképp változott).²⁹ A legtöbb kép műtermi felvétel, semleges környezetben készült, beállított, megkomponált kép. (7. kép)

Az ábrázolások között van arc- és mellkép, félalakos portré, $\frac{3}{4}$ -es és egész alakos felvétel; profilból, félprofilból vagy szemből készült, ülő- és állókép. A képkivágat is sokféle, az egészen közeli arckép (8. kép) és a távoli felvétel ritkább (leszámítva a különböző kültéri felvételeket és olykor a csoportképeket), gyakori azonban a mellkép és a félalakos ábrázolás, ahol sokszor egyáltalán nem látszik a háttér sem (és gyakori még a $\frac{3}{4}$ -es, illetve a térdkép is). A legtöbb felvétel egyetlen személyt ábrázol, de itt is van kivétel: házaspárok, családok vagy közös darabban szereplő színészek is szerepelhetnek egy fényképen. Olykor pedig csoportképeket vagy „csokorba” rendezett különálló képeket, sőt montázsokat is megjelentettek.

A felvételek távolságtartók, a rajtuk szereplők ‘nyilvánosságnak szánt arcát’ jelenítik meg, legtöbbször hiányzik róluk az intimitás, a közvetlenség (ez még a házaspárokról készült felvételekre és a csoportképekre is igaz, egyetlen kivétel, amikor egy édesanya a gyermekeivel szerepel a felvételen). Az öltözet mindig makulátlan, a testtartás, a gesztusok, a mimika visszafogott, komoly, sokszor méltóságteljes. Ezalól a színészek jelenthetnek kivételt, akiket nemegyszer jelmezben és a karakterüknek megfelelő pózban örökített meg a kamera, ami a komolyságot és a méltóságteljes fellépést ugyan nem mindig tette lehetővé, de az ő esetükben is jellemző a rendezett és a nyilvánosság számára konstruált megjelenés. Egyedül a sportolók-nál van példa a hiányos öltözetre, amikor sportdresszben álltak a kamera elé (mint például a tornásznadrágban pózoló birkózók: Georg Lurich és Weisz Richárd, vagy a fürdőruhában, sziklákon állva megörökített úszóbajnok, Halmay Zoltán).³⁰ (9. kép) Ezek a felvételek azonban nem az első években, hanem másfél-két évtizeddel a lap indulása után, már a 20. század első évtizedében készültek.

Amint a színészek olykor jelmezben (díszlet előtt és/vagy valamilyen kellékkal) ábrázolva kerültek a címlapra, nemegyszer a művészek is a hivatásukra jellemző attribútummal jelentek meg (a festőket például sokszor palettával és ecsettel a kezükben ábrázolták). De nem csak művészekről készült felvétel különböző tárgyakkal vagy valamilyen műtermi enteriőrben. A férfiak – amennyiben egyenruhában vagy díszmagyarban álltak a kamera elé – gyakran teszik a kezüket a kardjuk markolatára, tartják a kezükben a kesztyűjüket, olykor a katonai sapkát vagy a díszes kalpagot (bár a fejfedő nemegyszer egy kisasztalra helyezve látható a képen). A polgári öltözetű férfiak kezében szintén többször látható kalap, cylinder, kesztyű és sétatob,³¹ és nemegyszer szivar vagy cigaretta is. A hölgyek kezébe legyező, kesztyű, olykor

28 Lásd DEDE (2005), DEDE (2007) és DEDE (2010)

29 Ritka a szabadtéri felvétel, az utca- vagy épületkép és a pillanatfelvétel.

30 *A Hét* 1906. szeptember 2., 35. sz., 1908. augusztus 2., 31. sz. és 1907. augusztus 25., 34. sz. címlapja.

31 Különböző öltözetben álltak a fényképezőgép elé: volt, aki utcai ruhában, mások kabátban, volt, aki esti öltözetben, frakkban (a kiegészítők természetesen mindig az adott öltözetnek megfelelőek). A hölgyeknél is változatos a megjelenés: utcai ruha, nappali öltözet és estélyi is előfordul.

kisebb táska, néha virág(csozor) vagy lornyon kerülhetett (10. kép), és sokszor viseltek kalapot (a férfiak inkább hajadonfőtt álltak a lencse elé, ellenkező esetben általában utcai kabát is volt rajtuk). Arra is van példa, hogy nem kiegészítőt tartottak a kezükben, hanem könyvet, papírlapot, újságot, esetleg egy asztalnál ülve írást mímeltek.³²

Olykor a félalakos felvételeknél is látszik kissé a háttér és a környezet, de ez inkább a ¾-es, a térd- és egész alakos képekre jellemző. Noha itt is előfordul, hogy csak a modell látszik (esetleg elmosódott háttér előtt), sokszor szerepel a képen néhány műtermi bútor, kellék: (gipsz)korlát, pad, drapéria, a legtöbbször pedig különböző stílusú (karos)székek, fotelek, zsámolyok, általában valamilyen vastagabb szövettel letakart asztalok, posztamensek. Egész alakos képeknél olykor látszik a szőnyeg vagy a padló is. Többször láthatók növények, az asztalokon könyvek, papírok.³³ A későbbi években van néhány példa más enteriőrábrázolásra is: Ernst Lajos, a Nemzeti Szalon igazgatója például egy festményekkel teli teremben, asztala mellett ülve látható a címlapon, a fiatal Faragó Ibolyka pedig egy zongora mellett állva, egyik kezét a billentyűkön pihentetve.³⁴ (11. kép)

A testtartás általában merev, fegyelmezett. Gyakori a félprofil felvétel és az egész vagy majdnem egész alakos felvételnél a kissé elfordult testtartás. Előfordul, bár nem gyakori a hátkép: főleg hölgyek esetében a hátat és a kissé hátra- vagy oldalra fordított fejet láttató fotó. Több példa hozható a teljes profilképre (köztük a teljes alakos ülő ábrázolásra) is, de a leggyakoribb a kissé elfordított fej. A képen szereplő személyek nemegyszer egy mellettük lévő asztalra vagy posztamensre, egy szék karfájára vagy támlájára teszik a kezüket, karjukat, könyöküket. A férfiak olykor összefont karral állnak – vagy ülnek – a kamera elé. (12. kép) A kissé fesztelenebb (vagy annak szánt) testtartás is rendezett és beállított, és általában szintén a férfiakra jellemző (asztalnak dőlnek vagy asztalra támaszkodnak, csípőre vagy a derekukra teszik, a zsebükbe vagy a mellényükbe, kabátjukba csúsztatják egyik vagy mindkét kezüket). Ritka, amikor egy asztal vagy széktámla mintegy kitakarja a modellt és a mögött örökítik meg, és csak elvétve fordul elő, hogy élnek a tükör adta lehetőséggel (egy kivételével külföldiek esetében van erre példa).³⁵ (13. kép) Az arckifejezés általában komoly, fegyelmezett, olykor elgondolkodó; ritka, hogy valaki mosolyog (vagy nevet) a képen.

A fényképek legnagyobb részén egyetlen személy látható. Amikor többen szerepelnek egy adott képen, akkor jegyes- vagy házaspárokat jelenítettek meg vagy egy-egy családot mutattak így be (legtöbbször uralkodók feleségét és gyermekeit), egy-egy színpadi jelenet szereplői pózoltak együtt, máskor egy művész és tanítványa vagy egy kvartett tagjai, egy közös műalkotói kerültek közös felvételre. Nemegyszer nagyobb csoportképeket is közöltek.

32 A (műtermi) beállításokról lásd például DURAND (2014).

33 „A műteremépítkezések első ötven évében (1850–1900) a festett hátterek, az idealizáló tárgyak és beállítások divatja jellemezte a fotográfusok többségének a tevékenységét. A századfordulót megelőző évtized [... fényképei...] egyre nagyobb hangsúlyt fektettek arra, hogy műtermük ne csupán munka-, hanem elegáns fogadóhely is legyen. Iparművészeti tárgyakkal, növényekkel, képekkel és bútorokkal igyekeztek megfelelő környezetet kialakítani a nagyközönség számára. (...) A műterem berendezését a gépeken és felszereléseken kívül a háttérként szolgáló bútorok és a festett hátterek paravánjai jelentették. Ezek a kiegészítő tárgyak tették »otthonossá« a felvételi termeket, változataik jól megfigyelhetők a korabeli portréképeken. Jelentőségük a századforduló után egyre inkább csökkent, használatukat idővel mesterkéntnek és szükségtelennek tartották.” Cs. PLANK (1997):68, 98.

34 *A Hét* 1906. április 22., 16. sz. és 1912. április 21., 16. sz. címlapja.

35 Bár a fényképezés neve ezeken a címlapokon nem látható, valószínűsíthető, hogy ezek a képek külföldön készültek.

Külön említhető az a néhány felvétel, ahol állatok is szerepelnek a képen. Bár összességében kevés ilyen fotó került a címlapra, a legtöbb ezek között lovas kép: akár a királyról készült lovaglás közben,³⁶ akár egy hadgyakorlaton mutatták be Sturm Albertet (a kísérszövegben – egy kis malíciával – ki is térve rá, hogy lóháton kapták lencsevégre)³⁷ (14. kép), vagy *A Hét* egyik belső munkatársáról, Lovik Károlyról, aki nem írói szerepében, hanem az 1904. évi Szent István-díjas ló istállóvezetőjeként került a borítóra.³⁸ A cirkuszhoz kötődik a műlovarnó Carré Katica lovával közös portréja,³⁹ és itt említhető a két artistáról készült felvétellel, akik épp a porondon produkálták magukat (a frakkba öltözött, fehér csokornyakkendő férfi két ló hátán állt, fodros ujjú, hosszú ruhás partnernője pedig a bal combján térdelt)⁴⁰ (15. kép), vagy az állatidomár Havemann Richárdról közzétett fotó, akit szintén a porondon örökítettek meg, oroszlánjaival és egy tigrissel pózolva.⁴¹ Végül érdemes megemlíteni egy vadászaton készült felvételt is (ahol a társaságot a trófeákkal együtt fényképezték le), a Sajó rendőrtanácsost és kutyáját bemutató fényképet, illetve az 1900. évi ebkiállítás győztesének és gazdájának közös fotóját.⁴²

4. 'Capacitások' a címlapon

„Rendesen valami capacitás díszíti címlapunkat, miniszter diplomata, fűzfapoéta, táncosné, financier, arisztokrata hölgy, piktor, muzsikus, komédiás...⁴³ – írták az egyik címlapkép kapcsán a munkatársak. Végignézve a két és fél évtized címlapképeit, valóban uralkodókat, arisztokratákat, katonatiszteket, (fő)papokat, városatyákat, képviselőket és főrendeket, politikusokat, iparmágnásokat, valamint az irodalmi és művészeti élet képviselőit: írókat, költőket, képző- és zeneművészeket, valamint színészeket láthattak legtöbbször az olvasók *A Hét* borítóján. A hölgyek között sokan a férjük vagy családjuk miatt, feleség- és anyaként jelentek meg, ehhez járul(hat) még a társasági életben és a jótékonyágban betöltött szerepük. Természetesen köztük is vannak, akik 'saját jogon' kerültek a címlapra, legyen szó uralkodóról vagy még többször színész- és énekesnőkről, de bemutatták az első orvosnőt, Hugonnai Vil-mát is (bár őt nem orvosi, hanem anyai hivatásában ábrázolták, amikor gyermekével közös képet közöltek róla).

36 *A Hét*, 1912. szeptember 8., 36. sz. címlap.

37 „Hogy mégis minden zavaró fordulat nélkül szerencsésen átlovagolt a fotografálás, ez azt bizonyítja, hogy a lovaglásnál is kettőn áll a vásár. Rajta is lehet maradni a lovon, ha ő úgy akarja. A Sturm Albert paripája ilyen jóakarátú ló volt és ezért jutalmul kiadjuk ezennel az ő fotografiáját is. Mindezzel pedig nem azt akarom mondani, hogy Sturm Albert nem jó lovas. Lehet, hogy az, sőt valószínűleg az volna, ha ez volna a mestersege. Az élet sok mindenféle nyergeset rak az ember alá és az bizonyos, hogy Sturm Albert mindig ura maradt a maga nyergének, jól kormányzott, nem botlott és – ami őnála a legnehezebb mestersege és a legbecesebb érdem – soha el nem galoppírozta magát.” Sturm Albert. *A Hét*, 1900. szeptember 30., 625.

38 *A Hét*, 1904. augusztus 28., 35. sz. címlap.

39 *A Hét*, 1900. augusztus 12., 32. sz. címlap.

40 *A Hét*, 1904. július 17., 29. sz. címlap.

41 *A Hét*, 1908. július 19., 29. sz. címlap. A huszonöt év alatt egy másik állatidomárról is közöltek képet a borítón, Miss Heliotról, akit karosszékekben ülve örökítettek meg, egy oroszlán társaságában. Különösen ez utóbbi felvételnél merülhet fel a kérdés, hogy a képet esetleg összemontírozták. *A Hét*, 1907. augusztus 4., 31. sz. címlap.

42 *A Hét*, 1902. február 2., 5. sz., 1908. augusztus 16., 33. sz. és 1900. május 27., 21. sz. címlapja.

43 j: Névtelen capacitások. *A Hét*, 1890. december 21., 408.

A férfiak leggyakrabban hivatásuk és közéleti szerepük miatt kerültek a címlapra. Uralkodók és különböző címek várományosai évfordulók, születésnapok, házasságkötések, jelentős történelmi események vagy találkozók miatt szerepeltek a borítón, míg a politikusok kinevezésük, sikereik vagy éppen bukásuk és menesztésük miatt, egy-egy jelentős parlamenti vita kapcsán kerülhettek az érdeklődés középpontjába. A színészek (és színésznők is) egy-egy új bemutató vagy siker (külföldiek esetében magyarországi vendégszereplés) okán, míg az írók és művészek valamilyen jubileum vagy elkészült mű, megjelenés vagy kitüntetés, elismerés miatt. Természetesen van példa egy-egy különlegesebb eseményre is, legyen szó expedícióról vagy újságírókongresszusról, személyes kiállásról⁴⁴ vagy egyéni (sport)teljesítményről. (16. kép) A hölgyek esetében jelentős a már említett anya- és feleségszerep (bemutatták egy-egy uralkodó vagy trónörökös, arisztokrata jegyesét vagy feleségét, családját), de többször kerülhettek címlapra egy-egy jótékonyági vagy társasági esemény szereplőiként is. Arra is van példa, hogy egy-egy politikus vagy író feleségét mutatták be, kielégítve (és egyben felkeltve) a közönség érdeklődését. Hivatásuk miatt néhány egyleti hölgy és néhány írónő mellett legtöbbször előadóművészek kerültek címlapra: színész-, énekes- vagy táncosnők, különböző premerek, előadások, külföldiek esetében vendégszereplés vagy egy-egy jelentős (és valamiért az érdeklődésre számot tartó) szerep, fellépés, jubileum kapcsán. (17. kép) És természetesen úgy a férfiak, mint a nők esetében többször emlékeztek meg az akkor elhunytakról. A világháború kitörése után több hölgy került (a megváltozott) címlapra ápolónői vagy kórházvezetői szerepben, köztük az Athenaeum (*A Hét* nyomdája) hadikórházának vezetője.⁴⁵

A huszonöt év alatt többször is közzétehettek ugyanazon személy fényképét, amire több esetben is van példa (sőt arra is, hogy ugyanazt a fényképet közölték másodszorra is). Férfiaknál – az uralkodót leszámítva – politikusokról, írókról, képzőművészekről találhattak többször is képet az olvasók, míg a hölgyeknél – itt is leszámítva az uralkodócsalád tagjait – a színésznőkről.⁴⁶ S bár maga a szerkesztő és a munkatársak is többször megfogalmazták, hogy leggyakrabban valamilyen időszerű eseményhez kapcsolódva közölnek egy-egy képet,⁴⁷ arra is van példa, hogy minden apropó nélkül került címlapra valaki: „Bevalljuk őszintén, hogy semmi egyébbel nem tudjuk megokolni: miért közöljük ma Viktória német császárnét gyerekeivel; csak azzal, hogy ez a kép nekünk nagyon megtetszett.”⁴⁸

44 Erre példa a francia Émile Zola, aki többször is címlapra került, így 1898. február 13-án, a 7. szám címlapján *J'accuse* című írása miatt.

45 Schwarz Félixné. Az Athenaeum hadikórházának vezetője. *A Hét*, 1914. november 29., 48. sz. 697.

46 Szemléletes példa báró Splényiné Blaha Lujza, aki az évek során többször is címlapra került. Két alkalommal ugyanazt a fényképet tették közzé róla, de az olvasók ott láthatták a fotográfiáját az arisztokraták és művészek közös jelmezestélyéről hírt adó számon, szerepelt a leányával együtt, ugyanolyan öltözetben, a Népszínház 25. évfordulója alkalmából, majd két évvel később, amikor távozott az intézménytől és a Nemzeti Színházban folytatta működését, közzétették a képét 50 éves jubileuma kapcsán és két előadás: *A nagymama* és a *Matyólakodalmom* apropóján. Egyszer külön alkalom nélkül is közzétették legújabb arcképét, amelyről hangsúlyozták, hogy Balatonfüreden, *A Hét* számára készült. *A Hét* 1890. március 9., 10. sz.; 1894. november 11., 45. sz.; 1892. május 22., 21. sz.; 1893. október 29., 44. sz.; 1900. október 21., 42. sz.; 1902. november 22., 44. sz.; 1908. január 12., 2. sz.; 1912. június 23., 25. sz.; 1914. január 25., 4. sz. és 1907. szeptember 22., 38. sz. címlapjai.

47 *A Hét* borítékára „többnyire minisztereket, diplomátákat, képviselőket, jubiláló nagy embereket, honatyákat és huszonnég órára divatba került párbajhősöket szoktunk pingáltatni [...]” – írták 1892-ben a szerkesztők. Czimképünk. *A Hét*, 1892. december 25., 834.

48 ♂: Viktória császárné. *A Hét*, 1893. július 23., 61.

A Hét az évtizedek alatt egyfaja ‘kortárs arcképcsarnokot’ ajándékozott az olvasóinak, ahol a ‘capacitások’ között idővel a munkatársak fényképét is megtalálhatta a közönség. A szerkesztőről készült képek (beleértve Vadász Miklós rajzát és László Fülöp festményét is) mindig valamilyen évfordulóhoz, jubileumhoz kapcsolódva jelentek meg, míg a belső munkatársakról készült felvételek a ‘hagyományos’ címlapkeretben láttak napvilágot. A munkatársak, akik általában szépiróként is alkottak *A Hét*-ben és a lap keretein kívül is, a többi íróhoz hasonlóan legtöbbször valamilyen megjelenéshez, premierhez kapcsolódva tűntek fel a címlapon. (Kivétel többek között Lovik Károly, akinek fényképét már említett lovas elismerése miatt tették közzé vagy Bródy Sándor, aki öngyilkossági kísérlete és Cholnoky Viktor, aki halála okán került a címlapra.)

A szerkesztőség az első években csak néhány munkatársának a képét tette közzé, így amikor 1891-ben a lap körkérdéssel fordult a közönséghez, még könnyen előfordulhatott, hogy a pályázók egyáltalán nem láttak fotográfiát a szerzőkről (sem Kiss József hetilapjában, sem másutt). A felhívásban a szerkesztőség arra kérte az olvasóit, hogy

„[I]rjanak lehetőleg rövid cikkeket arról, kik a kedves íróik és miért. Az író – ha nem ismerik, milyen külsejűnek, természetűnek képzelik? Szóval írjanak az Önök szemében érdekes szerzőről érdekes dolgot. »*A Hét*« – természetesen – szívesen veszi, ha ez az író az ő munkatársainak gárdájából kerül ki, habár álnév alatt is írjanak azok. Az föltétel, hogy a dolgot magyar íróról szóljon.”⁴⁹

A beérkezett írások egy része valóban úgy született, hogy szerzőjük elképzelte kedves íróját, más esetben már látták a fényképét vagy találkoztak vele. Érdemes az egyik levélből röviden idézni, hogy írója milyennek képzelte kedvenceit. (18. és 19. kép)

„Itt van mindjárt Herczeg Ferenc. Még csak rövid idő óta ismerem, de szeretem, nagyon szeretem. (...) Minőnek képzelem őt? ... Nyíltan megmondva, anélkül, hogy okolni tudnám, nem szépnek képzelem. Férfias kinézésű, szürke szemekkel, szakállal. De azért ne nevéssenek ki, és ha megírják, hogyan néz ki igazában, akkor szépen megköszönöm. (...) Még egyről szólok és ez Rákosi Viktor, Sipulusz. (...) Hogy minőnek képzelem őt? ... Borzasnak, egyszerűen borzasnak, semmiképpen másnak...”⁵⁰

Már ebből az idézetből is érezhető, hogy *A Hét* törekedett rá, hogy a szerkesztői üzeneteken túl is kapcsolatot keressen a közönségével, és időről időre körkérdésekkel, pályázatokkal szólította meg olvasóit. A kapcsolattartás egyik legközvetlenebb (és rendszeresen biztosított) formája azonban a *Heti posta* rovat volt. A lakonikus válaszokból kikövetkeztethető, hogy az olvasók nemcsak műveiket ajánlották rendszeresen a szerkesztőségnek, hanem olykor fényképeket kértek, sőt, küldtek. Jól mutatja a közönség kíváncsiságát az az 1892. évi szerkesztői üzenet, amelyben az F. A. monogramú olvasó kérését utasították el, aki Kóbor Tamás (a lap belső munkatársa és egyben a szerkesztő Kiss József sógora) arcvonásait szeretne volna megismerni.

49 A »Hét« pályázata. *A Hét*, 1891. december 27., 833.

50 Az én íróim. *A Hét*, 1892. január 31., 70.

„Hízelgő sorait átadtuk Kóbor Tamásnak. Abbéli kívánságát, hogy arcképét közöljük, szívesen teljesítenők ugyan, de olyan közeli atyafiságban áll e lap kiadójához s oly föltétlen rendelkezési jogokat ruháztunk rá a redakció kebelében, hogy körülbelül annyi volna, mintha *maga* adná ki saját arcképét, amit írott conventio nem tilt ugyan, de hát mégis kissé szokatlan. Egyébiránt Kóbor Tamás írói pályája legelején áll és még várhat.”⁵¹

S hogy nem kellett túl sokáig várnia, jól mutatja egy 1895. májusi címlapkép (20. kép), amikor (először) tették közzé arcképét *A Hét*-ben új könyve megjelenésekor, mert, mint írták:

„Hogy annyi ideig, olvasóink reklamációinak sem engedve, főmunkatársunk arcképét nem közöltük, annak ugyanaz az oka, mint annak, hogy most a *Marianne* megjelenése alkalmából közöljük. Nem tartottuk jó ízlésű dolognak legbelsőbb emberünket képbemutatni s nem tartjuk jó ízlésűnek öt csökönyösen rejtegetni. Elvégre a külső kép úgy viszonylik a belső emberhez, mint a névjegye a névhez. Hát, ha már oly jól ismerik Kóbor Tamást, mire való most a fontoskodás – egy névjegye miatt?”⁵²

Más okból adták ki Heltai Jenő képét. A fiatal költő, író gyorsan a közönség kedvence lett, és amikor a szerkesztőség – talán némi finom élccel – egy olvasói kérésre „hű képemása”-ként karikatúrát tett közzé róla a *Heti posta* rovatban,⁵³ tiltakozó levelek érkeztek a szerkesztőségbe, amit egy két héttel későbbi szerkesztőségi válasz tanúsít:

„*Többeknek.* Oly nagy a fölháborodás Heltai Jenő kirajzoltatása fölött, hogy szinte megijedtünk tőle. Hát hogy is tehetik föl, hogy mi őt csúffá akartuk tenni? Ellenkezőleg, karikatúrákat nem a jelentéktelen emberekről szoktak rajzolni. Különbem sem szokás csúfnak mutatni be azt, aki valóban csúf. Az önök kedvenc poétája abban a kedvező helyzetben van, hogy minden csúf karikatúráját meghazudtolhatja. Tehát nyugodjanak meg és tartásuk meg továbbra is kegyeikben.”⁵⁴

Alig néhány hónappal később pedig fényképet is közöltek róla (21. kép), ahol a kísérőszövegben visszautaltak a karikatúrára is, és a cikkíró kedves humorral csipkelődött fiatal kollégájával (és az olvasónókkal).

„Ez a nyalka, fiatal tartalékos hadnagyocska, aki újdonság egyenruhájában, olyan boldogan feszít Önök előtt, Heltai Jenő, (...) *A Hét* gárdájának legfiatalabb tagja, valamennyiünk becézett kedvence! Ugyanaz a Heltai Jenő, (...) akinek kegyetlenül találó karikatúráját

51 (Boglar. F. A.) *Heti posta. A Hét*, 1892. március 6., 160.

52 Kóbor Tamás. *A Hét*, 1895. május 26., 334.

53 „Amint ezen jeles tollrajzból láthatja (...), Heltai Jenő jelenleg a haza védelmén és a tisztai kardbojt megszerzésén fáradozik, mindkét irányban a legnagyobb fokú passzív tevékenységet fejtven ki. Mosolygó arcából láthatja, hogy nem fog Kató után halni, bár erősen bolondul utána. És ebből a mosolygó arcából láthatja azt is, hogy a poéta teljesen olyan, mint a versei: bizonyos kedves bonhomnia (!) nyilvánul mindkettőben, teljes közvetlenség, minden nagyképűsködés és minden pátoz nélkül.” (Budapest. B. Ilona) *Heti posta. A Hét*, 1893. augusztus 13., 112.

54 (Többeknek) *Heti posta. A Hét*, 1893. augusztus 27., 144. (Az eredetiben kivastagított részt kurziváltam.)

kiadtuk tavaly nyáron a morte saisonban, mikor sensatio hiányában az ember közprédára bocsátaná legintimebb ellenségét is.”⁵⁵

5. Többen a címlapon

Érintőlegesen már volt szó róla, hogy néhányan az évek során többször is címlapra kerültek, de érdemes röviden arra is kitérni, amikor egy címlapon többen szerepeltek. Erre különböző módon kerülhetett sor. A címlapokon találhattak az olvasók egymás mellé (olykor részben egymásra) helyezett, ‘csokorba rendezett’ fotográfiákat, montázsokat, illetve csoportképeket is.

Az önálló képekből alkotott közös címlapok egy részén valamilyen grafikai elem fűzi össze a fotókat, máskor az egymásra helyezett fényképek keltenek mozgalmas benyomást, de többször egyszerűen csak egymás mellé rendezték a különálló fotográfiákat. A több önálló fénykép együttes közzétételét alkalmazták például, amikor politikusokat, képviselőket, minisztereket mutattak be, vagy a társaság tagjait, arisztokrata hölgyeket bálók, különböző rendezvények és a tudományos és művészeti élet tagjait kinevezések, kongresszusok, alkotások kapcsán. Képzőművészek és színészek esetében előfordult, hogy az alkotásuk vagy egy jelmezes képük mellett portrét is közzétettek róluk. Az olvasók megismerhették egyesületek tagjait és vezetőit, láthattak újonnan kinevezett tanárokat, főrendeket, nemeseket, de 1895-ben például az első polgári menyasszonyok arcképét vagy 1909-ben az akkor megnyílt Petőfi-Ház kezdeményezőinek és megalkotóinak portróját is. Végül érdemes megemlíteni a *Zsazsák* címmel megjelent, négy képet bemutató címlapot 1906-ból, amelyen minden képen Fedák Sári színésznő látható ugyanabban a jelmezben, egyedül az arckifejezése változik a fotókon, a komolytól a mosolygóságig.⁵⁶

A többszereplős címlapképek másik csoportját a montázsok alkotják. Bár ebből arányai-ban kevés van, mégis érdemes kitérni rájuk. Végzett színinövendékek és színésznők portréit többször is montázsként mutatták be, így például 1890-ben madárfészekbe ‘ültették’ a képeket, míg két évvel később egy piros tojásba montírozták a portrékat, de itt említhető 1898-ból *Az egér macskakörmök között* címmel közzétett címlap is, „amellyel Porzsolt Kálmánnak a Népszínház művésznői boldog új esztendőt kívántak”.⁵⁷ Egy 1901-ben közzétett címlapon pedig a Pesti Izraelita Nőegylet hölgyei egy jótékonyági est alkalmából plakátokat személyesítettek meg, és a fénykép kedvéért újra felöltötték azokat. (22. kép) Bár a fotókat készítő fényképész neve nem minden esetben található meg a címlapon,⁵⁸ a montázsok, ‘összemásolt képek’ többször beazonosíthatók, és minden esetben a Strelisky név olvasható a címlapon.⁵⁹ Ő készítette azt felvételt is, amely első ránézésre a következő nagy csoportba, a csoportképek

55 K-s.: Heltai Jenő. *A Hét*, 1894. január 28., 59. morte-saison: uborkaszegzon. Gulyás Pál álnév lexikona szerint *A Hét* két szerzője is használta ezt a betűjegyet két különböző időpontban, Kóbor Tamás 1891-ben és Kiss József 1904-ben. GULYÁS (1956): 266.

56 *Zsazsák*. *A Hét*, 1906. február 18., 7. sz. címlap.

57 „Az egér”. *A Hét*, 1898. január 9., 30.

58 A hozzáférhető lappéldányokat általában kötetbe kötötték, és a nagyobb címlapból levágtak. Sok esetben ott sérült a borító, ahol a fényképész neve szerepelt.

59 „A későbbi fotókritika nem sokra értékelte Strelisky Sándor összemásolt képeit, de a maga korában nagy sikert aratott velük. (...) Összemásolt technikával több képet is csinált, például a millenniumkor a budai királyi palota dísztermében rendezett udvari bált is így örökítette meg.” L. BAJI (2001) 54–55.

közé tartozna. (23. kép) A *Fogadás az udvarnál* címmel megjelent képet 1896 végén tették közzé és az ezredévi ünnepségek idején készült. A *Vasárnapi Ujság* a következő év elején szintén megjelentette ugyanezt a felvételt, ahol a kép mellett az alábbi szöveg olvasható:

„Ezredévi ünnepelésünk nagyobb szertartásain fényesnél fényesebb díszöltözetekben jelennek meg úgy a királyi ház tagjai, mint főuraink és egyéb előkelőségeink. (...) Sok és igen sikerült fölvételt eszközölt egyebek közt Strelisky udvari fényképész, ki utóbb érdekes csoportképet állított össze kiválóbb fölvételeiből. E nagy ügyességgel és gyakorlott ízléssel szerkesztett csoportkép, melyet mai számunk mutat be, olyan fényes jelenetnek az utánzata, amilyen nagy udvari fogadások alkalmával a királyi palotában fordulnak [fordul] elő. (...) A kép, mint említettük, csak művészi szerkesztés, nem pedig valóban megtörtént jelenet ábrázolása; mindazáltal az alakok nevezetes volta és az öltözékek ízléses pompája miatt érdemesnek véltük lapunkba iktatni.”⁶⁰

A *Hét* borítóján szereplő csoportképeknek csak egy része készült műteremben vagy belső térben, a többi kültéri felvétel (ez az egyszemélyes portrékra egyáltalán nem jellemző).⁶¹ Egy részük családi kép (uralkodók vagy közismert személyek szerepelnek rajtuk a családjukkal vagy éppen csak a feleségük a gyermekeikkel), más részük előadóművészek közös képe, legyen szó a hangszereik nélkül látható kvartettéről vagy jelmezben megörökített balettművészekről, táncosokról. Emellett van még kép főzőiskoláról és nőiskolai színházi előadásról is, egy külföldi felvételen pedig egy japán úrnő látható gyaloghintóban. (24. kép) Kültéri csoportkép készült többek között vadászatról, zászlóavatásról vagy éppen táncpróbáról, de bemutatták például „a karlsbadi szépeket” is (ami lehetőséget nyújtott a munkatársaknak, hogy a fürdőkönyv rendezett szépségversenyekről írjanak). Érdemes külön kiemelni az 1902-ben hazatért Bíró Lajos zoológus és néprajzi gyűjtő képes levelezőlapját, amelynek felvételét – a kézírásos szöveg tanúsága szerint – ő maga készítette: „Van szerencsém bemutatni e magamcsinálta képen magamat Dr. Jayakarral, Oman eddigi zoológusával, fiával és öccsével. Már felhagyott a zoologizálással, de hiszem, hogy nekem sikerült újra visszatéríteni, mégpedig úgy, hogy ezután nekünk gyűjtsön.”⁶²

Végül érdemes néhány szót ejteni a különböző esemény- és utcaképekről, pillanatfelvételekről is. A közérdeklődésre számot tartható eseményekről *A Hét* is közölt képeket. Így Munkácsy temetéséről, az angol király koronázási díszmenetéről, de a kínai alkirály budapesti látogatásáról és a budapesti országos tornaversenyéről is. Ritkán, de utca- és épületképeket is tettek közzé, rendszerint valamilyen tragikus esemény kapcsán. Kivételesen színezett fényképet közöltek 1903-ban a Párisi Nagyáruház égéséről, majd tíz évvel később négy külön utcaképet *A pozsonyi ghetto pusztulása* címmel a leégett házakról, és szintén négy képet (és egy szövegközit is) San Franciscóról az 1906-os földrengés okán.

60 Az ezredévi ünnepélyek idejéből. Csoportkép Strelisky összeállítása szerint. *Vasárnapi Ujság*, 1897. január 3., 10.

61 Szoros kivételként említhető a lap belső munkatársa, Tóth Béla halálakor róla megjelent felvétel (1907).

62 *A Hét*, 1902. augusztus 31., 35. sz. címlap

6. *A Hét* és a képek

„Nem tudom elképzelni, hogy milyen Herczeg Ferenc. Mert az az arc, melyet a természet-től kaptunk, nem a mi valóságos arcunk. Az sokszor ellenkezője annak, amely tulajdonképpen bennünket megillet. A valódi arculatunk az, mely az idegen ember képzeletében önkéntelenül fölmerül, midőn munkáinkkal foglalkozik. A festő nem festhet mást és az író nem írhat mást, mint a saját egyéniségének megfelelőt, és ez az egyéniség ellenállhatatlanul és hamisítatlanul kitör az ecsetvonások és a nyomtatott sorok közül. Az a halvány visszfénye a mivoltunknak, mely arcunkon mégis idővel kidomborodik, csak hasonlóság, ahogy a kalapunk is némileg hasonlít a fiziognómiánkhoz, ha bizonyos ideig viseljük”

– írta Herczeg Ferencről Kóbor Tamás. S minthogy cikke elején ő maga jegyezte meg, hogy ismeri munkatársa külsejét, az idézett gondolatok azt a problematikát érintik és rejt(het)ik, hogy vajon kik is vagyunk. Megismerhető-e az ember? Melyik az igazi arca? A főmunkatárs, írása végén, ezt a kérdést is érintve, így fogalmazott: „Nem tudom, hogy nem blamálom-e magamat az én fiziognomikai fejtegetéseimmel. Hiszen én tulajdonképpen csak egy darab Herczeg Ferencet ismerek: az író Herczeg Ferencet. De van azután egy más Herczeg Ferenc. Más környezetben más az ember.” Majd azzal zárta a bemutatást, író társa szájába adva a szavakat, hogy „[n]em, ez a fotográfia nem az enyém, hanem azé, aki csinálta.”⁶³ Amivel azt a problematikát is felvetette, hogy vajon egy jellemzés mennyiben tükrözi az adott személyt, és mennyiben azt, aki a bemutatást írta (és azt a képet, amelyet ő alakított ki magában a másikról).

Ezek a cikkben rejlő kérdések a munkatársak gyakori álnévhasználatában és a képekhez való viszonyulásában is felsejlenek. Az álnévhasználat az író személye ‘megsokszorozódik’ és – játékosan – az írói integritása is megkérdőjeleződik: ha egyszerre több személy is lehet, akkor kicsoda ő valójában?⁶⁴ A fényképek esetében pedig szintén csak ‘egy arcát’ ismerheti meg a közönség az illetőnek, aki így egyszerre rejtőzködik és mutatkozik meg: személyisége egy darabját megmutatja ugyan, a többi azonban rejtve marad.

A képek elemzésekor érdemes feltenni a kérdést, hogy a megjelölt fényképek (és szövegek) a szerkesztőség részéről milyen viszonyulást árulnak el magához a megmutatáshoz (és megmutatkozáshoz).

Olivier Nora tanulmánya a ‘híres ember’ megismeréséről, a ‘nagy írónál’ tett látogatásokról kétféle közelítést különböztet meg, és noha a francia szerző a híres emberek otthonában, saját környezetében tett látogatásokkal foglalkozik (míg *A Hét* esetében ezekre a megjelenésekre található a legkevesebb példa), az ábrázolás, megmutatás szándékának kettőssége miatt mégis érdemes megemlíteni a kétféle közelítésmódot. Az egyik a prózait keresi a megszenteltben, a másik a rendkívülit a prózaiban, a mindennapiban; az egyik titkokat, leleplezéseket keres, ‘leskelődik’, a másik ‘bálványoz’, a zsenit keresi családi körben (is).⁶⁵ Bár a szöveg írónál tett látogatásokkal foglalkozik, a két szemléletmód szélesebb körben is érvényesnek és alkalmazhatónak tűnik. Kiss József lapjának írásait és képi ábrázolásait tekintve *A Hét* gyakorlata

63 KÓBOR Tamás: Herczeg Ferenc. *A Hét*, 1892. február 28., 137.

64 Az álnevek adta (játék)lehetőségeket a lap munkatásai a messzemenőig kihasználták, és többen számos különböző név alatt írták cikkeiket, tárcáikat. A legszemléletesebb példa a női álnév mögé rejtőző (és női szerepbe helyezkedő) Ignotusé, aki Emma asszonyként (elképzelt női nézőpontból) írogatta hamar népszerűvé váló leveleit.

65 Lásd NORA (2008) és DEDE (2002): 316.

mindenképpen a másik ember méltósága, magánélete tiszteletben tartásáról tanúskodik. A képeken az ábrázolt személy nyilvánosság számára ‘elkészített’ arca látható, általában semleges, vagy a hivatására, társadalmi állására vonatkozó, esetleg egy-egy adott eseményhez kapcsolódó környezetben. S a képekhez tartozó szövegekre is ez jellemző, még akkor is, ha időnként kritikai éllel, ironikus, sőt, olykor szarkasztikus hangvétellel mondtak véleményt: sem a stílus, sem a tartalom nem vált személyeskedővé.

Kiss József lapjának címlapképei, ahogy volt már róla szó, szinte mindig valamilyen aktualitáshoz kapcsolódtak. A kísérőszövegek azonban *A Hét* hetilap jellegéből adódóan és célkitűzése szerint elsősorban nem híreket közöltek, hanem véleményeket, személyes hangú értelmezéseket fogalmaztak meg. Így a kép és a hozzá tartozó szöveg között olykor csak kevés és felszínes, közvetett a kapcsolat. Bár az esetek egy részében egyértelműen megfogalmazták a munkatársak, hogy mi okból tették közzé a fényképeket, előfordul az is, hogy a szövegekből nehezebb kiolvasni a megjelenés apropóját.

A kísérőszövegek szinte bármelyik rovatban megjelenhettek: a *Krónika*, *Színház* (később a *Művészet*, *Zene*), az *Innen-Onnan*, sőt, a *Toll és Tör* rovatban is, de nemegyszer rovaton kívül kaptak helyet a lap hasábjain (olykor *Czímképünkhöz* alcímmel), és a terjedelmük, sőt, olykor a tipográfiájuk is különböző lehetett.⁶⁶ Az is előfordult, hogy egy-egy képhez közvetve vagy közvetlenül több szöveg is kapcsolódott, sőt, olykor nem is (csak) az adott számban. Szerzőik sokszor a lap belső munkatársai voltak (a szövegek gyakran jelentek meg álnéven és olykor aláírás nélkül is). Időnként ezekben az írásokban is találni utalást a szerzők nyilvánosságához és megmutatáshoz-megmutatkozáshoz való viszonyulására. Érdeemes idézni a Lys-Noir álnéven író Guttmann Irén arcképhez írt szöveget:

„Kicsoda Lys-Noir, akinek különös kis verseit olvassák *A Hét*-ben? Megmutatjuk a képe mását: ez az. De az igazi nevét nem mondhatjuk meg. A neve Lys-Noir. (...) Küzdök a vágyammal, mesélni róla. Elmondani azt, amire versei csak vonatkoznak. De élete az övé, csak annyihoz van joga a nyilvánosságnak, amennyit önként belőle ad.”⁶⁷

Máskor azt a kérdést vetették fel, hogy mit árulhat el egy-egy arcvonás, gesztus az adott személyről, s míg az egyik szerző „[k]edves szórakozás[a], hogy idegen emberek arcvonásaiból, egyes mozdulataiból, ruházódásukból kiolvass[a] mindazt, amit könnyebben, biztosabban tudhatn[a] meg közvetlen érintkezésből”,⁶⁸ másutt azt olvashatta a közönség, hogy „[n]em szeretjük az arckép-tanulmányokat; azt a játékot, mely az arckép vonásaiból, a kőre vagy fára rajzolt szemek metszéséből, formájából vagy kifejezéséből a legrejtelmesebb, a legbonyolultabb valamit, az emberi lelket akarja kibetűzni, nagyon frivol játéknak tartjuk.” Bár a névtelenség mögé bújó szerző végül azzal zárta mondandóját, hogy

„mégis, mesesik velünk, hogy gyönyörű, szívünkhez titokzatosan szóló vonások, egy-egy szép arc, mely a papírról néz reánk, az a lélek, az a kifejezés, mely nem is élő lényből, hanem csak egy fotográfiából sugárzik felénk, többet mond előttünk, mint minden szava száz

66 A kísérőszövegeket tételesen az 1890-es, 1900-as és 1910-es évfolyamokban néztem át, de természetesen esetenként egy-egy adott képhez kapcsolódó, máskor megjelent írásokat is vizsgáltam.

67 (-x.) [Kóbor Tamás]: Lys-Noir. *A Hét*, 1900. december 30., 844.

68 FLANEUR [KÓBOR Tamás?]: Krauszné-Wahrmann Renée. *A Hét*, 1893. október 15., 244.

meg száz embernek, akit naponta látunk. Ez csak impresszió, igaz; de vannak hangulatok, mikor az ember semmiben sem hisz oly határozottan, mint a homályos érzéseiben.”⁶⁹

A megmutat(koz)ás egy sajátos formája, amikor a szerkesztő arra kérte a munkatársait, szerzőit, hogy a saját arcképekhez írjanak kísérőszöveget.⁷⁰ Az egyik legszórakoztatóbb megoldás Szomaházy Istváné.⁷¹ (25. kép)

„Igen tisztelt szerkesztő úr! Ön azt kívánja tőlem, hogy jellemezem pár szóval azt a szemüveges, szimpatikus arcú fiatalembert, akinek arcképe *A Hét* jelen számának első oldalát elfoglalja. Kívánságának szívesen eleget teszek. Nem csupán azért, mert a szóban forgó férfiú írói talentuma iránt a legnagyobb elismeréssel viseltetem, hanem azért is, mert hozzá az önzetlen barátság elszakíthatatlan kötelékei kapcsolnak. A kép eredetijét tizenöt év óta ismerem, de több mint harmincöt éve, hogy naponként találkozom vele. Húsz éven át azonban egy sajnálatos tévedés áldozata voltam; azt képzeltem, hogy e rokonszenves ifjú reformálni fogja a magyar elbeszélő irodalmat, Dickenst, Daudet-t, Tolsztojt, Jókait egymásután letaszítja trónjukról, s rövidesen hódoló vazallusává teszi az egész világ olvasóközönségét. Afféle irodalmi halhatatlanságról álmodoztam számára, amíg egy szomorú napon be nem láttam, hogy a nagy talentumok száma mindig kevesebb eggyel, mint az ember önmaga gondolja. (...) Mindezt most abból az alkalomból mondom el, hogy szegény barátom ismét ostromot intézett a magyar olvasóközönség ellen, egy új és terjedelmes könyvével, melynek ez a címe: *Déli korzó*.”⁷²

„Egyike a legnehezebb »magyar irodalmi feladványoknak« – erre, kedves jó szerkesztő uram, amaz időből emlékezem, amikor *A Hét* helyettes szerkesztője voltam – arcképhez, címképhez úgynevezett szöveget írni” – kezdte *A testőr és a színésznő* című írását Molnár Ferenc, amikor 1910-ben a szerkesztő a színdarabjához (*A testőr*) kapcsolódó címlapképhez kért tőle kísérőszöveget (a vígszínházi premier apropóján az író portréját két számmal korábban már bemutatták a címlapon). A szerző egy színházi élményét elevenítette fel és gondolta tovább, hogy a címlapképhez szorosan kapcsolódva jellemezhesse a két színészt, Varsányi Irént és Csontos Gyulát (26. kép). Érdeemes hosszabban (az előzménnyel együtt) idézni Molnár ötletes (és humoros) megoldását.

69 Széchenyi Paula grófkisasszony. *A Hét*, 1894. december 23., 812.

70 Minthogy a lapban rengeteg szöveg jelent meg álnéven vagy név nélkül, és a szerkesztő(ség) sem a lapban, sem az előfizetési felhívásokban, sem a hirdetésekben nem tette közzé rendszeresen és következetesen a (belső) munkatársai nevét, olykor nehéz megállapítani, hogy egy-egy időszakban kik tartoztak a belső munkatársi körhöz, és azt is, hogy egy-egy szerzőt közjük lehet-e sorolni.

71 Bár az ő esetében nem dönthető el, hogy a belső munkatársak közé számították-e, Szomaházy István az első huszonöt évben közölt félszáz szépirodalmi írásával a gyakran közölt szépirodalmi szerzők közé sorolható.

72 Szomaházy István. (Levél a szerkesztőhöz.) *A Hét*, 1900. március 18., 170–171. Lovik Károly szintén a saját fényképéhez írt szöveget, bár nem megszokott szerepében, íróként került a címlapra, hanem a díjat nyert versenylő, Kapus miatt. (Lovik Károly a Schossberger-istálló vezetője is volt.) „*A Hét* címlapján lévő kép e héten egy köpönyeges, sapkás fiatalembernek és egy erőtől duzzadó lónak hasonmását közli. A sapkás fiatalember én vagyok, a ló a Szent István-díj nyerője. Kettőnk közül kétségtelenül az utóbbi az érdekesebb. Miután azonban Kapus nem tud írni, Kiss József szíves felszólítására én fogom betűkbe foglalni, hogyan kerültem össze négy lábú pajtásommal egy gyékényen.” Lovik Károly: Kapus. *A Hét*, 1904. augusztus 28., 557.

„És most, hogy ügyel-bajjal átestem ezen a nehéz bevezetésen, hadd jegyzek ide minde-nikről egy-egy egészen apró dolgot, amivel csak igen jó színészeket lehet jellemezni. Az egyik próbán mellettem ült Faludi Miklós, a színház egyik direktora. Fenn, a félhomályos színpadon játszottak a színészek. Egyszerre csak Csontos a szerepe szerint kérdez valamit Varsányi Iréntől, valami izgatottat. Varsányi Irén feláll ültéből, ránéz és nem felel neki. Faludi Miklós oldalba bökö, boldogan az élvezettől. Azt mondja: – Hallod, milyen szépen nem felel? A másik jellemzést kontrollálhatják *A Hét* olvasói. Nézzék meg még egyszer ezt a címképet. Csontosból semmi nem látszik rajta. Egy nagy fehér köpeny és egy bivalyszórforgó, ez az egész Csontos a képen. És mégis... látják, milyen szépen nem látszik? Ahogy egy hallgatásba egy jó színész el tud rejteni öt másodpercen belül tíz évre elegendő beszédet, úgy egy mozdulatlanságba egy jó színész el tudja rejteni egy férfiélet tíz esztendejének minden mozdulatát, a szerelmes öleléstől kezdve a kétségbeesett térdre borulásig.”⁷³

7. Fényképészek

„Sem Calderoninál, sem a képes lapok hasábjain nem láthatta eddig halandó ember a magyar miniszterelnök feleségének arcképét.⁷⁴ Nagy nehézségbe került nekünk is, míg arcképét megszerezhetjük, de íme megvan” – írták a lapban 1894-ben.⁷⁵ *A Hét* szerkesztősége – az idézet szerint – nagy fáradtsággal igyekezett kielégíteni (és egyben felkelteni és fenntartani) a közönség figyelmét és érdeklődését, kíváncsiságát különböző arcképek megszerzésével. S bár néhány szerkesztői üzenetből és szerkesztői levélből tudható, hogy olykor – kérésre vagy kérés nélkül – küldtek képeket a laphoz,⁷⁶ a válaszokból és a megjelentetett felvételek készítőinek névsorából kitűnik, hogy a minőségből és igényességből a fényképek tekintetében sem engedett a szerkesztő(ség). Ahogy Kiss József Erdős Renée-nek írta: „Itt küldöm Önnek az Angerer levonatát. Ebből láthatja, hogy mindenképpen igazam volt. Ez a kép egy grande-dameot ábrázol, az Ön fotográfiája egy piripócsi nótárius kisasszonyt.”⁷⁷

73 MOLNÁR Ferenc: A testőr és a színész. *A Hét*, 1910. december 4., 783.

74 Fényírdákban fotóalbumok lapjain, könyvkereskedők kirakatában illusztrált lapok címdoldalain lehetett látni neves emberek portréit, amivel nemcsak a közönség kíváncsiságát elégíthették ki és saját maguk számára biztosíthattak megfelelő reklámot a fényképészek és könyvkereskedők, hanem a portrékon szereplő személy is szélesebb körben ismertté válhatott. „Az atelier-ek részeivel Sárffy Aladár foglalkozott 1887-ben, *A fényképezés esztétikája* című cikksorozatban. A szerző szerint négy részből – úgymint fogadóteremből, műteremből, munkaszobából és laboratóriumból – állt egy korszerű portréműterem. A fogadóterem valóságos szalonként funkcionált. A fényképezésre várók méltó fogadására szolgált a várakozási idő szórakoztató és hasznos eltöltése érdekében, és ajánlatos volt gondosan, a korszak polgári szalonjaihoz hasonló enteriőrként berendezni. Nem hiányozhatott a dívány, az asztal és a fogas. Az asztalon fényképalbumok, képeslapok és ismert személyek portréi között lehetett lapozgatni. A falakon úgyszintén a fényképész által készített képeket állították ki, így a készítő művészetével is meg lehetett ismerkedni.” Cs. PLANK (1997): 98.

75 Wekerle Sándorné. *A Hét*, 1894. január 7., 12.

76 „Nagysád tapintatlansággal vádol bennünket, amiért X. Y. kisasszony arcképét ki nem adtuk, holott tudnunk kellett volna, hogy ez a hölgy az Ön húga. Minthogy feltehető, hogy minden hölgy, akinek az arcképét ki nem adjuk, valakinek a húga, ezt a tapintatlanságot igen gyakran követjük el. De mi ezt a luxust megengedhetjük magunknak.” (Budapest. B.) Heti posta. *A Hét*, 1892. április 24., 271.

77 Kiss József Erdős Renée-nek. [é. n.] (OSZK Kt., Levelestár, 14. sz. levél.) Erdős Renée Strelisky által készített fényképét 1901. október 27-én, a 43. szám borítóján adta ki *A Hét*, a kísértőszöveg a 714. oldalon jelent meg, aláírás nélkül, de a Kiss József-levél szerint magának a szerkesztőnek a tollából.

A Kiss József által említett fényképet a kor egyik neves fényképésze, Strelisky készítette. Végignézve az első két és fél évtized címlapjait, az egyértelműen beazonosítható fényképeket a korszak neves fényképészei és fotóművészei készítették, legyen szó hazai vagy külföldi, fővárosi vagy vidéki alkotókról.⁷⁸ Leszámítva azokat a felvételeket, ahol csak a kép készítésének helyszínét adták meg (párizsi, londoni, berlini, madridi stb. fénykép, illetve *Az Ujság*ból való átvétel), a névvel azonosítható képek száma közel 800 (beleértve az évek során újraközölt néhány felvételt is).⁷⁹ A leggyakrabban Strelisky⁸⁰ képei szerepelnek, összesen mintegy 186 címlapon (ebből két esetben más fényképéssel közösen).⁸¹ Ez az összes, névvel beazonosítható címlap több mint 28%-a. Ha figyelembe vesszük azokat a címlapokat is, ahol több önálló fénykép került egymás mellé és az alkotók beazonosíthatók, további 44 fénykép került ki a Strelisky-műteremből. A második helyen Koller Károly, illetve Koller tanár utódai műterme áll 64 címlappal (két esetben más fényképéssel közösen),⁸² öt követi szoroson Erdélyi 61 címlapképpel (amelyhez további 16 felvételt adhatunk a többképes borítók miatt), majd negyedikként Ellinger 43 címlappal (két esetben a Koller-műterem felvételével osztva a címlapon).⁸³ Érdeemes még néhány, gyakrabban feltűnő nevet felsorolni: Uher Ödön (27),⁸⁴ Kiss Ottó (24),⁸⁵ Kossak (23), Goszleth, illetve Goszleth és Fia együtt (21) és a Dunky fivérek Kolozsvárról (11).

A névvel azonosítható külföldiek közül a bécsi Adèle-től közölték a legtöbb képet,⁸⁶ de említhető még a szintén bécsi Pietzner Károly, akitől több uralkodócsaládi képet tettek köz-

78 *A Hét* fennmaradt példányait közgyűjteményekben félévenként egybekötve veheti kézbe az olvasó. A kötetek egy részénél a borítók teljesen hiányoznak, máskor pedig bekötéskor levágtak belőlük, sokszor úgy, hogy a fényképész neve olvashatatlan vagy teljesen hiányzik. Sikertült átnézni az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia példányait, illetve az Arcanum és a Szegedi Tudományegyetem online hozzáférhető példányait. Ezek alapján az 1304 címlapképből hozzávetőlegesen 1150 címlapon szerepel fénykép, amelyek eredetét 722 esetben sikerült azonosítani. (A képek egy része festményreprodukciókat, rajzokat, metszeteket vagy szobrokat ábrázol, a többi egy vagy több személyt, olykor utcaképet, eseményt örökít meg. A címlapokat egy képnek vettem, és minden olyan képet, amely szoborról vagy festményről készült és a fényképész nevét feltüntették, fényképnek tekintettem. A fénykép után készült rajzokat azonban rajznak vettem, akkor is, ha a fényképész nevét feltüntették. A több önálló képet tartalmazó címlapokon általában ritkán látszik a fényképész neve. Amikor mégis beazonosítható a képek készítője, akkor több esetben egy fényképész készítette az összes felvételt, de négy esetben arra is van példa, hogy a közös címlapon szereplő két fotográfia más munkája.) Előfordul, hogy a fényképész neve a szövegből vagy egy szerkesztői üzenetből azonosítható, esetleg ugyanaz a kép szerepel egy másik címlapon is, ahol olvasható az alkotó neve, vagy a fotó fellelhető egy másik folyóiratban.

79 A többször ismétlődő képeket minden esetben külön képnek vettem és számoltam.

80 Bár nem pontosították a nevet, Strelisky Lipót az 1890-es évektől fokozatosan fiának engedte át a műtermet, így a képek legnagyobb részét minden bizonnyal Strelisky Sándor készítette. „Jogilag és szokásjogilag míg az apa nevében van az iparendély, ő számít a kép készítőjének, tehát jogi értelemben 1902-ig Strelisky Lipót a Strelisky-műteremben készült felvételek szerzője. Bizonyos azonban, hogy az 1890-es években számos olyan fénykép került ki a műteremből, ami már Strelisky Sándor munkája.” L. BAJI (2001): 40.

81 1908-ban két szám címlapján is két önálló kép kapott helyet, az egyiket Strelisky és Kiss Ottó, a másikon Strelisky és Mártonfy egy-egy felvételét láthatta a közönség.

82 1893-ban két szám címlapján is két önálló kép kapott helyet, mindkettőn Ellingeré az egyik és a Koller-műteremből való a másik. A többképes címlapok miatt öt további felvétel is köthető hozzá.

83 Lásd előző jegyzet. A többképes címlapok miatt egy további felvétel is köthető hozzá.

84 A többképes címlapok miatt egy további felvétel is köthető hozzá.

85 Ebből egy címlapon Streliskyvel közösen szerepelnek egy-egy fényképpel, illetve egy további felvétel is az ő nevéhez kapcsolható.

86 Tíz címlapon szerepel összesen tizenegy felvétele.

zé,⁸⁷ illetve jelentősége miatt a párizsi Nadar.⁸⁸ A hazaiak közül, még ha tőlük arányaiban nem található is annyi kép, fontos megemlíteni⁸⁹ Székely Aladár, Mai Manó, illetve Mai és Társa (az egyik címlapon 31 gyermekképpel), Mertens [Ede] és Társa, Máté Olga, Klösz György, Kalmár [Péter], Mártonfy és Mártonfy utóda, Gaiduschek Erzs, Kozmata [Ferenc] és Kurzweil [Frigyas] nevét is.⁹⁰ (27. kép)

A huszonöt év alatt *A Hét* címlapjain megjelent fotográfiákon keresztül a fényképezés technikai fejlődése, a fényképezéshez való viszony fokozatos változása és egyes esetekben a különböző fényképészek művészi felfogása közötti különbség is érzékelhető.⁹¹

Végül meg kell említeni, hogy néhány címlapon amatőr felvételeket közöltek, amelyek alkotói közül néhányan névvel is szerepeltek. A Calderoni és Társa optikai cég tulajdonosaként fényképezőgépeket is forgalmazott az utazásairól és műgyűjtéséről ismert Hopp Ferenc, akinek néhány San Franciscó-i képét adták közre. Az olvasók láthatták egy orosz tábornok felvételét a szentpétervári társaságról az 1896-os koronázási ünnepségek idején és Bíró Lajos már említett, saját felvételéből készült képes levelezőlapját is. (28. kép)

Érintőlegesen már volt szó arról, hogy a szerkesztő(ség) rendkívül igényes volt mind a képek készítői, mind a sokszorosítói tekintetében.⁹² Nemcsak a minőséget várták el, hanem esetenként a gyorsaság (és időszerűség) is fontos szempont volt, amint erről az egyik *Heti posta*-üzenet tanúskodik: „Segesvár. Dunky fivérek. Igen sajnáljuk, hogy a Petőfi-szobor fényképével csak egy hét múlva biztatnak. Lám, Fadrusz a Mária Terézia-szoborról már egy héttel a leleplezés előtt tudott fényképet rendelkezésünkre bocsátani. Ezt a csudát egy kis erőfeszítéssel talán önök is véghez vihették volna.”⁹³

A Hét számaint lapozva az olvasók több fényképészeti hirdetést is találhattak lapjuk hasábjain, olykor még a címlapon is. Erre példa Uher [Ödön], aki egy időben a borítón, közvetlenül a hetente változó címlapkép mellett ajánlotta műtermét, de említhető Kalmár Péter, Waitzner [Arnold], Rauch Ede, Erdélyi vagy Mertens és Társa műtermének hirdetése, utóbbiak „[r]emek báli felvételek[et készítenek] villanyfénynél”. Olykor fényképezőgépeket is reklámoztak, máskor pedig az előfizetőiknek a beküldött fényképeik kedvezményes sokszorosítását kínálták.⁹⁴

87 Összesen hét fényképe azonosítható egyértelműen az időszakban.

88 Tőle négy felvétel azonosítható.

89 Ami egy-egy alkotónál azzal is magyarázható, hogy csak a 20. század elején kezdett alkotni.

90 Rajtuk kívül is számos további fényképész felvételeit találhatták meg az olvasók a borítókon (összesen több mint száz különböző fényképész, illetve műterem neve fedezhető fel a címlapokon).

91 „Az első világháborút közvetlenül megelőző években még csak a művészi igénnyel fellépő fényképészek fordultak el a hagyományos fotográfiai konvencióktól és kifejezésmódoktól. Rónai Dénes és Székely Aladár, majd Pécsi József voltak az elsők, akik a régi fotóműtermek ízléstlenné vált dekorációi nélkül dolgoztak.” Cs. PLANK (1997): 104.

92 A teljesség igénye nélkül említhetők a bécsi Angerer & Göschl cég, a Kurz és Társa, Weinwurm Antal, Kiss és Révész vagy Herbst Samu kliséi.

93 (Segesvár. Dunky fivérek) *Heti posta. A Hét*, 1897. augusztus 1., 500.

94 „Külföldi összeköttetéseink révén abba a kellemes helyzetbe jutottunk, hogy »A Hét« előfizetői és azok hozzátartozói számára az itt látható fényképlenyomathoz hasonló remek kivitellű platin-képeket szállíthatunk az általuk beküldött eredeti után (...) Miután a fényképek sokszorosítása ma még igen költséges, művészi érteke pedig a legtöbb reprodukciónak alig van: méltányolni fogják előfizetőink e ritka kedvezményt, melynek révén ők és hozzátartozóik képeit a legmodernebb reprodukcióban olcsón és gyorsan megszerezhetik.” A „Hét”-fotografiák címmel ajánlott kedvezmény hirdetése több számban is megjelent. Lásd például *A Hét*, 1900. január 28. (Az eredetiben kivastagított részeket kurziváltam.)

8. Összegzés

„Most tíz éve fohászokdramáztam neki annak a vállalkozásnak, hogy hetilapot alapítok olyan közönségnek, amely még nincs, olyan írókkal, akik még csak lesznek” – írta Kiss József 1899 karácsonyán, *A Hét* tízéves jubileumán.⁹⁵

A lap elsősorban a középírást kívánta megszólítani,⁹⁶ és olvasóinak nemcsak széleskörű tájékozottságot és egyben igényes szórakozást kínált, hanem ízlésüket, gondolkodásukat is formálta írásaival és a lap arculatát tükröző, közérdeklődésre és a közönség kíváncsiságára számot tartható (címlap)képeivel. A borítón az olvasók mindenekelőtt a születési és szellemi elit képviselőinek (fény)képeit láthatták, uralkodócsaládok tagjait, társasági, jótékonyági, politikai és közéleti események miatt középpontba került arisztokratákat, (nagy)polgárokat és az írói, művészi élet legkülönbözőbb területeinek neves képviselőit. Különböző korosztályhoz tartozó férfiak és nők tűntek fel a címlapon (gyermekképeket azonban csak ritkán tettek közzé), és a hazai ismert személyiségek mellett a lap törekedett rá, hogy külföldiekéről is jelentősen meg ábrázolásokat (bár utóbbi esetben – hacsak nem más lapból való átvételről volt szó – esetenként nehezebb lehetett megszerezni az adott illusztrációt).⁹⁷

A címlapképek megkomponáltak, az ábrázolt személy nyilvánosságnak szánt arcát mutatják. Miközben megismertetik a közönséggel a fénykép modelljét, tiszteletben tartják a személyes szféráját: egyszerre személyesek és távolságtartók, és a lap írásaiban megnyilvánuló közvetlenség, személyesség és olykor játékosság, a kritika, ironia és élc a képeken nem tükröződik.

95 Kiss József: Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről. *A Hét*, 1899. december 24., 845.

96 A lap olvasóközönségéről lásd például FÁBRI–STEINERT (1978): 5. és LIPTÁK (2002): 95.

97 Hozzá kell azonban tenni, hogy amikor magyarországi látogatás, előadás vagy fellépés apropóján került valaki a címlapra, nemegyszer magyar fényképész neve olvasható a felvétel alatt, tehát itt készült róla a fotó.

Források és irodalom

Kézirattárak

OSZK Kt. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

PIM = Petőfi Irodalmi Múzeum

Periodikák

A Hét

Vasárnapi Ujság

Feldolgozások

Cs. PLANK (1997) = Cs. PLANK Ibolya: Fényképészműtermek Budapesten. *Budapesti Negyed*, 1997/1. 67–104.

DEDE (2002) = DEDE Franciska: Személyesség és tartózkodás. *A Hét* első tíz évfolyamának címlapképei. In: ABLONCZY Balázs – ifj. BERTÉNYI Iván – HATOS Pál – KISS Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Budapest, BIP, 2002. 312–322.

DEDE (2005) = DEDE Franciska: Szerzők a lámpa előtt: Az írószerep változó képe *A Hét* és az *Új Idők* évfolyamaiban 1895 és 1900 között. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2005/2–3., 287–312.

DEDE (2007) = DEDE Franciska: Férfiak szoknyában. Emma asszony (Ignotus) levelei és Horkayné (Herczeg Ferenc) beszélgetései *A Hét*-ben és az *Új Idők*-ben. In: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2007. 285–311.

DEDE (2010) = DEDE Franciska: *Tartsd jól a bestiát! Emma asszony (Ignotus) receptpályázata és A Hét szakácskönyve. Egy századfordulós „blog” története*. Budapest, Kortárs – OSZK, 2010.

DEDE (2018) = DEDE Franciska: *A Hét* kerekasztala. Gondolatok a szerkesztőről, a szerzőkről és a lapról a tízéves jubileumi szám kapcsán. In: BIRÓ Annamária – BOKA László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3*. Budapest – Nagyvárad, Partium – Reciti, 2018. 151–184.

DURAND (2014) = Pascal DURAND: De Nadar à Dornac: Hexis corporelle et figuration photographique de l'écrivain. *COntEXTES* [en ligne], 14/2014, <http://journals.openedition.org/contextes/5933>

FÁBRI–STEINERT (1978) = FÁBRI Anna – STEINERT Ágota (vál., kiad.): *A Hét politikai és irodalmi szemle. 1890–1899. Válogatás I.* Budapest, Magvető, 1978.

GULYÁS (1956) = GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon.* Budapest, Akadémiai, 1956.

IGNOTUS (1934) = IGNOTUS: Kiss József és kerekasztala. In: *Kiss József és kerek asztala.* Budapest, Kiss József prózai munkáinak kiadóvállalata, 1934. 125–131.

L. BAJI (2001) = L. BAJI Etelka: *Strelisky. Egy fényképészdinasztia száz éve.* Magyar Fotográfiai Múzeum, 2001.

LIPTÁK (2002) = LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában.* Bécs – Budapest – Prága. Budapest, L'Harmattan, 2002.

NORA (2008) = Olivier NORA: *La visite au grand écrivain.* In: Pierre NORA (dir.): *Les Lieux de mémoire II.* Quarto Gallimard, 2008. 2131–2155.

Melléklet



1. kép

P. Márkus Emília. Faragó József rajza
(*A Hét*, 1889. december, mutatványszám)



2. kép

Gróf Csáky Albiné. Strelisky fényképe
(A Hét, 1890. január 5., 1. sz.)



3. kép

Karácsonyi címlap Mednyánszky rajzával
(*A Hét*, 1914. december 21., 51–52. sz.)



4. kép

A megváltozott címlap. „Tiszteljétek a közkatonaikat!...” Bálint J. fényképe
(*A Hét*, 1914. augusztus 9. 507.)



5.kép

A babavásár. Strelisky fényképe
(*A Hét*, 1903. december 27., 52. sz.)



6. kép

Karácsonyi címlap Mai Manó gyermekképeivel
(*A Hét*, 1890. december 21., 51. sz.)

A HÉT
TÁRSADALMI, IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI KÖZLÖNY
SZERKESZTI
Kiss József.
II. évfolyam. 42. szám.

**RENDES
DOLGOZÓTÁRSAINK:**
AMBRUS ZOLTÁN,
BALOGH PÁL,
BRÓDY SÁNDOR,
HERCZEGH FERENCZ,
JÓKAI MÓR,
KOZMA ANDOR,
KÓBOR TAMÁS,
MIKSZÁTH KÁLMÁN,
MURAI KÁROLY,
HOMO, POLLÁK ILLÉS,
PETELEI ISTVÁN,
RÁKÓSI VIKTOR,
SEBŐK ZSIGMOND,
SZEMERE ATTILA.

ELŐFIZETÉS:
Egész évre ... 10 frt - kr.
Félévre ... 5 - -
Negyedévre ... 3 + 30 -
Egyes szám ára 20 kr.

AMBRUS ZOLTÁN.

7. kép

Ambrus Zoltán. Strelisky fényképe
(*A Hét*, 1891. október 18., 42. sz.)



8. kép

Hegedűs Gyula Az ördög címszerepében

(*A Hét*, 1907. április 14., 15. sz.)*

* A kézirat lezárása után találtam meg az *Uj Idők* 1907. május 26-ai, 22. számában feltehetőleg ugyanezt a fényképet az alábbi képaláírással: Hegedűs Gyula az *Ördög* címszerepében – Karvaly Mór amatőr fényképe. Molnár Ferenc színdarabjának ősbemutatója 1907-ben volt, a festő Karvaly Mór azonban már 1899-ben elhunyt. Vélhetően vagy tévesen szerepel a kép készítőjének neve a lapban, vagy névazonosságról és egy hasonló nevű amatőr fényképész munkájáról van szó, esetleg egy régebbi fényképet használtak fel a szerkesztők mind a két lapban (ebben az esetben azonban a képaláírás szerinti esemény, valamint a fénykép készítésének időpontja között több évnek kellett eltelnie, és az is kérdéses, hogy hogyan kerülhetett egy régebbi kép két különböző laphoz: a lapok vették át egymástól a képet vagy esetleg a klisé készítőjétől került hozzájuk). A tanulmányban szereplő statisztikákban az új adatot is szerepeltettem, a kép alkotójának egyértelmű beazonosításához azonban további kutatás szükséges.



A HÉT
SZERKESZTI és KIADJA
KISS JÓZSEF
XIX. évfolyam. 31. szám.

A NEMZETI SZINHÁZ
MELLETT
Pannónia-szálloda
BUDAPEST,
Kerepesi-ut 7. szám.

A HÉT
SZERKESZTŐSÉGE ÉS KIADÓHIVATALA
augusztus hó 1-éből
VIII., Népszínház-u. 22.

WEISZ RICHÁRD

9. kép

Weisz Richárd. Stahl Vilmos fényképe
(*A Hét*, 1908. augusztus 2., 31. sz.)



10. kép

A francia színésznő, madame Réjane. Párizsi fénykép
(*A Hét*, 1901. november 17., 46. sz.)

The image shows the cover of the Hungarian magazine 'A HÉT'. The top half features a large, ornate illustration of a woman in classical attire, holding a laurel wreath and a scroll. To her right, the title 'A HÉT' is printed in large, bold letters. Below the title, it says 'SZERKESZTI és KIADJA KISS JÓZSEF' and 'XXIII. évfolyam.' and '16. szám.'. The bottom left corner contains a rectangular advertisement for 'VÁRADY BÉLA', a tailor and dressmaker, with text in Hungarian and English. The bottom right corner features a black and white photograph of a young girl sitting at a piano, with the caption 'FARAGÓ IBOLYKA' below it.

ALAPÍTTATOTT 1870.

Angol, francia
uri divatczikkelt, sz.
fehérnemű, és kalapraktár.

VÁRADY BÉLA

Budapest, IV., Váci-utca 15.

Készít férfiruhákat kizárólag
angol szövetségből
mérték szerint.

A HÉT

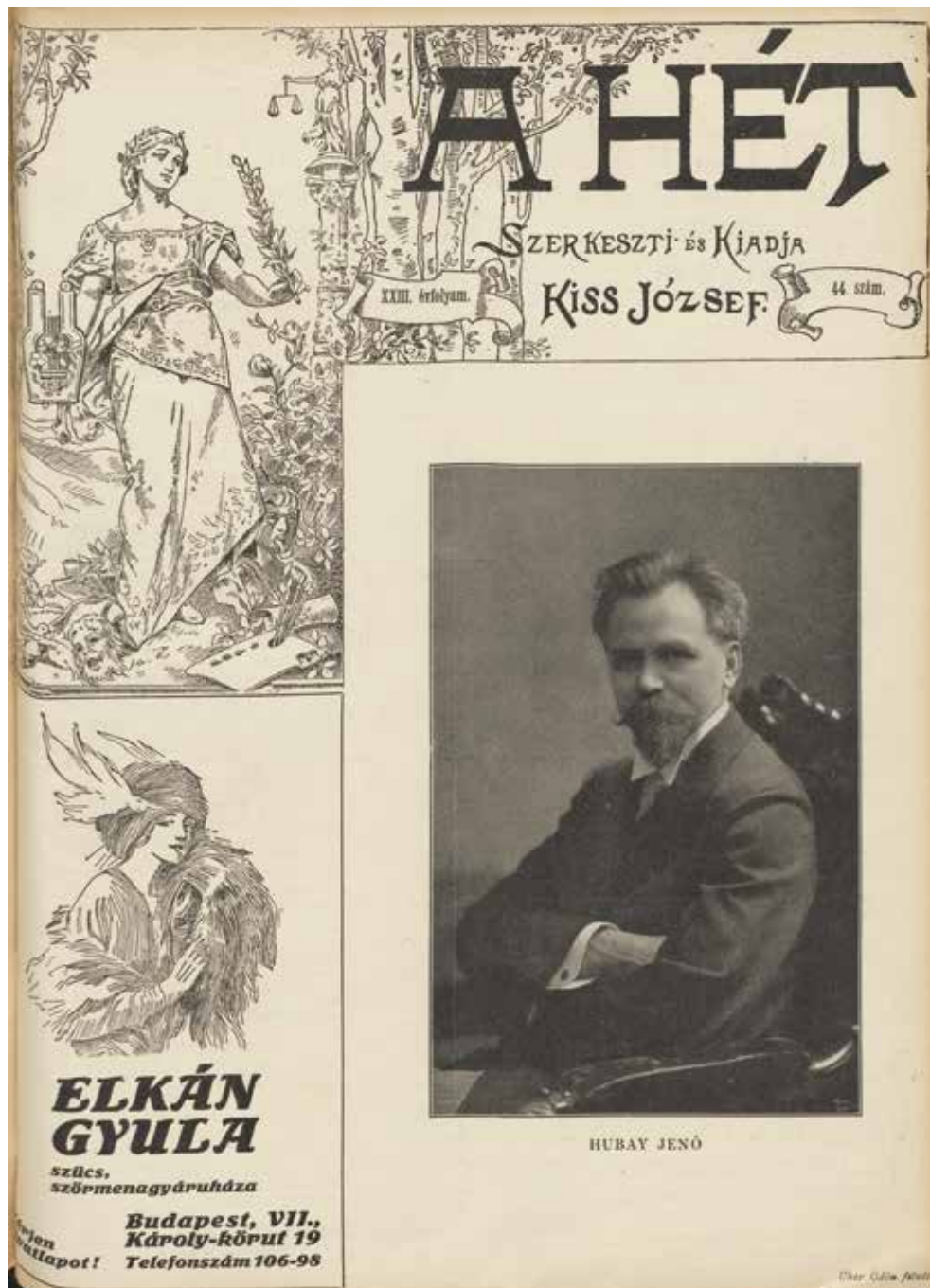
SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATALA
VIII., Népszínház-utca 22.

FARAGÓ IBOLYKA

11. kép

Faragó Ibolyka

(*A Hét*, 1912. április 21., 16. sz.)



12. kép

Hubay Jenő hegedűművész és zeneszerző. Uher Ödön fényképe
(*A Hét*, 1912. november 3., 44. sz.)

The image is a composite of three distinct parts. At the top is the masthead of the Hungarian newspaper 'A HÉT', featuring a woman in classical attire holding a laurel wreath and a scroll. The masthead text includes 'A HÉT', 'SZERKESZTI és KIADJA KISS JÓZSEF', and 'XXXII. évfolyam'. Below the masthead on the left is an advertisement for the 'Pannónia-szálloda' (Pannonia Hotel), located in Budapest at Rákóczi street 7. At the bottom left is another advertisement for 'A HÉT' newspaper, located at Népsház street 22. On the right side of the image is a black and white portrait of a woman in a long, light-colored dress, identified as the Swedish Princess Maria Pavlovna.

A NEMZETI SZÍNHÁZ
MELLETT

Pannónia-szálloda

BUDAPEST,
Rákóczi-ut 7. szám.

A HÉT
SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓI VÁLTALA
most
VIII., Népsház-u. 22.
szám alatt van.

SVÉDORSZÁG LEGSZEBB ASSZONYA
(MÁRIA PAWLOVNA HERCEGNŐ)

13. kép

Mária Pavlovna hercegnő, a képalírás szerint „Svédország legszebb asszonya”
(*A Hét*, 1911. július 23., 30. sz.)



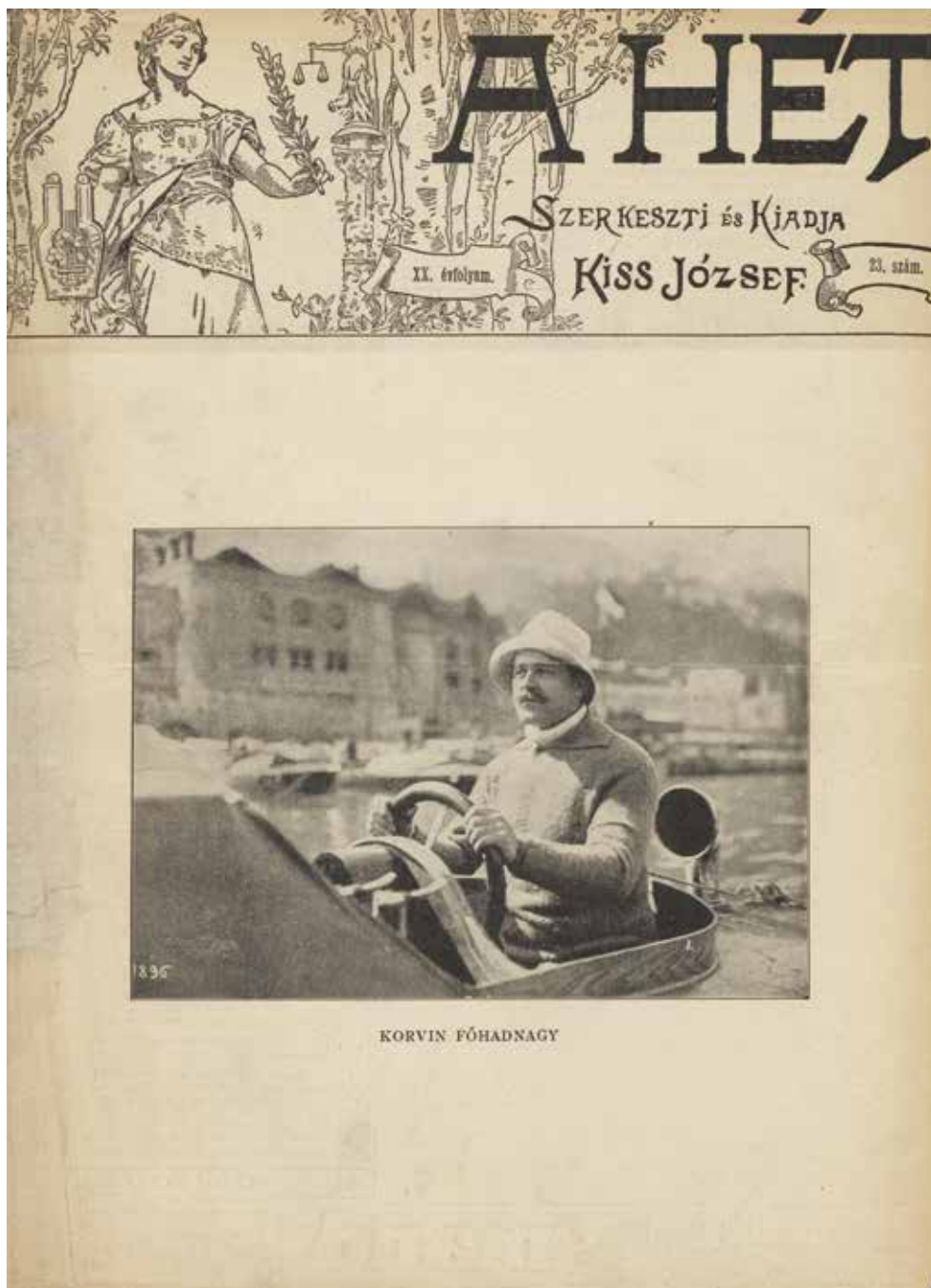
14. kép

Sturm Albert a hadgyakorlatokon. Erdélyi pillanatfelvétele
(*A Hét*, 1900. szeptember 30., 39. sz.)

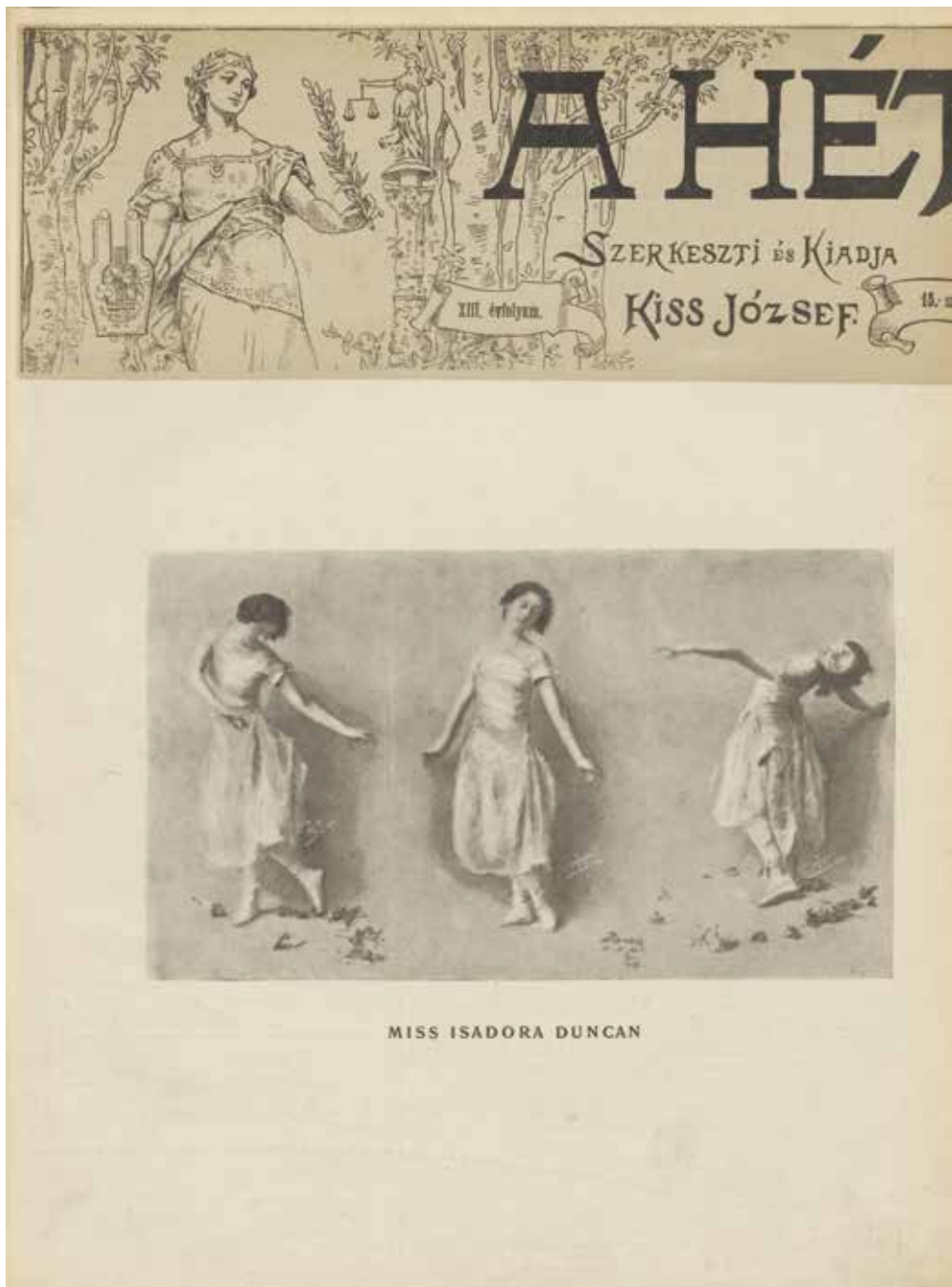


15. kép

A cirkusból. Beketow kisasszony és Fontana úr. Sorger fényképe
(*A Hét*, 1904. július 17., 29. sz.)



16. kép.
Korvin főhadnagy
(*A Hét*, 1909. június 6., 23. sz.)



17. kép

Miss Isadora Duncan. Pillanatfelvétel
(*A Hét*, 1902. április 13., 15. sz.)

III. péld. 24.120

A HÉT

TÁRSADALMI, IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI KÖZLÖNY.

III. évfolyam. SZERKESZTI Kiss József. 9. szám.

III. péld. 24.190



HERCZEG FERENCZ

RENDES
DOLGOZÓTÁRSAINK:

AMBRUS ZOLTÁN,
BALOGH PÁL,
BRÓDY SÁNDOR,
HERCZEGH FERENCZ,
JÓKAI MÓR,
KOZMA ANDOR,
KÓBOR TAMÁS,
MIKSZÁTH KÁLMÁN,
MURAI KÁROLY,
HOMO, (POLLÁK ILLÉS),
PETELEI ISTVÁN,
RÁKOSI VIKTOR,
SEBŐK ZSIGMOND,
SZEMERE ATTILA

ELŐFIZETÉS:

Egész évre	10 ft. — kr.
Félévre	5 — —
Negyedévre	3 — 30 —

Egyes szám ára 20 kr.

Szerkesztőség és Kiadóhivatal:
VII. Erzsébet-látra 6. sz.

Goszleth fényképe kész.

18. kép

Herczeg Ferenc. Goszleth fényképe
(*A Hét*, 1892. február 28., 9. sz.)

A HÉT
TÁRSADALMI IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI KÖZ
II. évfolyam
SZERKESZTI
KISS JÓZSEF.

**BENDES
DOLGOZOTÁRSAINK:**

AMBRUS ZOLTAN,
BALOGH PÁL,
BRÓDY SÁNDOR,
HERCZEGH FERENCZ,
JÓKAI MÓR,
KOZMA ANDOR,
MIKSZÁTH KÁLMÁN,
MURAI KÁROLY,
PÉTELEI ISTVÁN,
RÁKOSI VIKTOR,
SEBŐK ZSIGMOND,
SZÉMERE ATTILA.

ELŐFIZETÉS:

Egyes évre	10 ft. — 40.
Félévre	5 — 20.
Negyedévre	2 — 10.

Egyes szám ára 20 kr.

Szerkesztőség és Kiadóhely: ...

SIPULUSZ
(RÁKOSI VIKTOR)

19. kép

Rákosi Viktor (Sipulusz)

(*A Hét*, 1891. május 17., 20. sz.)



20. kép

Kóbor Tamás

(A Hét, 1895. május 26., 21. sz.)



21. kép
Heltai Jenő
(*A Hét*, 1894. január 28., 4. sz.)



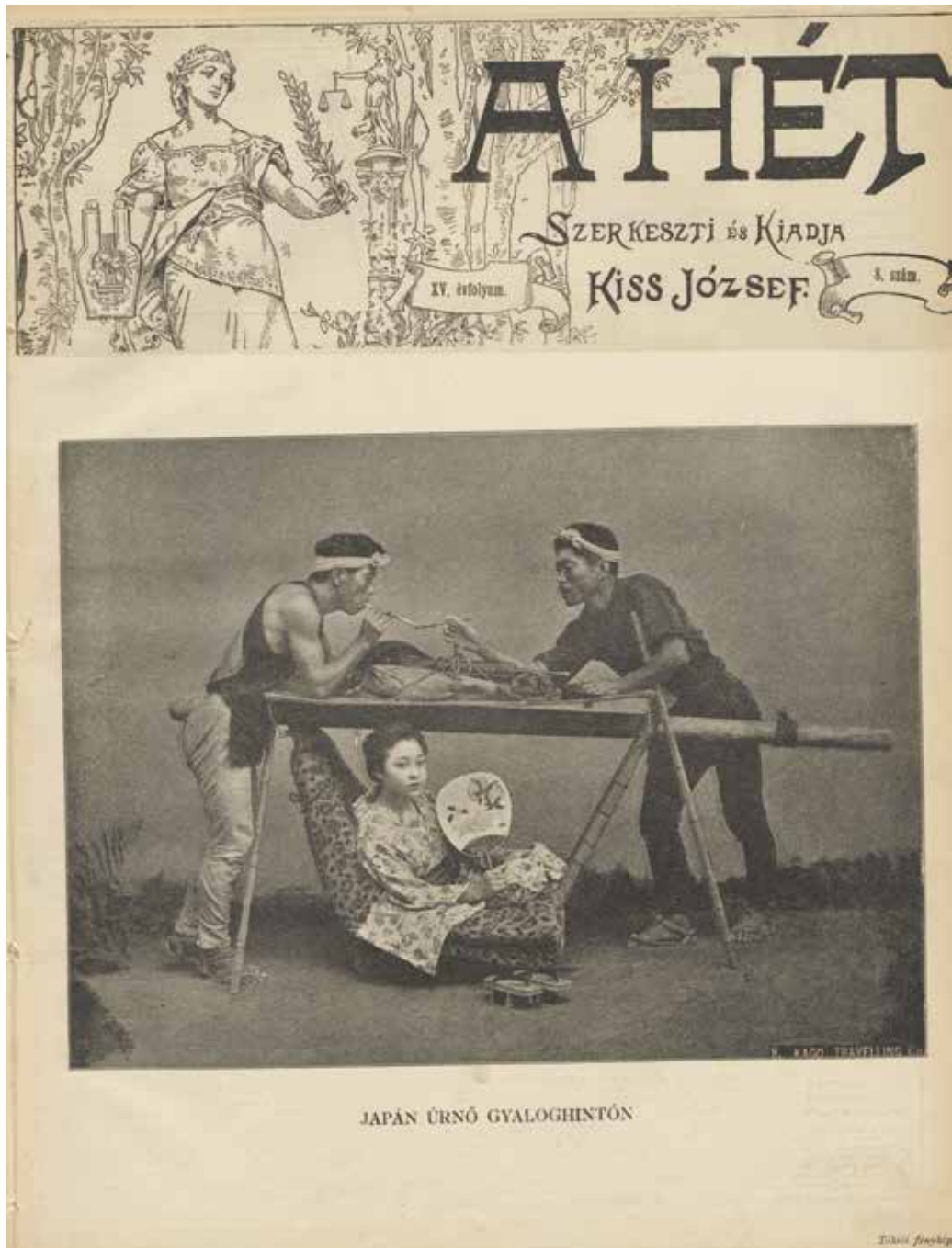
22. kép

Élő reklámok. Strelisky fényképei
(*A Hét*, 1901. március 24., 12. sz.)



23. kép

Fogadás az udvarnál. Strelisky nagy csoportfélétele
(*A Hét*, 1896. december 20., 51. sz.)

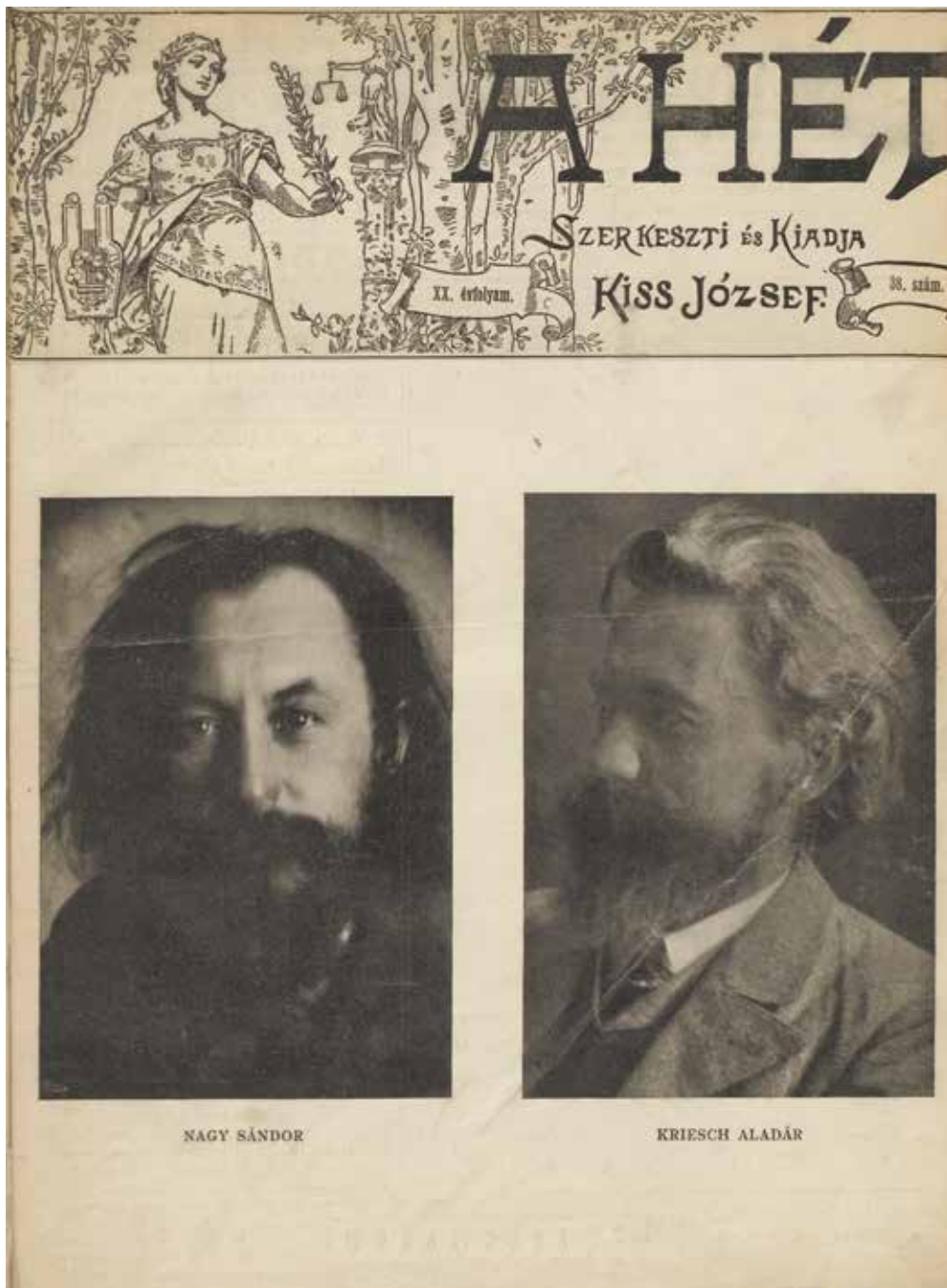


24. kép
Japán úrnő gyaloghintón. Tokiói fénykép
(*A Hét*, 1904. február 21., 8. sz.)



26. kép

A testőr és a színésznő. Varsányi Irén és Csortos Gyula. Balogh Rudolf fényképe
(*A Hét*, 1910. december 4., 49. sz.)



27. kép

Nagy Sándor és Kriesch Aladár. Székely Aladár fényképe
(*A Hét*, 1909. szeptember 19., 38. sz.)



28. kép

Bíró Lajos képes levelezőlapja Horváth Géza múzeumi igazgatóhoz
(*A Hét*, 1902. augusztus 31., 35. sz.)

Az újságíró Moldován Gergely a magyar–román megbékélésért

ÁBRAHÁM BARNA*

E tanulmány tárgya a dualizmus egy, a maga korában Erdély-szerte ismert, mára azonban jórészt elfeledett személyisége, kinek mind népszerűsége–népszerűtlensége, mind a kollektív emlékezetből történt kihullása természetesen következett az általa betöltött pozícióból, képviselt álláspontból. Nemzete mint árulót kirekesztette a közéletből, megtagadta tőle, hogy részt vehessen a román politika, tudományosság, irodalmi élet formálásában, a kormányzati körök és maga a magyar közvélemény viszont szintén nem szívelte meg a románság egyenjogúsítását és a magyar–román megbékélést célzó, valljuk be, időnként sarkított, szókimondó észrevételeit, javaslatait. Nálunk az utóbbi két évtized fedezte csak fel újra, ami persze azon haszonnal jár, hogy már nem a számunkra szükséges, a magyar állameszméhez lojális „hivatalos román” látjuk benne (mint tettük volna 1945 előtt), hanem kora összetett személyiségformáló erőnek, alternatíváinak hálójában próbáljuk elemezni tevékenységét.

A román tudományosság helyzete nyilván nehezebb, félre kellene tennie a kortársak és az utókor negatív viszonyulását, az elítélő alapállást, személyiségét „normális” problémaként be kellene emelnie a nemzetépítő folyamat vizsgálatába. Hasonló fejleményekről már adhatunk számot: az egyetemi tanár és kormánypárti képviselő Ioan Ciocan értékelésénél a szerző kiemeli, hogy konkrét ügyekben sok románnak segített, azt, hogy több vezető kortárs elismerően nyilatkozott róla, és kimondatik, hogy a lojális, dualizmus-alapú álláspont ugyanúgy a korabeli román politikai gondolkodás része, tanulmányozandó eleme.¹ A szintén elutasított ortodox teológus, egyben munkapárti képviselő, végül nagyszebeni érsek–metropolita Vasile Mangra is objektív szellemű monográfia tárgya.²

1. Az életút

Grigoriu/Grigore Moldovan, a magyar tudományosságban is jól ismert Moldován Gergely 1845-ben Szamosújváron, görögkatolikus családban született.³ Apja építészvállalkozó volt, egyben kántor. A magyarsághoz való viszonyát minden bizonnyal a középiskola, a kolozsvári piarista főgimnázium alakította ki:

„A román tanuló a piarista atyák intézetében igyekvő, szorgalmas, fegyelmezhető elemnek bizonyult s ezzel biztosította a maga számára a tanári testület rokonszenvét. A román tanuló, ha megtette a kötelességét, biztosan számíthatott a maga érdemjegyére. Emlék-

* Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. E-mail: abraham.barna@btk.elte.hu

1 CÂMPEANU (2013): 40. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

2 EPEL (2004). A lojális románokról röviden magyarul: ÁBRAHÁM (2018): 341–364. Hasonló nyitás tapasztalható a szlovák történetírásban (Samo Czambel újraértékelése) – lsd. ZSILÁK (2010). Más lojális szlovákok magyar szerzők általi megítélése – lsd. ZILIZI (2014); ZATYKÓ (2018); ÁBRAHÁM (2023).

3 Életútját összefoglalja: KÖPECZI (2001); BERKI (2012), itt: Grigore Moldovántól Moldován Gergelyig.

szem, hogy a III. gimnázialis osztályban hárman románok voltunk minden tantárgyból kitűnők: Mica Sándor, Lázár Aurél és én. Természetes is volt ez, mert minket a piarista atyák sohasem riasztottak el a tanulástól, hanem mindig szorgalomra, jó igyekezetre és egymás szeretetére sarkaltak. (...) ők csináltak belőlem embert, amiért ma itt, őszinte hálámat és köszönetemet fejezhetem ki. (...) mi, románok nyelvünk használatában sem az osztályban, sem a játszótéren, sem künn az életben akadályozva nem voltunk. Otthon kis, szétszórt telepeinken, csak románul beszéltünk. Mi, román tanulók, a piarista atyák melegében saját faji érdekeinket is szolgálhattuk, atavisztikus hajlamaink útjában akadályok elhárításával nem küzdöttünk, élhettünk ösztöneink szerint. Többen tagjai voltunk az iskolai *Önképzőkörnek*, a *Dalárdának*, de azért vasárnaponként a román templom kórusában énekeltünk. Azért mi külön is alakítottunk magunknak *Önképzőkört*, amelynek rendes tagjai Rádu Sándor, Bágy János, Máriási János, Pap Gheorghe voltak. Hetenként szombaton délután hat órakor összegyűltünk, felolvastuk dolgozatainkat, szűk látókörünk szerint azokat megbíráltuk, a jobb írásokat pedig »Speranța« című írott újságunkban meg is jelentettük.⁴

A visszaemlékezés szerint itt lett belőle román író.

Persze, ő is a hagyományos magyarországi pályát választotta, jogot végzett, majd ügyvédként dolgozott, megismerkedett tehát Magyarország történelmével, intézményeivel, alkotmányos rendszerével. Valódi életútja viszont azzal indult, hogy 1876-ban kinevezték Torda-Aranyos megye tanfelügyelőjének, számos román iskolát hozott létre, amiért királyi tanácsosi rangot kapott. Egyben mélyebben megismerte a románság életviszonyait és szellemi örökségét. Kapcsolatai és ismert hazafias nézetei révén 1886-ban kinevezik a kolozsvári egyetemre, a román nyelv és irodalom professzorává. Lényeges mozzanat, hogy elődjét, Grigore Silașit, fiatalon, indoklás nélkül nyugdíjazták, minden valószínűség szerint aktív román szerepvállalása (Román Akadémia-beli tagsága, a Iulia-diákegyesület szervezése) miatt.⁵ Moldován 1919-ig vezette a tanséket, sőt az 1892/1893-as és az 1902/1903-as tanévben a bölcsészkar dékánja, 1906/1907-ben pedig rektor. Magyar – csak magyar – szervezetek tagja – Erdélyi Múzeum Egyesület, Erdélyi Irodalmi Társaság, Kemény Zsigmond Társaság, Kisfaludy Társaság. Az impériumváltás után természetesen nyugdíjazták – kora miatt amúgy is indokolt lett volna, már a háború alatt leszögezte, hogy egyelőre nem kíván visszavonulni –, visszahúzódva élt 1930-ban bekövetkezett haláláig.

Magát mindig öntudatos románként, népe hiteles képviselőjeként határozta meg. 1891-es röpiratában kijelentette:

„Igaz román vagyok, az akarok maradni; nem engedem, hogy nálamnál jobbnak tartsa magát senki sem. És nem kívánja tőlem senki sem, hogy ne legyek román. Soha sem tagadtam meg népemet, véretem, és nem fogom megtagadni sohasem. De én ezen tiszta, szeplőtlen románságomat össze tudom egyeztetni magyar állampolgári jogommal.”⁶

4 MOLDOVÁN (1924): 194–195.

5 A várható személycserre kapcsán a harsányan nemzeti hangú *Tribuna* előrebocsátotta, hogy az utód vagy magyar lesz, vagy olyan renegát, mint Moldován Gergely. BERKI (2012): 113–115.

6 MOLDOVÁN (1891): 44.

Még hangsúlyosabban vállalta ezt 1918 tavaszán –, amikor pedig nemzetének és az agresszor, majd legyőzött anyaországnak aligha volt tekintélye a magyar közvélemény előtt –:

„Apai, anyai ágon a román népből nőttem ki, románitásom »jóféleségét«, ha szükségem volna reá, ősökkel tudnám bizonyítani. Köztük ugyan nincsenek bojárrok, de vannak becsületes kántorok, dászkelek [tanítók – Á. B.], a barázdákban pergelődő munkások, igazhiten levő vérbeli zsupunyászák [tekintetes asszonyok – Á. B.], akik az ősi szokások szerint éltek, és megtartották a hagyományokat.”⁷

Identitása, tényleges románsága azonban nem egyértelmű. Fiát, Ștefant/Istvánt már római katolikusnak kereszteltették, és feltehetően felesége sem román volt, hanem magyar, tehát magánéletében nem törekedett arra, hogy született identitását körülbástyázza, és minden téren továbbadja.⁸

2. Tudósként a románság megismertetéséért

Néprajzkutatóként, nyelv- és irodalomtörténészként a románok és a magyarok kölcsönös megismertetésén és megbékéltetésén dolgozott, a románság értékeinek feltárására és elismeretetésére törekedve adta ki magyar nyelvű román tárgyú munkáit.⁹ A tudós tollát a nemzeti büszkeség vezette a több helyen olvasható nemzetkarakterológia megfogalmazásánál. Már a mócok jellemzésénél megjelennek a tipikus román erények,¹⁰ majd Alsó-Fehér megye románságáról átfogó, az egész etnikumra érvényesnek vélt képet adott, ezért ebből hosszabban idézünk.

„Az alsófehérvármegyei románt jellemezvén, jellemezzük egyúttal magát az egész népet. Milyen az alsófehérvármegyei román?

Összetartó. Egyetlen fajban sincs meg az összetartozóság érzete annyira kifejlődve, mint a románban. Rá nézve aki nem román, az idegen, aki pedig idegen, attól óvakodni kell. Az idegen nagy szerepet játszik a románság történetében; vele szemben legtöbbször maga húzta a rövidebbet. Ez a körülmény, valamint az idők más viszontagságai összetömrítettek, mint az acélt, úgy, hogy a népet, mint individualitást érintő dolgokban, más elemekkel szemben, az összetartás érdekében semmi áldozattól vissza nem riad. (...) Az összetartás kifolyása a szívós ragaszkodás *nyelvéhez és vallásához*. Mindkettőt a faj közkinccsének tekinti, amelyet megőrizni és megvédeni mindenki kötelességének tartja. Innen van az, hogy ma már a kifejlett nemzetiségi érzület mellett nagyon ritkán olvad be valaki idegen néptestbe; az pedig, aki vallását elhagyja, éppen a ritkaságok közé tartozik. Sem vallását, sem nyelvét, sem nevét nem adja fel tehát. *A nép erős konzervatív.* Az a nézete, hogy az ősök hagyatékát meg kell becsülni és meg kell őrizni. (...) *A nép istenfélő, vallásos*; a tiszta családi

7 MOLDOVÁN (1918): 466–467.

8 BERKI (2012): 208., 210.

9 Korai művei: *Román népdalok és balladák*, 1872.; *Román közmondások*, 1882.; *Koszorú a román népköltészet virágaiból*, 1884.

10 MOLDOVÁN (1895–1896): II. 8–12.

életnek a híve, nála ritkábbak a vadházasságok és az elválások is. Szigorúan bűnnek tart mindent, amit a vallása annak mond, a bűntől pedig óvakodik. (...)

(...) a román, alant és fenn, büszke eredetére, nyelvére, vallására; eredetét, nyelvét, vallását különbnek tartja bármely népénél. Ez az általános büszkeség átmegegy a nép minden egyes tagjára s egy sem fogja ezen kincseit semmiféle idegenekkel felcserélhetni. (...)

Ki ne ismerné a román *vendégszeretetet*? A rengeteg havasok között a román *pakulár* (juhász) isztinájához¹¹ elvetődő utas, kiránduló soha sem panaszkodott, hogy a román ember a maga egyszerűségében ne a legszívélyesebben fogadta volna, s a maga módja szerint ne látta volna el mindazokkal, amikkel bírt, ne osztotta volna meg vele falatját. A román családnak, ha vendége van, megváltozik a háztáj képe, jobb ételeket főznek, nagyobb tisztaságról gondoskodnak, s a házbeliek azon vannak, hogy a vendég a legnagyobb kényelmet élvezhesse, hogy elvigye a háztáj jó hitét.”¹²

Még leginkább emlegetett hibáikra, fogyatékoságaikra is külső magyarázatot keres:

„A románság ezen összetartása s bizalmatlansága az idegenekkel szemben ezeknél többféle rossz véleményt szült a román nép felől. Elítélték a nép erkölcsseit. Azt tartották róla, hogy *megbízhatatlan, hűtlen és gonosz*. (...) Ez azonban nem östermészet nála; ezt a természetet az idegenek és saját bojárjai verték belé, természetes következménye ez annak a bánásmódnak, amelyben a románság régi századoktól fogva részesült. (...)

De hát ma valóban olyan-e a román? A tulajdonjog a múltban a népnél valami nagy tiszteletben nem részesült, ez igaz; s ez a sajátság leginkább *a lopásban s a kártételben* nyilvánult. A jobbágy-rendszer folyománya volt ez is. Körülötte minden a másé volt, az övé semmi: Hozzányúlt tehát a máséhoz, vagy abban kárt tett. Különösen a kártételben (gyűjtás, marhamegcsönkítés, erdő- s egyáltalában fapusztítás által) lelte kedvét a jobbágy. Így érezte bosszúját s fizikai erejét a földesúrral. Ma már a nép e természete változott. Ma neki is vagyona van, amit félt. A tulajdonjog tisztelete általános. (...) Az »*enyém-tiéd*« fogalmai ma már a román népnél megzavarva nincsenek. Sőt ellenkezőleg, a jogtudat nála bámulatos haladást tett, minél fogva a perlekedés nagy szerepet játszik. A jussát körömszakadtáig nem hagyja. A perlekedéssel járó anyagi veszteségeket, még ha nagyobbak is a remélhető haszonnál, nem veszi számba. Igazát nem hagyja s *ez a románban magyar hatás már*. A román is csak azt mondja: *nem hagyom, nem engedem el jussomat halálig*. (...)

Nem áll az, hogy a román ember *henye volna*. A múltban az lehetett, másnak dolgozott, s munkájának gyümölcset nem élvezhette. Nem volt, ami munkára serkentse. Ma a *móc*,¹³ a *mokán*¹⁴ és a *völgybeli* román iparkodó, s a legfáradtságosabb munkával keresi meg mindennapiját. A román ma már, ha magának dolgozik, kitartó munkás; ha másnak, energiája lankad. Bámulatos, hogy e nép hegyei között elzárva, földművelés nélkül, hogy tud megélni s hogy tud keresni annyit, hogy annyi irányú kötelezettségeinek (állami, községi, felekezeti, családi) megfelelhessen. Csak úgy, hogy kevés igényű, kitartó munkás, türelmes, el nem csüggedő. Minden életmódot megragad: ipart űz, kereskedik, állatokat tenyészt,

11 Magy. eszténa – a juhok fejési idényében használt havasi gazdaság.

12 MOLDOVÁN (1897): 67–72.

13 Rom. *mof*, az Erdélyi Szigethegység (Érchegeység) pásztorkodó lakói.

14 Rom. *mocan*, a Szigethegység, másrészt a Székelyföld peremén élő pásztorkodó népcsoport.

napszámba megy (különösen aratásra) messze vidékekre; házal szénnel, abronccsal. Az alatt a nők otthon a családtagok ruhaneműiről gondoskodnak, fonnak, szőnek, varrnak, s a házi iparban sok ügyességet fejtenek ki. (...)

A román, szóval, családi életében tiszta erkölcsösség, egyházi életében a mély vallásosság, állami életében a törvények, a hatóságok iránti tisztelet jellemzi. Az állami szervezetben tehát oly elem, amelyet bölcsen, emberségesen kormányozva a legnagyobb áldozatokra kész; míg hajlamait, igényeit, kívánságait figyelembe nem véve, az államra nézve veszedelem lehet.¹⁵

A Rudolf főherceg jegyezte Monarchia-enciklopédia indulásakor felajánlkozott, így ő írhatta meg azt a fejezetet, melyben áttekintette a románság eredetét és múltját, vallási életét, nyelvét, irodalmát, lakókörülményeit, viseletét, foglalkozását, családi életét, hiedelmeit, népköltészetét, ünnepi szokásait.¹⁶ Életműve betetőzéseként ő írta a *Nemzetiségi Ismertető Könyvtár* c. sorozat román kötetét, belesűrítve történeti, nyelvészeti, irodalmi, néprajzi, gazdasági ismereteit. Előszavában a románság megismerését és megbecsülését várja el a többség részéről:

„A haza földjén élő minden lénynek joga van a nemzettől hangosan követelni: »A te földeden lakom, foglalkozzál velem. Állíts bonckésed, kalapácsod, górcsőved alá, ismerd meg alkotórészeimet, tulajdonságaimat s ha azokkal valamely irányban a nemzetnek javára szolgálhatok, használd fel céljaidra, rendelkezésedre állok. Egyedüli kikötésem: félre ne ismerj, ne vagdalj rajtam ott, ahol arra szükség nincs és ne használd fel természetem és tulajdonságaim ellenére oly célokra, amelyekre nézve tevékenységem és munkakészségem káros lehetne a nemzetre nézve.«

Munkámban igyekeztem a román népet, annak egész lelkivilágát és múltját a maga valóságában mutatni be, szépítve nem, de feketítve sem. Mindenütt az igazságra, a valóra törekedtem. Ebből kifolyólag a képen lehetnek sötétebb ecsetvonások is, az egész képtől azonban lehetetlen megtagadni a pártatlan rokonszenvet, mert a hazai románság az állami szervezetben munkás, hasznavehető elemnek bizonyult. És könnyen kezelhető is. (...)

Ha megismertük ezt a népet s vele érintkeztünk, megszeretjük őt. Munkámmal ezt a szeretetet s az igazi rokonszenvet kívántam felébreszteni iránta azoknál, akik még nem ismerik, hogy ezzel a kölcsönös megértés és megbecsülés szálai is mindinkább megerősödjenek s a közös hazaszeretetet oly mélyen érintő jó testvéri viszony állandósuljon.¹⁷

A politikai kérdéseket leszámítva a vaskos kötet ma is jól használható. A 18–19. századi nemzeti mozgalom képe természetszerűleg egyoldalú, 1848/49. román törekvéseit és kora pártpolitikai irányvonalát illetőleg elutasító:

„A román nemzeti párt az állam magyar nemzeti jellegét el nem ismeri, a románságnak a magyar nemzettel való egyenjogúságát vitatja. A románság nagyobb része azonban az 1867-iki alkotmányt egészben elfogadta s ez irányban semmiféle alkut nem ismer.

15 MOLDOVÁN (1897): 67–72.

16 MOLDOVÁN (1901): 409–432.

17 MOLDOVÁN (1913): 3–4.

E tárgyban igen nagy beccsel bír Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története című két kötetes munkája, amelyben a kérdés kiváló szaktudással részletesen van tárgyalva.”¹⁸

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tárgyalás jóformán csak a tények közlésére szorítkozik, és hangja – korábbi cikkeivel és röpirataival összehasonlítva – igencsak visszafogott. Moldován ebben a magyarságnak átnyújtott adattárban ajánlani, közelíteni akart, oldani, nem fokozni az ellenszenvet. Ennek fényében kell értékelnünk fenti, „a románság nagyobb részének” lojális alapállását hangoztató kijelentését.

3. Publicista hévvel a román politika ellen

A sokszínű tudományos – hangsúlyosan ismeretterjesztő, a magyarsághoz közelítő – tevékenységgel párhuzamos, de irányában ellentétes Moldovan politikai publicisztikája. Ez a hazai és romániai sajtó keretén kívül, éppen azok ellenében zajlott. Nem eleve elrendeléseként – a piaristáknál mind a magyar, mind a román önképzőkör aktív tagjaként egyformán szerkesztette a *Hajnal* és a *Sperantia* ('Remény') kiadványokat, induló értelmiségiként, a hatvanas években megjelent még anyanyelven, hazai orgánumban (*Familia*, *Umoristul*, *Gura satului*, *Aurora*),¹⁹ ám, mivel neve kezdett magyar lapokban is megjelenni (fordítások, irodalomtörténeti, néprajzi tárgyú cikkek), a román lapok hasábjai bezárultak előtte. Nem a debattőr áll még előttünk, de patriotizmusa és a magyar állam iránti lojalitása már ekkor nyilvánvaló lehetett, az egykorú magyar vélemény éppen ebben látja a kiszorulás okát:

„Magánvonatkozású levelében, amelyet a lap [*Fővárosi Lapok*, 1868 – Á. B.] egész terjedelmében kiadott, hazafias vonatkozásai miatt a rumén lapok vele minden összekötést megszüntettek, így egészen elszigetelve övétől, teljesen a magyar irodalomnak élt. A ruménekre nézve új eszméivel 1871-ben lépett fel a baloldali M. Polgárban és a Honban, hazaszeretetet és testvériséget hangoztatott; cikkeivel ostromozta a rumén szélsőket; ezzel nagy vitákat idézett elő, melyek még máig is tartanak.”²⁰

Persze a folyamatos jelenlét a magyar sajtóban nemcsak kényszerállapot, hanem a karrierépítő fiatalember számára a kapcsolatépítés, tágabban a magyar, konkrétan a kolozsvári elitbe lehetséges integráció fő eszköze. Hamarosan a *Magyar Polgár* és a *Hon* állandó munkatársa lesz.²¹

Jó évtized múltán, a kilencvenes évek elején tért vissza a román nyelvű publicisztikához, természetesen nem a létező, vele szemben ellenséges lapokban, hanem a maga által indított *Ungaria* társadalmi–tudományos–irodalmi folyóirat (1891–1898, kezdetben havi-, majd kéthetilapként) szerkesztőjeként és állandó szerzőjeként. Kormánybarát, tágabban a magyar állameszme és a magyar társadalom iránt lojális nem magyar lap alapításához voltak szlovák mintái, jelentek már meg (német és román nyelven is) a szabadságharc alatt, a provizóri-

18 Uo., 76.

19 BERKI (2012): 187., 195.

20 SZINNYEI (1903): 122.

21 BERKI (2012): 188., 190.

um korában Pesten a *Krajan* ('Földi', 1864–1868), a nemzetiségi politikában vezető névnek számító Grünwald Béla 1873-ban Besztercebányán megindította a *Svornost* ['Összetartás'] lapot, 1886-tól pedig a fővárosban megjelent a *Slovenské noviny* ['Szlovák Újság'] és a *Vlast a svet* ['Haza és Világ'], 1907-től pedig majd a keleti szlovákok befolyásolását célozza az eperjesi *Naša zastava* ['Zászlónk'].²² Moldován alapítása beilleszthető tehát a Berki Tímea által birodalmi identitásnak nevezett azon általános törekvésbe, hogy a szabadelvű kormánypárt megmutatkozhasson a nem magyar lakosság előtt.²³

A gondolat minden bizonnyal megszületett a nyolcvanas évek derekán, amikor új hang jelent meg a hazai román sajtóban. A már vezető újság- és prózaíró, Ioan Slavici által 1884-ben indított nagyszebeni *Tribuna* radikalizálta a nemzeti retorikát, és sikeresen elszigetelte a magyar kormánnyal modus vivendit kereső egyházi (Miron Romanul érsek) és a magyarországi, hasonlóan mérsékelt irányvonalat (Alexandru Mocsonyi/Mocioni, Vincențiu Babeș). A lapból negatív magyarsággép áradt. Maga a románság a nyugati műveltség keleti terjesztőjeként jelent itt meg, a magyarságot is ő tette képessé annak befogadására, az viszont idővel leigázta. A Habsburgok uralmával (1690-től) kezdhettek emelkedni, ezért természetes, hogy 1848-ban is a rendet és a törvényes uralkodót védték, aki ezt az Októberi Diplomával hállalta meg, megteremtve az egyenjogú népek szövetségi államát. Ezzel szemben a dualizmus lényege Magyarország azonosítása a magyar nemzettel, a folyamatos magyarosítás. Egy úgymond felsőbbrendű faj – mármint a románság – hárommillió részénél azonban ez nem fog sikerülni, sőt az a többi elnyomott elem élére fog állni a küzdelemben, melynek egyik célja rádöbbeneni a magyarságot, hogy a közös haza csak többnyelvű alapon fejlődhet, a másik pedig Erdély önkormányzatának visszaállítása. A *Tribuna* határozott állítása szerint a románság törekvései csupán közművelődési természetűek, „ha azonban ők [azaz a magyarok – Á. B.] vakon dolgoznak Magyarország magyar nemzeti állammá való átalakításáért, ezzel arra készítetnek minket, hogy vakon dolgozzunk Magyarország megsemmisítéséért”.²⁴

Moldován számára a *Tribunával* összefüggő – persze annál jóval régibb keletű – kihívás a romániai közvélemény erősödő érdeklődése a hazai románság helyzete iránt, az odaítaiak vélt és valós irredentizmusa. Az egykori negyvennyolcas felkelő, majd Moldva fővárosában, Jászvásáron jogászprofesszor Alexandru Papiu-Ilarian 1860-ban emlékiratban szólította fel Alexandru Ioan Cuza fejedelmet, hogy elevenítse fel Vitéz Mihály politikáját. Az erdélyiek úgymond kizárólag a fejedelemségekre tekintenek, onnan várják a szabadulást. Ez a kapcsolat azonban kölcsönös, valójában egymásrautaltságról kell beszélni: „Erdély nélkül a Fejedelemségeknek sincs jövőjük, létük ingatag és kétséges. Csak az Erdéllyel való egyesülés veti meg Románia örökkévalóságának alapját.”²⁵ A román kormányoknak az első világháborúig természetesen nem volt reális lehetőségük a nagy terv végrehajtására, sőt az 1883-tól fennálló szövetségi kapcsolat miatt hangvételüket is mérsékelniük kellett Ausztria–Magyarország irányában, az egység gondolatot tehát a sajtó mellett a társadalmi egyesületek képviselték. Az 1866-ban alapított *Román Akadémiai Társaság* (1878-tól *Román Akadémia*) tagjai közé egyként kerültek a Kárpátok mindkét oldaláról – így Papiu-Ilarian (sőt néhányan a balkáni arománok közül is). Tekintélyes történész-tagja, B. P. Hașdeu már 1867-ben kijelentette: „a föld színén nem létezik

22 Bővebben: ÁBRAHÁM (2014): 62–65.

23 BERKI (2012): 198–199.

24 Lásd BÍRÓ (1941): főleg 43–52. Az idézet az 51. oldalon található. Újabb összefoglalás: POPOVICI (2008).

25 JANCÓSÓ (2004): 60., ill. NETEA–MARINESCU (1978): 14–15.

Moldva, Erdély és Havasalföld (mint elkülönült entitás), hanem csak egyetlen Románia van, egyetlen test, egyetlen lélek”.²⁶

Az 1868-ban, erdélyi kezdeményezésként alapított *Transilvania* társaság – első elnöke természetesen Papiu-Ilarian – az odaátról érkezett diákok és iparostanoncok segélyezésén túl a dualista rendszer és Erdély beolvasztása elleni tiltakozás jelképe, szervező ereje kívánt lenni. A magyarosító törvények miatt ezt már kevésnek találván 1882-ben, erdélyi diákok szervezésében megalakult a *Kárpátok (Carpați)* egyesület (eredetileg *Román Irredenta* néven), mely lapjával, beszédekkel, színházi előadásokkal, koncertekkel kívánta szítani az ellenállás szellemét, össz nemzeti ügynek tekintve a Kárpátokon túliak helyzetét. Mint az 1884-es programcikk leszögezte:

„a román nemzetiség [nemzet] csak akkor fejlődhet, jövője csak akkor lesz biztos, maga a román állam is csak akkor teremtheti meg teljes függetlenségét, ha a szabadság napja egyként ragyog minden románra, ha népünk egyik fele nem fog hanyatlani, nem taszítják egyre közelebb a végzetes szakadékhoz, miközben a másik fele halad előre. (...) Készüljünk a harcra (...), ültessük el minden szívben a teljes Egység gondolatát, amikor is a Kárpátok nem lánc, mely gúzsba köt, hanem mentőöv lesz a román nép számára.”²⁷

A szervezet hamarosan eljutott az odaíti fegyveres felkelés gondolatáig. 1885-ben, az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) alapítására válaszként kinyomtatott kiáltványában felszólított minden román:

„Bontsátok ki mindenütt a román irredentizmus zászlaját! A családban, az iskolában, a hadseregben hirdessétek az összes románok között való összetartást és a törekvések közösségét! Mondjátok meg a gyermekeknek, a családban, az iskolában, hogy hazánkat szét tépték a magyarok! Mondjátok meg a katonáknak, hogy a román föld igazi megerősítése csak Erdély elfoglalásával lesz bevégezetté. (...) Ne feledjük, hogy ideát csak felerészben vagyunk, s ha valaha keleten missziónk lehet, csak azért lehet, mert 12 milliónyian vagyunk.”²⁸

A vörös színben, százezer példányban nyomtatott kiáltványt széles körben terjesztették mind Romániában, mind Magyarország területén, ott a papok és tanítók mellett szerkesztőségeknek, az EMKE vezetőségének, de még Tisza Kálmánnak is megküldték.²⁹

A román kormány kénytelen volt ugyan a szerzőket kiutasítani, ám a Bukarestben élő Slavici sugalmazására az ottani egyetemi diákság elhatározta, hogy ligát fog szervezni a több országban élő románság nyelvi-kulturális egységének erősítésére. Első lépéseként 1891-ben, román, német, francia, angol és olasz nyelven memorandumot adott ki az erdélyi és magyarországi románság helyzetéről „a holnap Európája”, a nyugati egyetemi ifjúság mint lendő döntéshozó erő tájékoztatására – és természetesen befolyásolására.³⁰ Közben a berlini

26 NETEA–MARINESCU (1978): 20.

27 Uo., 28–29.

28 Idézi JANCÓS (2004): 104.

29 NETEA–MARINESCU (1978): 32–34.

30 Ismerteti JANCÓS (2004): 116–120. Az oktatásügyi sérelmeket tárgyaló részt közli: KEMÉNY (1952): 812–813.

Deutscher Schulverein és az EMKE mintájára, ténylegesen viszont a liberális párt irányításával Bukarestben meg is alakult a *Liga az Összrománság Kulturális Egységéért (Liga pentru Unitatea Culturală a tuturor Românilor)*.³¹ Politikai összefonódása és pénzeinek elsikkasztása miatt 1893-ban működése megbénult, ennek ellenére Moldován cikkeiben a *Tribuna* mellett végig a másik fő ellenfélként, az irredentizmus megtestesüléseként jelent meg.

Moldován lojalis, román nemzetiségű állampolgárként és egyetemi tanárként egészében és tételesen is elutasította a röpiratban foglaltakat. Az *Ungaria* megindításának fő oka éppen az lehetett, hogy legyen fóruma az ellenröpirat közlésére.³² Hangsúlyozza itt a maga és az általa szerkesztett orgánium függetlenségét:

„Egy román férfiú azt kérdezte tőlem: ki bízott meg avval, hogy az erdélyi románok nevében beszéljek? Senki. Én megbízásból nem írtam soha. (...) Én nem akarok juh lenni. Senkinek a kedvéért nem ugrom a vízbe, mert ő beleugrott. Azért gondolkodó lény az ember, hogy önmaga gondolkozzék. Aki a más fejével gondolkodik, az vágassa le a magát, mert mi szüksége van reá?”³³

Ezt lélektanilag el is fogadva le kell szögeznünk: az *Ungaria* a kormányzati körök egyetértésével, annak figyelmétől övezve és támogatásával jelent meg, mint azt az alábbi idézet is jelzi:

„Nagyméltóságú Ministerelnök Úr! Kegyelmes Uram! Belügyminister úr Ő Nagyméltóságának f. é. február 23-án 557. eln. sz. alatt Dr. Moldován Gergely kolozsvári egyetemi tanár által szerkesztett »Ungaria, Magyar-román Szemle« című folyóirat pártolása tárgyában leadott rendeletére mai napról jelen szám alatt azon jelentést tettem, hogy közvetlen szomorú tapasztalásból ismervén azon káros, sőt veszedelmes nagy befolyást, melyet a román túlzó lapok a nép érzelmeire és gondolkozás módjára gyakorolnak és hogy nemcsak a politikai irányt, de az állami, vármegyei, községi és társadalmi életnek mégoly apró eseményeit is túlzó nemzetiségi szempontból tárgyaló elferdített és hazug tudósításaik által mennyire képesek haza és nemzet ellenes irányban felizgatni és tüzelni már az egyszerű falusi népet is? másfelől pedig személyesen ismerve Dr. Moldován Gergelynek ennek elensúlyozására irányuló s a megérdemelt támogatásban nem mindig részesült hazafias törekvéseit: részemről a legnagyobb készséggel vagyok kész az általa kiadott folyóirat támogatása érdekében minden lehetőt megtenni.”³⁴

31 A Liga működésének összefoglalása: JANCÓS (2004): 120–130., 148., 201–205., 230–235, 276–280., 283–286.; POLÓNYI (1939); NETEA–MARINESCU (1978). A 20. század elején, nagyrészt a történész és vezető nemzetpolitikus, Nicolae Iorga tevékenysége nyomán regenerálódott, előadásaival, lapjával, kiadványaival a teljes nyelvterületen és az európai egyetemi, politikai központokban egyaránt népszerűsítette a román egység gondolatát, magát a végső lépés előkészítőjének tekintve. Mint 1911-es szabadegyetemi előadásán Iorga kimondta: „Előkészíti a talajt, és mikor ez megvan, akkor visszalép, és helyét átengedi a hadseregnek. Mikor e kérdésben határozhatni fog a román állam, akkor katonái át fogják lépni a határt. Amíg ez meg nem történik, addig az államnak hallgatnia kell.” Idézi: JANCÓS (2004): 285.

32 Grigoriu MOLDOVAN: Respuns la memoriul tinerilor români din București. *Ungaria*, 1891. október. 6–9.; november. 70–75.; december. 107–118.; 1892. január. 159–164. Párhuzamosan magyarul is megjelent: MOLDOVÁN (1891). A továbbiakban erre hivatkozom.

33 MOLDOVÁN (1891): 68–69.

34 1895. március 23. Sándor János Kis-Küküllő megyei főispán levele br. Bánffy Dezső miniszterelnökhöz egy kormánytámogatással megjelenő román néplap ügyében. Közli: KEMÉNY (1956): 333.

Személyét gr. Bethlen István 1907-ben emígy méltatta a parlamentben:

„[...] legyen szabad egy román férfiúra, (*Halljuk! Halljuk!*) aki a vezető román körök e működését szintén így ítéli meg, egy román férfiúra hivatkoznom, aki a 90-es években is hazafias álláspontot foglalt el ugyan, de soha nemzetiségét meg nem tagadta. Ez a férfiú Moldován Gergely kolozsvári tanár. (...) Moldován Gergelyt renegátnak szeretik mondani.

Ugron Gábor: Nagyon derék ember!

Gr. Bethlen István: De nagyon csodálatos, hogy az urak [a Román Nemzeti Párt képviselői – Á. B.] követelik a magyar államtól azt, hogy román férfiakat alkalmazzon és hivatalba tegyen, de akkor, ha ily román férfiú merészel magyar hivatalt elfoglalni...

Szatmári Mór: Akkor azt mondják, hogy renegát!

Gr. Bethlen István: [...] ha a hatalmat, amelyet az állam rendelkezésére bocsát, igénybe veszi és viszont elfogadja a magyar állameszmét is, és teljesíti becsületesen a kötelességeket, amelyek a magyar állameszmével szemben ráhárulnak, akkor az urak szeretik renegátnak mondani. (*Igaz! Úgy van!*) Mit ír Moldován Gergely? A következőket mondja: [Bethlen idéz itt Moldován *Magyarok, románok* c., 1894-ben kiadott, alább ismertetendő röpiratából]. T. ház! Én ezeket nem azért hoztam fel, mintha ezekkel bizonyítani akarnék, én csak fel akartam ezt hozni azért, mert ma is vannak a románok között mérsékelt irányú férfiak, olyan férfiak, akik nem azonosítják magukat az itt ülő képviselőtársaink [azaz a Román Nemzeti Párt képviselői – Á. B.] tendenciájával, nem azonosítják magukat azzal a politikával, amelyet ők képviselnek. De, sajnos, ezek a férfiak a vezérlő szerepről leszorultak, ők ma a román intelligencia körében vezető szerepet nem játszhatnak, és kevés kilátás van a jövőben is, hogy vezérszerepet játszhassanak. Azóta azonban, amióta Moldován ezeket írta, a helyzet nemcsak hogy nem javult, hanem rosszabb lett, különösen a román királyság tényleges résztvétele mellett az irredentista eszme a román intéző körökben mind erősebben terjedt el, úgy hogy ma azt mondhatjuk, hogy e tekintetben különbség a románok között alig van.”³⁵

Maga Iuliu Maniu, a Román Nemzeti Párt képviselője, 1908. május 11-i felszólalásában ugyancsak rámutatott Moldován újságja (immár az 1907 óta megjelenő *Ungaria* napilap) kormánykötődéseire:

„Miután csak a Lumina, amely a függetlenségi párt politikáját folytatja, továbbá Burdia úr lapja, mely az alkotmánypárt politikáját támogatja, és a Hungária, amely a mindenkori kormány politikáját folytatja, (...) miután kizárólag ezek a lapok azok, amelyek ügyészi üldözésben nem részesülnek, ez igenis azt bizonyítja, hogy önök csak azokat a román lapokat nem üldözik, amelyek az önök politikáját nem támadják, hanem azt támogatják.”³⁶

A programcikk meghatározza anyanyelv és állampolgárság viszonyát, melyhez Moldován magát mindig is tartani fogja.

35 *Képviselőházi Napló*, 1906–1910, VIII. k., 150–151.

36 Uo., 151.

„Románként Magyarországon élünk, a magyar nemzet által megalkotott államban, olyan államban, mely ezer éve a magyarok birtokában van. Ezer éve vannak magyar intézményei, törvényei, berendezkedése, magyar volt mindig. (...) Románként kötelességünk fenntartani őseink román természetét, édes nyelvét, ősi szokásainkat, hagyományainkat, dolgozni a román nép jólétéért, haladásáért, kultúrájáért. A magyar állam polgáraiként szeretnünk kell a hazát, az alkotmányosság talaján kell állnunk, tisztelnünk kell az állam törvényeit, intézményeit, dolgoznunk kell az ország virágzásáért, megerősödéséért, jólétéért, szolgálunk kell a magyar állam törekvéseit, a korona hű alattvalóinak kell lennünk, szeretetben kell élnünk, testvéri érzelmekkel kell viseltetnünk az állam más népei iránt.”³⁷

Sajnálattal állapítja meg, hogy a valóság mást mutat: „A *román* [rumân] és a *hazafi* [patriot] nem rokonértelmű szó, hanem ellentétes fogalom. Nálunk, a mi sajtónkban a *patriotic*, *patriot* megnevezés szitokszóvá, gúnyos kifejezéssé vált; a hazafi az renegát, az nem román.”³⁸ Moldován rámutat, hogy a románok gyűlölettel viseltetnek, háborút vívnak a magyarok ellen, szemüket, fülüket lezárják minden előtt, ami magyar, pedig kötelességeik szerinte más irányúak: békekészenben élni, együttműködni, megnyitni magukat a magyar kultúra előtt. Félniük nem kell a következményektől, hiszen anyanyelvük jogai, használata biztosított az iskolákban, a templomokban, a társadalomban. Senki nem mondja a románoknak: „Ember, hagyd el nyelvedet, hitedet, és borulj le idegen bálványok előtt!”³⁹ A románok eddig a németekkel, az oroszokkal, a görögökkel, a szerbekkel tartottak, akik mind a markukban tartották őket, ideje már a magyarok felé közeledni, mert ők azok, akik soha nem csalták meg a románságot. Ezt a közeledést fogja Moldován ígérete szerint szolgálni a folyóirat. „Őszinte szövetségben a magyar nemzettel erős, gazdag lesz a román; a társadalmi-politikai háborúskodásnak csak egy kárvallottja lesz: a román.”⁴⁰

A békekészes szándékkal nem, de a hanggal eléggé ellentétes az *Ungaria* közéleti cikkeinek tónusa (egyébként az egyes számok anyagának nagy részét konkrét történelmi, filológiai, folklorisztikai írások teszik ki, céljuk az objektív ismeretterjesztés). Igaz ez az említett romániai memorandumra írott válaszára is: harag, szenvedélyes elutasítás és szarkazmus váltja itt egymást, utóbbit példázzák a bukaresti diákokhoz intézett szavai:

„Mi, magyarországi románok, szerfelett tudunk örvideni annak, hogy függetlenségtek, állami önállóságotok alig tizenharmadik esztendőjében⁴¹ már annyira megerősödtek, közigazgatástokat, igazság-, tan-, had-, ipar- és kereskedelmi ügyeiteket annyira rendezték, társadalmi problémáitokat annyira megoldottátok, nyelveteket, irodalmotokat annyira gazdagítottátok, viszonyaitokat idegen államokkal annyira rendezték; szóval ti otthon minden téren annyira kemény lábon álltok, hogy rátok nézve nem maradt más hátra, mint beleelegydeni egy veletek szomszédos, rátok nézve idegen, de barátságos nagy állam belügyeibe, annak egyes belügyi kérdéseit tisztázni akarván. És ezen örömind annál nagyobb, mert mint látstok, ti testvéreinket már boldogoknak tudjátok Bes[s]zarábiában, Bukovinában, Macedóniában, Epirusban stb.; hogy már rájöttetek arra, miszerint az orosz, osztrák, görög és török uralom

37 Grigoriu MOLDOVAN: Dătorințele noastre. *Ungaria*, 1891. október. 1. (A román nyelvű szövegeket magam fordítottam magyar nyelvre – Á. B.)

38 Uo., 2.

39 Uo.

40 Uo., 2–3.

41 Románia az 1878-as Berliini Szerződés keretében vált ki az Oszmán Birodalomból, lett független állam. – Á. B.

egyenként vetélkedik a román aspirációk támogatásában, egyedül a magyar uralom az, mely a román elemet végpusztulással fenyegeti.⁴²

Persze Moldován mindjárt visszaveszi szigorú, „tanáros” hangját, kétségbevonva a bukarestiek mint külföldiek és mint éretlen fiatalok jogát a magyarországi viszonyok bírálataira. De nem csak őket kívánja helyre tenni, hanem, mint írja, tudja meg a világban,

„hogy ti a mások rendezett szénája forgatásához fogtok, mikor otthon igen sok rendeznivalótok volna, s hogy ti keleten a magatok iránti kötelességgel sem vagytok egészen tisztában, nemhogy az európai érdekeknek kellően szolgálni s a békeidőnek rendkívül hasznosságát felfogni tudnátok. Így ki lesz derítve s a világ megtudja, hogy tizenhárom éves függetlenség után, huszonöt éves alkotmánnyal,⁴³ még fejletlen intézményekkel, éppen kezdetleges kultúráttal nincs jogotokban megbírálni minket, akik ezeréves alkotmánnyal bírunk, és akik sok meg sok század óta állunk a magyarok oldalán az európai civilizáció, a szabad eszmék és alkotmányosság szolgálatában.”⁴⁴

Az ottani fiatalokat azonban inkább meggondolatlan és félrevezetett személyeknek tekintti, haragja valójában a Romániába áttelepült véleményformáló erdélyi románokra irányul: „rosszakaratú egyénektől veszítetek információitokat. Ezen egyének innen gyűlölettel szívükben távoztak el; gyűlölettel saját véreikkel szemben. Ezért gyalázza a memorandum román papságunkat is kímélet nélkül.”⁴⁵

A négyrészes sorozat rámutat a dákoromán kontinuitás téves eszméje által gúzsba kötött romániai tudományosság hamisságára, arra, hogy a kérkedés a római származással hiteltelen, mert a fejedelemségek görög és szláv szellemi rabságban éltek, a román nyelvet és a latinitás, a Rómához tartozás eszméjét éppen az úgymond elnyomó magyarok biztosították – a Fejedelemség szerepe a román liturgia bevezetésében, könyvnyomtatás, iskolaalapítás, majd a következő hatalom korában a görögkatolikus unió. Rámutat, hogy az elnyomó magyarok 1848-ban úgymond önzetlenül tulajdonossá tették a román parasztot, míg Romániában a felszabadítás tizenhat évvel később történt, s az is kifizettette a paraszttal a kapott földet. Negyvennyolc kapcsán élesen elítéli, hogy a románok szembefordultak a forradalommal, és leszögezi, hogy segédkezésük jutalmaként ismét szolgásba süllyedtek. Rámutat, hogy éppen a Kárpátokon innen tudtak a románok iskolákat, egyesületeket, újságokat alapítani, anyanyelvüket fejleszteni. Bajaikat elzárkózó magatartásuknak köszönhetik, főleg a politikai passzivitásnak:

„Átok és ezerszer átok mi reánk, hogy mi 1869-ben a magyartól ismét elváltunk⁴⁶, s neki engedtük át az állam organizációjának dicsőséges munkáját. Most a magyar nélkülünk is államot teremtett, erőset, dicsót! És mit csináltunk mi ezen dicsőséges munka közben? Békó gyanánt szolgáltunk, telekiabáltuk a világot, hogy minket itt gyilkolnak, pedig a bajunk az volt, hogy mi magunkat gyilkoltuk meg.”⁴⁷

42 MOLDOVÁN (1891): 8–9.

43 Romániának 1866 óta volt alkotmánya. – Á. B.

44 MOLDOVÁN (1891): 10.

45 Uo. 11.

46 A szerdahelyi értekezlet kimondta, hogy a Román Nemzeti Párt nem vesz részt a választáson, amihez 1905-ig tartotta magát. – Á. B.

47 MOLDOVÁN (1891): 57–58.

Az *Ungaria* első számaiban jelen van tehát már a két fő ellenség: az odaát intrikáló erdélyiek és az általuk illetve a professzorok által manipulált ottani diákság. Mindegyik polemikus cikket zárhatták volna az alábbi mondatok: „Románia hagyjon minket békén, hogy megoldhassuk ügyeinket a magyarokkal. Amíg Románia velünk foglalkozik, mégpedig rendezavaró, elvakult, még a komoly románokkal szemben is gyűlölködő elemek segítségével, addig a magyarok nem fognak szóba állni velünk.”⁴⁸

Moldován az egyetlen számból sem hiányzó polemikus gondolatokat két évvel később újabb átfogó vitairatba foglalta,⁴⁹ rámutatva a román állam fogyatékoságaira, az onnan érkező kritika hiteltelenségére. A tömör diagnózis:

„A román államot nagy veszély fenyegeti. Örvény előtt áll, amely őt elnyeléssel fenyegeti. Társadalma forrong, és többé nem foglalkozik a saját sebeinek gyógyításával; sajtója dühöng, és többé nem tárgyalja az ország belügyeit; a tudomány és irodalom parlagon hever, hivatott férfiai a górcsővek és a tudományos búvárlatok mellőzésével politikai szélkakasok lettek; succrescentia [növekedés] nincs, az ifjúság a politikai szélhámosság terjesztésén fáradozik; ipara, kereskedelme pang, földművelése előre nem halad; egy gondolat öl meg minden igyekezetet, erőt: a magyar nemzet rágalmozása benn és künn, s az állítólagos elnyomott magyarországi románság felszabadítása.”⁵⁰

A röpirat összefoglalta a Nagyrománia megteremtését célzó törekvéseket, a Kultúrliga rombolónak, demagógnak és korruptnak tekintett működését, hogy megfogalmazhassa:

„Kétségtelen és igaz, hogy a román elem a magyar állam területén szabadabb, függetlenebb, vagyonosabb és míveltebb, mint bármely országban, s mi erre a nagy szabadságra féltékenyek vagyunk! Mi a román elem jövőjét biztosítva csak a magyar államban látjuk; a történelemmel kezünkben bebizonyíthatjuk, hogy Románia mindig a külbefolyások alatt nyögött, feladván sokszor nyelvét és nemzetiségét is, – mi nem bízhatunk Romániában, sem barátaiban; nem experimentálhatunk nemzetiségi lételünkkel, és nem űzhetünk kalandos politikát, azért feltétlen hívei vagyunk a magyar államnak és szabad intézményeinek. Nem adjuk magunkat a Liga kezére, hogy az minket a pánszlávismusnak kiszolgáltasson. A romanismus meleg fészke a kis Erdély volt, mi ezt a romanismust megőriztük a román fejedelemségekkel szemben, s nem adjuk fel azt most, mikor minket senki sem bánt, senki sem nem üldöz, csak a Liga.”⁵¹

Moldován kíméletlenül leszámol az odaátiakkal és a hazai *féktelen passiv*, azaz nemzeti párti politikával illetve annak áttelepült exponenseivel.⁵² Az eddigiek alapján viszont meglepően éles hangon a magyar oldal bírálatával zárja a cikksorozatot, jelenti be következő megnyilatkozását:

48 Grigoriu MOLDOVAN: Noi și Rumânia. *Ungaria*, 1891. november. 59.

49 Grigoriu MOLDOVAN: Amezeli politice. *Ungaria*, 1893. szeptember. 478–485.; október. 8–16.; november. 69–74.; december. 111–118. A továbbiakban a magyar nyelvű változatra hivatkozom.

50 MOLDOVÁN (1893): 3.

51 Uo., 36–37.

52 Egész aktív életében így járt el, legmarkánsabban említett 1918-as tanulmányában, ahol értéktelennek tekinti a szerinte valótlanúságokra épülő odaáti szellemi életet – „a romániai katedrák összelopkodott minden filozófiáját”, „a csiripelő poéták minden nyavalygásait” és természetesen „a római leszámazási elmélet minden hazugságait”. MOLDOVÁN (1918): 465.

„A baj tehát sokkal nagyobb, mint a minőnek első tekintetre látszik. A bajt eltávolítani kötelesség, kicsinyelni, elhanyagolni bűn. E baj olyan, mint az a bizonyos fekélyes betegség, mely gyógyítás nélkül tovább és tovább terjed, amíg nem öl. Egyidőben könnyű lett volna a bajt megfajítani, ma már nehezebb. Régebb egypár szájasabb legényt kellett volna az útból eltávolítani, ma már ez az eljárás a bajt csak nagyobbá teheti. A kormánynak e tekintetben szigorú kötelességei vannak, hasonlóképpen a törvényhozásnak, de magának a magyar társadalomnak is. Minden tényezőnek egy szigorúan megállapított program szerint kell haladni, hogy a magyar állam e rákfekélye meggyógyíttassék. A magyar kormánynak nem volt nemzetiségi politikája, kapkodásaival időnként a helyzeten csak rontott. A nemzeti állam felépítésének munkájában nem tanulmányozta az anyagot, amelyből az államot fel akarta építeni. A nem illeszkedő elemek sajátságait nem vette figyelembe.

Mi legközelebről rá fogunk mutatni a sérelmekre, amelyek tényleg fennforognak, s amelyeket eltávolítani kötelesség. Amint kérelhetlen szigorral ostromoztuk a román nép többségének hibáit és szédeléseit, akként kíméletlenül rá fogunk mutatni a magyar kormányzat és társadalom tévedéseire, mulasztásaira a nemzetiségekkel szemben. Megtesszük a kibontakozásra vezető javaslatainkat is.

A román nép ragaszkodik magyar hazájához, szereti a békét. Panasz nélkül fizeti adóját, és szolgáltatja ki gyermekét katonának. A lázítók kezéből ki kell venni a fegyvert, amellyel a nép nyugalma háborgatják. A halat ki kell tenni a szárazra, ha nem akarjuk, hogy ússzék. A román nép komoly elemei szívesen fognak kezet nyújtani a magyar államhatalomnak, hogy a baj korlátoltassék, az agitátorok elszigeteltessenek, a külbefolyás megsemmisíttessék. Ha nem lesznek segítségére, akkor a magyar nemzetnek joga lesz haladni a saját útjain!”⁵³

Az ígért számvetés – pontosabban első, a románság alapállását értékelő-bíráló része – valóban megjelent az *Ungaria* hasábjain.⁵⁴ Moldován az elején rögzíti a maga független és minden személyes érdektől ment álláspontját:

„Az ügy a legnagyobb őszinteséget követeli. Ezzel az őszinteséggel tartozom az ügynek, a hazának, amelynek érdekei előttem szentek, s amelynek boldogságát többre becsülöm az emberek mulékony szimpátiáinál. Volt bátorságom a román politika szédeléseit kíméletlenül ostromozni, az enyéimnek gyűlöletét magam ellen felhívni – nem bántam meg. Megmutatom most az érem másik oldalát. A jó barátoknak szigorú és kellemetlen kötelességei vannak. Nem jó barát az, aki folyton szépeleg, gyengeségeinket legyezi, és hibáinkra szemet huny. A magyar közvélemény ne értsen félre; ha félreért, félreállok, álljanak elő mások: lelkem mélyéből fogok örvedeni, ha gyógyítási munkájuknak eredménye lesz.”⁵⁵

Ennek megfelelően objektíven, szinte zavaró azonosulással, többes számban fogalmazva értékeli a románság alapállását.

„Kijelentem: mi románok nem szeretjük és nem szerettük a magyart! Oly reális valóság ez, amit sem elmagyarázni, sem elpalástolni nem lehet. Vajon a jövőben szeretni fogjuk-e?

53 MOLDOVÁN (1893): 65–66.

54 Grigoriu MOLDOVAN: Ungurii, Româniî. (Critica cauzei de naționalitate). *Ungaria*, 1894. január. 129–142.

55 MOLDOVÁN (1894): 4.

Minden attól függ, lesz-e szüksége a magyarnak a mi szeretetünkre; igyekezni fog-e azt megnyerni s a maga számára állandóan meg is tartani. Eddig nem volt s talán ma sincs; a jövő az isten kezében van!

A mi füleinkben ez a szó *ungur* sajátosan hangzik. Jelentése: nem véred, nem vallásod, nem jóakaród; ellentéted erkölcsben, hitben, gondolkozásban; olyan valami, aminek szelleméből semmit sem szabad átvenni, amellyel vegyülni vérfertőzés, bűn. Az *ungur* szóból a román fül kiérezte a fenyegetést, a bajt; annak hallatára szívébe nyilallt az átélt szenvedés. Sok századnak a szenvedése, keserősége és fájdalma összefoly ebbe a szóba. 1848-ig a jobbágyrendszernek összes kínszenvedéseit az *ungur* számlájára írtuk fel. A szenvedés majdnem ezer esztendőn át tartott; lehet képzelni, mily hosszú lehet a számla, mennyi sok minden lehet felírva, mennyi könny áztathatta a papírt! Mit tudtuk mi, hogy a jobbágyrendszer nem magyar találmány? Európai látkörünk nem volt. Minket csak a mi szenvedésünk érdekelt, mi csak a mi földesurainkat láttuk év év után, század század után.

Az elvadított állat ahhoz, aki őt elvadította, még akkor sem közeledik szeretettel, amikor kenyérral kínálja meg. Hiában szabadított fel minket 1848-ban a magyar. Nem hittük, hogy új nép álljon előttünk, új eszmékkel, új rendszerrel, egészen új világgal; hogy a szabadság igaz fáklyáját lobogtassa előttünk. Nem hittük, bár leolvastuk a magyarok zászlóiról a »szabadság, egyenlőség, testvériség« eszméit, hogy mi valóban egyenlőkké legyünk urainkkal; testvérei legyünk azoknak, akik tegnap barázdáinkban szolgálóként dolgoztattak. (...) Nem néztük a földesúr nemzetiségét; voltak nekünk román, szász, német, tót, székely etc. földesuraink is, mi összes szenvedéseinket az *ungur* számlájára írtuk fel, mert a nemesség magyar volt, a földesurak kiváltságaikat magyar kézből nyerték. Vallásunk tűrt volt, templomaink fabódék, papjaink földet túró jobbágyok, a földesurak játékszerei. Aki közülünk szerencsés volt különösebb tehetségeinél vagy más körülményeknél fogva kiemelkedni, szégyellte a rokonságot tovább fűzni egy bocskoros néppel, amely szolgálta volt – elhagyott, beleolvadt abba az osztályba, amelynek tagjai magukat magasabb rendű lényeknek tartották. Ha már a magasabb rendű lényeknek tartott földesurak erkölcssei a kényelemben, a jólétben elkorcsosodtak, elfajultak, miképpen lehettünk volna mi szentek? Mi alsóbb rendű tökéletlen lények, akik szaporodtunk, mint a barom, a jobbágyrendszer ígája alatt hogy tudtunk volna megnemesedni, erkölcsünkben megtisztulni, ha a földesúr az ő nemessége mellett elromlott, elvadult? Vérből és húsból voltunk megalkotva mi is, erkölcsünk elfajultak, bosszúálló fine minte-k⁵⁶ lettünk, élvezet volt a bosszú fegyveréhez nyúlni azok ellen, akik parancsolóink voltak, és nem bántak velünk szeretettel.⁵⁷

Eljött tehát a bosszú pillanata, Moldován szerint valójában vak eszközöként a magyarok el-lenségeinek:

„Mi 1848-ban születünk újjá, örökre kár, hogy születésünkkel megöltük az édesanyát, a hazát. Keresztvíz alá idegen kezek tartottak; mostoha kezekre jutottunk; nevelésünkben nagy szerepet játszott a rosszindulat; első gagyogásunk káromlás volt az édesanya, a magyar haza emléke ellen. (...) Minket a németek a magyarok elleni gyűlöletben neveltek;

56 Megállj csak! – Á. B.

57 MOLDOVÁN (1894): 5–8.

megtanítottak arra, hogy a magyar állam konstitúciója rongy papír, amelynek semmi értéke sincs. Öröklött hajlamainkat: gyűlölni a magyart, gondos kézzel ápolták. A haza alkotmánya, múltja iránti szeretet utolsó gyökereit is kitepték szívünkéből; kiirtottak abból minden melegebb érzést, és szabad fejlődést biztosítottak a magyar állam elleni gyűlöletnek. Hajlamaink fejlődésének, ápolásának kedvezett idő és körülmény. Kedvezett a rendszer, mely a magyar állam megsemmisítésére tört; kedvezett maga a magyar is gyűlöletével és megvetésével velünk szemben, akik felperzseltük városait, és segítettünk az abszolutisztikus rendszernek a magyar alkotmány megsemmisítésében.”⁵⁸

A románokat tehát Bécs nevelte és vonzza máig – szögezi le a szerző –, Bécs a Főváros:

„1867-ben mindennek meg kellett volna változnia. Nem a mi hibánk, hogy a magyar állam nem lett független, s hogy az udvartartás és hadsereg a nemzetiségek útját biztosították, nyitva hagyták Bécs felé. Előttünk Bécs állandóan hatalomnak maradt, Budapest pedig egy adminisztrációs központ, ahová kéréseinket a posta igen olcsón viszi el. Nem láttuk a magyar királyi udvartartás fényét, a magyar udvari méltóságok pompáját, a külföldi követek összeköttetését; minket nem vonzottak és nekünk nem imponáltak a miniszteri kettős fogatok, mert meséinkből a királyok környezetéről egész más fogalmakkal bírtunk.”⁵⁹

Nagyobb baj szerinte, hogy a magyarság számára ez nem jelentett és nem jelent problémát:

„Senki sem bajlódott azzal az útiránnyal, a melyet vettünk. Nem vizsgálta meg senki, miféle kezekre, miféle befolyás alá jutottunk, miféle elemek fejlődtek ki közülünk. Ki bajlódott volna a mérsékelt elemek dédelgetésével, ezek támogatásával, újabbak megnyerésével? Örvendettek, hogy nem látnak oláhokat.”⁶⁰

Nem mulasztja el megjegyezni, hogy ő maga sem kapja meg a szükséges támogatást (ami az eddig elmondottak alapján nehezen tartható):

„Engem senki sem vádolhat mulasztással. De mit tehet egy ezerek ellen? A milliók agyát uraló rögeszmét egy ember nem fogja megsemmisíteni, de azért milliók ellenvéleményével szemben is igazsága lehet. Ki bajlódott az én küzdelmemmel, és ki támogatott abban a harcban, amelyben ezer közül kilencszázkilencvenkilenc elkedvetlenedik, félrevonul, el-esik? Senki sem gondolt arra: megállj, hisz ez az ember a legsötétebb Afrikában missziót teljesít, adjuk meg neki mindazokat az eszközöket, amelyek a harc sikerét biztosíthatják, hadd lássa az ellenfél, hogy háta megett egy ország közvéleménye áll. Összedugott kézzel nézték az oláhok ezen marakodását, fontosságot a harcnak nem tulajdonítottak. Pedig a harc kemény és kétségbeejtő volt; a román állam egész sajtója, apraja-nagyja összeszorított ököllel tört nekem; enyéim itthon az utolsó zugban ellenem fegyverkeztek, nem azért, hogy elveim, gondolkozásom és harcom jelentéktelen lett volna, mert akkor agyonöltek volna a hallgatással, hanem mert érezték, hogy ennek az embernek magyar állampolgári

58 Uo., 8–9.

59 Uo., 10–11.

60 Uo., 13.

szempontból igazsága van, s ez az igazság, ha lábra kap, az emelkedő épületet romba döntheti. Ha lelkem mélyéből nem lettem volna meggyőződve elveim, eljárásom igazságáról, ha ezt a meggyőződést alárendeltem volna annak a közönynek, amellyel találkoztam azoknál, akiktől bátorságot és erőt kellett volna kölcsönöznöm; ha a kormányzati hibáknak, tévedéseknek, társadalmi súrlódásoknak, kicsinylésnek, gúnynak és lenézésnek alárendeltem volna hazaszeretetemet, nem lett volna erőm szembeszállani a népem által vallott politikával, elszenvedni enyéim gúnyját, veszedelmes fenyegetéseit [...]”⁶¹

A felelősség részbeni áthárítása ellenére Moldován most sem rejti véka alá a románság – természetesen az elit – hibáit és tévútjait, mindenekelőtt: összejátszás a romániai politikával az Erdély meghódítását célzó tervekben, s mindennek álcájaként Erdély autonómiájának követelése. Mindeközben bevett gyakorlat a Magyarország iránt lojális személyek kiközösítése: „[...] jaj annak, aki közülünk magyar szempontból hazafiasnak állítja magát! A *patriotic* szó jelentése nálunk megvetés, gyalázatos. Mi hetedíziglen megbüntetjük sorainkban a *magyar* hazafiakat, és a magyar államhatalom nem tudja őket bosszúnkkal szemben megvédelmezni.”⁶²

Moldován rámutat a románság láthatólag sikeres, őáltala viszont mélyen elítélt izolációs stratégiájára:

„Egész berendezkedésünk arra való, hogy minden magyar befolyást kiszorítsunk. Szegényesen, de jól élünk. Urai vagyunk mi magunknak. Teremtettünk nyelvet, amelyből kiküszöböltünk minden magyar szót. (...) Megteremtettük a román történelmet, és mindnyáján megesküszünk arra, hogy az úgy igaz, ahogy mi képzeljük, írjuk és tanítjuk. Nálunk a tudományban nincs véleménykülönbség, csak közhit. (...) Jaj annak, aki annyira tudós, hogy már nem hisz, mert mintha nem hinné az Isten lételét. Tudósaink egész hivatása abból áll, e hitben megerősíteni mindenkit, és ostorozni azokat, akik kételyt akarnak támasztani. E hit szerint a föld a miénk, a Tráján utódaié. Egész irodalmunkat szigorúan elkerteltük a magyarétól; nagyon örködünk, nehogy abba csak szó is tétessék a magyar fénylő csillagokról; – nekünk ne világítson senki, ha magyar. Ránk nézve nincsenek magasabb általános értékű emberi igazságok. (...) A magyar képviselőház remek szónoklatai meg nem győznek, azok ránk nézve üres ostobaságok; a magyar költők remekei fűzfapoétai termékek, az egész magyar kultúra minket nem érint. Szenteket teremtettünk, hősokeket. A mi szenteink és hőseink Hóra és Kloska, a magyarok hóhérai. Ott díszleg képük házaik falán a Lukács és dr. Rác képei mellett, akik a magyar alkotmány esküdt ellenségeiként dolgoznak. Van nemzeti komiténk, mely politikánknak irányt ad; az ország külön választókerületeinkkel van behálózva. Van népnevelési társaságunk, mely kulturális mozgalmainkat kíséri figyelemmel. Van sajtónk, mely tisztán nekünk szolgál; egyházunk, mely tisztán a miénk; vannak pénzüzeteteink, amelyek csak a mi befolyásunk alatt állanak; iskoláink a mi eszméink talaját művelik. Tőlünk függ pap, tanító, ügyvéd, püspök és mindenki más; senki sem független velünk szemben. Ha egy-egy kiválik, ott marad a testvére, a nővére, apja, anyja, és mi mindezeket megfojtjuk az áruló hibáiért. Egyházi és világi alapítványainkat csak az élvezheti, aki egészen a miénk. Miénk a társa-

61 Uo., 15–16.

62 Uo., 25.

dalom, a sajtó, az egyház, a pénz és a föld; ifjúságunknak eszét és karát mi mozgatjuk, sem erre, sem azokra nincs a magyarnak semmi hatalma, befolyása.”⁶³

Politikai lojalitása ugyanakkor nem akadályozta abban, hogy szóvá tegye a magyarság korlátozottságát, mulasztásait és bűneit. Kezdi az általános megvetés ostorozásával:

„Ez a szó: *oláh*, az erdélyi magyar előtt azt jelenti: szolgál, jobbágy, hitvány, neveletlen, a parasztságnak netovábbja, olyan valami, amit komolyan számba venni vagy akinek fájdalma iránt érdeklődni, merőben felesleges. »Paraszt, mint egy oláh«, »neveletlen, mint egy oláh«, »úgy jár, mint egy oláh« kifejezések azt jelentik, hogy Erdélyben minden durvaságnak a mintaképét az oláhban keresték és vélték feltalálni. A *vackor*, *medvebocs*, *móc*, *hóra*, *akasztófavirág*, *szőrös nyelví*-féle jelzők közönséges szólások, még jelenben is. A Tripartitum kifejezése: »az oláh nem nézván nemének alacsony voltát«, be volt vésve a porondban játszó utolsó magyar gyermek szívébe; az *oláh móré dohánycóré*-féle inzultusokat el kellett tűrni az elmenő oláhnak az utca gyermekcseregétől.

A magyar gyermek anyjának emléjéből szívta a megvetést a *nemtelen* oláh iránt, aki alacsony származása miatt másra, mint a szolgálai munkákra alkalmazható nem volt. Ha az útszélén valamely hullára akadtak és oláhé volt: »csak egy oláh!« megjegyzéssel, megnyugodva haladtak tovább az emberek, mintha az oláhnak az lett volna a rendeltetése, hogy az útszélén pusztuljon el. Oláhnak lenni annyi volt, mint nemtelennek, jobbágynek lenni; az osztályról a megvetés átment a fajra, mintha maga a faj lett volna nemtelen és tisztán jobbágyi szolgálmányokra predesztinálva. A megvetés elsősorban a nemtelen szolganépnek szólt, amely jobbára jobbágy volt, ami nemesi szempontból az emberben helyrehozhatatlan és semmi által ki nem pótolható fogyatkozás vala. Nemcsak a magyar, hanem a szász, de sőt maga a román nemes is ezen a szemüvegen át nézte az oláht.”⁶⁴

Majd következik nyolcvan oldalon Erdély szerinte tarthatatlan politikai, társadalmi viszonyainak áttekintése, benne a magyar–román együttélés – vagy inkább annak hiánya. Megjelenik itt a román jobbágyok sok százados elnyomása, és hogy most is jobbágyként kezelik a hivatalokban, az iskolák működése elégtelen, csak arra jók, hogy irredentákat neveljenek, a magyar sajtó románellenes, szükségtelen perek zajlanak az értelmiség ellen (a Memorandum-per is fölösleges volt), a minisztériumokban pedig egyetlen román sem található. A nemzetiségi kérdést, a különböző *faji érdekeket* tehát ezidáig „a vármegyeház és a budavári miniszterelnöki palota ablakából keresték, de nem fedezték fel sehol. A vármegyeházat ma már maholnap romba dönthetik; a miniszteri ablak előtt pedig akkora oszloppá fejlődtek ki, hogy a miniszterelnöknek elveszik a kilátását.”⁶⁵

A megoldás szerinte nem halogatható, és egyértelmű, hogy kire nehezedik a felelősség:

„A magyaré a feladat az államban a rendet fenntartani; az ő kötelessége előljárni; övé a jog, a történeti múlt. Ezt elvitatni nem lehet. Közöttünk csak a magyar bír fölénnyel, kultúra, vagyon, hazafiság tekintetében felettünk áll – joga van a vezérszerepet vinni, de csak úgy,

63 Uo., 26–28.

64 Uo., 32–33.

65 Uo., 115.

hogy mi azzal megelégedjünk, s hogy mi belenyugodván a bölcs vezetésbe, szintén közremunkáljunk a haza boldogításán.”⁶⁶

Egyszerre kell dolgozni kint és bent. A közös diplomáciának rá kell szorítania Romániát, hogy hagyjon fel aknamunkájával, de ez kevés – az arisztokrácia, a tudományos élet stb. dolgozzon a baráti viszony kialakításán.⁶⁷ Bent: egyrészt el kell távolítani a destruktív, államellenes szellem képviselőit, másrészt biztosítani kell mindazt, ami „a nemzetállam érdekeinek megsértése nélkül” a nemzetiségeknek megadható: a nemzetiségi és a választási törvény felülvizsgálata, pontos, igazságos közigazgatás, „szeretetteljes nevelés és oktatás”, a román iskolák és egyházak hathatósabb támogatása, a románság gazdasági, főként ipari helyzetének javítása, a román intelligencia állami foglalkoztatása, s általában „tanúsítása annak, hogy a néppel mint románnal is foglalkozni kell”.⁶⁸ Tiszteletreméltó álláspont, de megmarad az általánosságok szintjén. Moldován valószínűleg maga is érezte, hogy a román kérdés a fennálló közjogi és társadalmi viszonyok között, azok felborítása nélkül nem volt megoldható.

Kétségei, egyben az eljövendő végzet sejtetésével zárul a röpirat:

„A magyarnak nagy önmegtagadásába kerülhet a gyógyszer, lesz-e ereje hozzá? Nem tudom. Egyet azonban tudok, hogy Erdélyben a jelenlegi szellem és állapotok fenntartása, ha ma még nem, de holnap vagy azután katasztrófára vezet.

Amitől isten a magyar és a román elemet óvja meg!”⁶⁹

Nem óvta meg, ezért a pályája végét taposó, nyugdíj előtt álló Moldován még egyszer úgy érezte, hogy kulcsszerepet kell játszania. Az 1918. november 26-i minisztertanácsi ülés 21. napirendi pontjaként

„Jászi Oszkár miniszter úr bejelenti, hogy az erdélyi magyar nemzeti tanács megbízásából felkereste Janovich Jenő, és közölte, hogy Moldován Vasul (!) erdélyi román lapot akar 20.000 példányban indítani. Ehhez papírt és anyagi támogatást kér. Lapjában a független erdélyi köztársaság mellett akarna agitálni. Ugyanekkor egy progressív magyar lap agítalna egy olyan megoldás mellett, mely kevesebbet jelentene, mint a kormány legutóbbi ajánlata. Ebből kialakulna szerintük egy középút, amitől nagy hatást remélnek. A hat hónapos kampanyra számítva körülbelül 1 ½ millió korona kellene. Az összeg időnként részletekben volna szükség szerint kiutalandó.

A minisztertanács Jászi Oszkár miniszter úr előterjesztése alapján a tervet egyhangúlag elveti, ellenben elhatározza a népjóléti miniszter úr indítványára, hogy nagyszabású röpiratpropagandát indít, amelyben a románok elé fogja tárni azt a helyzetet, hogy helyesebb a földet osztó magyar köztársasághoz csatlakozni, mint a bojárok uralmát jelentő román királysághoz.”⁷⁰

66 Uo., 117–118.

67 Uo., 118–121.

68 Uo., 121–123.

69 Uo., 124.

70 [www.elevar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=405b8a3f-cbb-4164-a822-f8843fdb64ea](http://www.elevar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=405b8a3f-cbb-4164-a822-f8843fdb64ea;);
www.elevar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=35eae2c9-f9d6-4ad6-957a-3e1cc4a9f921

*

Moldován szolgálataira tehát az őszirózsás Magyarország nem tartott igényt, mint ahogy jelzései a dualizmus alatt sem találtak meghallgatásra. Publicisztikája – tudományos munkásságától eltérően – szükségszerűen elszigetelt jelenség maradt, a magyar–román viszony javításához nem járulhatott hozzá.

Források és irodalom

ÁBRAHÁM (2014) = ÁBRAHÁM Barna: Szlovák sajtó és nemzetépítés a dualizmus korában. In: PAÁL Vince (szerk.): *A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867–1945*. Budapest, MTA BTK, 2014. 62–65.

ÁBRAHÁM (2018) = ÁBRAHÁM Barna: A románok és a magyar nemzetállam-építés. In: CSIBI Norbert – SCHWARCZWÖLDER Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, Kronosz, 2018. 341–364

ÁBRAHÁM (2023) = ÁBRAHÁM Barna: A keletitót nemzetépítés szereplői: Dessewffy István, Zsebráczy Géza, Dvortsák Győző. In: KÓNYA Annamária – LACZKÓ Krisztina (szerk.): *Magyar nyelv, irodalom és kultúra Eperjesen*. Prešov, Vyd. Prešovskej univerzity, 2023 [megjelenés alatt]

BERKI (2012) = BERKI Tímea: *Magyar–román kulturális kapcsolatok a 19. század második felében. Értelmiségtörténeti keret*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012 (=Erdélyi Tudományos Füzetek 275.), itt: Grigore Moldovántól Moldován Gergelyig

BÍRÓ (1941) = BÍRÓ Sándor: *A Tribuna és a magyarországi román közvélemény*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 128.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1941.

CÂMPEANU (2013) = Remus CÂMPEANU: Profesori ai Catedrei de Limba Română de la Universitatea din Budapesta în secolul al XIX-lea: identitatea politică a lui Ioan Ciocan în analizele istoriografice. In: MISKOLCZY Ambrus – HERGYÁN Tibor – NAGY Levente (szerk.): *Inter Scyllam et Charybdim. Identitásképző stratégiák és a budapesti román tanszék története*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 39–48.

eleveltar.hu = Elektronikus Levéltári Portál

EPPEL (2004) = Marius EPPEL: *Vasile Mangra. Activitatea politică 1875–1918*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004.

JANCSÓ (2004) = JANCSÓ Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2004.

KEMÉNY (1952) = KEMÉNY G. Gábor (ögyűjt, jegyz.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. (1867–1892)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.

KEMÉNY (1956) = KEMÉNY G. Gábor (ögyűjt., jegyz.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. (1892–1900)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1956.

Képviseelőházi Napló, 1906–1910, VIII. kötet.

KÖPECZI (2001) = KÖPECZI Béla: Moldován Gergely, a lapszerkesztő. *Kisebbségkutatás*, 2001/1.

MOLDOVÁN (1891) = MOLDOVÁN Gergely: *Válaszirat a bukaresti román ifjak memorandumára*. Kolozsvárt, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, 1891.

MOLDOVÁN (1893) = MOLDOVÁN Gergely: *Politikai szédelgés*. Kolozsvárt, Gombos és Sztupjárnál, 1893.

MOLDOVÁN (1894) = MOLDOVÁN Gergely: *Magyarok, románok (A nemzetiségi ügy kritikája)*. Kolozsvár, Gombos és Sztupjár könyvnyomdája, 1894.

MOLDOVÁN (1895) = MOLDOVÁN Gergely: A mócokról. In: *A románság: politikai, történelmi, néprajzi és nyelvészeti közlemények I-II*. Nagybecskerek, Pleitz Ny., 1895–1896. II. 8–12.

MOLDOVÁN (1897) = MOLDOVÁN Gergely: *Alsófehér vármegye román népe. Néprajzi tanulmány*. Nagy-Enyed, 1897. 67–72.

MOLDOVÁN (1901) = MOLDOVÁN Gergely: A románok. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VII. kötet. Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek*. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1901. 409–432.

MOLDOVÁN (1913) = MOLDOVÁN Gergely: *A magyarországi románok*. (Nemzetiségi ismertető könyvtár V–VI.) Budapest, Franklin, 1913.

MOLDOVÁN (1918) = MOLDOVÁN Gergely: A bojár és a paraszt Romániában. *Magyar Figyelő*, 1918/5. 466–467.

MOLDOVÁN (1924) = Dr. MOLDOVÁN Gergely: A piaristák melegében. Diákkori emlékeimből. *Pásztortűz*, 1924/17. 194–195.

NETEA–MARINESCU (1978) = Vasile NETEA – C. Gh. MARINESCU: *Liga Culturală și Unirea Transilvaniei cu România*. Iași, Ed. Junimea, 1978.

POLÓNYI (1939) = POLÓNYI Nóra: *A Liga Culturală és az erdélyi román nemzetiségi törekvések*. Budapest, 1939.

POPOVICI (2008) = Vlad POPOVICI: *Tribunismul (1884–1905)*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2008.

SZINNYEI (1903) = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IX.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1903.

Ungaria – román nyelvű folyóirat

ZATYKÓ (2018) = ZATYKÓ Margit: Hungarus-tudat mint hagyomány, erkölcsi kötelesség és politikai meggyőződés – Podhradszky György és a szlovákok. *Pro Minoritate*, 2018/Nyár.

ZILIZI (2014) = ZILIZI Zoltán: Pechány Adolf és az asszimiláció – kísérlet a szlovák és a magyar történeti narratíva közelítésére. *Valóság*, 2014/1.

ZSILÁK (2010) = Mária ŽILÁKOVÁ / ZSILÁK Mária [red./szerk.]: *Jazykovedné dielo Sama Czambela – Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Budapest, Balassi, 2010.

„A sajtó útjai szolgálják ügyünket legjobban”

Feminista folyóiratok az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán

FEDELES-CZEFERNER DÓRA*

1. Polgári-liberális, feminista egyesületek és sajtójuk Bécsben és Budapesten

Jelen tanulmányban egy közel tíz éven át végzett kutatás legfontosabb eredményeit foglalom össze. A projekt fókuszában az Osztrák–Magyar Monarchia három legmeghatározóbb polgári-liberális, feminista egyesületének sajtótevékenysége állt 1907 és 1918 között.¹ Az elemzés lényegében három síkon mozgott: az egyesülettörténeti keretek elengedhetetlen, ám mindössze vázlatos felvillantását követően a kiválasztott szervezetek által publikált sajtótermékeket vizsgáltam, végül pedig az egyes lapok tartomelemzését végeztem el. Magyar részről a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE, Budapest, 1896–1919), valamint a Feministák Egyesülete (FE, Budapest, 1904–1949) által 1914 végéig közösen publikált lapokat, *A Nő és a Társadalmat* (Budapest, 1907–1913), illetve *A Nő. Feminista Folyóiratot* (Budapest, 1914–1928) vettem górcső alá. Osztrák vonatkozásban az Allgemeiner österreichischer Frauenverein (AöF, Bécs, 1893–1922) hivatalos értesítőjére, a *Neues Frauenlebenre* (Bécs, 1902–1918) fókuszáltam.

A sajtótermékek kvantitatív és kvalitatív, részben általam kidolgozott módszerek szerinti elemzésével és a lehető legszélesebb levéltári forrásbázis bevonásával az alábbi kérdésekre igyekeztem válaszolni: Miként szerveződtek a fent említett egyesületek, s milyen körülmények megteremtése volt elengedhetetlen lapjaik útnak indításához? Kik voltak a periodikák mögött álló szerkesztőségek vezetői, mely társadalmi rétegekből származtak, s milyen eszközökkel kísérelték meg nőtársaik mobilizálását? Miként finanszírozták az egyesületek a lapkiadással kapcsolatban felmerülő költségeket? (Sajtó)tevékenységük mekkora visszhangot váltott ki a korszak osztrák–magyar közvéleményében? Milyen elvek és gyakorlat mentén működtek a „szerkesztőségek”, s mekkora szerzői csoportok alakultak ki a lapok körül? Kik publikáltak a periodikákban? Melyek voltak a leginkább preferált témakörök és műfajok? Felfedezhető-e összefüggés a cikkek műfaja, terjedelme, az írások témája és az egyes lapszámokban elfoglalt helyük között? Mennyire szántak fontos szerepet a szerkesztők a választójog, valamint a munka és az oktatás témakörének? Milyen arányban szerepelnek a lapokban a Monarchia osztrák–magyar és nemzetiségi női lakosságáról, illetőleg az Ausztria–Magyarország határain kívül élő nők helyzetéről szóló írások?

Vizsgáltam, hogy miként rekonstruálható a periodikák társadalmi fogadtatása, terjesztésük és értékesítésük eredményessége. Váztam, hogy a lapkiadás miként illeszkedett az egye-

* Tudományos segédmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Horthy-korszak témacsoport. E-mail: Fedeles-Czeferner.Dora@abtk.hu

1 A kutatás eredményeiért részletesebben lsd. a *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten* című monográfiát.

sületek tágabb tevékenységi köreibe. Az íráskor műfaja és témája, illetve a bennük található kulcsszavak mellett a polgári-liberális, feminista lapok sajátjának tekinthető speciális – az évek során szinte semmit sem változó – diskurzust is bemutattam. Kerestem az egyes cikktípusokhoz szorosan kapcsolódó tartalmi, nyelvi és stilisztikai elemeket, amelyek az egyes íráskor szerzőinek hasonló vagy egymástól eltérő gondolkodásmódjára utalnak. A különböző társadalmi rétegekhez tartozó szerzők nyelvhasználatán belül kiemelttem a szövegekben állandóan visszatérő jelzőket és utalásokat. E nyelvi-retorikai eszközök alapvető szerepet játszhattak az olvasók véleményének, identitásának formálásában.² A meggyőzési stratégiák pedig hosszabb távon kulcsfontosságúak lehetnek az egyesületek társadalmi bázisának bővítésében.

Kiemelt figyelmet fordítottam a lapok szerkesztőire és szerzőire, akikről az utókor megfeledkezett, s akik szinte kivétel nélkül az egyesületek vezetőségének holdudvarába tartoztak. A következő kérdésekre is igyekeztem válaszokat keresni: Értelmiségi, művészeti pályán vagy más területen tevékenykedett az adott szerkesztő/szerző? Izraelita gyökerekkel rendelkező, vallását gyakorló családból származott az illető, vagy nőmozgalmi tevékenységével párhuzamosan kilépett a zsidó felekezetből? A publicistaként/(köz)íróként kapott honoráriumokból élt vagy a közélet más területén (is) tevékenykedett? Miként került kapcsolatba a nőmozgalmal adott irányzatával? Aktív szerepet vállalt-e országának nőemancipációs harcában vagy valamely nemzetközi szinten működő ernyőszervezetben? Közvetlen kapcsolatban állt-e az osztrák–magyar nőmozgalmal valamely szárnyával, illetve annak vezetőivel?

2. Osztrák–magyar kontextus

Miért volt indokolt az említett magyarországi és ausztriai egyesületek sajtótevékenységének összevetése? Leginkább azért, mert a három szervezet célkitűzései és gyakorlati tevékenysége számos ponton analógiákat mutat, e mellett pedig a lapjaik profilja is párhuzamba állítható egymással. A komparatiztika alkalmazását e mellett azon érv is indokolta, mely szerint Ausztria és Magyarország történelme évszázadokon át elválaszthatatlanul összefonódott egymással. Ennek ellenére sajnálatos módon még a 2020-as évekre sem kezelhetjük evidenciaként a Monarchia diplomácia-, gazdaság- és társadalomtörténetét összehasonlító kutatásokat.

Miért fontos az osztrák–magyar sajtótörténet (és egyesülettörténet) közös alapokon történő vizsgálata? Megfordítva és tágabb kontextusba helyezve a kérdést: milyen érvek szólhatnak az ellen, hogy a magyarországi feminista mozgalmat és sajtóját az angolszász államok, Franciaország, esetleg Olaszország nőszervezeteivel és hivatalos lapjaikkal közösen tanulmányozzuk? E régiók a gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődés teljesen eltérő szintjén álltak a 19–20. század fordulójának időszakában, mint Magyarország, ezért a velük történő összevetés eredményei kevésbé lettek volna relevánsak. Ugyanez a helyzet a Monarchia nemzetségei lakta területeinek nőmozgalmával, illetve ezeknek ekkor még csak elenyésző számú, és néhány kivételtől eltekintve meglehetősen kezdetleges periodikáival. E régiók ugyanis – a csehek és Prágát kivéve – a szervezkedés alacsonyabb szintjén álltak, mint az osztrákok vagy a magyarok.³

2 Az újságírók társadalmi felelősségéről lsd. BELL–GARRETT (1998): 64.; VAN DIJK (2006): 116–120.; LA ROCHE (2008). (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

3 Lsd. pl. HAUPT–KOCKA (1996)

Az összehasonlító elemzés szempontrendszeréhez szorosan kapcsolódott hipotézisem, mely szerint a választójog kérdéskörének kizárólagos kiemelése a további témákban (női munkavállalás, oktatás, gyermekvédelem stb.) közzétett cikk közül nem szerencsés. Már csak azért sem az, mivel a modern nőmozgalom elsődleges célja és kiindulópontja az 1840-es, majd az 1860-as évektől az Osztrák–Magyar Monarchia területén is a nők oktatási és gazdasági jogainak előmozdítása volt. Ehhez kapcsolódott az első világháború előtti két évtizedben intenzívebbé váló harc a politikai jogokért. A szavazati jog nőkre történő kiterjesztése ugyanakkor az angol szüffrajsett mozgalommal ellentétben távolról sem tekinthető a mozgalom végcéljának, sokkal inkább egy eszköznek arra, hogy a nők saját maguk által választott képviselők útján formálhassák a törvényhozást. E feltételezés bizonyításával sikerült árnyalnom a hazai nőtörténeti szakirodalom alapvetését, mely szerint az egyesületek és a lapok szerkesztőségei a periodikákban a leghangsúlyosabb szerepet a női szavazati jog témájának szánták.

Hipotéziseim igazolásához és a cikkek tartalomelemzéséhez *A Nő és a Társadalom*, *A Nő. Feminista Folyóirat* és a *Neues Frauenleben* 1907 januárja és 1918 májusa között megjelent, összesen 272 számát, valamint az ezekből általam összeállított cikkrepertóriumot vettem alapul. A kutatás időhatárait tekintve a kiindulópont azért az 1907-es év, mert a NOE és a FE ekkor kezdte publikálni első közös lapját, amely egyúttal az első hazai feminista nőmozgalmi periodika volt. A kutatás végpontja nem az első világháború lezárása miatt került 1918-ra, hanem a *Neues Frauenleben* júniusi megszűnése okán.

3. Módszerek: sajtótörténet és tartalomelemzés

A sajtóelemzés módszerével Andor József ismertetett meg. Ő a kulcsszavak újságcikkekben betöltött pozícióját, rendező szerepét vizsgálja⁴ az Allan Bell⁵ és Teun van Dijk⁶ neveivel fémjelzett *Critical Discourse Analysis* (CDA, kritikai diskurzuselemzés) szempontjai szerint. Bellnek és van Dijknak a cikkek szerkezetével és a hírérték megállapításával kapcsolatos alapelveit az elemzés során végig szem előtt tartottam. Bár ők többnyire aktuális cikkekkel foglalkoznak, kategóriarendszereik – bizonyos módosításokkal – alkalmazhatók a 20. század kezdetén megjelent sajtótermékekre is.

„A nyomtatott sajtó a forrása a régmúlt és a 20. század szociologikusan fölfogott művelődéstörténetének, közönség-, olvasás- és ízléstörténetének. De még az előállítás és a forgalmazástörténet is részét képezi a sajtó, tágabb értelemben a kommunikáció történetének. Nyelvészeti szempontból sem elhanyagolható forrás a sajtótörténet, a műfaj- és stílustörténeti kutatások egyik kiindulópontja. Kimondható tehát: A nyomtatott sajtó a nemzet írásbeli tudatának és kultúrájának egyik kifejezője. Az intézményes memória egyik fő tára.”⁷

Széchenyi Ágnes gondolatai ugyan nem specifikusan a polgári-liberális, feminista időszak kiadványok forrásértékére vonatkoznak, maradéktalanul érvényesek rájuk, különösen akkor,

4 ANDOR (1985): 212–221.

5 PL. BELL (1998) 64–105.

6 PL. VAN DIJK (2006): 115–140.

7 SZÉCHENYI (2004): 1150–1161.

ha tekintetbe vesszük Kéri Katalin érvrendszerét. E szerint „az újkori nők történetének (...) megismeréséhez az alpművek értelmezésén kívül elengedhetetlenül szükséges a sajtótermékek vizsgálata, hiszen az újságok, folyóiratok mindig meglehetősen jól tükrözik azt a kort, amelyben íródtak.”⁸

Céлом a kutatás során mindvégig az volt, hogy a „hagyományos, leíró, elsősorban tartalmat ismertető, a kulturális-társadalmi kontextust mellőző [...] felfogással szemben” a nőmozgalmi sajtótermékek analitikus megközelítésére helyezzem a hangsúlyt. Kezdetől szem előtt tartottam Gyáni Gábor intelmét, mely szerint hiba a periodikákat csupán „kivonatolandó betűhalmaz”-ként kezelni.⁹ Vizsgálatukhoz éppen ezért egy összetettebb kutatási szempontrendszer kidolgozására törekedtem. Megerősítéssel szolgált számomra Ulla Wischermann és Ute Gerhard állítása, mely szerint „a nőmozgalomhoz kapcsolódó periodikák [...] felbecsülhetetlen értékűek, és a korábbiakban szinte teljes mértékben feldolgozatlan forrásokat kínálnak a mozgalmak és a női életutak megismeréséhez”.¹⁰ Mindazonáltal egy pillanatra sem feledkeztem meg arról, hogy a cikkek tartalmát a valóságnak megfelelően szigorúan tilos! Ha így tettem volna, Gyáni kategóriarendszerében én magam is „a pusztán csak magát a sajtót olvasó történész”-ek csoportjába kerültem volna.¹¹

A vizsgálat metodológiája, illetve a cikkek elemzéshez kidolgozott kategóriarendszer évekig formálódott. Andor József gyakorlati példákkal is rámutatott arra, amit Glózer Rita fogalmazott meg egy 2013-as tanulmányában: „A különféle társadalmi és kulturális jelenségek szövegeken keresztül történő tanulmányozása többnyire abból a feltételből indul ki, hogy e szövegek tartalmának megértése, keletkezésük és sorsuk nyomon követése elvezeti a kutatót a számára fontos történelmi, társadalmi és kulturális összefüggések felismeréséhez.” Az ilyen irányú kutatások legfontosabb célja „a szövegek közvetlenül nem hozzáférhető tartalmának rekonstruálása”.¹² A sajtó- és tartalomelemzés módszerei tehát a (gyakorta) rejtett tartalmak, megnyilatkozások, szóválasztások, stilisztikai elemek rekonstruálására, s a szövegek szerzői szándékának visszafejtésére alkalmazhatók. Vagyis „tartalomelemzésnek nevezünk minden olyan eljárást, amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajtósági alapján módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményekben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének, azaz kódolásának a módjából kiolvashatók s esetleg más eszközökkel, más módon nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók”.¹³

Antal László definíciójában, ha direktben nem is kerül említésre, felsejlik a Glózer által „kvalitatív-kvantitatív dilemma”-ként interpretált problémakör, amely bennem is megfogalmazódott. A kisebb szövegkorpuszon végzett elemzés nem adott volna lehetőséget a lapok, valamint a mögöttük álló szerkesztőségek komplex vizsgálatára. A tartalomelemzés eredményességét ugyanis a mintavétel jellege már önmagában determinálja. Én magam a vizsgálat kezdetétől kizártam a véletlenszerű mintavétel létjogosultságát. Tisztában voltam ugyanis azzal, hogy hipotéziseim igazolásához és kérdéseim megválaszolásához elengedhetetlen a periodikák valamennyi példányának és valamennyi cikkének bevonása. Ez a tartalomelemzés

8 KÉRI (2008): 22.

9 GYÁNI (2006): 57–64.

10 WISCHERMANN–GERHARD (1988): 268–284.

11 GYÁNI (2006): 57–64.

12 GLÓZER (2013).

13 ANTAL (1976): 85.

hagyományos módszereivel és kódolási gyakorlatával lehetetlen vállalkozásnak bizonyult volna, még a mára viszonylag elterjedt online diskurzus elemző szoftverek segítségével is. Végül amellettt döntöttem, hogy támaszkodva a tartalomelemzés módszereire, saját kódolási és elemzési szempontrendszer alakítok ki. A kódolási fázis legnagyobb kihívását a kulcsszavak kiválasztása jelentette, amikor a cikkeket egy vagy több (al)kategóriá(k)ba soroltam. Persze szem előtt tartottam, hogy az elemzés megbízhatósága és érvényessége a jól megalkotott kategóriákon múlik.

A többnyire havilapként publikált periodikákból¹⁴ Microsoft táblázatokba rendezett cikk-repertóriumot készítettem. Ebbe a hirdetések kivételével a lapok valamennyi cikkét bevontam, ami egy 6007 írásból álló szövegtörzset eredményezett.¹⁵ Ezek kategorizálásához *A Nő és a Társadalom* 83, *A Nő* 60, valamint a *Neues Frauenleben* 129 lapszámából készítettem táblázatokot. A lapok eltérő példányszámai a nyári hónapok során közzétett összevont számokból, a háború első évében megjelent rendkívüli példányokból, valamint abból adódnak, hogy *A Nő* 1914 januárja és augusztusa között kéthetente került az olvasókhoz.¹⁶ Fontos tisztázni, hogy bár Magyarország esetében fizikailag két önálló lapról beszélhetünk, ezek szervesen kapcsolódnak egymáshoz. A köztük megfigyelhető különbségeket az egyes fejezetekben számba veszem, az elemzés legtöbb pontján azonban indokoltnak tűnt együtt kezelni őket.

A cikkek csoportosításánál elsőként a szerzők személyét vettem figyelembe, s velük kapcsolatban a következő kérdésekre kerestem választ: Ismerjük-e a nevüket, vagy a szerkesztők csupán monogramjaikat tüntették fel? Álnéven tették közzé cikkeiket, vagy esetleg egyáltalán nem szerepelt a nevük az adott írások élén? Mi lehetett az alkalmazott szerkesztői gyakorlat mögött álló motiváció? Elkülönítettem az osztrák–magyar, illetve a külföldi szerzőket, akiket nem csupán állampolgárságuk, hanem nemük szerint is csoportosítottam.

Az újságcikkeket ezt követően műfajuk szerint rendeztem,¹⁷ 14 csoportot alkotva belőlük: beadvány, belső cikk, címes hír, cím nélküli hír, előadás, glossza, irodalmi rovat, jegyzet, közlemény, levél, olvasói levél, publicisztika, riport, tudósítás, vezércikk.¹⁸ A műfaji megkülönböztetésre azért volt szükség, hogy pontos következtetéseket vonhassak le arról, a szerkesztők milyen szerepet szántak bizonyos témáknak az egyes lapszámokban, évfolyamokban vagy a periodikák megjelenésének teljes időszakában. Többek között az alábbi kérdéseket válaszolhattam meg így: Milyen rendszerességgel kerültek a női munka és oktatás (vagy azok alkategóriái), a választójog, illetve egyéb témák a vezércikkek közé? Gyakoriak voltak-e a divatról, öltözködésről vagy a nők sporttevékenységéről tudósító írások a publicisztikák, belső cikkek között? Vagy a kérdéskörnek inkább csak rövidebb címes és cím nélküli híreket, glosszákat szenteltek?

Kiemelt figyelmet szenteltem a tájékoztató műfajcsaládba sorolható cikkeknek, a véleménynyilvánító és a kiegészítő műfajoknak. Az irodalmi rovatok nagyító alá vételére nem

14 *A Neues Frauenleben* 1907. és 1908. áprilisi számai sem az elektronikus adatbázisban, sem pedig a bécsi közgyűjteményekben nem érhetőek el.

15 Ezekért lásd. SchwimmerBlog. Cikkadatbázisok: <https://schwimmerblog.com/cikkadatbázisok/>.

16 *A Neues Frauenleben* 1914. október közepe és december vége között, öt szám erejéig szintén kéthetente jelent meg.

17 A műfaji kategorizáláshoz egyebek mellett a következő műfajelméleti munkákra támaszkodtam: BERNÁTH (1995); CSERHALMI (1995): 79–107.

18 A Bernáth László által lehatárolt műfajokhoz a vizsgált lapok sajátosságainak megfelelően a következőket adtam hozzá: beadvány, előadás, irodalmi rovat, közlemény.

vállalkoztam, viszont kitértem arra, hogy a periodikákban közzétett versek, novellák, folytatásokban közölt regények kiknek, illetve milyen állampolgárságú szerzők tollából származtak. Tárgyaltam a hirdetéseknel alkalmazott szerkesztőségi elveket és gyakorlatot, annak elnére, hogy nem képezték a fenti kategóriarendszer részét.

Az újságcikkeket a tartalmuk szerint is csoportokba rendeztem, megkeresve azokat a különösen fontos szavakat, amelyeket az újságírói zsargonban (elsődleges) kulcsszavaknak neveznek.¹⁹ Az így felállított 15 kategória közé az alábbiak kerültek be: alkoholizmus, aktualitás, általános női jogok, családjog, divat, drágaság, gyermekvédelem, háború/béke/pacifizmus, irodalom, leánykereskedelem, munka, nemi kérdés,²⁰ nőmozgalom, oktatás, prostitúció és választójog.

A lapokban a nők kereseti tevékenységének és oktatásának tárgyköreiben publikált írások vizsgálatát és alkategóriákba osztását is elvégeztem, amire három dolog készítetett. Egyrészt az elsődleges kulcsszavak felállításával nyilvánvalóvá vált, hogy a lapok a női munka témában tették közzé a legtöbb cikket, s a nőoktatás is hangsúlyos szerepet kapott bennük. Vagyis szükségserűnek tűnt, hogy e cikksoportokkal kiemelten foglalkozzam. Továbbá az e témacsoportokból kialakított ún. másodlagos kulcsszavak kiemelése által következtethettem arra,²¹ hogy a periodikák szerkesztőségei mekkora figyelmet szenteltek bizonyos altémáknak, s e tekintetben milyen hangsúlyeltolódások érhetők tetten a korszak egészében vagy a háború éveiben. Harmadrészt ezen alcsoportok segítségével kívántam rávilágítani arra, hogy milyen szerteágazó következményekhez vezetett a társadalom mikro- és makroszintjein a nőnevelés intézményes kereteinek kiterjedése, valamint a nők nagyobb arányú munkába állása. A „munka” kulcsszó alatt 17 alkategória kapott helyet: állásközvetítés, általános munkajog, cselédkérdés, egészségügy, értelmiségi munka, ipari munka, kizsákmányolás, közlekedés, mezőgazdasági munka, munkásnővédelem, művészeti munka, nőtisztviselők, sport, szervezkedés, szociális munka, szolgáltatás, tudományos munka. Az „oktatás” kulcsszó alá 13 alkategória került: általános nevelési elvek, cselédképzés, egészségügyi szakoktatás, elemi oktatás, felsőoktatás, gimnáziumi oktatás, ipari szakoktatás, kereskedelmi szakoktatás, koedukáció, mezőgazdasági szakoktatás, művészeti szakképzés, nőtisztviselők szakképzése, vallásoktatás.

Nem vállalkozhattam valamennyi tartalmi csoport részletekbe menő tárgyalására. A kvantitatív elemzés eredményei mellett viszont reflektáltam az egyes témacsoportok legszembetűnőbb sajátosságaira mind osztrák, mind pedig magyar vonatkozásban. Kitértem továbbá arra, hogy a női munka témakörén belül a lapok mennyire hangsúlyozták a nők értelmiségi, tudományos és (képző)művészeti pályákon való térnyerésének jelentőségét. Listáztam azon okokat, amelyek miatt a lapok kiemelten foglalkoztak a szociális kérdésekkel, a másik oldalon pedig kísérletet tettem annak megválaszolására, hogy a kor nőmozgalmának egyik legfontosabb problémakörét, a cselédkérdést miért hanyagolhatták el.

Végül a helyszín fontosságát rekonstruáltam a sajtótermékekben. Ehhez Michael Schudson állításából indultam ki, aki szerint az újságcikkek, és szűkebb értelemben véve a hírek, illetve ezeknek a helyszínei olyan folyamatok vagy jelenségek legfőbb sajátosságaira képesek rávilágítani, amelyek az olvasók életét, mindennapjait befolyásolhatják.²² Felmerül viszont, hogy vajon a földrajzi közelség, a megtörtént esemény fontossága vagy esetleg mindkét té-

19 ANDOR (2009): 24–27.

20 Egykorú kifejezés, az iskoláskorú gyermekek szexuális felvilágosításáról szóló cikkeket soroltam ide.

21 ANDOR (2009): 23–28.

22 SCHUDSON (1995): 14.

nyező együttesen növelték-e egy újságcikk hírértékét?²³ Mindhárom lap esetében nyilvánvalóvá vált, hogy a szerkesztők intenzíven követték a külföldi országok nőmozgalmainak tevékenységét, s a Monarchia határain kívül élő nők jogaiban végbement változásokat. Ezekről igyekeztek a lehető legszélesebb körképet közvetíteni az olvasóknak. Szükségszerűnek tűnt tehát megvizsgálni, hogy Magyarországon, Ausztrián és a koronatartományokon kívül mely államokról olvashattak az előfizetők a leggyakrabban?

4. Források

Birgitta Bader-Zaar hívta fel a figyelmet azon tendenciára, mely szerint a nőmozgalmak kutatói leggyakrabban a vizsgált szervezetek hivatalos lapjait tekintik át. Ezek „igen értékes információkat tartalmaznak, ám elengedhetetlen (volna) a kiadatlan források (egyesületi akták, levelezések stb.) feltárása is”.²⁴ Mindez aprólékos és fáradságos munka, amely előbb-utóbb mégis meghozza gyümölcsét.²⁵ A kutatás során végig szem előtt tartottam a Bader-Zaari „intelmeket”: a periodikák és a kiadott források mellett a lehető legszélesebb levéltári anyag bevonására törekedtem.

A kutatás újszerűségét elsősorban az adta, hogy a magyar feminista sajtó történetét nem elszigetelten vette nagyító alá, hanem tágabb kontextusba ágyazva az osztrák polgári-liberális nőmozgalom sajtótevékenységével állította párhuzamba. A FE és a NOE történetéhez a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött ún. „Feminista fond”, illetve Szirmay Oszkárné irathagyatéka szolgáltak fontos támpontokkal. E források betekintést engednek a FE tevékenységébe, az egyleti életbe, a választmányi vagy lapbizottsági ülések vitáiba. Képet alkothatunk belőlük arról is, hogy a szervezet mely hazai és külföldi sajtótermékekből (valamint a könyvtárak számára vásárolt irodalomból) szerezte a nőmozgalommal kapcsolatos értesüléseit, amelyeket aztán a szerkesztők rendre megosztottak a periodikákban is. Elsősorban *A Nő és a Társadalom* publikálása, továbbá a feminista sajtó vidéki és nemzetközi beágyazottsága vonatkozásában volt elengedhetetlen a New York Public Library kéziratárában őrzött Schwimmer Rózsa-hagyaték 1918 előtti anyagainak feltárása. Schwimmer Rózsa (1877, Budapest–1948, New York) a magyarországi és a nemzetközi nő-, illetve békemozgalom vezető személyisége, a NOE és a FE választmányának tagja, a FE Politikai Bizottságának elnöke, *A Nő és a Társadalom* szerkesztője, valamint *A Nő. Feminista Folyóirat* felelős szerkesztője volt.

Az AöF iratait az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában és zenetörténeti gyűjteményében, valamint a Wienbibliothek im Rathausban értem el. A személyi hagyatékok sorában a legfontosabb Auguste Fickerté volt, amely az említett könyvtárakban áll a kutatók rendelkezésére. Auguste Fickert (1855, Bécs–1910, Maria Enzersdorf) az AöF elnöke, valamint a *Neues Frauenleben* kiadója volt 1910-es haláláig. A bécsi gyűjteményekben Rosa Mayreder hagyatékának bizonyos részei mellett az AöF több tagjának dokumentációját tekintettem át, noha ezek néhány mappából álló iratanyagokat jelentettek.

23 Walther von la Roche német publicista számos kiadást megért újságírói szakkönyvében azt állítja, hogy egy újsághír nagyobb érdeklődést vált ki az olvasókban, ha minél többet tartalmaz a következőkből: prominens személyek, érzelmi kötelék, a megtörtént esemény következményei, előrelépés, konfliktushelyzet, harc, drámaiság, továbbá valamilyen kuriózum. LA ROCHE (2008): 70.

24 BADER-ZAAR (2009): 297–328.

25 Uo.

5. Eredmények

Az Ausztria és Magyarország összehasonlítására épülő vizsgálatban két dologra igyekeztem felhívni a figyelmet. Először is arra, hogy a két ország nőszervezetei, illetve nőmozgalmi lapjai között (is) van helye a magyar történettudományban mindeztidáig alig művelt, komparatív eszközökön alapuló vizsgálatnak. Másodsor pedig arra, hogy az AöF, a NOE és a FE célkitűzései, illetve (sajtó)tevékenysége a közhiedelemmel ellentétben korántsem interpretálható az angliai szüfrasset mozgalom leképeződéseként. A Birgitta Bader-Zaar által használt terminológiával élve szó sincs afféle „single-issue movement”-ekről,²⁶ munkásságuk ugyanis a szavazati jog nőkre történő kiterjesztésével ellentétben sokkal inkább az általános érdekvédelmet helyezte előtérbe. Mindez az itt nagyító alá vett lapok tartalmi kínálatából is egyértelműen kirajzolódott. Munkámban szakítottam azon túlfeszített, a magyar nyelvű nő történeti szakirodalomban még mindig sulykolt nézettel, amely szerint a hazai feminista mozgalom mintáit – célkitűzéseiben és sajtójában egyaránt – a nyugati, angolszász országokból kölcsönözte, s érveket kerestem azon hipotézis mellett, mely szerint sokkal inkább a Németországból, Ausztria közvetítésével érkező modelleket követte.

A kutatás alapján született monográfiában elengedhetetlen volt azon fordulópontok tárgyalása, amelyek Ausztria és Magyarország női és nőmozgalmi sajtójának fejlődését kísérték. E mellett sor került az AöF, a NOE és a FE rövid fejlődésének bemutatására is.²⁷ Ezt követően a lapok indulását és jellegzetes vonásait ismertettem. Az általánosabb sajtó- és nő történeti összefüggésekre valamennyi releváns ponton igyekeztem felhívni a figyelmet. A cikkek ismert, illetve az utókor által beazonosítható szerzőinek bemutatása, valamint a szerkesztőségi munka rekonstrukciójára fókuszáló rész után a három periodika recepcióját vettem górcső alá a lapok lehetséges olvasóközönségének felvázolásával. Az újságcikkek műfaji specifikumainak és az egyes műfajcsaládoknak az ismertetését követően a lapok tartalmi elemzését végeztem el. Az utolsó fejezetben a helyszín és a hírérték közti összefüggéseket tanulmányoztam a cikkekben.

Az egyesületek történetével kapcsolatban rámutattam, hogy bár a századforduló szellemi pezsgésében életre hívott AöF progresszívebb légkörben kezdhetette meg munkáját, a magyarországi feminista mozgalom az első világháború előestéjére virulensebbé vált, s a legtöbb tekintetben eredményesen zárkózott fel a hasonló profilú, nyugat-európai női szervezetek mögé, illetve mellé.

Vázoltam továbbá, hogy az 1902-es, illetve az 1907-es évek fontos cezúráként értelmezhetőek az ausztriai és a magyarországi polgári-liberális, feminista nőmozgalmi sajtó történetében. Jóllehet, az itt vizsgált szervezetek hivatalos folyóiratai nyugati társaikhoz képest több évtizedes fáziskéséssel indultak útjukra, 1918-ig kulcsszerepet játszottak a progresszív, liberális nőmozgalom eszméinek terjesztésében. Éppen ezért az osztrák és a magyar szervezetek egyaránt erejükön felül igyekeztek tőkét mozgósítani, illetve átcsoportosítani büdzséjükből azért, hogy a financiálisan első pillanattól veszteséges, ám – ahogy minden lehetséges alkalmammal hangsúlyozták – „erkölcsileg prosperáló” lapjaikat életben tarthassák. Mindhárom szervezet vezetésének részéről tetten érhető az elv, amely szerint mindvégig a lapelőfizetések árának alacsonyan tartására törekedtek, bízva állandó követőik számának emelkedésében. Így az egyesületek folyamatosan emelkedő – bár a piaci viszonyokat nézve olcsó – tagdíjaival

26 BADER-ZAAR (1997): 547–561.

27 Az egyesületek 1918 előtti történetéről lsd. CZEFERNER (2023).

ellentétben csupán egy-két ízben növelték a lapok éves előfizetési díját, illetve az önálló példányszámok árait.

A három lap struktúrája erőteljes hasonlóságot mutat egymással, valamint a külföldi, elsősorban német nőmozgalmi lapokkal: a vezércikkeket követően hosszabb véleménynyilvánító és rövidebb információközlő cikkek váltják egymást, ezek között recenziókat, könyvajánlókat, néhány olvasói levelet találunk. Az egyes példányokat a szervezetek aktuális beszámolóit, munkaprogramja és irodalmi rovat, esetleg hirdetési oldal zárja le. *A Nő* 1914. január–augusztus között publikált számai ugyanakkor nem illeszthetők be e tendenciába. A lapnak megjelenése első fél éve során ugyanis ténylegesen sikerült „a modern követelményekhez” alkalmazkodnia, ezzel pedig mind minőségében, mind tartalmában megközelíteni az évente több tízezer, esetleg százezer márkából gazdálkodó német testvérlapok színvonalát. Ennek fényében különösen sajnálatos, hogy a vadonatúj köntösbe bújtatott periodika a háború kirobbanása miatt nem forrhatta ki magát.

Bebizonyosodott, hogy az Auguste Fickert-féle „egyszemélyes szerkesztőséggel” ellentétben Schwimmer Rózsa négy-öt kolléganőjével osztotta meg a szerkesztési feladatokat. Vagyis *A Nő és a Társadalom* körül a *Neues Frauenleben*nél sokkal szélesebb „szerkesztői team” artikulálódott. Ennek ellenére a szerzők toborzásának felelőssége eleinte kizárólag Fickertre és Schwimmerre hárult, s csak Fickert halála, illetve Schwimmer intenzívebb külföldi nő-, majd békemozgalmi szerepvállalása hatására kapcsolódtak be további szerkesztőségi tagok e munkafolyamatba. A szerkesztőségek egyébként mindvégig törekedtek a lapok olvasmányanyagának színesítésére különböző állandó, illetve időszakos rovatok által. Míg a *Neues Frauenleben* „erőssége” a kiterjedt irodalmi és művészeti rovatok publikálása volt, a magyar lapok az olvasókkal történő folyamatos és minél közvetlenebb kommunikációra helyezték a hangsúlyt.

A cikkek szerzőinek személyét illetően az alábbi tendenciák kristályosodtak ki: a német származású publicisták és laikus szerzők túlsúlya mellett Schwimmeréknek sikerült több nyugat-, észak- és dél-európai, illetve tengerentúli szerzőt bevonni a munkába. A magyar lapok cikkírói között találjuk különböző nemzetközi nőszervezetek vezető alakjait is. Az osztrákok ugyanakkor közel egy évtizeden át elszigetelték magukat a nemzetközi nőmozgalomtól, ami a lapjukon is érezte a hatását. Mindhárom lapban viszonylag magas volt a férfiak és a zsidó származású szerzők aránya. Érdekes, hogy míg a magyar lapok cikkeinek közel háromnegyede a szerző nevének feltüntetése nélkül látott napvilágot, ez az arány az osztrákoknál sokkal kiegyenlítettebbnek bizonyult: az anonim cikkek aránya alig haladta meg az összes írás felét. A honoráriumok összege a beküldött írások hossza mellett az adott személy társadalmi presztízsétől, valamint a (nemzetközi) nőmozgalomban elfoglalt helyétől függött.

A lapok olvasótáborának hozzávetőleges felmérésére előfizetői gyűjtőívek hiányában saját becsléseim alapján vállalkozhattam. Az osztrák periodikánál 1914-ben ezer körüli, a magyarnál pedig kb. 5500 fős előfizetői bázison felül bizonyára sokan olvasták a lapokat, hiszen azokat bécsi, budapesti és vidéki kávéházak, olvasó- és társaskörök is előfizették. Különösen az AöF számára jelentett problémát, hogy a *Neues Frauenleben*t még a tagok sem követték rendszeresen. A szerkesztőség ezért különböző kedvezményes előfizetési konstrukciók kialakítására törekedett, e mellett hirdetések útján igyekeztek előfizetőket toborozni.

A *Neues Frauenleben*ben publikált cikkek közül 2332, a magyar lapokban közzétettekben pedig 3677 került be a tartalomelemzésbe. *A Nő és a Társadalom* évfolyamaiban 2389, míg *A Nő*ben 1288 írás látott napvilágot. A tartalomelemzés során egyértelműen bebizonyosodott, hogy nem fedezhető fel közvetlen összefüggés a cikkek terjedelme és az azokban közölt infor-

máció értéke között, mivel a hírtették a nőmozgalmi lapok cikkeinek esetében is az információ újdonságában ragadható meg. A magyar lapok címes és cím nélküli hírei sokkal rövidebb, kompaktabb írások voltak, mint az osztrák periodika gyakorta fél oldalt elfoglaló cím nélküli hírei. Közös jellemzőjük az osztrák és a magyar lapokban publikált híreknek ugyanakkor, hogy az objektivitásra való törekvés értéke gyakorta sérült, hiszen a szerkesztők a hírekhez rendre kommentárokat, szerkesztői megjegyzéseket fűztek. A lapok hasábjain publikált tudósítások zöme az AöF, a NOE és a FE, valamint a nemzetközi ernyőszervezetek égisze alatt rendezett programokról számolt be. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy zömüket az egyesületek aktívabb (választmányi) tagjai jegyezték. Az osztrák és a magyar szerzőkre egyaránt jellemző, hogy esetenként kritikai megjegyzéseket tettek egymás rendezvényeire.

A véleménynyilvánító műfajok esetében a következő tendenciák figyelhetők meg: míg a *Neues Frauenleben* vezércikkeinek terjedelme alkalmanként a 10–11 oldalt is elérhette, a magyaroknál hosszúságuk általában egy-három oldal között mozgott. A korszak osztrák–magyar újságírói gyakorlatával némileg ellenkezik, hogy alig találunk anonim módon publikált vezércikket. Vagyis e helyütt nem érvényes az az elv, amely szerint a szerkesztők a vezércikk írójának nevét csak abban az esetben tették közzé, ha annak véleménye eltért a lap által képviselt állásponttól. Míg a lapokban hozott belső cikkek vehemensebb, a glossza stílusjegyeit magukon hordozó írások, a publicisztikák higgadtabbak, tényszerűbbek voltak. Utóbbiakból számszerűen is több található mindhárom lapban. Ebből arra következtethetünk, hogy a cikkírók elsődleges célja nem a politikusok, az állami szociálpolitika vagy általános értelemben véve a férfiak szidalmazása és becsmérése volt. Sokkal inkább arra törekedtek, hogy konstruktív tanácsokkal és megoldási javaslatokkal szolgáljanak a nők életének különböző színterein jelentkező problémákra.

Kiderült, hogy bár a NOE és a FE is számos beadványt küldött a különböző szakminisztériumoknak, ezek közül csupán kettőt tett közzé *A Nő és a Társadalom* hasábjain. *A Nő* egyáltalán nem közölte az egyesületek beadványait. Ezzel szemben az osztrákok 13 petíciót publikáltak a *Neues Frauenleben* évfolyamaiban. A beadványokhoz hasonlóan viszonylag alacsony maradt a lapokban közölt (olvasói) levelek száma. Az ezekben rejlő lehetőségeket az olvasmányanyag színesítésére a magyarok aknázták ki jobban.

A kulcsszavak elemzése során céloz az egyes témacsoportok közötti összefüggések feltárására, illetve a három lap tartalmi kínálata közötti hasonlóságok és különbségek vázolására volt. Különös figyelmet szenteltem annak, hogy a háború kirobbanása miként befolyásolta a lapok tartalmi kínálatát, mely témák kerültek újonnan fókuszba, s melyeket hanyagoltak el a szerkesztők. Önálló fejezetet kaptak a munka és az oktatás témájában megjelent cikkek. A munka során kiemelt figyelmet fordítottam a munkavállalás és az oktatás témáiban megjelent cikkeknek.

A tartalomelemzés tanulságainak sorában a legfontosabb, hogy a női munka témája a lapokban sokkal hangsúlyosabban jelent meg, mint a választójogé. Lényeges továbbá, hogy a női munkavállaláshoz kapcsolódóan az oktatás is kiemelt szerepet kapott. Az AöF, a NOE és a FE – valamint utóbbiak vidéki fiókszervezeteinek – beszámolóí és havi szinten megjelenő közleményei miatt logikusan kiemelt szerepet kaptak a nőmozgalom hírei, amelyeket a választójog témájában közzétett cikkek követtek *A Nő és a Társadalomban* és *A Nőben* egyaránt. Ezek száma a választójogi törvényjavaslatok benyújtásának és tárgyalásának időszakaitól függően ingadozott, illetve befolyásolta számukat a háború is. Lényeges különbség figyelhető meg e tekintetben Ausztria és Magyarország között, hiszen a *Neues Frauenleben* békemozgalmi aktivitásának okán 1914 augusztusa után sem vette le a külföldi nők választójogot téma-

kínálatából. Majd 1917-től mindinkább hangsúlyozni kezdték a szavazati jog osztrák nőkre való kiterjesztésének elodázhatatlanságát is. Ezzel szemben *A Nő* hasábjain 1914–1917 között alig olvashatunk választójogi témájú írásokat.

Annak ellenére, hogy az AöF és a FE választmányi ülésein és éves közgyűlésein rendszeresen foglalkozott a korszak nőmozgalmának egyik legfontosabb témájával, a cselédkérdéssel, ez a lapok hasábjain kevéssé csapódott le. Ugyanez érvényes a prostitúció, a léánykereskedelem és a nemi felvilágosítás témájában közzétett cikkekre. S hogy mi lehet ennek az oka? A szociáldemokrata és a polgári-liberális, feminista mozgalom közötti „munkamegosztás” lehetőségével szemben úgy gondolom, hogy a lapok szerkesztői és az egyesületek tagjai a problémák felemlegetése helyett a megoldáskeresésre törekedtek: arra, hogy a megfelelő szakképesítéssel nem rendelkező nőket munkaalkalmakhoz juttassák, s gondoskodjanak jogvédelmükről. Kiemelt figyelmet szántak a (munkásnő)védelem keretein belül a központi háztartások életre hívásának, amelyekben a cselédkérdés első számú megoldási lehetőségét látták.

Bizonyosságot nyert, hogy a szerkesztőségek a nők értelmiségi-, művészeti-, valamint tudományos pályákon való szerepvállalásáról és szakmai sikereiről elsősorban rövidhíreket publikáltak, az alacsonyabb presztízsű ipari, szolgáltató szektorbeli és mezőgazdasági munkásnőkről azonban hosszabb, problémaorientáltabb cikkeket értekeztek. Előbbiek, amelyek csupán tényközlésre szorítkoztak, általában a külföldi nők eredményeit dicsérték, utóbbiak az osztrák–magyar nők munkahelyi kizsákmányolását részletezték.

Végül az 1918 előtti osztrák–magyar polgári-liberális, feminista nőmozgalom transznacionális beágyazottsága miatt szükségesszerű volt megvizsgálni, hogy a lapok szerkesztőségei milyen arányban osztottak meg cikkeket saját országaikról, illetve a Monarchián kívül élő nők politikai, gazdasági és társadalmi egyenjogúsításáért folytatott harcáról. Ezt azért is elengedhetetlennek tartottam, mert már a száz évvel ezelőtti sajtótermékekben publikált cikkek hírértékét is erőteljesen determinálta a földrajzi közelség vagy távolság kérdése. E tekintetben az alábbi következtetésekre jutottam. Mindhárom lapra jellemző, hogy a Monarchián kívüli régiók és országok rendkívül hangsúlyosan jelentek meg bennük. Az AöF nemzetközi nőmozgalomtól történő hátralépése ellenére igaz ez a *Neues Frauenleben*re is. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az osztrák lapban túlsúlyba kerültek a Németországról szóló írások. Magyar vonatkozásban ez az arány valamivel kiegyenlítettebb, a német tartományok mellett rendszeresen olvashatunk európai, észak-amerikai, sőt dél-amerikai és ázsiai országokról is. Mindkét periodika sajátja volt ugyanakkor a főváros-központúság, ami azt jelenti, hogy a szerkesztők elsősorban Bécsről, illetve Budapestről közöltek cikkeket. Agitációs fogásként kezelhető, hogy a magyar periodikák a prosperáló centrum országok mellett a leszakadó félperifériás területek nőmozgalmaikat is pozitív színben tüntették fel.

Munkám újszerűségét elsősorban az adta, hogy a magyarországi feminista sajtó történetét nem elszigetelten vettem nagyító alá, hanem tágabb kontextusba helyezve az osztrák polgári-liberális nőmozgalom sajtójával hasonlítottam össze. Ehhez elengedhetetlennek bizonyult természetesen az egyesületek fejlődése és munkája közti főbb hasonlóságok és különbségek vázolója is. A cikkrepertóriummal, s az ebből készült összesített statisztikákkal nem titkolt célom, hogy azon kutatóknak nyújtsak segítséget, akik a jövőben valamelyik (vagy akár mindhárom) periodikával elmélyültebben kívánnak foglalkozni. A lapokban cikkeket közlő

szerzők, publicisták életpályának részletesebb megismerése mellett fontos volna az egyes témacsoportok mélyebb elemzése, illetve az egyes cikkek megjelentetése mögött húzóódo szerkesztőségi motivációk behatóbb vizsgálata.

Források és irodalom

ANDOR (1985) = ANDOR József: On the Psychological Relevance of Frames. *Quaderni di Semantica*, 1985/2. 212–221.

ANDOR (2009) = ANDOR József: A kulcsszavakról. In: SEBESTYÉN József – SURÁNYI Zsuzsa (szerk.): *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa*. Veszprém, Pannon Egyetemi Kiadó, 2009. 23–28.

BADER-ZAAR (1997) = Birgitta BADER-ZAAR: Bürgerrechte und Geschlecht. Zur Frage der politischen Gleichberechtigung von Frauen in Österreich, 1848–1918. In: Ute GERHARD (Hg.): *Frauen in der Geschichte des Rechts von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München, C. H. Beck, 1997.

BADER-ZAAR (2009) = Birgitta BADER-ZAAR: Die deutschsprachigen österreichischen Frauenbewegungen bis 1918. Bibliographie und Kommentar. In: Johanna GEHMACHER – Natascha VITTORELLI (Hg.): *Wie Frauenbewegung geschrieben wird. Historiographie, Dokumentation, Stellungnahmen, Bibliographien*, Wien, Löcker, 2009. 297–328.

BELL (1998) = Allen BELL: The Discourse Structure of News Stories. In: Allen BELL – Peter GARRETT (eds.): *Approaches to Media Discourse*. Oxford, Blackwell, 1998. 64–105.

BELL–GARRETT (1998) = Allen BELL – Peter GARRETT (eds.): *Approaches to Media Discourse*. Oxford, Blackwell, 1998.

BERNÁTH (1995) = BERNÁTH László: *Műfajismeret*. Pécs, MÚOSZ, 1995. 67–79.

CSERHALMI (1995) = CSERHALMI Imre: A riport. In: BERNÁTH László (szerk.): *Műfajismeret*. Pécs, MÚOSZ, 1995. 67–79.

FEDELES-CZEFERNER Dóra: *Nőmozgalom, Nemzetköziség, Önreprezentáció. Feministák az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán*. Pécs, Kronosz, 2023.

GLÓZER (2013) = GLÓZER Rita: A diskurzuselemzés módja és értelme. ELTE, Szabadbölcsezet, 2013. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszeti/mmi.elte.hu/szabadbolcseszeti/index8dbc.html?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0

GYÁNI (2006) = GYÁNI Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakultató*, 2006/1. 57–64.

HAUPT–KOCKA (1996) = Heinz-Gerhard HAUPT – Jürgen KOCKA (Hg.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsforschung*. Frankfurt am Main – New York, Campus, 1996.

KÉRI (2008) = KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs, Pro Pannonia, 2008.

LA ROCHE (2008) = Walter LA ROCHE: *Einführung in den praktischen Journalismus: mit genauer Beschreibung aller Ausbildungswege; Deutschland, Österreich, Schweiz*. Berlin, Econ, 2008.

SCHUDSON (1995) = Michael SCHUDSON: *The Power of News*. Cambridge, Harvard University Press, 1995.

SchwimmerBlog. Cikkadatbázisok. <https://schwimmerblog.com/cikkadatbazisok>

SZÉCHENYI (2004) = SZÉCHENYI Ágnes: A 20. század még mindig hiányzó médiatörténete: A jelenkori magyarországi sajtótörténet-írásról. In: SIPOS Balázs (szerk.): *Bevezetés a médiatörténet-írásba: Egyetemi tankönyv*. Szombathely, Savaria University Press, 2019. 35–55.

VAN DIJK (2006) = Teun A. VAN DIJK: Ideology and Discourse Analysis. *Journal of Political Ideologies*, 2006/2. 115–140.

WISCHERMANN–GERHARD (1988) = Ulla WISCHERMANN – Ute GERHARD: Liberalismus – Sozialismus – Feminismus. Zeitschriften der Frauenbewegung um die Jahrhundertwende. In: Gisela BRINKLER-GABLER (Hg.): *Deutsche Literatur von Frauen*. München, Beck, 1988. 268–284.

Disztópia helyett utópiák

Az új világrend víziói a *Magyar Lányok / Lányok Ujsága* tanácsköztársasági számaiban

VÖRÖS BOLDIZSÁR*

A Magyarországi Tanácsköztársaság vezetésében részt vevő politikai csoportok: a szociáldemokraták és a kommunisták már a diktatúra létrejötte előtt és az után is jelentettek meg olyan munkákat, amelyekből információkat lehetett szerezni arról, hogy távlati céljukként milyen világrend megteremtését tűzték ki. A magyarországi szociáldemokraták bocsátották közre August Bebelnek *A nő és a szocializmus* című könyvét, már 1919. március 21-e előtt is több magyar nyelvű kiadásban; a Tanácsköztársaság idején e művet az egyesült párt könyvkiadó-hivatala tette közzé.¹ Munkájában a német szerző részletekbe menően foglalkozott a majdan kialakuló eszményi világrenddel. Így, egyebek mellett, írt arról, hogy a termelő- és a közlekedési eszközök, valamint a föld társadalmi tulajdonná válnak. A „szocializált társadalomban” a közösség egésze „szolidáris összeköttetésben él”, az állam pedig el fog halni. Minden munkaképes embernek dolgoznia kell, ugyanakkor a munka a teljes szabadság és a demokratikus egyenlőség alapján van megszervezve.² A könyvben arról is lehet olvasni, hogy az új világban a létfeltételek mindenki számára egyenlők lesznek.³ Az ideális viszonyok között a „jövő társadalom sem politikai, sem közönséges bűnöket és kihágásokat nem fog ismerni. A tolvajok eltűntek, mert eltűnt a magántulajdon, és mert az új társadalomban munka által mindenki könnyen és kényelmesen kielégítheti szükségleteit.”⁴ Bebel szerint ekkor: „Mindenkinek számíthat minden teljesíthető kívánságának és igényének teljesítésére, de nem a mások rovására. Azt kapja, amit ő a társadalomnak adott, se többet, se kevesebbet.”⁵ Az új társadalom „nemzetközi alapon” fog felépülni: „A népek testvériesülni fognak, kezük nyujtanak egymásnak és arra törekcszenek, hogy az új állapotot lassanként a földkerekség minden népére kiterjesszék.”⁶

* Tudományos főmunkatárs, ELKH BTK Történettudományi Intézet. E-mail: voros.boldizsar@abtk.hu

1 Ld. pl. BEBEL (1918). (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását ld. a tanulmány végén.) A műről és hatásáról ld. pl. CALKINS (1982): 126–134.; HÖLSCHER (1989): 307–318.; MADARÁSZ (1990): 187–237.; SCHMIDT (2019): 82. A 20. század elején a Népszava könyvhiřdetésének közreadói pedig a műben megjelenített jövőképet ismertette egyben annak megvalósítására mozgósították a reménybeli olvasókat, ami jól mutatja, hogy azt realizálhatónak is tartották. Szerintük a német szerző „olyan megragadóan állítja elénk a kommunisztikus termelési alapon felépülő új társadalom képét, hogy az olvasó nem vonhatja ki magát hatása alól és kénytelen belátni, hogy az út, amelyet Bebel kijelöl, minden nőnek és férfinak egyetlen helyes [!] útja”. Ld. Bebel: *A nő és a szocializmus*. *Népszava*, 1908. március 4., 13.

2 BEBEL (1918): 385–394. Ugyanakkor könyve bevezetésében Bebel félreérthetetlenül tudatta olvasóival: „Mihelyt az ember a reális valóság alapjáról távozik és a jövendő alakulások festésébe bocsátkozik, tág tere nyílik az elmélkedésnek. Kezdődik a vitakozás arról, hogy mi valószínű és mi valószínűtlen. Azért mindaz, amit erre vonatkozólag ebben a könyvben kifejtünk, csupán csak a szerző *egyéni* felfogásának tekintendő és így az esetleges támadások is csak az ő *személye* ellen intézendők; amit mond, azért ő maga viseli a felelősséget.” Uo., 9.

3 Uo., 417.

4 Uo., 457–458.

5 Uo., 416.

6 Uo., 499.

A jövőben elérendő ideális világrendről kialakított, a Bebeléhez nem egy vonatkozásban hasonló,⁷ legfontosabb kommunista elgondolásokat Nyikolaj Ivanovics Buharinnak *A kommunisták (bolsevikiek) programja* című munkája tartalmazta. E kiadványt már a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejötte előtt több ízben is megjelentette magyar fordításban a Kommunisták Magyarországi Pártja, 1919. március 21-e után pedig a Közoktatásügyi Népbiztosság egyik csoportja, a Szocializmus Állami Propagandája bocsátotta közre.⁸ E szerint a „kommunista rend”-ben az emberek egyenlők, a társadalmi osztályok már nem léteznek, és az állam is elhalt. Az emberek együtt dolgoznak, „az egész társadalom olyan, mint egy óriási munkásszövetség”.⁹ A pártprogram szerzője, egyebek mellett, azt is állította, hogy megfognak szünni a különálló, egyes országok, a határok el fognak tűnni. „Az egész emberiség nemzeti különbség nélkül minden részében össze van kapcsolódva és egyetlen egységes egészszé szerveződött. Valamennyi nép – egyetlen nagy, baráti munkáscsaládot alkot itt.”¹⁰

Az idézett külföldi munkák nemcsak egyes részleteikkel, hanem nagyszabású jövővízióik egészével is komoly ösztönzéseket adhattak a Magyarországi Tanácsköztársaság közvélemény-formálóinak saját, ilyen tárgyú ábrázolásaik megalkotásához. Az új világrendet pedig a legkülönfélébb művekben jelenítették meg: tananyagban, újságcikkekben, röpiratokban, plakáton, színpadi jelenetben, regényben.¹¹ Ugyanakkor sor került arra is, hogy *egy kiadványsorozatban több, különböző típusú szöveg közreadásával, különféle szerzői, szerkesztői eljárások alkalmazásával* ismertessék azt a propagandával megcélzottaknak: ez történt a *Magyar Lányok*, az 1919. június 20-ai számtól *Lányok Ujsága* címmel kiadott folyóiratban. A 12 éven felüli leányifjúság számára készített újság, azt a már évtizedek óta szerkesztő Tutsek Anna közreműködésével, folyamatosan megjelent a március 21. – június 20. közötti hetekben is, sikeresen túlélve a diktatúra közvélemény-formálói által foganatosított több lapbeszüntetést és -szüneteltetést.¹² Abban pedig, hogy a még 1919. március 21-e előtt indult, eredendően nem baloldali szellemiségű *Magyar Lányok* az új rendszerben továbbra is napvilágot láthatott, minden bizonnyal azok a szempontok is érvényesültek, amelyeket az illetékes Sajtódirektórium elnöke, Göndör Ferenc a szervezet egyik bizottságának április 15-ei ülésén, annak jegyzőkönyve szerint, ekként fogalmazott meg:

„A polgári lapok megszüntetése ügyében az a nézet, hogy sok milliós befektetés kell ahhoz, hogy olyan propaganda organumokat tudjunk teremteni, mint a milyenek a jól bevált szervezettel bíró polgári lapok. Sőt sokkal inkább lehet a meglévő régi lapok címei alatt

7 A Tanácsköztársaság idején, a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott munkájában pedig Dénes Zsófia a következőket írta Bebel könyvéről: „A szociáldemokrata *Bebel* Ágost a nőkérdés megoldásában megbízható *belső* forradalmisággal ítélkezik. *A nő és a szocializmus* című nagy munkája – a legerjedelmesebb és legsúlyosabb munka, mely a szocializmus irodalmában a nő felszabadításával foglalkozik – céljai kihangoztatásában eléri a kommunista társadalom mértékét. (Aminthogy a kommunizmus végcélja Bebelnek az egész vonalon, csupán megvalósításának egyetlen eszközt, *a fegyveres forradalmat* alkussza le szociáldemokrata alapon!)” DÉNES (1919): 26.

8 Ld. pl. BUCCHARIN (1919). A műről és hatásáról ld. pl. LÖWY (1990): 103., 111–115.; 397.; HEDELER (2015): 177–178., 553.

9 BUCCHARIN (1919): 12.

10 Uo., 14.

11 Ld. ezekről pl. VÖRÖS (2020b): 91–107.

12 Vö. ehhez: TUTSEK (1936): 225–227.; B. SZUCSICH (1959): 217–225.; JÓZSEF (1984): 154–159.; KOMÁROMI (2005): 34–42.

propagálni az új eszméket, mint hogy ha az olvasó közönség nagy részének új lapokat akarunk adni.”¹³

A *Magyar Lányok* közreadói pedig propagálták is az új eszméket folyóiratukban. Az újság április 10-ei, második tanácsköztársasági számában a szerző nevének feltüntetése nélkül, tehát szerkesztőségi állásfoglalást kifejezésre juttatva jelent meg az 'Új Magyarország' című vezércikk, amelyben a következő felszólításokat is lehetett olvasni:

„fiatal leányok, kis hugaim. Tegye mindegyik a kezét a szívére és vallja be őszintén: nem tudja, mi az a szovjeturalom, proletár-diktatura, kommunista-társadalom.

Csak mint valami ijesztő, rettenetes, félelmes dolgot hallottátok emlegetni ugy-e, a kommunizmust. A kommunizmus alatt mindig ugy-e azt értettétek: szabad rablás, fosztogatás, minden törvény megszűnése, fékevesztett indulatok garázdálkodása, gazdasági, pénzügyi, társadalmi összeomlás és több ilyen ijesztő dolgok.”

A cikk szerint ezeket a kizsákmányolókat terjesztették, akik tisztában voltak azzal, hogy az új rendszer létrejötte az ő rovásukra történne. A szövegből az is megtudható, hogy a kommunista felfogásban a legfontosabb a munka. Mindenki dolgozzék, és munkája arányában részesüljön a jövedelemben. A dolgozóknak nincs okuk félni az új rendszertől, amely az ő érdekükben működik. A kialakuló világrend pedig ekként jelenik meg a vezércikkben:

„Ezután is dolgozni fogunk, változatlan, sőt fokozott erővel, kitartással, de aztán, amint ideálunk fokról-fokra megvalósul, egyre kevesebbet, egyre könnyebben és munkától mentes időnket egyedül magunk fogjuk megédesíteni a kultúra áldásaival. Így vezet a mi utunk szenvedéseken és küzdelmeken át egy jobb, tisztultabb világba, amelyben csak dolgozók lesznek, amelyben minden válaszfal leomlik, amelyből eltűnik a törtetés, a dulakodás, az irigység és helyébe lép a mindent átfogó testvéri szeretet.”¹⁴

A vezércikk közreadói tehát egy disztópiával egy utópiát helyeztek szembe.¹⁵ A negatívumokból összeállított jövőábrázolást pedig nemcsak akként igyekeztek érvényteleníteni olvasóiknál, hogy írtak arról: kik és miért terjesztették azt, hanem következetesen törekedtek egyes részleteinek megcáfolására is. Így a kommunizmusban nem a szabad rablásra, a törvények megszűnésére, a fékevesztett indulatok garázdálkodására kerül sor, hanem, éppen ellenkezőleg: ekkor nem lesz törtetés, dulakodás, irigység, helyettük a mindent átfogó testvéri szeretet fog érvényesülni. Nem fog bekövetkezni gazdasági és társadalmi összeomlás sem, hanem egyre kevesebbet és egyre könnyebben lehet majd dolgozni. Az érvelés hatásosságát fokozhatta, hogy az utópisztikus jövőábrázolásokban rendszeresen alkalmazott felsőfok: a „minden” mind a disztópiában, mind az utópiában ott van, ám míg az előbbiben csak egyszer, az utóbbiban kétszer is. Mindkét jövőleírásban több erkölcsi elem is helyet kapott, így az első

13 Ld. MNL OL K 807 PTI 601. f. 3. cs. 1. ő. e. 65–66.

14 Új Magyarország. *Magyar Lányok*, 1919/11. 161–162. A *Magyar Lányok* 1919. március 20-ai számában közzétett, 'A cárizmus összeomlása' című cikkben a korabeli szovjet-oroszországi viszonyokat ekként mutatta be a szerző: „az óriási birodalom összeomlása, rettenetes vergődése, amellyel most az új élet felé törekszük”. T. A.: A cárizmus összeomlása. *Magyar Lányok*, 1919/9. 132. A „T. A.” minden bizonnyal Tutsek Anna monogramja.

15 Ld. ezekről pl. *Világíró*. *Lex.* (1994): 252–253.; CZIGÁNYIK (2019): 11–22.

morális disztópiának, a második morális utópiának is számít. A szöveg közreadói pedig minden bizonnyal azért hangsúlyozták ennyire e mozzanatokot, hogy így értessék meg, „hozzák közel” az új világ rendjét a fiatal leányolvasókhoz.

Az idézett vezércikkben foglaltakkal összhangban a munka új rendszerbeli jelentőségét hangsúlyozta a *Magyar Lányok* következő, április 20-ai számának lapjain 'A munka társadalma' című cikk írója, Tábori Piroska. E szerint a nyomorgó, forrongó proletariátus „új világot, új társadalmi rendet kíván, melyben a munkás munkája arányában részesüljön a munka áldásában. Ezt az ideális társadalmi rendet nevezzük egy szóval *kommunizmusnak*.” A szerző tehát félreérthetetlenül azt állította, hogy az ilyen rendszer az ideális társadalmi rend. A kialakuló új világban „aki dolgozik, annak joga van az élet minden javát élvezni, de csak annak, aki dolgozik. Cím, rang, származás, vagyonadta előjogok nincsenek, tisztelet csak a munkás agyat és kezét illeti meg.” Tábori szerint az „igazi tehetség korlátlanul érvényesülhet a köz javára. Vagyongyűjtés lehetetlen, de arra nincs is szükség, mert egy munkában eltöltött élet után mindenkinek öregsége biztosítva van.”¹⁶ Akárcsak az előző számbeli vezércikkben, itt is kettős eljárás figyelhető meg az új világ bemutatásánál: egyrészt a kialakuló pozitívumok (a dolgozók az élet minden javát élvezik, nyugodt öregségük biztosítva van, a tehetség korlátlanul érvényesülhet a köz javára), másrészt az immár nem létező negatívumok (cím, rang, származás, vagyon adta előjogok érvényesülése, vagyongyűjtés) leírásával. Tábori ugyanakkor szükségesnek tartotta jelezni, hogy „munká”-nak nemcsak a fizikai munka számít, hanem a szellemi is. Ennek jelentőségét pedig azzal érzékeltette, hogy „a munkás agyat” a „kéz” előtt említette meg szövegében.

Míg Tábori cikke a munka új rendszerbeli szerepét hangsúlyozta, a kommunizmus világot ennél teljesebben ábrázolta az ugyane lapszámban a szerző neve nélkül közzétett, tehát szerkesztőségi állásfoglalást tartalmazó, 'Új tavasz' című írás. Közreadói azt állították, hogy „az új csodát, mely észak felől, vörös lobogó diszben érkezett el hozzánk, hogy megváltson bennünket a ránk nehezedő igazságtalanságoktól: kommunizmusnak hívják”. Továbbá,

„A kommunizmus a legkiválóbb elmék legnagyobb, legszebb terméke”, (...) „történetfilozófiai elv, tudomány”. (...) „A mostani világalakulás a kereszténység diadalára és az elgyengült pogányság pusztulására emlékeztet bennünket. Ami akkor vallási eszme volt, az ma egy tudományos elv foglalatja: az ember egyenlősége és szabadsága és a szeretet.”

A lap munkatársai tehát, az új eszme jelentőségét hangsúlyozandó, háromféleképpen is összekapcsolták azt a keresztény vallásossággal: egyrészt annak kifejezéseit alkalmazták rá: „csoda”, amely „megvált” bennünket; másrészt az összehasonlítással a kereszténység győzelmével a pogányság felett; harmadrészt pedig egyik fő elemeként „a szeretet”-et említve. Mindennek hatását erősítendő, a kommunizmus kiválóságát volt hivatott kifejezésre juttatni a felsőfokok: „legkiválóbb”, „legnagyobb”, „legszebb” sorozata is. A kommunizmus itt legfontosabb elemeként említett egyenlőség pedig az új világ cikkbeli ábrázolásánál kulcsfontosságúvá vált: „Az új világ minden ember világa lesz, nem csak a kiváltságosoké, a szerencséseké vagy az ügyeskedőké. Az új világban nem lesznek gazdagok és nem lesznek szegények. Az új világban emberek lesznek egyforma jogokkal, egyforma kötelességekkel és egyforma reménységekkel.” E szövegben is lehetett olvasni arról, hogy ekkor csak az boldogul, aki dolgozik. A közreadók ugyanakkor szükségesnek látták, hogy foglalkozzanak azzal a problémával: ha a kommuniz-

mus egyik legfőbb alkotóeleme a szeretet, miért alkalmaznak a Magyarországi Tanácsköztársaság irányítói erőszakot egyes intézkedéseiknél? A cikk szerint

„A kommunista eszme mindenki számára igazságot, szeretet és egyenlőséget követel. Hogy ezt elérhesse, kénytelen erélyes rendszabályokhoz nyulni, ilyen a birtokok kisajátítása. El kell vennie mindenkitől mindent, hogy legyen miből adnia mindenkinek mindent. De ezt értsük meg jól, a kommunizmus csak azért vesz el, hogy adhasson. A kommunizmus azért haragos néha, mert nagyon szeret. A kommunizmus azért harcol, hogy örök béke lehessen.”¹⁷

Az ideális új világrend bemutatása e szövegben tehát alkalmas lehetett arra is, hogy legitimálja a diktatúra irányítóinak radikális intézkedéseit, köztük a terrort is: e logika szerint ezekre éppen annak megteremtése érdekében van szükség! A leírásból meg lehetett tudni, hogy az új viszonyok kialakításánál a kommunizmus fő eszmei összetevői közül miként érvényesül az egyelőség, az igazságosság és a szeretet elve. Az azonban kérdéses maradhatott olvasói számára, hogy az erőszakos intézkedésekkel létrehozott, az embereket uniformizáló rendszerben, ahol nemcsak a jogok és a kötelességek lesznek egyformák, hanem még a reménységek is, miként juthat érvényre „a szabadság”? E probléma megléte, sajátos módon, egyfajta hiányként, szintén része lehetett az új világ bemutatásának – legalábbis a *Magyar Lányok* figyelmes olvasóinál.

A folyóirat április 20-ai számában megjelent, idézett cikkek, tartalmi kapcsolódásaik révén egymás hatását is erősíthették közönségüknél. Tábori írásában a címek és rangok nemlétéről, valamint az 'Új tavasz' című szövegben az egyenlőségről közreadottakat pedig sajátos módon egészítette ki, szemléltette Mühlbeck Károlynak az utóbbi mellett látható, 'Cím és rangtörlés a lépcsőházban' című, többrészes rajza. E szerint korábban különböző lépcsőházakban közlekedtek az emberek: a gazdagok, kevesen, a főlépcsőn, a többiek, sokan a cselédlépcsőn. Ha olyan valaki használta a főlépcsőt, akinek nem lett volna szabad, „lépcsőbitorló”-ként, ezzel kiváltotta a takarítónő haragját. Az utolsó képrészleten viszont már megvalósult a „lépcsődemokrácia”: mindenki a főlépcsőn járhat.¹⁸



Mühlbeck Károly rajza az 'Új tavasz' című cikk mellett

17 Új tavasz. *Magyar Lányok*, 1919/12. 183–185.

18 MÜHLBECK Károly: Cím és rangtörlés a lépcsőházban. *Magyar Lányok*, 1919/12. 185.

A *Magyar Lányok* következő, május 1-jei számának szerzőnév nélkül megjelent, 'Új világ kezdődik' című vezércikkében azt is lehetett olvasni, hogy a Vörös Hadsereg katonáinak jelszava „szabadság, boldogulás és emberség mindenki számára a földön”, az új világ célja pedig az, hogy „az emberhez méltó jólét, a földön elérhető boldogság, a fizikai és szellemi javak élvezete ne legyen keveseké, szemben a tengődésre ítélt milliókkal, ne legyen osztályoké, az uralkodó osztályé”.¹⁹ Ezek a törekvések pedig összhangban voltak azokkal a célkitűzésekkel, amelyekről e folyóiratszámban, néhány oldallal hátrébb, Petőfinék 'A XIX. század költői' című, teljes terjedelmében közölt versében lehetett olvasni. A költő szerint

„Vannak hamis próféták, akik
Azt hirdetik nagy gonoszán,
Hogy már megállhatunk, mert itten
Az ígéretnek földje van.
Hazugság, szemtelen hazugság,
Mit milliók cáfolnak meg,
Kik nap hevében, éhen-szomjan
Kétségbeesve tengenek.

Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt vehet,
Ha majd a jognak asztalánál
Mind egyaránt foglal helyet,
Ha majd a szellem napvilága
Ragyog minden ház ablakán:
Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk
Mert itt van már a Kanaán”.²⁰

Mindkét jövővízióban közös, hogy mindenkinek szánja az ideális állapotokat, a vezércikk-beli „jólét” és a „fizikai javak” élvezete megfeleltethető a „bőség kosará”-ról írottaknak; „a szabadság, boldogulás, emberség” a „jognak asztalánál” való helyfoglalás követelésének; a „szellemi javak élvezete” pedig „a szellem napvilágá”-val kapcsolatos soroknak. Ám ezeken túl a két szöveget összekapcsolja negatívum leírása is: a vezércikkben a „tengődésre ítélt milliók” részletet a versben a „milliók”-éval, akik „tengenek”. A *Magyar Lányok* szerkesztői e két írás együttes közlésével úgy állították be olvasóik számára a Magyarországi Tanácsköztársaságot, mint amely Petőfi törekvéseit akarja megvalósítani: e sajátos hagyományteremtés által is legitimálva a diktatúrát. Ez az eljárás pedig elősegíthette azt, hogy az egyik legjelentősebb magyar költőt tisztelő fiatal lányok elfogadják a fennálló rendszert, mint a 19. századi alkotó célkitűzéseinek későbbi megvalósítóját.

Nem a folyóirat közreadói, hanem a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosza, Kunfi Zsigmond teremtett hagyományt az új rendszernek, Beethoven személyének, művének felhasználásával abban a még 1919. április 12-én, a budapesti operaházi vöröskatoná-estén, a zeneszerző IX. szimfóniájával kapcsolatban tartott beszédében, amelynek szövege, 'Forradalom és

19 Új világ kezdődik. *Magyar Lányok*, 1919/13. 193–194.

20 PETŐFI Sándor: A XIX. század költői. *Magyar Lányok*, 1919/13. 197.

művészet’ címmel, rövid bevezetéssel vezércikként jelent meg a *Magyar Lányok* május 20-ai számában. A politikus azt állította, hogy „A világnak az az egysége, amelyről Beethoven géniusza álmodott és zengett, amit a művész megérzésének és képzeletének csodálatos vágyával maga elé kívánt és látott, most kezd álomból tetté, képzeletből valósággá serdülni!” Kunfi szerint az új világ, a szocializmus világa „az emberi egyéniség szabad, összhangzó kifejlődésének, az egyetemes testvériségnek, a nemzetközi és testvéri összeolvadásnak, a napi élet gondjaitól való, tehát emberi, fölzsabadulásának” világa. A népbiztos azzal zárta le beszédét, hogy a zeneszerző „génuszán keresztül élvezzük azt a jövő világot, amikor majd a beethoveni öröm közössége biborpalást gyanánt borul majd rá mindenkire, aki emberszabású lény gyanánt él itt a földön”.²¹ Az ideális jövőt tehát Kunfi úgy igyekezett megjeleníteni, hogy ábrázolása összhangban legyen Beethoven IX. szimfóniájával is – ugyanakkor a beszéd végén a diktatúra kulcsfontosságú jelképének, a vörös színnek²² említése a világra boruló palást színeként, határozottan jelezte, hogy itt a szociáldemokrata–kommunista törekvések világméretű megvalósulásáról van szó! A zeneszerzőnek a Tanácsköztársaság elődfigurájaként beállítása pedig azt a célt is szolgálhatta, hogy a diktatúrát, az új világ megteremtésére irányuló törekvéseivel, elfogadják a *Magyar Lányok* olvasói.

Nem sokkal e beszéd megjelenése előtt, a Közoktatásügyi Népbiztosság *Fáklya* című lapjának május 10-ei számában napvilágot látott Róna Irén ’Uj ifjusági irodalmat’ című cikke, a következő útmutatással:

„A cél tehát ez: alkossunk egy régítől merőben különböző ifjusági irodalmat, amely az új iskolát, az új nevelést, az új társadalmi életet hozzásegíti, hogy a most fejlődő emberekből teljesen kipusztítsa a letűnt társadalmi rend szellemi hagyatékát: a magántulajdon, a faji, nemzeti és rangbeli különbségek, az előjogok, hatalmi örökségek stb. ideológiáit. Helyébe a kommunista társadalom törvényeinek, erkölcsének minél tökéletesebb szugeszcióját, az internacionalizmus átfogó, hatalmas érzéseit, munka- és életkedvet indukáljunk.”²³

Május–június fordulójától pedig a Közoktatásügyi Népbiztosság több ifjusági lapot, köztük a *Magyar Lányokat*, immár saját kiadásában jelentetett meg. Ekkor került sor arra, hogy a döntéshozók Tutsek Anna mellé egy másik szerkesztőt: Barta Lajos, baloldali író feleségét, Szucsich Máriát kinevezték társszerkesztőnek.²⁴ Június 20-ai számától a folyóirat új címmel: *Lányok Ujsága* került forgalomba²⁵ – összhangban a nemzeti elköteleződés kipusztításáról és az internacionalizmus terjesztéséről a Róna-cikkben megfogalmazottakkal. Az illetékes népbiztossági vezető, ifj. Gaal Mózes július 10-ei előterjesztésében pedig ekként írt a folyóirat jelentőségéről, jövőjéről: „A Lányok Ujságát ideiglenesen, míg a koedukáció kérdése végleg megoldható, fenntarthatnók, mivel ez a lap meglehetősen széles rétegű leányifjuságot nevel.”²⁶

Immár a *Lányok Ujsága* június 20-ai számának szerzőnév nélkül megjelent, tehát ezúttal is szerkesztőségi állásfoglalást kifejezésre juttató, ’Komoly kérdések’ című vezércikkében az új világrendet ekként ábrázolták a szöveg közreadói: a korábbiakhoz képest „Egy oly új, jobb társadalmi rendszer alakítása lehetséges, amelyben a jelenlegi osztálykülönbségek eltűnnek” és,

21 Forradalom és művészet. *Magyar Lányok*, 1919/15. 225–227.

22 Ld. ehhez pl. ARADI (1974): 255–256.; VÖRÖS (2020a): 261–263.

23 RÓNA Irén: Uj ifjusági irodalmat. *Fáklya*, 1919. május 10., 4.

24 Ld. ehhez: MNL OL K 305 IV. 98409-1919. 6–9.

25 Ld. ehhez: Olvasóinkhoz. *Lányok Ujsága*, 1919/18. 288.

26 Ld. MNL OL K 305 IV. 1919-16-159481. 1–3.

talán egy rövid ideig tartó átmeneti időszak után, az egyesek „rengeteg termelőerejének hasznos tervszerű kihasználásával, egyenlő munkakötelezettséggel, az élethez és az élvezetekhez, valamint a szellemi és testi tehetségek kifejlődéséhez szükséges anyagi javak és eszközök folyton nagyobbodó mértékben állnak rendelkezésünkre.”²⁷ A korábban idézett szövegekkel összevetve feltűnő az utópisztikus leírásokra jellemző felsőfokok, a „minden” szó rendszeres használatának hiánya; ez esetben csak a „folyton nagyobbodó” szókapcsolat ilyen, ám ez sem egy állandósult, tökéletes helyzetre utal, hanem csak egy folyamatos javulásra. Az eljövendő új világgal kapcsolatos óvatos megfogalmazásokat a június második felében közzétett vezércikkben indokoltta tehette a Tanácsköztársaság rossz gazdasági helyzete, az életviszonyok leromlása.²⁸

Róna Irén már idézett, május 10-ei *Fáklya*-cikkében elítélően állapította meg: „Jellemző ifjúságunk eddigi olvasmányaira, hogy nem annyira az értelemhez szólnak, mint inkább csak »a sziv« érzékenységre apellálnak.” Az új ifjúsági irodalom megalkotóinak pedig, egyebek mellett, ezt javasolta: „A kommunista társadalomnak *etikai* felsőbbrendűségét hangsúlyozzuk a kapitalista államrenddel szemben”.²⁹ Minden bizonnyal e nézetektől nem függetlenül és a *Magyar Lányok* lapjain 1919 tavaszán napvilágot látott, az új világban az erkölcsi tényezőket hangsúlyozó, idézett leírások folytatásaként is, jelent meg a június 20-ai számban B. Szucsich Máriának 'A jóság forradalma' című cikke. E szerint „a kommunizmus forradalma: az emberi jóság kifejlesztésére törekvő forradalom”. A továbbiakban a szerző azt fejtegette, hogy a magántulajdon alapján felépülő társadalom okozta az emberben a természettől fogva meglévő jó elcsenevészesedését és a rossz hatalmassá növekedését. A vagyonért vívott harcban ugyanis csak a rosszaság fejlődhetett. Ám a munka világforradalma megdönti a magántulajdonra alapozott társadalmi rendet. A szegény és gazdag között „felolvaszthatatlan jégfalak”-hoz hasonlóan álló válaszfalak „a kommunista társadalomban elolvadnak, mert megszünteti azokat az okokat, melyek az embert a másik ember ellen való harcra kényszerítette [így!]. Visszaadja az ember egyéniségét ősi formájának, amikor még ott állott, hogy fejleszthette a jóságot a rosszaság rovására.” B. Szucsich szerint ez az ember ősi állapota, az őskommunizmus volt, amely egykor felbomlott. Viszont

„A kommunista társadalom a békét, a jóság kifejlesztésére való törekvését hozza. (...) most már birtokunkban van a kultúra (az emberi szellem fejlettsége, a tudomány összes vívmányai, a művészetek kincsei), már nem kellene majd századok ahhoz, hogy az emberben levő jóság elfoglalja a maga birodalmát a földön. A kollektív társadalom (az összes emberi vagyon, szellem és jog valamennyiünk tulajdona) megteremtése fel fogja szabadítani az embert és meg fogja ajándékozni őt a benne levő jóság hatalmas, erőteljes győzelmével.”³⁰

E szöveg sajátosan kapcsolódott az idézett, ugyane lapszám-beli vezércikkhez, annak óvatos megfogalmazásaihoz: nem foglalkozva az új rendszer gazdasági életével, csupán az erkölcsi javulást tárgyalta, amely szerinte nem kifejezetten gazdasági, termelési tényezőknek lesz köszönhető, hanem a kultúra birtoklásának, a vagyon, a szellem és a jog köztulajdon voltának.

27 Komoly kérdések. *Lányok Ujsága*, 1919/18. 275.

28 Ld. ehhez pl. ROMSICS (2018): 307–313.

29 RÓNA Irén: Uj ifjúsági irodalmat. *Fáklya*, 1919. május 10., 4–5.

30 B. SZUCSICH Mária: A jóság forradalma. *Lányok Ujsága*, 1919/18. 278–279.

Úgy tűnik, hogy 1919 júniusának második felére, a rossz gazdasági viszonyok között, már csak az ezektől bizonyos mértékben függetlenül megjeleníthető morális utópia lehetett az egyetlen, a közönség előtt nem tökéletesen hiteltelen jövővízió az új világról.

A *Magyar Lányok*, majd a *Lányok Ujsága* tanácsköztársasági számaiban tehát többféle szöveg jelenítette meg a majdan kialakuló ideális világrendet: cikkek (köztük, a tárgy fontosságának megfelelően, több vezércikk is), beszéd (Kunfi Zsigmondé), vers (Petőfi Sándoré, amely jövőábrázolásának aktuális érvényességét az ugyanazon lapszám vezércikkében foglaltakkal való összhangja jelezte). Ezekben az írásokban megfigyelhetők azonos szerzői eljárások: a felsőfokok használata, kettősség az új világ ábrázolásánál, majdani pozitívumainak bemutatásával és a már nem létező negatívumok sorolásával. Az így megalkotott, különféle szövegek egymás utáni közreadásai pedig, a bennük lévő ismétlésekkel is, hozzájárulhattak ahhoz, hogy a propagandisztikus tartalmak meg is rögzüljenek az azokkal megcélzottakban. Ekként hathatott egy kép is: Mühlbeck Károly rajza az április 20-ai számban, amely által különösen hangsúlyossá válhatott 'A munka társadalma' című és az 'Uj tavasz' című cikk egy-egy eleme a befogadók számára.

A leányifúságnak szánt lapban közzétett jövőábrázolások ugyanakkor tartalmi elemeikben, a bennük megfigyelhető nyelvi eszközökkel illeszkedtek a Tanácsköztársaság propagandájának egészébe. Bebel *A nő és a szocializmus*ának azon részletével, mely szerint az emberek az új világban morálisan jobbak lesznek, mint korábban, összhangban volt több, a folyóiratban napvilágot látott jövőleírás. Ugyancsak e könyvből az egyén munkájáért járó ellenértékről idézett kijelentésekkel mutatnak rokonságot az 'Uj Magyarország' című vezércikk és Tábori írásának ezzel foglalkozó szavai. A mind a német politikus, mind a szovjet-orosz szerző művéből idézett elgondolás az új rendszer elterjedéséről a világon több, itt tárgyalt szövegben is megjelent: így az 'Uj világ kezdődik' című vezércikkben, Kunfi beszédében és B. Szucsich Mária írásában is. A munkának mindkét külföldi műben kulcsjelentősége volt – amint a vizsgált magyarországi leírásokban is.³¹ Akárcsak a nem kifejezetten a fiataloknak szánt tanácsköztársasági szövegekben, az idézett cikkekben is nemegyszer megjelentek a keresztény vallásosság kifejezőképzőletének elemei (így például az „áldás” szó, az 'Uj tavasz' című írásban a „csoda” és a „megvált”) – minden bizonnyal azért, mert megalkotóik, figyelembe véve azok tekintélyét, széles körben ismertségét és elfogadottságát, általuk is törekedtek az egyébként vallás- és egyházellenes diktatúra új eszméi, a forradalmi átalakulás jelentőségének hangsúlyozására.³² (Az 'Uj tavasz' című cikkben az 1919-es korszakváltásnak a kereszténység diadalával és a pogányság pusztulásával történt összevetése pedig ekkoriban nem volt egyedülálló: az I. világháború után bekövetkező nagy történelmi átalakulásoknak a késő római és az őskereszténység korfordulójához hasonlítása nem egy szerző írásában megjelent.³³) Petőfi és Beethoven alakjának, műveiknek felhasználása a rendszer, illetve törekvéseinek történelmi legitimálásához, szintén illeszkedett a diktatúra hagyományteremtéseinek sorozatába. Ez különösen feltűnő volt a költő esetében, akiről ekkoriban nemcsak laktanyát neveztek el Budapesten és nemcsak feldíszítették fővárosi emlékművét a május 1-jei ünnepség alkalmából, hanem arcképét a diktatúra egyik bélyegén is megjelentették.³⁴

31 Vö. ehhez: SZABÓ (2007): 153–158.

32 Vö. ehhez pl. VÖRÖS (2004): 65–68., 97.; VÖRÖS (2018b): 603–614.

33 Ld. ehhez pl. TVERDOTA (2019): 92–101., 112–113.

34 Ld. ehhez pl. VÖRÖS (2004): 100–101., 106., XXI., XXVIII. kép.

A fiatal leányok számára készített folyóirat tanácsköztársasági számaiban közreadott jövőképek, akárcsak a nem kifejezetten az ifjúságnak szántak, ugyanakkor nem csupán legitimálhatták a diktatúrát (ami különösen jól megfigyelhető az 'Uj tavasz' című írásnál), hanem mozgósítottak is a pozitívként megjelenített célok érdekében végzett tevékenykedésre. Az április 10-ei számban megjelent, idézett vezércikk ekként buzdította az olvasókat: „Magyarország fiatal leányai, ne féljetez tehát, hanem üdvözöljétek örömmel azt az új korszakot, amelyben minden ember el fog tudni jól helyezkedni, aki dolgozni akar, s amelyben a ti munkátokra is százszorosán, ezerszeresen szükség van.”³⁵ Az április 20-ai számban napvilágot látott 'Uj tavasz' című írásban ez is áll: „Mindenk, aki dolgozni akar és szeret, hirdesse az idők, új eszmék diadalát, dicsőségét.”³⁶ Annak pedig, hogy éppen a fiataloknak készített folyóirat lapjain, viszonylag rövid időn, néhány héten belül, több, nagyon pozitív tartalmú jövőleírás is napvilágot látott, minden bizonnyal fontos oka volt a *Magyar Leányok* közreadóinak felismerése: a diktatúra döntéshozói, vezető közvélemény-formálói különösen nagy szerepet szánnak e korosztálynak az új viszonyok megteremtésének munkálataiban és ezért kiemelkedő jelentőséggel bír számukra e csoport meggyőzése, az új rendszerrel, annak távlati céljaival való azonosulásuk. Mindezt elősegíthették az itt vizsgált szövegek is. A Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott *Néptanítók Lapja* június 5-ei számának 'A közoktatás munkaprogramja' című vezércikkében Zigány Zoltán tanár, az újság szerkesztője határozottan meg is fogalmazta a következőket: „Akiket a régi iskola nevelt, azok csak igen ritkán és hézagosan tudnak beleilleszkedni az új élet keretei közé.” A régi „erkölcsnek a híveitől a kommunizmus nem remélheti a maga támogatását. Ezek helyébe nekünk egy új generációt kell nevelnünk, amely a reális világszemlélet tudásával telítve, az emberi szolidaritás erkölcsi szerint akarjon és tudjon élni.”³⁷

Ugyanakkor az eredendően nem szociáldemokrata vagy kommunista újságban közzétett ilyen szövegek azt a célt is szolgálhatták, hogy szerkesztői ezek segítségével is fenntarthassák lapjukat az új viszonyok között is³⁸ – ami a *Magyar Leányok* esetében sikerült is. Az itt vizsgált írásokban a munka fontosságának hangsúlyozása kapcsolódhatott a folyóirat még 1919. március 21-e előtt kiadott számaiban olvasható olyan szövegekhez, amelyek munkára buzdították a fiatal olvasókat: ezáltal a szerkesztők jelezheték a Tanácsköztársaság illetékesei felé, hogy ők már a diktatúra létrejötte előtt is „korszerű” eszmék jegyében működtek.³⁹

Összességében pedig úgy gondolom, hogy a *Magyar Leányok / Leányok Ujsága* e számainak vizsgálatai nemcsak a Magyarországi Tanácsköztársaság eszmevilágának, propagandájának, ezen belül sajtójának megismeréséhez járulhatnak hozzá, hanem a különféle utópisztikus jövőábrázolások egyes tulajdonságainak szemléltetéséhez is.

35 Uj Magyarország. *Magyar Leányok*, 1919/11. 162.

36 Uj tavasz. *Magyar Leányok*, 1919/12. 185.

37 ZIGÁNY Zoltán: A közoktatás munkaprogramja. *Néptanítók Lapja*, 1919/22–23. 1–2. Ld. ehhez pl. Vörös (2018a): 211–224.

38 Vö. ehhez: TUTSEK (1936): 225., 227.; Vörös (2023).

39 Ld. ehhez: TOBISCH Irén: Leányok a méhesben. *Magyar Leányok*, 1918/18. 280–282.; GOMBOS Gyuláné: Pályaválasztás. *Magyar Leányok*, 1919/2. 22–23.; GOMBOS Gyuláné: A nő a gazdaságban. *Magyar Leányok*, 1919/7. 108–109., továbbá: KÉRCHY (2015): 90–91.

Források és irodalom

Levéltár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Periodikák

Fáklya, Magyar Lányok / Lányok Ujsága, Népszava, Néptanítók Lapja

Feldolgozások, forráskiadványok, visszaemlékezések

ARADI (1974) = ARADI Nóra: *A szocialista képzőművészet jelképei*. H. n., Kossuth–Corvina, 1974.

B. SZUCSICH (1959) = B. SZUCSICH Mária: Szerkesztő lettem... In: HALASI Andor (szerk.): *Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékei a Magyar Tanácsköztársaságról*. Budapest, Szépirodalmi, 1959. 217–225.

BEBEL (1918) = BEBEL Ágost: *A nő és a szocializmus*. Budapest, Népszava-könyvkereskedés, 1918.

BUCHARIN (1919) = BUCHARIN Nikoláj: *A kommunisták (bolsevikiek) programja*. Budapest, Kommunisták Magyarországi Pártja, 1919.

CALKINS (1982) = Kenneth R. CALKINS: The Uses of Utopianism: The Millenarian Dream in Central European Social Democracy Before 1914. *Central European History*, 1982/2. 124–148.

CZIGÁNYIK (2019) = CZIGÁNYIK Zsolt: Utópia és utópizmus: egy irodalmi és politikai fogalompar nyomában. *Korunk*, 2019/február. 11–22.

DÉNES (1919) = DÉNES Zsófia: *A nő a kommunista társadalomban*. Budapest, Közoktatásügyi Népbiztosság, 1919.

HEDELER (2015) = Wladislaw HEDELER: *Nikolai Bucharin – Stalins tragischer Opponent. Eine politische Biographie*. Berlin, Matthes & Seitz, 2015.

HÖLSCHER (1989) = Lucian HÖLSCHER: *Weltgericht oder Revolution. Protestantische und sozialistische Zukunftsvorstellungen im deutschen Kaiserreich*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1989.

JÓZSEF (1984) = JÓZSEF Farkas: *Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban*. Budapest, Kossuth, 1984.

KÉRCHY (2015) = KÉRCHY Anna: Hebrencs kisleányból kötelességtudó honleány. Nőképváltozások a Magyar Lányok hetilap első világháború alatti lapszámaiban. *Médiakutató*, 2015/2. 81–95.

KOMÁROMI (2005) = KOMÁROMI Gabriella: *Elfelejtett irodalom. Fejezetek a magyar gyermek- és ifjúsági próza történetéből: 1900–1944*. Budapest, Móra, 2005.

LÖWY (1990) = A. G. LÖWY: *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Leben und Werk Nikolai Bucharins*. Wien, Promedia, 1990.

MADARÁSZ (1990) = MADARÁSZ Aladár: A sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. Utópiák a múlt század végén a szocializmusról. In: KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (szerk.): *Egy remény változatai. Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből*. I. Elmélet és realizáció. Budapest, Magvető, 1990. 182–237.

ROMSICS (2018) = ROMSICS Ignác: Magyarország 1918–1919-ben. In: ROMSICS Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak. Válogatott tanulmányok*. H. n., Helikon, 2018. 284–319.

SCHMIDT (2019) = Jürgen SCHMIDT: *August Bebel. Social Democracy and the Founding of the Labour Movement*. London–New York, I. B. Tauris, 2019.

SZABÓ (2007) = SZABÓ Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakaszáról. *Korall*, 2007/27. 151–171.

TÜTSEK (1936) = TÜTSEK Anna: *Az én utam*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., 1936.

TVERDOTA (2019) = TVERDOTA György: Az együttműködési formula. A magyar írástudók és a Tanácsköztársaság. In: KRAUSZ Tamás – MORVA Judit (szerk.): *1919. Tanácsköztársaság. 2019*. Budapest, Közép-Európai Fejlesztési Egyesület, 2019. 91–113.

Világirod. Lex. (1994) = SZERDAHELYI István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. XVI. U–Vidz. 'utópia' szócikk. Budapest, Akadémiai, 1994. 252–253.
<https://adt.arcanum.com/hu/collection/VilagirodalmiLexikon/>

VÖRÖS (2004) = VÖRÖS Boldizsár: „*A múltat végeképp eltörölni?*” *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2004.

VÖRÖS (2018a) = VÖRÖS Boldizsár: „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”. Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: VÖRÖS Boldizsár: *Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914–1919*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 211–224.

VÖRÖS (2018b) = VÖRÖS Boldizsár: *A pöröly lecsapott*. Karikatúrák a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: DRASKÓCZY István – VARGA Júlia – ZSIDI Vilmos (szerk.): *Universitas – historia. Tanulmányok a 70 éves Szógi László tiszteletére*. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2018. 603–614.

VÖRÖS (2020a) = VÖRÖS Boldizsár: „De ez a diktatúra csak átmeneti állapot”. A Magyarországi Tanácsköztársaság önképe. In: DUBNICZKY Zsolt – HERMANN Róbert – KOVÁCS Annamária – LIGETI Dávid – OROSZ László (szerk.): „*A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá*”. *Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára*. Budapest, Ráció, 2020. 256–265.

VÖRÖS (2020b) = VÖRÖS Boldizsár: „a közös munka eredményéből mindenkinek egyaránt jut”. Utópisztikus jövőelképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: LIGETI Dávid – VÖRÖS Boldizsár (szerk.): „...*minden édenek neve vad poklokat büvöl...*” *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Országház, 2020. 91–107.

VÖRÖS (2023) = VÖRÖS Boldizsár: Pogány József, Petőfi Sándor és Szegedi István. Az irodalomkritika és a könyvismertetés mint a Vasárnapi Ujság „megmentésének” eszközei a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. (Megjelenés alatt.)

Az örök zugsajtó

PAÁL VINCE*

1. Mi is az a zugsajtó?

A magyar nyelv értelmező szótára két jelentését adja meg a zugsajtó szónak. Az egyik szerint az 1945 előtti sajtónyelvben: „Azoknak a hírlapi termékeknek az összessége, amelyek felelőtlen hírekkel, botránykrónikákkal és szenzációhajhászó cikkekkel szereztek olvasóközönséget, v. zsaroló szándékú cikkekkel, közleményekkel igyekeztek jövedelemhez jutni.”

A másik, ritkán előforduló jelentése szerint pedig: „Gondatlan, selejtes nyomdai termékeket v. ponyvairodalmat készítő nyomda.”¹

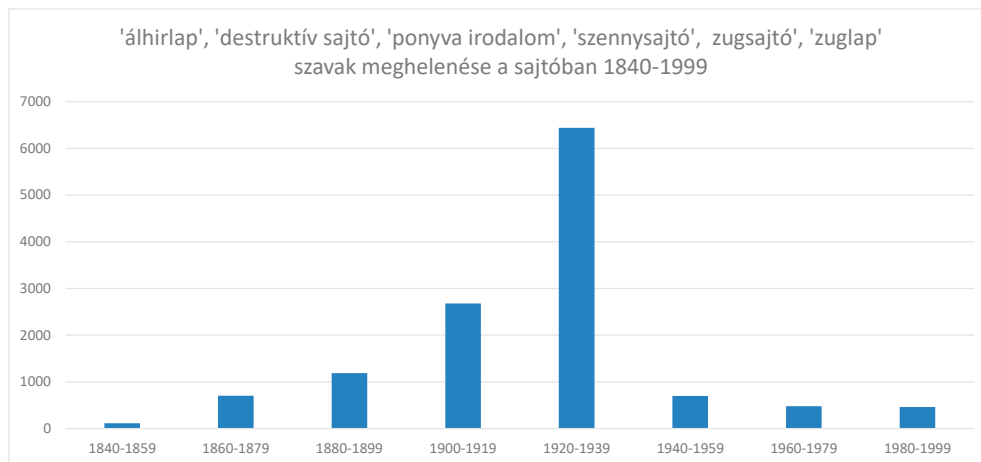
Az első jelentés is kétféle értelmezést hordoz magában: az egyik alatt azok a sajtótermékek értendők, amelyek nem megfelelő szakmaisággal vagy tisztességgel, de a törvényes kereteket azért betartva jönnek létre, a másik pedig azok, amelyek már törvénybe ütköznek, a büntető kategóriákat is kimerítik.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a magyarországi közvéleményben, hogyan jelent meg a zugsajtó problematikája. Feltételezem, hogy a közvéleményt reprezentálja a mindenkori sajtó. Az *Arcanum Digitális Tudománytár* segítségével olyan sajtóközleményeket kerestem, amelyek tartalmazzák a 'zugsajtó', 'zuglap', 'zughírlap', 'álhírlap', 'álhírlapíró', 'pizsoksajtó', 'szennysajtó' és 'destruktív sajtó' szavak valamelyikét. Megvizsgáltam, hogy ezeket az azonos jelentésmezőbe tartozó szavakat milyen kontextusban használták az egyes cikkekben.

Az 1. diagram azt mutatja, hogy az *Arcanum* adatbázisában az 1840 és 1999 közötti időszakban hány olyan dokumentumoldal található, amelyekben előfordulnak a fenti szavak, beleértve azok ragozott alakjait is. Jól látható, hogy ezen szavak előfordulása a kezdő időponttól egészen a XX. század közepéig nagyjából húszévente megduplázódott, majd ezután az előfordulások száma látványosan csökkent.

* A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézet munkatársa. E-mail: paal.vince@nmhh.hu
1 *Ért.Sz.* VII. köt. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.) www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/z-54F8A/zugsajto-556A8/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xWF9MZxhpa29ub2tfMUJFOEiXX0sICJxdWVyeSI6ICJ6dWdzYWp0XHUwMGYzIn0

1. diagram



Az idézett definíciókból is következik, hogy a zugsajtó/zuglap stb. fogalmát igen tágan lehetett és lehet értelmezni. Ezzel mindenkor éltek is és visszaéltek is a kortársak.

Lakatos Éva 'Álújságírók és a zugsajtó Magyarországon' című tanulmányában² – ahogy ő fogalmaz – az ún. „igazi” zugsajtót az üzleti szélhámoskodás anyagi természeti jelenségeihez köti, azzal a megjegyzéssel, hogy éles határvonal meghúzása így sem mindig lehetséges.

Ezeket három csoportba osztja be:

- a) a lapokkal való anyagi üzérkedés
- b) a lap közleményeivel való visszaélés
- c) az ál-újságírói manipulációk.³

A lapokkal való anyagi üzérkedés tulajdonképpen nem más, mint a sajtóval, valamilyen nyomdatermékkel elkövetett szimpla gazdasági csalás vagy bűncselekmény, ahol a sajtó akár más eszközzel is helyettesíthető lett volna. Ide tartozott az, amikor valaki előfizetési pénzeket gyűjtött egy figyelemfelkeltő módon beharangozott újonnan megjelenő újságra. Aztán a befolyó összeggel egyszerűen kámforrá vált, anélkül hogy az előfizetőkhez akár csak egyetlen lapszám is eljutott volna. Vagy amikor az előfizetés mellé munkalehetőséget ígértek, aztán se újság, se munka.

A lap közleményeivel való visszaélés egyik markáns példája a zsarolás: amikor a megrágalmazottól azért követeltek pénzt, hogy valami ne jelenjen meg róla vagy valamelyik családtagjáról. Ennél „finomabb” pénzszerzési kísérlet volt az, amikor valakiről dicsérő tartalmú sajtóközleményt jelentettek meg, majd azt egy mellékelt számlával együtt juttatták el hozzá. A rágalmozó, zsaroló lapok külön altípusát alkották azok, amelyek a gazdasági vállalatok, főleg a bankok zsarolására szakosodtak, és gyakran csak a részvénytársaságok közgyűléseinek idejére korlátozták megjelenésüket. Nem kell magyarázni, hogy a negatív, illetve a pozitív reklám milyen húsbavágóan érinthette az egyes vállalatok működését.

2 LAKATOS (1998).

3 Uo., 235.

Harmadik kategóriaként Lakatos az ál-újságírói manipulációkat nevezi meg. Ezek esetében magukat újságírónak kiadó személyek követtek el a különböző apró szélhámosságoktól kezdve egészen komolyabb bűncselekményeket. Kihasználva azt, hogy a sajtó – az ellene felhozott bírálatok ellenére – minden korban rendelkezett bizonyos társadalmi presztízzsel, és hogy az újságírói lét bizonyos kiváltságokkal járt együtt.

A továbbiakban a Lakatos által felállított kategóriáknál szélesebben értelmezem a zugsajtó jelentését, mint ahogy ezt jellemzően mindenkor a kortársak is tették, amikor a nekik nem tetsző sajtót minősítették.

2. Kezdetek: zugsajtó a magyar sajtóban

A zugsajtó/zuglap stb. kifejezések eleinte a külfölddel kapcsolatos híradásokban jelentek meg, ekkor elsősorban engedély nélkül működő nyomdát, vagy esetleg valamilyen illegális nyomdaterméket értettek alatta.

A *Budapesti Hiradó* 1847-ben Monsignor Morandinak, Róma gubernátorának a rómaiakhoz intézett szövegét idézte, amelyben a népet az elmúlt napok nyugtalansága után a törvények tiszteletére intette: „ó rómaiak (...) vannak néhányan köztetek (...) gonoszok [akik] (...) a zugsajtó által a pártok dühét feléleszteni iparkodnak”. A gubernátor szerint megvan rá a lehetőség, hogy minden polgár törvényszerűen észrevételeket tegyen a kormány munkájáról, „anélkül, hogy a zugsajtóhoz kellene folyamodnia”.⁴ A *Nemzeti Ujság*ban, például, az 1848-as párizsi események kapcsán is említésre kerül a zugsajtó kifejezés, zugnyomda értelemben.⁵ 'IX. Pius és a római lázadás' című beszámolóban a *Religio* az időszakai sajtó szinonimájaként használta 1850-ben a zugsajtó szót. A cikk négy ugyanazon műhelyből kikerülő zughírlap nevét említi meg név szerint.

„Rágalmazni, a vallás és morál minden őszemjét lerontani, minden tekintélyt aláásni, féktelen szabadságot és korlátlan egyenlőséget hirdetni, az ifjú és tapasztalatlan képzeletet föltüzelní, a népet fokonkint odavinni, hogy csupán csak önvágyait kövesse: ez vala az ő föladatuk.”⁶

A zugsajtó szó a következő években is főleg olasz és francia földről érkező hírek kapcsán került említésre.

3. A magyarországi zugsajtó megjelenése

Jellemző, hogy Magyarországon a zugsajtó kérdése kezdettől fogva átpolitizált volt. A „botránykeltő”, „leleplező” újságírás nálunk pártpolitikai eszközként jelent meg. A zugsajtó visszaszorítására tett törekvések sokszor az ellenfél legyőzésének szándékával kapcsolódtak össze.

⁴ *Budapesti Hiradó*, 1847. augusztus 15., 116.

⁵ *Nemzeti Ujság*, 1848. március 12., 1020.

⁶ *Religio*, 1850. február 28., 206.

Ugyancsak megfigyelhető, hogy akinek a sajtóval szemben kifogása volt, az a „zugsajtót” támadta – a sajtó bírálata már a kezdetekben sem volt elfogadott, „píszí”. A *Fővárosi Lapok* tudósítása szerint Tavasz Endre városi képviselő magyarázkodva erősítette, hogy ő nem a sajtót vádolja, hanem a zugsajtót, „melynek emberei magán-érdekeket követnek”. Az *Ungarischer Lloyd* tudósítója és több képviselő is jól hallotta azonban – áll a közleményben –, hogy Tavasz a sajtót kárhóztatta, „mely szóban nemcsak a zugirodalom foglaltatik”.⁷ A *Hon* az 1870-ben kitört porosz-francia háború kapcsán arról írt, hogy mindkét ország zugsajtója oly mértékben alpári módon szapulja a másik felet, hogy az teljes ellentétben áll azzal, hogy mind a francia, mind a német kultúr-nemzetnek érzi magát. Noha ebben az összefüggésben elsősorban különböző falragaszokról volt szó, de a magyar lap szerint komoly német újságok is nevetségesek, amikor az kifogásolják, hogy német hölgyek a sebesült francia katonákat humánus ellátásban részesítették.⁸ Ebben az esetben tehát már a közlemények tartalma alapján alkalmazták a zugsajtó minősítést.

A sajtóélet a 19. század második felében – a lapok, az olvasók számát és a lapelőállítás technikáját illetően egyaránt – Magyarországon is robbanásszerű fejlődésnek indult. 1846-ban mindösszesen 72 különböző periodika jelent meg Magyarországon, 1867-ben már 264, 1906-ban pedig már 2292 féle periodika szolgálta az olvasóközönseget.⁹

Ez a korábban sohasem tapasztalt növekedés a sajtó árnyoldalait is fokozottabban napvilágra hozta. A sajtó terén is egyre inkább megfigyelhető az „elüzletiesedés” tendenciája. (Az elektronikus sajtó korában is ezt mondjuk, csak már múlt időben.) A sajtószabadság amellett, hogy védendő tárgy, visszaélésre is alkalmat adott.

Helfy Ignác függetlenségi párti politikus a Pesti Népkörben 'A kétélű fegyver' címmel elhangzott előadásában eképpen határozta meg a zugsajtó mibenlétét: „A zugsajtó éppen ellentéte az igazi sajtónak. Emez nevel, tanít és nemesít, amaz ront, butít és aljasít. A sajtó a nyilvánosság, a közvélemény kifejezése; a zugsajtó az alattomoság, a hazugság, a rágalom kinyomata.”¹⁰

4. A zugsajtó elleni fellépés kezdetei

A hazai „zugsajtó” elleni megnyilatkozások a dualizmus időszakának kezdetén a pesti német nyelvű „zuglapok” ellen irányultak: „[a] német zuglapírók garázdálkodásai már annyira mennek, hogy alacsony, nemtelen czélokra használva fel a sajtót, a közerkölcsiség megmételtyezés-sel fenyegettetik”.¹¹ Helfy említett előadásában is elhangzott: „Ha minálunk oly nagy olvasó közönsege nem volna a német hírlapirodalomnak, Magyarországon zugsajtó nem léteznék (...) a mindnyájunk által fájlalt baj, nem a magyar sajtóban gyökerezik”.¹²

E „bandita irodalom” elleni kifakadásban a tekintélyes, liberális német nyelvű napilap, a *Pester Lloyd* is megkapta a magáét, mert az *Ellenőr* szerint helyet ad ezen zuglapok „legsilányabb” reklámjainak, és elősegíti az ilyen lapok terjesztését.¹³ A polémia az osztrák-magyar

7 *Fővárosi Lapok*, 1868. november. 3., 1009.

8 *A Hon*, 1870 szeptember 8., 2.

9 KERESZTY István: A hazai időszaki sajtó 1910-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1910. melléklet, 90.

10 *Magyar Ujság*, 1871. november 21., 2.

11 *Ellenőr*, 1871. július 26., 1.

12 *Magyar Ujság*, 1871. november 21., 2.

13 *Ellenőr*, 1871. július 26., 1.

ellentétek síkjára terelődött, amikor abba beleszólt a bécsi *Neue Freie Presse* is, amely szerint a kifogásolt lapok a német szellemtől igen távol állnak, a megfogalmazott kifogások a „Pestről Bécsbe átburjánzó németajkú magyar journalistika egy nemére illenek”. E lapok „ellenkezőleg naponkint tele vannak dühös szidalmazásával mindannak, a mi német, és dicsőítésével mindannak, a mi magyar. Hogy ezt valaki ignorálja, ahhoz oly tudatlanság kell, melyre csak a bakonyi erdők vagy a szegedi puszták fiai képesek.”¹⁴

A középosztály nagy része német anyanyelvű volt, de a magyarul értő része is „német zuglapokat” olvasott. Ennek egyik okát abban látták, hogy „azok botrányt nyújtanak neki és ő szereti a botrányt”. A második ok pedig az volt, hogy a német lapokban több a lakosságot érdeklő helyi érdekű közlemény jelent meg. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy

„ha a fővárosi középosztály — mert ez tartotta és tartja fen a német zuglapokat — érdekeit elsősorban képviselő magyar lapot látna, azt örömmel üdvözlőné és lassankint azok is faképnél hagynák a demoralizáló német zug-hirlapirodalmat, kik eddig azt a botrányt kedvéért pártolták”.¹⁵

A zugsajtó elleni kezdeti fellépésben a német konkurencia leküzdésének és a magyarosításnak a szándéka is ott rejlett. A kezdetben fejlettebb német nyelvű sajtó esetében természetesen a sajtóval való visszaélések is előbb jelentkeztek. Tekintettel arra, hogy a zsidóság jelentős része német nyelvű volt, hamar megtörtént a hazai német nyelvű zugsajtóval való kapcsolatba hozása is.

„Könnyed szellemek, élénk fogékonyságuk, európai összeköttetések kitűnően képesítik őket a hírlapírásra. Sajnos, hogy német közlönyeik majdnem tartalmasabbak, gyorsabbak mint a magyar lapok és gondosabban szerkesztvék. Igaz, hogy nem mindig zárkóznak el a megvesztegetés elől, kisebb nagyobb mellékdíjakat szívesen vesznek föl a kormánytól, a különféle részvénytársulatoktól és egyes kereskedőktől, vagy legalább a szükséges üzleti hirdetéseket zsarolják ki ezektől; sőt az is igaz, hogy a fővárosban becstelen zugsajtót honosítottak meg (...) De mind e bajokra többé-kevésbé enyhítőleg hatna a fajok vegyülése”.¹⁶

A zugsajtó létezésének a zsidóság terhére írása ellen a Bogdányi Mór szerkesztésében megjelent zsidó társadalmi hetilap, az *Egyenlőség* emelt szót. A cikk szerzője szerint is „a német újságok és az úgynevezett zugsajtó miatt” vannak a zsidók leginkább kritikának kitéve. „Azt mondják, hogy ezeket a zsidó ápolja, termeli. De kérdem, vajjon csak a zsidó olvas német zuglapot?” Majd a német lapok nagyobb népszerűségét is megindokolta, azok ugyanis a magyar lapoknál nagyobb horizonttal rendelkeztek.¹⁷

A zugsajtó jelenségét tehát nem általános jelenségnek tartották, hanem olyan valaminek, ami a német nyelvű zuglapok visszaszorításával megszüntethető. Pesti polgárokból egy bizottságot is létrehozta, mely feladatául tűzte ki az „irodalmi útonállók” erejét megtörni. Röpíveket osztogattak szét, amelynek eredményeképpen számos kávéház tulajdonosa jelezte, hogy a *Styx* (az alvilág folyója), a *Gelse* [Szúnyog] és egyéb zuglapokat kitiltotta kávéházából. Az erről be-

14 *A Hon*, 1871. július 28., 3.; *Szegedi Híradó*, 1871. július 30., 3.

15 *A Hon*, 1871. július 26., 1.

16 BODNÁR Zsigmond: Báró Eötvös József (1813–1870). *A Petőfi-Társaság Lapja*, 1877. augusztus 19., 121.

17 *Egyenlőség*, 1884. április 20., 4–5.

számoló közlemény azonban arra is figyelmeztetett, hogy ez csak az első lépés, hiszen ugyanilyen lap a *Fackel* [Fáklya], a másik *Styx*, a *Satan* [Sátán] s még egy csomó hasonló lap.¹⁸ (Már a lapcímek is beszédesek voltak.) Az eset pikantériája, hogy a mozgalmat Csernátony Lajos, Kossuth egykori titkára, az *Ellenőr* című lap alapító főszerkesztője kezdeményezte, aki a hazai bulvár, leleplező, botránykeltő zsurnalisztika egyik első markáns képviselője volt.¹⁹

‘A német rablóbirodalom garázdálkodásához’ című közlemény egyenesen azt javasolta, hogy egy tekintélyes polgárokból álló bizottmány keressen meg minden pesti lakost azzal a kéréssel, hogy adják becsületszavukat, nem fizetnek elő ezen rablóirodalomra, és hirdetésekkel sem fogják támogatni. A cikk azt az optimizmust is megfogalmazta, hogy így három hónap múlva megszüntethető „az egész alávaló fosztogató sajtó”.²⁰

Jó egy évvel később Keleti Károly a német zugsajtó tönkretételét „napi irodalmunk (...) egyik legdicséretreméltóbb” tetteként dicsérte.²¹ „Valjon nem volna-e folytatható ez eljárás a magyar, bár más irányu zugirodalom s egyéb kinövéséi ellen is!” – tette fel a kérdést 1873 végén Endrődi Sándor. „[A] magyar zugirodalom tovább burjánzik szabadon; a tekintélyek hallgatnak, a komoly lapok nem törődnek ily »kicsinységekkel«, pedig e nagyon is jelentéktelennek látszó zugirodalom egykor nagy szabásban fogja felmutatni káros következményeit”.²² Vagyis kiderült, hogy ez a betegség nem csak a német lapok sajátja.

Időről-időre ezt követően is történtek kísérletek a zugsajtó meggregulázására. Egy alkalommal például báró Aczél Béla lakásán több lapszerkesztő (Falk Miksa, Ujváry Lajos, Verhovay Gyula stb.), két bank igazgatója és Ráth Károly, Budapest első főpolgármestere tanácskozott a zugsajtó elleni fellépés szükségességéről. Megállapodtak abban, hogy ennek egyik eszköze az lehetne, hogy a heti lapoknak is óvadékot kelljen letenniük, kivéve ez alól a tudományos és a szépirodalmi lapokat.²³ A tanácskozás összetétele is utalt arra, hogy a zugsajtó problémája a tisztességes sajtó és a pénzügyi szektor szereplőit sértette leginkább.

A Budapesti Újságírók Egyesületének válaszmánya előtt is számos alkalommal napirenden volt a zugsajtó kérdése, melynek „gyalázatos kinövésével az utóbbi időben sajnos, sűrűn találkozunk”. Az Egyesület értelemszerűen olyan panaszokkal tudott foglalkozni, amelyek a sajtóval elkövetett szélhámoságokról, bűncselekményekről szóltak, vagyis a zsaroló, revolverező újságírás visszaéléseiről. A *Képes Nemzetközi Lapok* például közölte Stollwerk csokoládégyáros cselédeinek arcképét, cserébe a gyárostól 6–8 kg csokoládét és csokoládé-bonbont kértek. Miután a gyáros a kérésnek nem tett eleget, a lap újabb levélben szemére vetette, hogy a képek ingyen közléséért csak szerény kéréssel állt elő, de a gyáros azt sem kívánja teljesíteni. A *Magyar Figyelő* képes társadalmi lap 100 korona havi fizetést ígért minden egyes előfizetőjének, ha a lap tizenhat koronás éves előfizetési díját befizetik.²⁴

A Magyar Szakírók Egyesülete bizottságot is kiküldött azzal a feladattal, hogy a zuglapok és revolver-újságírók neveit, amennyire lehetséges, gyűjtse össze.²⁵ Egy röpirat is született a

18 *Magyar Ujság*, 1871. október 28., 3.

19 BUZINKAY (2008): 199. BUZINKAY (2016): 205–206. Vö. CSERNÁTONY: Apróságok. *Ellenőr*, 1871. október 25., 1.

20 *Ellenőr*, 1871. november 23., 2. Vö. CSÁSZTVAY (2005): 301–310. (különösen: 303.)

21 KELETI Károly: Irodalmi viszonyaink. *Pesti Napló*, 1873. január, 3., 1.

22 ENDRŐDI Sándor: Rendetlen levelek a „Figyelő” szerkesztőjéhez. *Figyelő*, 1873/52., 625.

23 *Pesti Hirlap*, 1882. szeptember 26., 5.; *Fővárosi Lapok*, 1882. szeptember 26., 1368.

24 *Pesti Hirlap*, 1902. január 11., 8.

25 *Pesti Napló*, 1902. január 23., 7.

zugsajtó áldatlan tevékenységének leleplezésére Sólyom Jenő tollából 'Az irodalom svindlerei. Legújabb fény-és árnyképek' címmel.²⁶

A zugsajtó alatt ekkor elsősorban a rágalmozó, becsületsértő, a családi szennyes kitergegetésével zsaroló sajtót értették. Az értelmezés azonban fokozatosan kiterjedt az újságírói szakmaiságot figyelmen kívül hagyó orgánumokra is.

A *Magyar Ujság* 1872. január 28-ai számának első oldalán a *Pester Lloyd*ot ostromozta, mert az egy közleményét a bécsi *Neue Freie Presse*től átvett táviratként adta ki, holott a császárváros tekintélyes lapjában ilyen tartalmú távirat nem jelent meg. A *Magyar Ujság* szerint a *Pester Lloyd*ot ezen eljárása egysorba állítja a zugsajtóval. A hivatkozott táviratot a *Neue Freie Presse* csak napokkal később közölte, átvéve azt a *Pesti Naplóból*.

5. A sajtószabadság mindenek előtt

A zuglapok elleni sikeres fellépést legalább két dolog is gátolta. Egyrészt gyakran maguk a panaszosok is éltek a zugsajtó eszközeivel, illetve szolgáltatásaival.

„[V]annak tucatszámra ismert üzletvezető, bankdirektor urak, kik más üzletek versenyének ellensúlyozására a leghitványabb eszközöktől se riadnak vissza (...) A tisztességes sajtó, mely a pénzügyintézetek ügyeinek folyását objektív szemekkel nézi, s nem fukarkodik a megrovástól se, hol megrovandót lát: ez alattomos üzleti fogásokra, irányzatos reklámokra, fiktív jelentések közlésére s egyéb bank-manőverekre nem adja oda magát a direktor uraknak, (...) Ők aztán az intézet és a nagyközönség közti érintkezésre ép ez okból nem a tisztességes sajtó apparátusát, hanem a revolver-zsurnalisztikát használják fel”.²⁷

Másrészt a dualizmus korában a sajtószabadság mindenek felettiségébe vetett hit, amelyet az 1848-as sajtótörvény 1. §-a is kifejezett: „Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közzölheti, és szabadon terjesztheti.” Ez persze a kezdettől csak elméleti lehetőség volt, hiszen maga a sajtótörvény is nagy részében a lapindítás és a nyomdaalapítás adminisztrációs kötelezettségeinek, valamint a sajtóvétségek hosszú sorának és azok büntető tételeinek ismertetéséből állt.²⁸

A századfordulón Széll Kálmán miniszterelnök is foglalkozott a sajtószabadság érinthetlensége és a sajtóval való visszaélés közötti választóvonal dilemmájával:

„A sajtószabadság – úgymond – nagy kincs, megbecsülhetetlen biztosítéka alkotmányunknak és a közszabadságnak. De a kinövéseket és visszaéléseket ő is ítéli, s lelkéből utálja a piszkos, hazug, rágalmozó, botrányhajhászó zugsajtót. Ám nehéz megtalálni a demarkáczióvonalat, amelyet a sajtószabadság sérelme nélkül nem szabad átlépni, mikor a zugsajtót akarjuk megrendszabályozni.”²⁹

26 SÓLYOM (1878)

27 *Budapesti Hirlap*, 1885. február 24., 1.

28 Vö. PAÁL (2017): 4.

29 *Vásárhely és Vidéke*, 1903. január 18., 1. Vö. KN 1901–1905, X. kötet 303. (1903. január 14.)

6. A „zuglapozás” mint az ellenféllel szembeni fegyver

6.1. A politikai ellenfél lejáratása

A zuglap minősítés nem ritkán a politikai ellenfél lejáratását célozta. Például a *Szegedi Híradó* 1869-ben a *Közlemények* című kiadványt ellenzéki zugfirkának nevezte, „melynek célja lenne lapunkat az ellenzéki szellem javára ellensúlyozni”.³⁰ Egy parlamenti hozzászólásában Simonyi Ernő képviselő a *Pesther Zeitung*ról ezt mondta:

„ezen lapot zuglapnak nevezik; én nem igen ismerem e lapot, hanem azt tudom, hogy időről időre belenyúl oly darázs-fészekbe, melybe sok szerkesztő fázik belenyúlni, (*Igaz! Úgy van a szélső balfelől,*) és ha más érdeme nem volna is, ezért is megérdemli, hogy a közönségnél nagy pártfogásban részesüljön”.³¹

A támogatásból élő, propaganda célokat szolgáló lapok is megkapták a zugsajtó megnevezést. A *Magyar Polgár* szerint „A pesti lapok, s utánna a kormány királyhágón inneni kitarított zuglapjai roppant zajt csináltak a kovásznai eseményekből”.³² A Székelyföldet több kötetben bemutató, függetlenségpárti Orbán Balázs a rendelkezési alapot azért nem szavazta meg a Képviselőházban, mert „ez alapból a kormány tisztességes hazafiakat sárral dobáló vidéki zuglapokat segélyez, s a pénz más részét a »korteskedés boszorkányüst«-jébe veti.” A szónok „számadás nélkül kezelhető pénzt még jó kormányoknak sem bízna kezére”.³³

Amikor az ellenzéki szociáldemokrata *Népszava* a Justh Gyula által indított egyik sajtóperről beszámolt, amelyben egyébként Pályi Ede dr.-t becsületsértés miatt kéthavi fogházra ítélték, a *Budapesti Naplót* a kormány „legpiszkosabb zuglapjának” nevezte. „A mindenkori kormányoknak ez a mosdatlanszájú sajtóbérence ugyanis a piszkolódó cikkek egész zuhata-gával próbálta besározni” az ellenzéki vezért.

„[Z]agyva és fantasztikus hazugságok özönét szórta” rá. „Hazaárulással, koncleséssel és egyéb örütségekkel vádolta a közjövödelmekből elvont pénzért írott cikkeiben a kormány kormányozható bolondja Justhot, de természetes, hogy rágalmai igazolására egyetlen konkrét adatot sem tudott fölhozni.”³⁴

A zuglap minősítést adott esetben a valóságnak megfelelően tájékoztató lap is megkaphatta. Ahogy az ugyancsak szociáldemokrata *Jövő* az 1920-as évek első felében megjelenő *A Népet* „obskúrus zuglap“-nak mondta, amely „legitimista, de őszinte”.³⁵

30 *Szegedi Híradó*, 1869. február 25., 3.

31 KN 1869–1872, XV. köt. 285., (1870. március 30.). Vö. *Magyar Ujság*, 1871. március 30., 2.

32 *Magyar Polgár*, 1872. július 23., 2.

33 *Fővárosi Lapok*, 1884. december 11., 1876.; Vö. KN 1884–1887. II. köt. 102. (1884. december 10.)

34 *Népszava*, 1913. október 17., 7.

35 *Jövő*, 1922. január 11., 6.

6.2. A nemzetiségi lapok zuglapok

Előszeretettel nevezték a nemzetiségi lapokat is zuglapnak.

„Ugyanezen zuglap [der Serbe] egy hosszú sorát regisztrálja azon barbár kegyetlenségeknek, melyeket a rácz csorda elkövetett; de ezeket azon kis variációval juttatja a világra, hogy sajtóhibából szerbek helyett mindenhol magyarokat irt. Van e borzasztó tények közt széttépés, karózás, keresztre feszítés, akasztás és a kínzásnak mindazon embertelen nemei, melyekhez képest az inquisitio csak czirógatás. De uram, der Serbe komám uram, a mi gyalázatosat kendtek véghezvittek, ne kenjék azt másra.”³⁶

Amrus zágrábi polgármester közlönyét, a *Prijatelj Narodat* (Népbarát) ellenzéki izgató zuglapnak nevezte a *Szegedi Híradó*, amikor a horvát lap ellen vélhetően az uralkodóház megsértése miatt eljárás indult. A lapot azért foglalták le, mert az egyik cikkében „egyenesen alávaló módon vonta párhuzamba a mi uralkodóházunknak az árvai s az orosz uralkodóháznak az északcsehországi ínségesekkel szemben követett eljárását”.³⁷

A *Zasztava* (Zászló) című szerb lap is megkapta ezt a jelzőt, amely a *Szegedi Napló* szerint „gyűlölettől tájékozó cikkben lázított a magyar állameszme ellen”.³⁸

A *Budapesti Hírlap* pedig arról tudósított, hogy egy oláh zuglap, a Marosvásárhelyen (sic!) megjelenő *Revista Orăștiei* [Szászvárosi Újság] „azzal kedveskedik olvasóinak, hogy szétosztogatja köztük Jankunak, a véres emlékeztető oláh népvezérnek az arcképét. (...) Íme a *Revista* gondoskodott róla, hogy Janku Ávrám emléke az oláhok közt ki ne pusztuljon”.³⁹

6.3. A konkurencia lapja zuglap

A Kaposvárott megjelenő *Somogyi Hírlap* az ugyancsak kaposvári *Somogyi Újság*ot nevezte zuglapnak.⁴⁰

A *Magyar Jogász* című periodika ironikusan a „szak-zuglap” kategóriáját is „megalkotta”, amikor a *Közigazgatási Lapok*at annak mondta, mert az szerinte oly szabályzatokat közölt, melyeket a napilapok már hónapokkal korábban lehoztak; ’Közigazgatási döntvénytár’ cím alatt pedig a *Pénzügyi Közlönyt* szó szerint megismételte, és ennek tetejében még az „Utánnyomás ellen tiltakozunk” megjegyzést is kiírta.⁴¹

6.4. A kis lapok zuglapok

Zuglapnak nevezték gyakran a kis példányszámú lapokat is, amelyek nyilván kevésbé voltak ismertek: „Mindenféle fővárosi és vidéki nagy és zuglapok komoly ízetlenséggel vagy ízetlen ékes-

36 *Kossuth Hírlapja*, 1848. október 20., 1.

37 *Szegedi Híradó*, 1892. április 24., 7.

38 *Szegedi Napló*, 1895. augusztus 23., 6.

39 *Budapesti Hírlap*, 1896. augusztus 9., 9.

40 *Somogyi Hírlap*, 1904. szeptember 9., 2.

41 *Magyar Jogász*, 1878. július 19., 2.

kedés kíséretében nem szűnnek meg variálni azon kószahírt, hogy Kovács Lajos, a »Független« tulajdonos szerkesztője a kir. helytartótanácsához tanácsosnak neveztetett ki”.⁴² Szilágyi Sándor zuglapnak nevezte a *Kalauz. Ismeretterjesztő és szépirodalmi hetilapot*, amelyben ifj. Kun Pálnak ’Adatok a török uralom történetéhez’ címmel jelent meg írása.⁴³ Szilágyinak talán nem is annyira a *Kalauz*, mint inkább a nevezett cikk színvonalával kapcsolatban volt kifogása. Ifj. Kun Pál válaszcikkében megjegyezte, „hogy minden oly irat, mely több száz példányban nyomtatatik, nem nevezhető zugirat vagy zuglapnak; s hogy nem zuglap volt a *Kalauz*, mutatja, miszerint ön is olvasta olykor”.⁴⁴

A kaposvári *Somogyi Ujság* kiadója, Poór Sándor is tiltakozott az ellen, hogy a *Somogyi Hirlap* zuglapnak minősítette, mert ugyan hetenként egyszer, szerdán jelenik meg, de amint öntudatosan kifejtette, nem a megjelenés gyakorisága tesz egy lapot zuglappá: „zuglap alatt minden okos, olvasott, intelligens ember az olyan lapokat érti, amelyek titokban csempésztetnek az olvasóközönség kezeibe”. Az ő lapja viszont nyilvánosan, postai terjesztés útján teljesíti kötelességét.

„Ha »zuglap«-nak nevezhető, akkor ez alatt mást egyetlen okos ember sem érthet, mint azt, hogy az irodalom zugában csendesen meghúzódva, teljesíti mindazon kötelességeket, melyeket egy tisztességes laptól a magyar olvasóközönség méltán elvárhat. Nincs »erőszakolva« senki nyakára, nem »revolverez«” senkit.⁴⁵

A *Pesti Napló* arról értekezett, hogy főleg vidéken, de Budapesten is sokan nincsenek azzal tisztában, hogy „tisztességes, komoly lap munkatársa nem fogad el pénzt sem azért, hogy valamit megírjon, sem azért, hogy valamit elhallgasson, nem ad el könyveket, még az újságírók egyesülete javára sem”.⁴⁶

7. A „zuglaposodás” (bulvárosodás) általános tendencia

A zugsajtó, zuglap stb. kifejezést tehát sokan és sokféleképpen használták, tulajdonképpen nem volt általánosan elfogadott értelmezése. Ebben az is nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy nem lehetett zuglap és nem zuglap között a határvonalat minden esetben egyértelműen meghúzni. Az biztos azonban, hogy ezen minősítést mindenki negatív tartamúnak érezte. Egy lap zuglapnak nevezése mindazonáltal önmagában – amint egy ügyben a bíróság ki mondta – senkire nézve „nem meggyalázó, mert a btk. a közvetett (indirect) becsületsértést nem ismeri”. Keglevich István a Magyar Királyi Opera és Nemzeti Színház intendánsa a *Magyar Nemzetben*⁴⁷ zuglapnak nevezte a *Kritikai Lapokat*, amelynek szerkesztője, Osinger János nyugalmazott államvasúti biztos által beadott vádiratot a budapesti királyi büntető törvényszék mint a sajtóbíróság vádtanácsa elutasította, és az alperes ellen nyomtatvány útján elkövetett becsületsértés vétsége miatt foganatba tett bünvádi eljárást a büntető perrendtartás 264. §-ának 6. pontja értelmében megszüntette. Az Indoklás tartalmazta, hogy a főmagán-

42 *Színházi Látszó*, 1863. november 12., 3.

43 Néhány szó a közönséghez bizonyos ifj. Kun Pál-féle falsificatiók ügyében. *Sürgöny*, 1862. január 8., 1.

44 Válasz Szilágyi Sándor Úrnak az állítólagos falsificatiók ügyében. *Sürgöny*, 1862. január 15., 1.

45 *Somogyi Ujság*, 1904. szeptember 7., 1–2.

46 *Pesti Napló*, 1908. október 8., 10.

47 *Magyar Nemzet*, 1900. április 17., 4.

vádló a kifogásolt közleményben megnevezve nincs, a zuglap megnevezés pedig önmagában nem meggyalázó.⁴⁸

Jogi elégtételt tehát önmagában a „lezuglapozás” miatt nem lehetett szerezni. Az erkölcsi renomét viszont a Budapesti Újságírók Egyesülete biztosíthatta, ahogy történt *A Pénzvilág* című lap esetében. Fodor Oszkár, a lap szerkesztőjének panaszát a választmány megvizsgálta, és megállapította, hogy Fodor „az egyesületnek régi, rendes tagja, nem zugújságíró s az általa szerkesztett lap nem zuglap”.⁴⁹

A zugsajtót a sajtószabadság egyfajta elfajzásának tartották. Korán jelentkeztek azonban olyan vélemények, hogy nem lehet minden rosszért a zugsajtót felelőssé tenni. Az üzleti szempontok túlzott érvényesülése odavezetett, hogy nem a zugsajtó szorult vissza, hanem annak eszközeivel a „komoly” újságok is egyre inkább éltek.

„De ne bántsuk épen csak a szegény zuglapokat, hibás ebben a tekintetben többé-kevésbé sok nagy napilap is, mely egyedül csak azt látszik feladatául kitűzni, hogy a jól fizető közönségnek minél érdekesebb és eredetibb tudósításokat nyújtson s nem pedig azt, hogy ízlését is finomítsa. S ezért egész részletekig pontosan közöl sok elhallgatandót. Pedig nem volna szabad, hogy a sajtó szolgálja legyen közönsége romlott ízlésének, hanem kellene, hogy az vezesse, irányítsa a közönség véleményét és ízlését.”

A cikk javaslatot is tett. A rendőrség a közérkölciséget sértő nyomtatványokat éppen úgy foglalja le, mint ahogy teszi azt a magánemberek méltóságát sértő nyomtatványokkal.⁵⁰ Ezt az álláspontot képviselte a *Kecskeméti Lapok* is: „[a] baj nem az, hogy zuglapok és ponyvairodalom van, hanem az, hogy a magát tisztességesnek tartó irodalomban az a hang kap lábra”, de a probléma mélyebb gyökereire is rávilágított, miszerint a közönség mindig is fogékony volt a „botrányszerjesztő” irodalomra, és mindig az is marad. Gond van a műveltséggel is, ez igaz az újságírókra: „[f]ellette kevés azoknak száma, akik megütik a mértéket, s írnának az istenadták, csak tudnának; de régi törvény: ahol nincs, ott ne keress”, és az olvasóközönségre is: „[a] népet megtanítjuk írni és olvasni, s ha négy évet iskolában úgy a hogy eltöltött, szabadjára hagyjuk. (...) Az olvasni tudó azt olvassa, a mit megért, a mi eszéhez van mérve, s ez nem tudomány, hanem képes újság és képeskönyv”.⁵¹ Vagyis a lap az újságírók és az olvasóközönség nem megfelelő műveltségi szintje mellett – mai szóval – a médiamédiaműveltség, a médiajártasság problematikáját is felvetette.

Az üzleti szempontokat mindenek elé helyező, szenzációhajhász újságírára jó példa a *Budapest* című, naponként képpel megjelenő lap. Az újság 1878. május 21-én kora reggel már oly illusztrációval jelent meg, amely az újpesti rablógyilkos Rózsa Istvánnak 7 óra után történt kivégzését ábrázolta. Ezért a lap szerkesztője, Huszár Imre előre tiltakozott a Wodianer kiadónál az előző nap megrajzolt kép közlése ellen, de a kiadó nem vette azt figyelembe. Ezek után Huszár és a lap két munkatársa felmondott a *Budapest*nél, azzal az indoklással, hogy ezen közlés által „a lap a legközönségesebb ponyvairodalmi zuglap színvonalára alacsonyult le.”⁵²

48 *Ügyvédek Lapja*, 1901. május 11., Melléklet az „Ügyvédek Lapja” 19. számához. Jogesetek. 4. *Magyar Nemzet*, 1901. május 12., 10.

49 *Pesti Napló*, 1913. május 15., 10.

50 *A Hon*, 1879. április 10., 1.

51 *Kecskeméti Lapok*, 1878. november 10., 1.

52 Tulságos gyorsaság. *Vasárnapi Újság*, 1878/21. 336.

A szenzációk tálalása terén folytatott versenyben azonban a tekintélyesnek tartott lapok is kivették a részüket. Ezzel kapcsolatban a *Munkás-Heti Krónika* így fakadt ki:

„A hírlapok az irodalom legelterjedtebb eszközeinek és a civilizáció és humanizmus leg-hűbb közlönyeinek kellene lenni. Fájdalom, ez nem úgy van (...) a legtöbb lap már napok óta fővárosunkban nem foglalkozott egyébbel, mint Madarász kivégeztetésével, melyet lehetőleg legrészletesebben leírt. A nagyobb lapok még többet írtak arról, mint az általuk zuglapoknak, revolverlapoknak csúfolt apróbbak. Odaküldötték újdondászaikat, csakhogy azon szerencsétlen gonosztevő minden lelki és testi vonaglásairól jelentéseket közölhessenek. És ezen lapok nevezik magukat a civilizáció és humanizmus terjesztőinek?”⁵³

A zugsajtó mint probléma előkerült Márkus Miksa, a Budapesti Újságírók Egyesülete elnökének a Bede Jób hírlapírói jubileumi ünnepségen 1918-ban tartott ünnepi beszédében is. Az elnök a „plakát-garázdálkodás” ellen emelte fel szavát. A zugsajtó „szemérmetlen eszközeivel és hangos, szenzációt hajhászó reklámjaival igyekszik megtevesztetni a közönséget”.⁵⁴

Az egyes történelmi korok elmúltak és újak jöttek, a zugsajtó jelenség azonban maradt. A *Magyar Jövőben* Horváth Géza MÁV-művezető a szerkesztőséghez címzett nyílt levelében, 1920-ban, a *Reggel* című lapot ostromozta, mert az egy rendezvényről azt írta, hogy azon „százakra menő” tömeg volt jelen, holott a levélíró szerint mindösszesen 30–35 munkásról lehetett szó. „[A]z olvasó közönség jó ízlése megköveteli attól a laptól, melyet olvas, hogy cikkeit és híreit az igazság jegyében írja. Amely lap ettől az elvtől eltér az a zuglapok nivójára süllyed”.⁵⁵

8. A zugsajtó és a destruktív sajtó kérdése a két világháború között

A zugsajtó kérdése a két világháború közötti időszakban sokkal többször merült fel a sajtóban, mint azt megelőzően bármikor. Megfigyelhető, hogy a téma minden addiginál jobban átpolitizálódott, akkor került elsősorban elő, amikor a kormányzat valamilyen sajtóreformot tervezett vagy hajtott végre. Ennek során a kormányzat az egyik, sőt a főindoként mindig a zugsajtó visszaszorításának szükségességét nevezte meg. A zugsajtót összemosta a liberális sajtóval.⁵⁶ A tervezett sajtóreformok ellenzői (praktikusan az ellenzéki pártok és maga a sajtó) pedig azzal érveltek ellene, hogy a kormányzatnak megvannak azok az eszközei, amelyekkel fel tudna lépni a zugsajtóval szemben. Annál is inkább, hiszen az első világháború idején bevezetett kivételes állapot a sajtó terén az egész Horthy-korszakban fennmaradt. 1921 végéig sajtócenzúra volt életben, de azt követően is csak miniszterelnöki engedéllyel lehetett új időszaki lapot indítani, a belügyminiszternek joga volt rendelettel (tehát bírósági ítélet nélkül) lapokat ideiglenesen vagy végleg betiltani, ha azok a kormányzat szerint veszélyeztették a fennálló állami rendet, és az inkriminált sajtóközlemények szerzőivel szembeni hatósági eljárásnak is széles tárhaza állt rendelkezésre.⁵⁷

53 *Munkás-Heti-Krónika*, 1879. november 9., 3.

54 *Pesti Napló*, 1918. május 19., 10.

55 *Magyar Jövő*, 1920. január 25., 3.

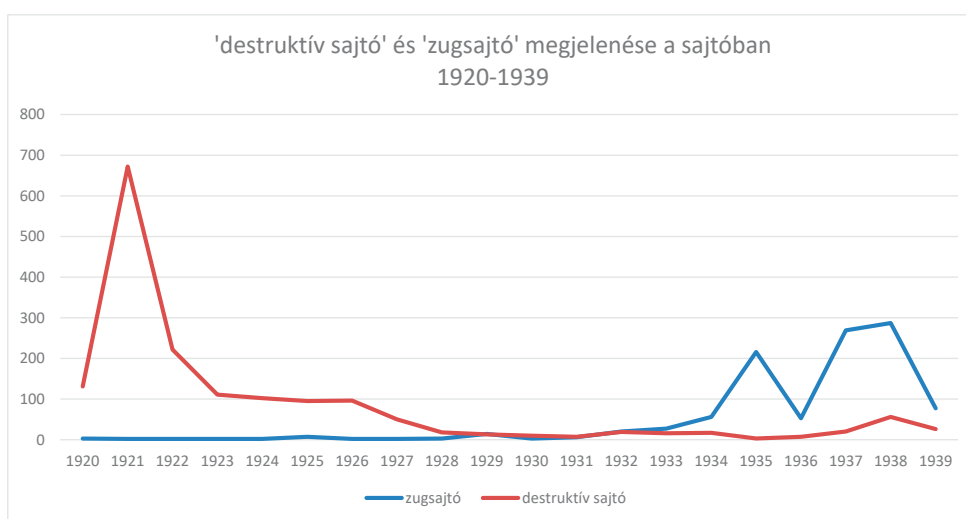
56 BUZINKAY (2016): 328.

57 Lsd. PAÁL (2013).

A zugsajtó kvázi szinonimájaként egy új kifejezés, a destruktív sajtó is meggyökeresedett. Összefüggésben azzal az ellenforradalom hatalomra kerülése után lábra kapott 'mainstream' vélekedéssel, hogy a sajtó izgató, mindenféle tekintélyt romboló magatartásával jelentős mértékben felelős a háború elvesztéséért, a forradalmakért és Trianonért.⁵⁸ Korábban is használták a destruktív sajtó kifejezést – a dualizmus idején ritkán, de akkor a konzervatív, főleg katolikus eszméket romboló sajtót értették alatta.

A 2. diagramon jól látszik, hogy a Horthy-korszak első éveiben a *destruktív sajtó* kifejezés szinte „kiszorította” a *zugsajtó* szót. Majd amikor a destruktív sajtó használatának gyakorisága jelentősen visszaesett, a zugsajtó előfordulásának száma ismét növekedett.

2. diagram



Zugsajtó kapcsán továbbra is gyakran emlegették a gazdasági zsarolásból élő orgánumokat, de általánosan a tisztességtelen (nem feltétlenül törvénytelen), az etikai szabályokat be nem tartó sajtót értették alatta.

A dualizmus korához képest változás következett be a sajtószabadság primátusának megítélésében is. „Magasabb” állami, nemzeti vagy társadalmi érdekek biztosítása érdekében a sajtószabadság korlátozását is elfogadhatónak tekintette a hatalom. Mint ahogy ez az egész Horthy-korszakban ténylegesen a napi gyakorlat is volt. Amikor a zugsajtó visszaszorításának jelszava alatt sajtóreform-terveket jelentetett be a kormányzat, a politikai ellenzék és az ellenzéki sajtó, nem mindig alaptalanul, a sajtószabadság további korlátozásától tartottak.

Antal István, Gömbös Gyula miniszterelnök sajtófőnöke, igazságügyi államtitkár egy újságíró kérdésére, hogy tulajdonképpen miről lehet megismerni a zuglapot, lakonikusan azt válaszolta: „Az nagyon egyszerű, amelyik lap sokat ír a zuglapok ellen, az a zuglap”.⁵⁹

58 Vö. KLESTENITZ (2010)

59 *Az Ojság*, 1935. május 12., 4.

Tóth László a zugsajtót, illetve annak moráljának elterjedését ugyanolyan veszélynek értékelte a sajtóra nézve, mint a kormányerőszakot, a korrupciót, a tömegterrort, egyes gazdasági szerveződésekét.⁶⁰ Balassa József még tovább ment, amikor azt mondta, a zugsajtó egyenesen a publicisztika legnagyobb problémája.

„Nem a lap célja, nem is megjelenési formája, sokszor még csak nem is tartalma tesz valamely nyomtatványt zuglappá, hanem egyedül pénzszerzési módja, vagyis az a rendszer, amellyel szellemi tartalmát a nyilvánosság rendelkezésére bocsátja. (...) Az a szellem, amely sokáig csak a legalantasabb nyomtatványokban húzódott meg, most már betör magának a tisztességes sajtónak védelmi vonalai mögé jóformán minden országban. Notorius álhírlapírók vezető pozíciókat kapnak nagy lapoknál.”⁶¹

Nyisztor Zoltán, a *Magyar Kultúra* szerkesztője – a dualizmuskori liberális felfogással teljesen ellentétesen – nyíltan azt vallotta: „Ha a társadalom nem elég erős a zugsajtó visszaszorítására, akkor az államhatalom erőszakos intézkedéseire van szükség (...) A zugsajtó működése nagyobb veszély, mint a kissé korlátozott szabadság.” Ő is elismerte azonban, hogy nagyon nehéz meghatározni, mi is az a zugsajtó. A közvélemény ugyanis a kis publicitású lapokat is zuglapnak nevezi, a nagyokat pedig még akkor sem, „ha mindjárt az erkölcsi követelmények teljes sutbadobásával dolgoznak”. Szerinte az a zugsajtó,

„amely kizárólag anyagi és erkölcsi kár és bomlás előidézésére született s minden erkölcsi gátlástól mentesen, tisztán és kizárólag önző anyagi érdekek kihasználására dolgozik. (...) Anyagi téren karriereket tör ketté, egzisztenciákat tesz tönkre. Erkölcsi téren emberek jó hírnevét és becsületét tépazza meg s rabolja el, ha az anyagi érdekei vagy a pillanatnyi szenzáció úgy kívánja.”⁶²

9. Az államszocialista korszak

Az államszocialista korszakban csak a hatalom által engedélyezett nyomdatermékek jelenthettek meg, ezeket értelemszerűen nem lehetett hivatalosan negatívan értékelni. Az engedély nélkül megjelenő ellenzéki, szamizdat iratokat pedig minden rendvédelmi eszközzel üldözték, azokról sajtótudósítások értelemszerűen nem jelentek meg. Az államszocializmus idején a zuglap kifejezést a dualista időkkel, illetve a Horthy-rendszerrel összefüggésben, illetve a nyugati (kapitalista) sajtótermékek minősítéseként használták. A nyugati lapokat zuglapnak nevezték, ha azok ténylegesen a bulvár legalját képviselték, de akkor is, ha azok tartalma politikai okokból nem volt elfogadható az állampárti vezetés számára.

„Az amerikai imperializmus befolyását Berlinben leginkább az amerikai szektorban megjelenő újságok tükrözik vissza. A legtöbb országban van zugsajtó, de Berlin amerikai szektorában csak zugsajtó van. (...) a göbbelsi elvnek a jegyében szórják az imperialisták

60 TÓTH László: Kell-e és milyen legyen a sajtóreform? *Katolikus Szemle*, 1936/8. 486.

61 BALASSA József: Mi a zugsajtó? *A Sajtó*, 1935/X-XII. 7.

62 *Nemzeti Újság*, 1935. szeptember 29., 8.

szolgáltatában álló zuglapok rágalmaikat a Szovjetunióra, a népi demokráciákra, a kommunistákra.”⁶³

Egy cikk ugyancsak a nyugatnémet sajtóval foglalkozva az írta: „a képeslapok csak bizonyos témákat választanak ki a napi zugsajtóból, felfűjják fontosságukat, elhagyva azt, amit saját olvasóik számára »alkalmatlannak« ítélnék”.⁶⁴ A zugsajtót kizárólag a kapitalista országok problémájaként láttatták, ezzel azonban szöges ellentétben állt az a tény, hogy a *Szabad Nép* által használt hangnem a korábbi zugsajtó, gyakran „revolveres”-nek nevezett stílusát honosította meg az uralkodó sajtó- és politikai nyelvezetben, ahol az egészen az 1970-es, 1980-as évekig kimutatható.⁶⁵

10. Zárszó

A zuglap, zugsajtó stb. kifejezések az 1970-es évektől egyre ritkábban jelentek meg a sajtóban. Amint a dolgozat elején is említettem, az 1959 és 1962 között kiadott *A magyar nyelv értelmező szótára* is elavult, elsősorban az 1945 előtti sajtónyelv szavaként határozta meg.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a jelentéstartalmuk alá vonható sajtótermékek/médiatartalmak ma nem léteznének. A rádió és a televízió, majd az online médiumok korábban sohasem tapasztalt hódító útjának következtében a korábbi problémák nem megoldódtak, hanem még összetettebb formában jelentkeztek.

Vegyük csak sorba a mai nyelvünkben újabban meghonosodott kifejezéseket, mint a 'fake news', 'dezinformáció', 'deзорientáció', 'malinformation', 'hoax', 'bullshit', összeesküvés-elmélet terjesztése stb.⁶⁶

A zugsajtó nem szűnt meg, hanem részben más módon, illetve más néven folytatja áldásos/áldatlan tevékenységét.⁶⁷

Berzeviczy Albert, az MTA későbbi elnöke, 1877-ben a zugsajtóról így megfogalmazott:

„A sajtószabadság némely visszás hatását és kinövéseit nem tagadják leglelkesebb védői sem, de ezek elismerése nem döntheti meg az elvet;” – ezzel ma is egyetérthetünk –

„a közműveltség emelkedésével e körjelenségek mind ritkábbakká, vagy legalább mind veszélytelenebbekké lesznek;” – ez az irigylésre méltó optimizmust sugalló prófécia sajnos nem vált valóra –

„egyébiránt a zugsajtó az állam részéről mindenestre éber örködést igényel,”⁶⁸ – ez ma is így van, és ebben a feladatában nem lehet rest.

63 *Népszava*, 1949. február 6., 7.

64 H. J. Kittelmann: Eladó igazság. *Demokratikus Újságíró*, 1973/9. 18–20. (idézet 19.).

65 BUZINKAY (2017): 405.

66 Ezek értelmezéséhez lsd. NÉMETH.

67 Vö. MARINOV; PAPP (2022): 173–186.

68 BERZEVICZY (1877): 27–28.

Források és irodalom

Periodikák

A Hon, A Petöfi-Társaság Lapja, A Sajtó, Az Ojság, Budapesti Hiradó, Budapesti Hirlap, Demokratikus Újságíró, Egyenlőség, Ellenőr, Figyelő, Fővárosi Lapok, Jövő, Katolikus Szemle, Kecskeméti Lapok, Kossuth Hirlapja, Magyar Jogász, Magyar Jövő, Magyar Könyvszemle, Magyar Nemzet, Magyar Polgár, Magyar Ujság, Munkás-Heti-Krónika, Nemzeti Ujság, Népszava, Pesti Hirlap, Pesti Napló, Religio, Somogyi Hirlap, Somogyi Ujság, Sürgöny, Szegedi Hiradó, Szegedi Napló, Színházi Látcső, Ügyvédek Lapja, Vásárhely és Vidéke, Vasárnapi Ujság

Feldolgozások, forráskiadványok

BERZEVICZY (1877) = BERZEVICZY Albert: *Rend és szabadság az igazgatásban*. Eperjes, 1877.

BUZINKAY (2008) = BUZINKAY Géza: A leleplező publicisztika kezdetei: Csernátony Lajos. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2008/2. 187–207.

BUZINKAY (2016) = BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016.

CSÁSZTVAY (2005) = CSÁSZTVAY Tünde: Ellenőr a Styxek partján. A zugfirkászok alkonya. In: STEINERT Ágota: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Budapest, Kortárs, 2005. 301–310.

Ért.Sz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962. www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/

KLESTENITZ (2010) = KLESTENITZ Tibor: A tördöfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922. *Médiakutató*, 2010/nyár.

KN = Országgyűlés Képviselőházának Naplója

LAKATOS (1998) = LAKATOS Éva: Álújságírók és a zugsajtó Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 1998/1. 233–259.

MARINOV = MARINOV Iván: Hogyan féknyúzották egymást a 19. század Magyarországn? www.urbanlegends.hu/2018/10/hogyan-feknyuzottak-egymast-a-19-szazad-magyarorszagan/

NÉMETH = NÉMETH Szilvi: Ezeket a szavakat használd, ha pontosabbat akarsz a „fake news”-nál. www.lakmusz.hu/ezeket-a-szavakat-hasznald-ha-pontosabbat-akarsz-a-fake-news-nal/

PAÁL (2013) = PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: PAÁL Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és –szabályozás. (Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez 1914–1989)*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013. 7–19. <https://mek.oszk.hu/13400/13458/>

PAÁL (2017) = PAÁL Vince: Bevezetés. 4. In: Uő. (szerk.): *Magyar sajtójogi szabályok annotált gyűjteménye*. Budapest, 2017. <https://mek.oszk.hu/17900/17957/17957.pdf>

PAPP (2022) = PAPP János Tamás: *A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében*. Budapest, Wolters Kluwer, 2022.

SÓLYOM (1878) = SÓLYOM Jenő: *Az irodalom svindlerei. Legújabb fény-és árnyképek* Budapest, Grimm és H., 1878.

Érdek és elfogultság rétegzettsége

Az „advocacy journalism” komplexitása a két világháború közti *Kávésok Lapjában*

SEBESTYÉN ATTILA*

Tanulmányomban egy múltbéli magyar kávé érdekképviseleti szervezet szaklapjával foglalkozom. Azt vizsgálom, hogy a szűkkörű szakmai újságban, melyet nem hivatásos sajtómunkások írtak és szerkesztettek, milyen eltérő árnyalatokat kapott az iparági önérdék és elfogultság artikulálása. De kiegészítő témám még az is, hogy a niche-orgánum igazán fontos szerepet kap nyilvánosságelméleti szempontból az iparágon belül megosztó és formabontó belátások kommunikálásában. A történeti anyaghoz az „advocacy journalism” (szószólói újságírás) jelenkori fogalomkörét használom értelmezési keretként.

1. Kiindulópont: saját érdek és sajtónyilvánosság feszültsége két érdekképviseleti szereplő vitájában

A Budapesti Kávésok Ipartestületének 1936. június 23-án megtartott előljárási ülésén Katona István¹ kávéháztulajdonos vitába keveredett Mészáros Győző² elnökkel, derült ki az ipartestület kétheti lapjának ugyanazon év július 1-jei számából. Katona azt róttta fel az elnöknek, hogy a június 3-i taggyűlésről olyan elnökségi megnyilatkozás kapott országos sajtónyilvánosságot, mely az áremeléshez folyamodó kávéháztulajdonosokat fedte meg. A gyűlés apropóját az adta, hogy május 26-tól életbe lépett egy miniszteri rendelet,³ mely a szálláshelyeken, vendéglőkben és kávéházakban előírta a borraivaló megszüntetését, egyidejűleg pedig bevezette az ún. „százalékos rendszert” (tulajdonképpen a vég számlába kötelezően beépítendő szervizdíjat). A kávéháztulajdonosok jó része azonnal meg is emelte árait. Ez volt az, amit Mészáros Győző

* Egyetemi adjunktus (PhD), Debreceni Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. E-mail: sebestyen.attila@arts.unideb.hu

1 Katona István kávé dinasztia tagja volt. Apja, Katona Gyula kaposvári évei után 1896-ban nyitotta meg az Andrassy úton a Corvin kávéházat, majd 1903-tól a Lipót körúti Club kávéházat üzemeltette. Lásd: Katona Gyula hatvanöt éves. *Kávésok Lapja*, 1928/15. 5. Egy jó ember halálára. *Kávésok Lapja*, 1932/13. 1. Az 1920-as évek végén a fiú becsatlakozott a Club vezetésébe: az ipartestületi lap évi első számának végén szokásosan teret adott a kollegiális újrán köszöntésre, s ezt 1928-tól apa és fia már együtt jegyezték. Az idősebb Katona 1932-es halála után István maradt a Club egyedüli vezetője, 1934-től pedig társtulajdonosa lett az Oktogonon megnyílt Savoy kávéháznak. Lásd: BODOR (1992); SZÁNTÓ (2015). Az ifjabb Katona a szakmai közéletbe is bekapcsolódott: ugyanúgy előljárási tag lett az ipartestületben, mint ahogy apja is az volt korábban. Lásd: Előljárási ülés. 1932. július 28. *Kávésok Lapja*, 1932/15. 1. Apró érdekesség, hogy például 1928-ban Tarján Vilmos mellett Katona István képviselte az ipartestületet New Yorkban a Kossuth-szobor leleplezésénél. Lásd: Előljárási ülés. 1928. február 24. *Kávésok Lapja*, 1928/5. 2. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

2 Mészáros a Budapesti Kávésok Ipartestületének korábban alelnöke, 1927-től elnöke volt. Lásd: Tisztújító közgyűlés. 1927. április 28. *Kávésok Lapja*, 1927/9. 1. A Centrál kávéház tulajdonosaként – intellektuális kifinomultsága, kultúraszerepére miatt – a korabeli kulturális életben is nagy tekintélynek örvendett. Vö. SALY (2008); SÁROSSI (1996).

3 Lásd: A borraivaló-rendelet végrehajtása. *Kávésok Lapja*, 1936/10. 2–4.; illetve A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1936. évi 2.787. K. K. M. számú rendelete. MRT, 1936. 547–549.

szóvá tett az ipartestület június 3-i taggyűlésén. Az elnöki megnyilatkozás időzítését, fogalmazásmódját és széles nyilvánosságra kerülését kifogásolta Katona a június 23-i előljárósági ülésen.⁴ Válaszában az elnök visszautasította a kritikát, továbbá pontosítással és magyarázattal szolgált.⁵

Különös pikantériája van annak, hogy épp e két kávé érdekképviseleti előljáró különbözött össze a sajtónyilvánosság kérdésében. Hiszen Mészáros Győző – 1927-es elnökké választásáig – alelnökként az ipartestület sajtóbizottságának vezetője volt. Neve e titulussal ott is szerepelt a szervezet saját tulajdonú újságjaként 1925. és 1944. közt üzemelő *Kávésok Lapjának* fejlécében az 1927/10. számig, és a második évfolyamtól (1926.) egészen a jubileumi évig (1934.) rendszeresen – csaknem minden szám elejére – írt a lapba vezércikket. Katona szintén 1926-ól lett szerzője az újságnak, 1937-ig jelentek meg változó szórványossággal írásai, 1928. és 1932. közt pedig vezetője volt a „Szakkérdések” című rovatnak (a lap egyetlen ilyen különálló egységének), melyben Katona saját cikkei és mások által jegyzett írások kaptak helyet.

Katona Istvánnak megvolt a maga tévedése a vitában. Mint Mészáros kiigazításából kiderült, semmiképp sem *szervezetten és tudatosan* hivatalosnak szánt testületi közlemény volt a kávésok áremelésének elítélése, csupán az elnök egyszemélyi véleménye. De még ekként sem eredendően a sajtó felé irányított nyilatkozat, hanem a belső nyilvánosságnak (az ipartestületi taggyűlésen a szervezet tagjainak) címzett megszólalás. Mészáros nem elégedett meg ennek tisztázásával, és tovább részletezte Katonának szánt sajtóműfaji/nyilvánosságkezelési leckéjét. Az elnök külön kiemelte (és a *Kávésok Lapjának* vitáról szóló beszámolója is az ismétlődő megerősítés eszközével, két egymást követő mondatban bontotta ki) azt, hogy mivel hírlapíró is jelen volt a június 3-i gyűlésen, azaz nem utólagos kommuniké, hanem helyszíni tudósítás részeként használták fel Mészáros szavait, a tudósítás tárgyaként nem lehetett beleszólása az újságírói megszövegezésbe.

Ezzel együtt az elnök helyzetértékelése is megingatható. Természetesen a műfajelvű megalapozást nehezen lehet vitatni. Azt tehát, hogy funkció, megformáltság és szerzőiség terén jelentős különbségek vannak sajtóközlemény és tudósítás közt, ezért az ügygazdák és a sajtómunkások közti együttműködésnek is eltérő megvalósulásait igényli e két műfaj. Katona sem cáfolta ezt; és ami azt illeti, az elnöki magyarázat egészére sem reagált már, legalábbis a június 23-i előljárósági ülés összefoglalója szerint. Ettől függetlenül Mészáros érvelésében van egy megkérdőjelezhető vagy legalábbis elgondolkodtató elem, amit ugyan Katona István explicite nem tett szóvá, de jó okom van feltételezni, hogy rejtetten mégiscsak felszólalásának fő motívuma lehetett. Ez pedig nem más, mint a június 3-i taggyűlésen megjelent tudósító figurája, de még inkább rajta keresztül az országos sajtónyilvánossághoz való viszonyulás.

4 „Katona István helyteleníti, hogy a legutóbbi taggyűlés után a lapokban olyan tartalmú kommunikék jelennek meg, melyek szerint az ipartestület elnöksége elítéli a kávéházi áremeléseket. A százalérendszer olyan többletet jelentett az üzemekre, amelyeket máshonnan fedezni nem lehetett, tehát kénytelenek voltak emelni. Az áremelés tényleg csak nivellálás volt. A nyilatkozat után nehezebbnek látja azok helyzetét, akik áraikat emelték, talán a kommuniké szövegezése szerencsésebb lehetett volna. E kérdésben az elnökség sem volt egyöntetű.” Lásd: Előljárósági ülés. 1936. június 23. *Kávésok Lapja*, 1936/13. 5.

5 „Elnök: Katona István felszólalásában kritika tárgyává tette az elnökség hírlapi nyilatkozatát. Mindenekelőtt kijelenti, hogy nem az *elnökség*, de elnök nyilatkozatáról van szó. Ez már folyománya volt a taggyűlésnek, amelyen egy hírlapíró is volt jelen, aki tudósítást, nem pedig kommunikét közölt. A tudósítás megjelenésére nincsen befolyásunk, ez tehát nem a testület elnökének hivatalos nyilatkozata. Arra tehát, hogy egyes lapok ezt a tudósítást hogyan közlik, befolyásunk nincs. Mindenesetre a közlemény hézagos volt, mert nem tartalmazta azt a kijelentést, hogyha az áremeléseket nem is tartotta az adott pillanatban időszerűnek, de indokoltnak igen.” Lásd: Előljárósági ülés. 1936. június 23. i. m. [3. lj.] 6.

Olvasatomban Katonát elsősorban nem az érdekelte, milyen műfajban jutott el a napilap(ok)hoz⁶ az áremelés elítélése, hanem az, hogy egyáltalán eljutott. Az óvatlan elnöki megnyilatkozás miatt ideje korán került az országos és laikus közönség elé az ipartestület egy kifejezetten belső ügye (tehát nem mondjuk egy külső partnerhez/konkurenshez/hatóságához való viszonyulása, ami eleve indokoltabban érdemelhetne szélesebb nyilvánosságot).

Egy alapvető nyilvánosságkezelési dilemmára világított rá Katona István felszólalása. Arra, hogy mi dolga van az országos nyilvánosságnak egy – amúgy sok fogyasztó hétköznapjait meghatározó – szervezeten/iparágon belüli konfliktussal. Katonának vélhetően nem átfogóan a sajtóval lehetett problémája. Ezt egyfelől arra alapozom, hogy a korabeli meghatározó napilapok ezt az esetet megelőzően is frissen beszámoltak a Budapesti Kávésok Ipartestületének évi rendes és olykor rendkívüli közgyűléseiről.⁷ Emellett olykor megtörtént még az is, hogy a sajtómunkások a gyűléseket kiegészítő társas vacsorákra is becsatlakoztak.⁸ Nem lehetett tehát szokatlan az 1936. június 3-i eseményen sem a hírlapírói jelenlét. Másfelől azért sem hiszem, hogy Katonának önmagában az országos sajtónyilvánossággal lett volna problémája, mert ő volt az, aki azt szorgalmazta az 1936. május 3-i előljárási ülésen (tehát az új százalérendszer bevezetését közvetlenül megelőző vezetőségi találkozón), hogy a még be nem vezetett rendeletet ne fogadják el véglegesként, és az ipartestület az utolsó pillanatokat is kihasználva indítson kampányt az új rendszer ellen, legelőször is a sajtó támogatását megszerezve.⁹ Sőt, arra is volt még korábban precedens, hogy az iparágat érő kihívás ügyében

6 Sem Katona, sem Mészáros nem említett konkrét újságcíme(ke)t, ezért nem állapítható meg, hogy ők pontosan milyen cikk(ek)re gondolhattak a vita során. Az azonban az Arcanum Digitális Tudománytár segítségével kideríthető, hogy az *Ujság* és a *Pesti Napló* 1936. június 4-i számai biztosan beszámoltak az ipartestület egy nappal korábbi taggyűléséről. Apró érdekesség, hogy egyik tudósítás sem támasztja alá Mészárosnak azt a védekezését, mely szerint a lapbeszámoló hézagos volt, mert nem tartalmazta azt, hogy időszerűtlensége mellett indokoltként ismeri el az áremelést. Az *Ujság* ezt írta: „Nem tartja helyesnek, [sic] a százalérendszer bevezetése után egyes helyeken történt áremeléseket, bár indokolhatónak.” A kávésok elnöke az áremelés ellen foglalt állást. *Ujság*, 1936. június 4., 1. A *Pesti Napló* pedig így tudósított: „Nem helyesli azokat az áremeléseket, amelyeket a százalérendszer bevezetése után hajtottak végre, de indokolhatónak tartja őket.” Vállalják a felelősséget az áremelésekért a kávésok. *Pesti Napló*, 1936. június 4., 12. De természetesen nagy a lehetősége van annak is, hogy sem Katona, sem Mészáros nem ezekre a cikkekre utalt.

7 Most csak a teljesség igénye nélkül néhány példa az 1920-30-as évekből: Kávésok közgyűlései. *Pesti Hírlap*, 1927. április 7., 14.; Új elnökséget választottak a kávésok. *Pesti Napló*, 1927. április 7., 12.; A kávésok a kézműves kamara ellen. *Magyar Hírlap*, 1929. január 25., 11.; A budapesti kávésok panasza. *Pesti Hírlap*, 1931. július 11., 9.; A Budapesti Kávés Ipartestület közgyűlése. *Pesti Hírlap*, 1932. március 18., 4.; A kávéházak alkonya. *Pesti Napló*, 1932. március 18., 11.; A kávésok az üzletbér-rendelet tervezet ellen. *Magyar Hírlap*, 1932. október 5., 3.; A kávésok is világitási sztrájkra készülnek. *Magyar Hírlap*, 1933. február 9., 6. A kávéipartestület közgyűlése. *Pesti Hírlap*, 1933. február 24., 7.; Veszélyben a haboskávé!, *Pesti Napló*, 1933. március 23., 5.

8 Mások mellett épp a most szóban forgó 1936-os év rendes közgyűléséről is úgy számolt be az ipartestület lapja, hogy az eseményt követő vacsorán az előljárási tagjai és közigazgatási notabilitások mellett „az ipartestület számos tagja, barátai, a szállító cégek képviselői, az ipartestületi tanonciskola tanárai, a sajtó képviselői és még sokan mások” is részt vettek. Lásd: A kávéipar nagy napja. *Kávésok Lapja*, 1936/5. 5. De ugyanígy utalnak az újságírók jelenlétére még más, korábbi évek beszámolóit: például: Évi közgyűlések. *Kávésok Lapja*, 1927/8. 3.; Évi közgyűlések. *Kávésok Lapja*, 1928/7. 3.; Ipartestületi élet. *Kávésok Lapja*, 1934/5. 3.

9 Az ülésen Katona István kétszer is megfogalmazza felvetését: „szélesebb körű akciót kíván megindítani, főleg a sajtót szeretné megnyerni ebben a kérdésben”; „helyteleníti, hogy előre elfogadjuk, hogy a rendelet életbe fog lépni. Ha saját erőnket lebecsméreljük, nem érhetünk el semmit. Meg van győződve, hogy a sajtó véleményének megváltoztatására van mód”. Ugyanis Mészáros Győző a beszámoló szerint „csodálkozással veszi tudomásul Katona felszólalását, miután egy már megjelent rendeletről van szó, és alig hinné, hogy e rendeletet bármilyen akció nyomán visszavonnák”. Rendkívüli előljárási ülés. 1936. május 3. *Kávésok Lapja*, 1936/10. 5.

a sajtó érdeklődésekor¹⁰ maga Katona is rendelkezésre állt nyilatkozóként. Sőt, kifejezetten kooperatívan, ugyanis az újságírói problémafelvetés nyomán – amely arra irányult, hogy miért ne követhetnék a kávéházak a víkendezőket azok új pihenőhelyeire – megígérte, hogy az ügyet az ipartestület legközelebbi közgyűlése elé terjeszti¹¹.

Az imént felvillantott példák direkt módon azt igazolják, hogy amikor Katona István Mészáros elnök *szivárogtató* jellegű taggyűlési megnyilatkozását kritizálta, nem általánosan az országos sajtónyilvánosság ellen foglalt állást. Közvetett bizonyítékokként pedig megerősítik azt az értelmezésemet, hogy a Katona felszólalásában az a belátás is benne lehetett, mely szerint – mint azt tanulmányom következő részében kibontom – *a belső konfliktusok és törések* kommunikálásakor az országos sajtónyilvánosság nyújtotta lehetőségeket csak *fokozott önfelegyelemmel és megválogatva* érdemes kihasználni.¹²

2. Tétel: az önös érdekek rétegzett (esetenként önellentmondó) artikulációjára elsődlegesen a saját nyilvánosságokban és felületeken van mód

A Katona István és Mészáros Győző közt kipattant vita tanulságai még messzebbre mutathatnak. Szerintem ugyanis Katona sajtónyilvánossággal kapcsolatos kifogásai arra is felhívják a figyelmet, hogy a belső feszültségek vagy kritikák esetében igen fontos az, milyen módon artikulálódnak, *milyen előzetes megformálást kapnak először belső vagy saját fórumokon*. A szálalékos rendszer által kikényszerített áremelés témája még épp csak kibontakozó félben volt,

10 Az *Ujság* szerkesztősége kezdeményezője kívánt lenni annak, hogy a kávéások felvehessék a versenyt a két háború közt kifejlődött „weekend mozgalom” vívmányaival, melyeknek köszönhetően a kávéházak elveszítették a két legforgalmasabb napjuk közönségének jó részét. Ezért a lap 1931. június 27-i számában a „weekend”-oldalon terjedelmesebb beszámolóban szólaltatott meg több iparági szereplőt, köztük épp Mészáros ipartestületi elnököt és Katona István kávéháztulajdonost. Lásd: Üresek szombaton és vasárnap a pesti kávéházak és vendéglők a weekendláz következtében. *Ujság*, 1931. június 27., 12. Nem véletlen, hogy épp ez az a lap, amely ilyen proaktív és baráti gesztust gyakorolt a kávéások felé az 1930-as évek elejének nehéz gazdasági helyzetében, hiszen egy évvel korábbi cikke a következőképp fogalmazta meg a kávésipar támogatásának misszióját: „Az *Ujság* volt az első orgánus, amely évek óta hangoztatja a budapesti kávéások elcsüggesztő helyzetét, amely soha nem szűnt meg rámutatni azokra a súlyos terhekre, amelyek a budapesti kávésipart sújtják.” Mit követelnek a kávéások? *Ujság*, 1930. március 25., 11.

11 Az *Ujság* cikkének kiindulópontjára („a szakma régi közkedvelt helyeit találhassák a weekendzők hétfégi pihenőhelyeiken”) Katona István így reagált: „Hálásan kell tehát fogadnunk az *Ujságnak* kezdeményezését is, amely felhívta figyelmünket a mi saját kérdésünk megoldására és magam fogom előterjeszteni a közeli napokban megtartandó rendkívüli közgyűlésünkön az *Ujság* által felvetett problémát és bízom abban, hogy vállelve teljes sikerrel fogjuk megoldani tudni a weekend-mozgalom szempontjából sem lényegtelen nagy horderejű kérdésünket.” Lásd: Üresek szombaton és vasárnap a pesti kávéházak és vendéglők a weekendláz következtében. i. m. [10. l.].

12 A sajtóval való együttműködés megfontoltságának lehet egy aprócska és *fordított irányú* példája épp Katonától az, hogy miután az *Ujság* 1931. június 27-i – a víkend-mozgalom problémát felvető – megkeresésekor megígérte az adott téma közgyűlés elé terjesztését (lásd: 11. l.), végül mégsem tette ezt meg, legalábbis az elérhető beszámoló szerint, lásd: A kávéházak és a gazdasági válság. Rendkívüli közgyűlés 1931. július 10-én. *Kávéások Lapja*, 1931/14. 1–2. Igaz, Mészáros ipartestületi elnök röviden és más bajokkal összevonva megemlítette a víkend-problémát. De Katona a közgyűlést előkészítő előljárásági ülésen sem vetette fel a kérdést, jöllehet, azt is meg kell itt említeni, hogy az ülés az *Ujság* cikkének megjelenése előtti napon volt. Előljárásági ülés. 1931. június 26. *Kávéások Lapja*, 1931/13. 1–2. A most rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy ebben az esetben Katona a hírlapírói megkereséskor ugyan együttműködést mutatott, végső soron mégis egyfajta szűrőként ellenállt: az országos lap kezdeményezésére témává vált kérdést az ipartestület belső nyilvánosságára ő már nem vitte be, és így a kívülről érkező nyomás tompítottjának látszik e példában.

ezért gondozatlan és előkészítetlen maradt. Azt feltételezem, Katona számára az volt kifogásolható, hogy a problémát a kávések a maguk körén belül nem tudták még kellő mértékben megformálni (részletesen kibontani és megvitatni), sem pedig a – külső nyilvánosság előtt is egységesen vállalható – konszenzust/védekezést/megoldást letisztázni. Erre szolgálnak olyan zárt vagy szűkkörű saját eszközök (alkalmak, platformok), amelyek az országos sajtónyilvánosságtól függetlenül vagy azt megelőzve lehetnek a belső nehéz ügyek kommunikálásának önálló és autentikus felületei. A Budapesti Kávések Ipartestületének esetében ilyen felület volt a szervezet saját tulajdonú és leginkább csak iparági olvasókkal bíró lapja, és ilyen zárt hozzáférésű eseménytípus volt az újságírói jelenléttől védett előljárósági ülés (melyekről csak a *Kávések Lapja* adott beszámolót szűk olvasóközönségének).

Katona az elnökkel folytatott vitájában nyíltan ugyan nem érvelt a belső vagy saját fórumok elsődlegessége mellett, de az előljárósági üléseken tanúsított aktivitása és a *Kávések Lapjában* kifejtett munkássága azt mutatja, hogy sokat tett a belső nyilvánosság elevenen tartásáért; s ezért az feltételezhető, hogy elkötelezett híve volt a zárt/szűkkörű kommunikációs alkalmaknak és felületeknek. Elgondolkodtató példája lehet ennek az, hogy ugyan 1936-ra már jó ideje (1932 óta) nem működött Katonának a *Kávések Lapjában* vezetett „Szakkérdések” című rovata (miközben az előljáróságnak még mindig tagja), a Mészárossal folytatott vitája után másfél évvel mégis újból – mint később kiderült, egyben utoljára – tollat ragadott, és formabontó írása jelent meg az ipartestületi újságban. Vezércikk-helyen, hosszas terjedelemben, s nem is akármilyen címmel: „Döglött szakma”.¹³ Katonától szokatlanul keserű ez a hangütés (még ha az eredeti címben szereplő idézőjelek távolságtartást is sugallnak a lemondó hangulattól). A cikk végkövetkeztetései pedig az iparág állapotának magyarázatakor minden addiginál kritikusabbak saját kartársaival (és nem melleleg a közönséggel szemben is). Még inkább váratlan Katonától ez az önostorozás annak fényében, hogy másfél évvel korábban épp ő rötta fel Mészárosnak a befelé irányított támadást. Van azonban a kettő közt egy fontos különbség. A korábbi esetben egy sajtónyilvános eseményen egy-két mondattal elszórt élőszóbeli – tehát *félkész*, nem kellően kidolgozott és kontextualizált – megnyilatkozás jelenthetett problémát Katona számára. Saját későbbi cikke viszont az ipartestületi újság rétegjellege miatt, illetve az írásosságnak köszönhetően letisztult érvmenetével nyújthat nagyobb garanciát. Mégpedig arra, hogy ha netán eljutna hírlapírókhoz és ők szemlélnék, akkor is ez a kommunikációs aktus sokkal védhetőbb/vitaképesebb a szélesebb nyilvánosságban. Egyrészt annak köszönhetően, hogy a témát a rövid szóbeli kommentárhoz képest elmélyültebben tudja megformálni. Másrészt pedig azért, mert már egy belső nyilvánosság (a *Kávések Lapja* szerkesztősége) is átszűrte/jóváhagyta.

Persze azt is meg kell itt említeni, hogy feltételezhetően Mészáros Győző is tisztában volt a korlátozott nyilvánosságú saját platformok, s ezek közt kiemelten az ipartestületi lap fontosságával. Hiszen 1927-től az ipartestület elnökeként, de előtte is már a szervezet alelnökeként és a sajtóbizottságának vezetőjeként rendszeresen ő írt vezércikket saját újságjuk csaknem minden számának elejére. Az ipartestület közgyűléseit, előljárósági találkozóit pedig pozíciójából fakadóan ő maga szervezte és vezette.

A két világháború közti kávé ipartestület belső és szűkkörű fórumainak gyakorlata öntudatlanul is azoknak a korabeli – de földrajzilag távoli – nyilvánosságelméleti belátásoknak felelt meg, melyeket Walter Lippmann és John Dewey dolgozott ki párhuzamosan és

13 Katona István: „Döglött szakma”. *Kávések Lapja*, 1937/22. 1–4.

egymást ki is egészítve.¹⁴ Noha a 20. század végén még szokás volt őket szembeállítani, a 2000-es években új olvasatok¹⁵ arra világítottak rá, hogy a toposzá vált „Lippmann–Dewey vita” tulajdonképp meg sem történt, és kettejük munkái inkább szintézist alkotnak.¹⁶ Sommasan megfogalmazva, a két szerző abban kapcsolódik össze, ahogy elképzelésük szerint a tömegsajtó keretfeltételei közt egy szűkkörű probléma/konfliktus szélesebb társadalmi ügyé válásakor az adott téma rendszerezett megformáltságára van szükség. Amikor egy probléma bekerül a nyilvánosságba, Dewey elképzelésében az a fontos, hogy a napisajtó szenzációhajhász látásmódján túllépve a téma kifejtése összehangolt és folyamatos gondolatmenet révén „intellektuális formában reprezentálódjon”.¹⁷ Ahogy Lippmann megfogalmazta ezt: a publikussá vált ügyekben az érintettek nem számíthatnak mindentudó és végső döntőbíróként a közvéleményre (hisz a médiakörnyezet és közönség oly összetett, és sokszor inkább csak közömbös vagy teljesen járatlan speciális ügyekben); ezért a széles nyilvánosságra lépéskor egy vitában vagy konfliktusban csak annak „proceduralitása” lesz megítélhető a sajtó és az olvasók számára. Az tehát, hogy az érdekelt felek álláspontjaikat kiegyenlítően és szabályozott vitakeretek közt ütköztetik-e.¹⁸ Az ügygazdák legfontosabb feladata ebből következően az, hogy legitimálhatóságuk érdekében saját pozíciójuk és érdekeik megfogalmazását „törvényes és rendezett formáját” dolgozzák ki,¹⁹ a nyers és erőszakos akarat-kinyilatkoztatás helyett az összemérhető észérvek kimunkálására fókuszálva.²⁰ A nyilvánosságra lépésnél a saját érdekek megformáltsága és a vita proceduralitása annál inkább biztosítható, minél jobban sikerül az adott probléma érintetteinek előzetesen megszervezniük magukat. Dewey szerint ehhez az kell, hogy felmérjék saját helyüket és lehetőségeiket az adott helyzetben, illetve integrálni tudják az érdekcsoporton belül esetlegesen széttartó hangokat.²¹ Lippmann pedig azt emelte ki, hogy döntő fontosságú a reprezentáció kérdése, azaz hogy kik és milyen felhatalmazottsággal képviselnek egy adott érdekkört.²² A Budapesti Kávésok Ipartestületének esetében a képviselő tagoltságát és az említett belső előszervezettséget az biztosította, ahogy a szervezet a zárt előjárású ülések, a niche közönségnek szóló saját lap és a sajtónyilvános közgyűlések szintjeit összefogó rendszert üzemeltette.

Én most e komplexumból csak Katona szaklapbéli tevékenységére irányítom figyelmemet. Azért őt választom, mert mégiscsak ő vetette fel a dolgozat elején kidolgozott példaesetben az országos sajtónyilvánosság idő előtti bevonásának problémáját (ezzel implicite a belső/saját szűkkörű korlátozott nyilvánosság fontosságát), nem pedig Mészáros Győző (vagy bár-

14 Lippmann 1922-ben jelentette meg *Public Opinion* [az általam használt példány: LIPPMANN (2015)] és 1925-ben pedig *The Phantom Public* című munkáját [az általam használt példány: LIPPMANN (1993)]. Dewey-től *The Public and Its Problems* című könyve 1927-ben látott napvilágot [az általam használt példány: DEWEY (2016)].

15 Vö. MARRES (2007): 766. illetve JANSEN (2009): 225–229.

16 Az ellentét toposzának kialakításában Carey-nek és Lasch-nek volt fontos szerepe. Mindezekhez lásd: LASCH (1995): 165–168.; SCHUDSON (2008): 1032–1039.; CAREY (2009): 57–63.; JANSEN (2009): 230–232.

17 Vö. DEWEY (2016): 200–201.

18 LIPPMANN (2015): 153.

19 Uo., 135.

20 Vö. Uo., 158–160.; illetve LIPPMANN (1993): 59. Összességében tehát mind Dewey, mind pedig Lippmann számára az a legfontosabb, hogy amikor egy szűkkörű probléma a széles nyilvánosságban ügyé alakítódik, akkor a társadalmi együttélés szabályozott rendje biztosított maradjon. Lásd: DEWEY (2016): 99–100.; illetve LIPPMANN (1993): 94.

21 Vö. DEWEY (2016): 74–75.

22 Lásd: LIPPMANN (1993): 111.

mely más ipartestületi tag). De azért is Katonára fókuszálok, mert meglátásom szerint a már említett „Döglött szakma” című írás, ez az ipartestület saját lapjában megjelent belső kritika másfél évvel a belső kritikáról szóló vita után, egy olyan érdekképviseleti munkásság váratlan és zavarbaejtő második lezárása (hiszen Katona már évekkorábban befejezte a cikkírást és rovatvezetést), amely munkásság figyelemre méltó rétegzettségét adja az iparági saját érdekek és a cikkszerzői/szószólói elfogultság megfogalmazásának. Tanulmányomban azt mutatom meg kivonatosan, milyen változatosan alakult a *Kávésok Lapja*ban Katona István szaklapcikkírói-rovatvezetői tevékenysége. Azt illusztrálom különböző típusú példákkal, hogy a miként jelent meg benne a kávéháztulajdonosok érdekeinek *összehangolása* a fogyasztóközönség/alkalmazottak szempontjaival, de emellett esetenként a vendégektől vagy más külső szereplőktől való *eltávolodás*, s akár még a saját kartársakkal és a fogyasztókkal *szembeforduló kritika* is. Példáim kontextualizálásához azonban még előbb az „advocacy journalism” sajátosságait járom körül.

3. Értelmezési keret: az elfogultság megkerülhetlensége, tompítása és hozadéka a szószólói újságírásban

Azért látom hasznosíthatónak az advokátori funkciójú médiatevékenységekről szóló szakirodalom egy-két tanulságát, mert a *Kávésok Lapja* már legelső számában ekként jelölte ki saját működési területének fő feladatát: „A szaksajtó kíséri figyelemmel az egész ipari fejlődés fázisait, ő ad hangot a hozzájutó és összegyűjtött panaszoknak és kívánságoknak és messzehangzó szócsóként, a nyomtatott betű erejével hozza az intézkedésre hivatottak tudomására.”²³ Persze nem egyedi lelemény a lap szerkesztőségétől a szócsó metaforája. Igencsak magától értetődő, közkeletű és a mai napig is meghatározó toposz ez a szaklapokkal kapcsolatban. A szakmai orgánumokat gyakran nevezik egy adott iparág *hangjának*. Ha pedig ezt a közhelyet kicsit jobban kibontjuk, akkor ahhoz a megállapításhoz jutunk, hogy a szaksajtó az általa lefedett szektor *nevében* beszél, nem pusztán *róla*.²⁴ A szócsó/szószóló funkció azonban a szaklapújságírás fogalmával kapcsolatban legalább annyira problematikus lehet, mint amennyire magától értetődőnek tűnik – a múltban és jelenben, hazai és külföldi esetekben is.

Brit és észak-amerikai szakirodalmi forrásokban például – az angolszász sajtótörténetben kifejlődött és majd onnan exportált kapuőri szerepértelmezés²⁵ miatt – feszítő dilemma volt már a 20. század közepén és a 2010-es években is még mindig az, hogy miként hangolható össze a szaksajtóban az iparág képviselete és a szerkesztőségi függetlenség.²⁶ Megjelent e feszültség kérdése a két világháború közti Magyarországon is. Igaz, az objektivitásközpontú angolszász kontextustól némileg eltérő beállításban. 1920-ban – a grafikai és nyomdászati iparágak fejlesztését célzó szaklapként – indult meg a *Magyar Grafika*, s már a legelső évfolyamában előugratta az érintettség/elfogultság problémáját. A kiemelkedő nyomdász és könyvművész, Kner Imre két külön írásban is kifejtette az elképzelését arról, iparáguk számára milyen szaklap lehet igazán hasznos. Ő úgy látta, hogy – a magyar nyomdaipar korábbi

23 MÉSZÁROS Győző – DR. HAVAS Nándor: Beköszöntő! *Kávésok Lapja*, 1925/1. 1.

24 Vö. CORRIGAN (2018): 2760.

25 Ehhez lásd: SCHUDSON (1978): 3–11.

26 Múltbéli példaként lásd: DANGERFIELD (1948): 292–304. Jelenkoriként: PECK (2015): 98–118.

kezdeményezéseitől eltérően – a munkáltatói és munkavállalói érdekképviseletektől független orgánusra van szükség, ami a szakma minden részcsoportjának közös találkozási felületként szolgálhat (miként azt a *Magyar Grafika* is tette).²⁷ Nem ezt vitatta, és nem is célzottan Kner ellen irányult, de mégis az ő gondolatmenetét némileg kiegyensúlyozó cikként lehet olvasni Walter Ernő írását. Ebben ugyanis – a szintén szakmabeli – szerző azt panaszolta fel, hogy legtöbb hazai szaklapot nem az adott iparágon belüli szereplők írták és szerkesztették. A jó szakújsághoz ugyanis Walter szerint az kell, hogy a szakma (jól) képzett szakemberei üzemeltessék²⁸ (s e téren szerinte az akkor megindult *Magyar Grafika* is hagyott kívánnivalót maga után). Mint jeleztem, a két szerző felfogása nem mond ellent élesen egymásnak. Említett cikkeik mégis azt érzékeltethetik, hogy a két világháború közt hazánkban is megfogalmazódott a szaklapírói autonómia és részrehajlás közti választás dilemmája. Kner ugyan az érdekképviseleti semlegességet követelte, de ez még nem jelenti azt, hogy rögtön iparágon kívüli szereplőkre bízta volna a szaklapkiadást. Ezzel együtt sem tagadható, hogy mégiscsak valamiféle – jelen esetben: az iparágon belüli – függetlenség és el nem kötelezettség eszméje mellett állt ki. Walter, ha nem is közvetlenül Knerrel vitatkozott, de az az elvárása, melynek értelmében csak az adott szakma színvonalas képviselőiből lehetnek jó szakírók, azt is implikálhatja, hogy az így elképzelt szaklapújságírás bizony nem az elfogulatlanság és cikkszerzői autonómia élharcosa. Sőt: kifejezetten elutasítja az akkorra már professzionalizálódott hírlapírás képviselőinek közreműködését a szaklapkészítésben.

Az újságírói *beszállítóval* való szakítás még markánsabb példája volt az, ahogy és amiért a budapesti kávéháztulajdonosok 1925-ben elindították saját kiadványukként a *Kávésok Lapját*. 1920-tól ugyan volt már önálló – a vendéglősökről leválasztott – szakterületi orgánnumuk (a *Magyar Kávésipar*), ám ez az iparágon kívüli Barta Manó szerkesztésében és magánvállalkozásaként működött. Barta a kávéosok szerint nem kínált elég publikációs lehetőséget a szakma képviselői számára, ellenben az általa beszállított anyagokat nem érezték sajátjuknak.²⁹ Ezért volt szükségük egy olyan saját kiadványra, amit már nem külső lapkészítők menedzseltek és írtak, hanem az ipartestület munkatársai. A budapesti kávéosok a saját üzemeltetésű kiadvány szerkesztőiként és cikkszerzőiként saját ügyük szószólóivá tudtak válni.

27 Lásd: KNER Imre: Célkitűzés. *Magyar Grafika*, 1920/2. 17–19., ezen belül is leginkább ezt a szövegrészt: „Egy olyan szaklap, amely a szakmai osztályharctól lehetőleg független, sem munkás-, sem munkáltatóérdekeltség szolgálatában nem áll, hanem a szakma összességének ideális érdekeit gondolja, legalkalmasabb arra, hogy a szakmai továbbképzés ügyét kezébe vegye és a ma egymástól teljesen elszigetelt tényezőik törekvéseinek, fórumává legyen.” – 19.; illetve KNER Imre: Magyar Buchgewerbeverint! *Magyar Grafika*, 1920/10. 147–148., főként ezt: „Ráműtöttem arra, hogy nincs magyar nyomdaipari közvélemény és szakmai közélet, s nincsen olyan fórum, amelyen az osztályharc keretein túl is találkozhatna mindenki, aki a szakmát műveli. Ráműtöttem arra is, hogy a szakmai közvélemény és közélet kialakulásának első fóruma egy ilyen lap lehet, amely a munkás- és munkaadóérdekeltségek lapjai) mellett tisztán a kulturális, művészi és szakmafejlesztési kérdések megvitatására szolgáljon, s a szakma kívánságainak és törekvéseinek tükré legyen.” – 147.

28 WALTER Ernő: Szakírókról. *Magyar Grafika*, 1920/6. 84–85. Kiindulópontja: „Hogy a legtöbb szakmának, legyen az ipari vagy kereskedelmi, nincs jó szaklapja, elég baja az illető szakmának, sőt az egész országnak; oka abban található, hogy ügyvédek, hírlapírók, szakszervezeti vagy egyleti titkárok szerkesztik a szabó, az órák, a fuvaros, az asztalos, a bádogos, a kereskedő stb. szaklapját.” (84.) S egyik fő következtetése: „Mert én jó szakíró alatt azt értem, aki azt a tárgyat, azt a szakmát, amelyről ír, tényleg érti, tanulta, gyakorlatilag is, irodalmi uton is; amellyel megvan hozzá a tehetsége, hogy az előadandó vagy leírandó dolgot világosan, érthetően magyarázza meg a hallgatónak vagy olvasónak.” (85.)

29 Ehhez lásd: STEUER Marcell: For ever! *Kávésok Lapja*, 1925/1. 6.

A szószólói funkciót felvállaló médiatartalom-gyártás a 21. századra – legalábbis az angol nyelvű nemzetközi szakirodalomban – az „advocacy journalism” fogalmával elkülönítve nyert magának saját területet. Ma már nem számít meglepőnek az a megközelítés, amely az érdekek kommunikációja és a semleges informálás közti precíz szétválasztást meghaladva inkább az „advokáció kontinuumának” különböző fokozatait vizsgálja az újságírás gyakorlatában.³⁰ Igaz, korábban is születtek már olyan sajtókutatási munkák, amelyek a médiamunkások nyílt elfogultságát nem tagadták vagy ignorálták, és a szószólói szerepkört az újságírói szakma egyik működési modelljeként ismerték el.³¹ Az „advocacy journalism” fogalma azonban a 21. században túllép a szószólóvá vált újságíró („advocate-journalist”) és a sajtó elfogultságának értelmezési képletein. A professzionális sajtón kívüli szereplők által végzett tevékenységekre utal. Arra, amikor szervezett csoportok saját *civil* médiaaktivitásaik révén igyekeznek ügyeiknek különböző szintű nyilvánosságokat teremteni.³² E *civil* szószólói újságírásnak („civic advocacy journalism”) nevezett komplex jelenségből most csak három olyan sajátosságot emelek ki (az alábbiakban egy-egy külön bekezdést szentelve nekik), amelyeket a leginkább hasznosíthatónak gondolok jelen tanulmányomban.

Nem érdemes szemérmeskedve figyelmen kívül hagyni azt, hogy a „civic advocacy journalism” gyakorlatát bármennyire is a *civil* aktivizálódás, a demokratikus részvételiség és a társadalmi változás elveiből formált ethosz hatja át, mégiscsak *óhatatlanul részrehajló és érdekevezérelt*. Az elfogultság megítélése persze a sajtótörténetben koronként és földrajzilag is változhat. Így például a 20. század eleje óta – az újságírói objektivitás normatív eszméjének kialakulása után – az Egyesült Államokban más megvilágításba került a szószólói szerepkör, mint egy évszázaddal korábban ugyanott vagy épp az európai sajtó történetében.³³ Nem véletlen tehát, hogy az „advocacy journalism” jelenségével szemben egész a közelmúltig (a 20. század végéig, ezredfordulóig) az észak-amerikai mainstream média és az akadémiai sajtókutatás is igen elutasító volt. Az ellenzők az advokációt a propagandisztikussággal azonosították, és az idealizált kiegyensúlyozottság megrontójának látták. Egyszersmind e gyanakvó újságírók és kutatók azt feltételezték (tévesen, akárcsak a „civil média” jelenségével kapcsolatban), hogy az „advocacy journalism” eszméje a médiamunkásokra terhelne kéretlenül az advokátor szerepkört.³⁴

Holott a *civil* szószólói újságírás fogalma épp azt a gyakorlatot akarja lefedni, melynek keretében olyan szereplők próbálnak figyelemhez jutni, akiknek korábban csak limitált elérésük volt az intézményesített és professzionális médiához. A hírré válásért folytatott versenyben a *civil* és érdekképviseleti szervezetek jó ideig lemaradtak a fajsúlyosabb (itt értsd: cselekvő- és médiaképesebb) nagypolitikai vagy üzleti szereplőkhöz képest. Nem ők a hivatalos szervek, kapcsolati tőkéjük és büdzséjük sem elégséges a médianyilvánosság szerzéséhez vagy vásárlásához.³⁵ E hírtérkép-hátrány lefaragását segíti a „civic advocacy journalism”. Leginkább azért, hogy a társadalmi mozgalmak/érdekcsoportok médiataktikájának professzionizálódásaként is érthető. A *civil* és szakmai szervezetek kitanulták a hírszerkesztői gondolkodást, a média-

30 Lásd: FISHER (2016): 711–726.

31 Például: JANOWITZ (1975): 618–626.

32 Vö. WAISBORD (2009): 371.

33 Vö. Uo., 372–373.

34 Uo., 373.

35 Uo., 375.

esemény-logikát, a klasszikus PR-os eszközöket, illetve a köztéri teatralitás megoldásait.³⁶ Így tehát nem is annyira a média forradalmi megújításáról lenne itt szó, mivel ebben az értelemben a „civic advocacy journalism” nem jelente mást végső soron, mint *a nem profi médiaszereplők (civiliek) klasszikus újságírói elvárásokhoz alkalmazkodását, ezen keresztül pedig a saját érdekek más érintettekhez igazodó tompítását.*

Ugyanakkor az sem tagadható le, hogy e gyakorlat is visszahathat a hagyományos médiaiparra, és próbálhatja azt befolyásolni. A civil szószólói újságírásnak ugyanis az is fontos része, hogy kiszélesíti a hírmédiumok érdeklődési és látókörét. Elfogultságában a legfőbb hozadék az, hogy *olyan témákat és hangokat kínálhat fel, amelyeket többnyire figyelmen kívül hagy és egyáltalán nem ismer a fősodratú sajtó.*³⁷ S van arra is példa, hogy civil/társadalmi szervezetek újságírókkal együttműködve maguk biztosítanak olyan információkat, tartalmakat és logisztikai támogatást a média számára, amelyek révén, a speciális ügyek eljuthatnak a szélesebb nyilvánossághoz.³⁸

A szószólói újságírás jelensége közel sem kizárólag a civil/társadalmi/szakmai szervezetek saját fenntartású platformjait és tartalomgyártását fedi le (fontos részét képezi még a mainstream felületeket megcélzó sajtókapcsolati munka, médiaakciók szervezése és további PR-aktivitások). Mégis ezt a fogalmi keretet tartom jelen tanulmányomhoz megfelelőnek. Mégpedig azért, mert segítségével jól meg lehet mutatni azt, hogy az érdekek és elfogultság milyen árnyaltan artikulálódik egy iparági szervezet saját üzemeltetésű szakújságjának cikkeiben. Immáron a 21. századból a két világháború közti időszakra visszatekintve azt mutatom be néhány példán, hogy meglátásom szerint miként érvényesül a *Kávésok Lapjában* (egészen pontosan Katona István rovatában és cikkeiben) a szószólói újságírás általam most – fentebbi három bekezdésben – kiemelt három sajátossága.

4. Az „advocacy journalism” több rétege a Katona István néhány írásában és „Szakkérdések” című sajtó rovatában

Katona Istvánnak – mint fentebb említettem – 1926-ban jelent meg első írása *Kávésok Lapjában*, s 1937-ben az utolsó. A két időpont közt összesen 60 cikket publikált, ezek közül 38-at a Katona vezetésével 1928 és 1932 közt működött „Szakkérdések” rovatban, amely 19 további, más szerző által jegyzett írásnak adott helyet még ezekben az években. A közlemények többnyire véleménycikk műfajúak (elemzések, jegyzetek, vitairatok). De nem mindegyik. Van több példa arra is, hogy Katona rovata – döntően más szerzők bevonásával – a kávéház-üzemeltetés technikai kérdéseiben nyújtott edukációs jellegű írásokat.

Mint azt a szószólói újságírással foglalkozó szövegrész előtt rögzítettem, véleményem szerint Katona István szaklapbéli munkássága az iparági sajtó érdekek és a cikkszerzői/advokátori elfogultság figyelemre méltó rétegzettségét valósította meg. Katona ugyanis az imént említett néhány év alatt – épp a korabeli gazdasági világválság körüli esztendőkből – az érdekképviseleti kommunikációnak különféle árnyalatait mutatta meg. Kezdve a kávéháztulajdonosok és a fogyasztóközönség/alkalmazottak szempontjainak összehangolásával, a vendégektől vagy

36 Vö. uo., 377–378.

37 Uo., 378.

38 Uo., 380.

más külső szereplőktől való eltávolodáson keresztül, egészen a saját kartársakkal és a fogyasztókkal szembe forduló kritikáig.

4.1. A saját érdek finomítása más érintettek szempontjaihoz igazodva

Katona István egyik korai cikke jó példája annak, ahogy a saját érdekek gondozása a fogyasztóközönsséggel való szövetséges együttműködésben valósul meg. Ezzel együtt az írás a szószólói újságírásnak („advocacy journalism”) azt a vonását is szemléltetheti, amely *az önös szempontok tompításában áll.* (Még ha e konkrét cikk esetében nem is arról van még szó, hogy egy civil érdekgazda az újságírók/szerkesztők hír- és információközpontú szempontjaihoz igazodna. Erre hamarosan más példákkal visszatérek.)

A cikk³⁹ a borraivaló kérdésével foglalkozik, és 1927-ben jelent meg, még mielőtt egy évvel később Katona megkapta volna önálló rovatát. Nem volt szokatlan a *Kávésok Lapjában* az, hogy a borraivaló ügyét tárgyaló írások minden fő érintett csoport (fogyasztók, pincérek, kávéháztulajdonosok) szempontjaira kitekintettek. De többnyire csak érintőlegesen, említés szintjén. Katona cikke ezzel szemben tételesen és hosszabban (különálló bekezdésekben) foglalkozik azzal, hogy milyen hátrányokat szenvednének az előbb említett érdekgazdák a százalékos rendszer bevezetésével. Leginkább figyelemre érdemes azonban az, ahogy a cikk lezárásában a képviselt részecsoport (a kávéások) saját érdekeinek más szereplőkkel való összehangolására tesz kísérletet. Katona az egész kávésiipart átható előzékenységet és odafigyelést a pincéri zsonglörködés metaforájával szemlélteti.⁴⁰ Ez pedig végső soron arra is rávilágíthat, hogy milyen mutatványosi ügyességre törekszik maga a cikk is. Hiszen a kávéháztulajdonosok saját hasznának elsődlegességét tompítani/leplezni hivatott az, ahogyan Katona a különféle iparági érdekcsoportok szempontjai közt próbál ügyeskedve mozogni. Azaz miként a vendégek közt a különféle rendelésekkel zsonglörködik a pincér, úgy egyensúlyozgat a cikkszerző a kávéások, fogyasztók és felszolgálók érdekeivel, az összekapcsolási lehetőséget keresve köztük.⁴¹ A borraivaló e viszonyrendszerben nem okozhat problémát, ha kialakul a felek (főként vendégek és pincérek) közt a kölcsönös, de egyúttal eseti megfontolásokon alapuló elismerések gesztusrendje. A fogyasztó és a felszolgáló közötti – a kölcsönösség révén kiegyensúlyozott – viszonyban pedig végül a kávéháztulajdonos is megtalálja a saját számítását (nevezetesen a szolgáltatási üzemképesség fenntarthatóságát), miközben ő magának nincsen semmilyen közvetlen érintettsége a borraivalóban.

39 KATONA István: Borraivaló. *Kávésok Lapja*, 1927/9. 3–4.

40 „A mi iparunkban, melynek alapja az udvariasság és mindenre kiterjedő figyelem, — az egyéni ízlés és szélesség ezernyi változatán kell a pincérnek zsonglörösködni, legyen tehát igenis az mértékadó, ki milyen figyelmet, milyen megkülönböztetett kényelmet és pontosságot követel kiszolgálása közben. És ha a normálistól eltérően kívánta azt — sok pesti vendég török basának képzeli egyenesen magát —, akkor honorálja is azt igényeinek arányában.” KATONA: Borraivaló. i. m. [40. l.] 4.

41 „Ugy látom, ez a kérdés fordulópontja: a vendég adja meg a jól kiérdemelt borraivalót az óhaját leső, a lehetőség határain belül öt minden földi jóban részesítő munkásnak —, de az érem másik oldalát se felejtjük el —, a pincér csak akkor fogadjon el valamit, ha adott is érte, ne ajándékot lessen, hanem pontos, becsületes, figyelmes munkájának *ellenértékét* várja. Így aztán elesik a megalázás, nem lesz sértve az öntudat, a vendég is megelégedett lesz, az üzlet is menni fog, a munkás biztosítja életstandardját — ennél pedig egy tulajdonos sem kívánhat még álmában sem többet!” KATONA: Borraivaló. i. m. [40. l.] 4.

Katona az imént elemzett korai – saját rovata előtti – cikkében egyértelműen a kávéháztulajdonosokat képviselte, az ő hangjukat szólaltatta meg, még ha fokozottan és előzékenyen törekedett is arra, hogy mondandójában saját önösségüket a többi érintett csoport érdekeihez igazodva finomítsa. Ám a „Szakkérdések” rovatban már megjelentek olyan írások is, amelyek esetében Katona – akár szerzőként, akár csak rovatvezetőként mások szövegét közölve – nem elsődlegesen kartársai szószólójának tekinthető. S ha nem is rögtön válik professzionális és a kávésiparon kívülálló újságírónak (vagy másképp: ha nem is teljes mértékben a napisajtó hír- és információközpontú szempontjaihoz igazodik), mindenképp olyan pozícióba kerül, aki kávésként az iparág szakértője, de most nem a kávéháztulajdonosokat képviseli, hanem közülük átmenetileg kilép, és feljűk visszafordulva igyekszik őket technikai-üzemeltetési kérdésben edukálni. Itt a szószólói önösséget nem a többi érintett csoport érdekeivel összehangolódás tompítja, hanem a tárgyszerűség (a fókusz kizárólag a témával választott technológiai vagy menedzselési problémára irányul), illetve a személytelen hangnem (nem a kávéháztulajdonosok az elsődleges alanyai vagy tárgyai a megnyilatkozásnak). Ez az eltávolítás még inkább fokozódik azokban az esetekben, amikor a cikket nem is maga Katona jegyzi, hanem a szerzőséget kiszervezi más, nem kávéipari szereplőknek.

Az üzemeltetési ismeretterjesztés egyik kiemelkedő példája Katonánál (és valódi *szakcikknek* tekinthető) az az írás, amelyben olvasóit a kávéházak szellőztetőtechnikájának fejlődésén vezeti végig.⁴² Beszél a kezdetleges villanymotorok fejletlenségéről, majd áttér „előmelegített levegő-besugárzó” készülékek kedvező előnyeire (hiszen ezek télen már nem hűtötték az amúgy is nehezen felfűthető helyiségeket), és hosszasan foglalkozik a belül maradt levegő fertőtlenítésére szolgáló új találmánnyal, az ózonos tisztítás technológiájával, illetve magának az ózonnak a hatásaival és egyéb hasznosítási lehetőségeivel. A vendégszerzőkre bízott edukáció esetében az adott résztema szakértője kap hangot, s mivel ő nem a kávésök köréhez tartozik, az iparág érdekei és hasznai már csak közvetetten, egy másik szakma látásmódján átszűrve mutatkoznak meg az ilyen típusú cikkekben.⁴³

4.2. Távolságképzés: önérdek mindenekelőtt

Az „advocacy journalism” gyakorlata bármennyire is nyit és közelít a képviselt érdekcsoporttól eltérő más szereplők perspektívái felé (vagy akár ezek elérésének előfeltételeként próbál bármennyire is a mainstream sajtó hírértékelvű szempontjainak megfelelni), megszólalásmódja *óhatatlanul elfogult és elsődlegesen a reprezentált érdekek által vezérelt*. Katona István szaklapszerzői tevékenységében ez az önelvűség/önközpontúság akkor mutatkozik meg igazán, amikor a kávéháztulajdonosok ügyeiről nem úgy nyilatkozik, mintha más érintettek érdekeihez akarna igazodni, hanem éppenséggel eltávolodik ezektől, kijelöli a saját érdekkör határait (s előfordul az is, hogy a széles nyilvánosságot képviselő sajtómunkatársnak mond ellent).

42 KATONA István: A modern szellőztetés. *Kávésök Lapja*, 1929/7. 6.

43 Például: amikor törvényhatósági bizottsági tag ír a világítás és szellőztetés kérdéseiről: Ifj. STERN Sándor: Világítási és szellőztetési problémák. *Kávésök Lapja*, 1928/15. 2.; rádiószakértő értekezik az új médiumról: FAZEKAS József: A kávéházak és a rádió. *Kávésök Lapja*, 1928/18. 2–3.; a Lakók Szövetségének elnöke ismerteti az üzletbérlok védekezési lehetőségeit, Dr. FÁI Sándor: „A kereskedelmi tulajdon” és az üzletbérlok védelme. *Kávésök Lapja*, 1929/5., 3–4., illetve iparművészeti tervező elemzi a belső dizájn szerepét: MARTOSI MÓROCZ Dénes: Kávéházaink stílusa. *Kávésök Lapja*, 1929/13. 1–2.

Egy 1928-as – tehát már a „Szakkérdések” indulását követő, és magában a rovatban jelent – cikk „A köszönő ember”⁴⁴ címmel a személyes vendégköszöntés kávéházi szokásának átalakulását elemzi. Az írás már kiindulópontján távolságot jelöl ki kávéháztulajdonos és közönség közt, hiszen a két fél viszonyában idegenséget érzékel: szerinte a fogyasztók egy részében káros félreértés él a kávések munkájával kapcsolatban (tömören: azt hiszik, nem csinál mást, csak a látogatókat fogadja).⁴⁵ De itt most nem az célja Katonának, hogy e tévhitet eloszlassa. Inkább az, hogy a kávé személyes vendégköszöntésének jelenségével foglalkozzon. Helyzetértékelése szerint ez a boldog békeidőkben volt főként divatos. Akkor a kávéházak népszerűsége és prosperitása függött a tulajdonos személyétől. Még pontosabban attól, hogy a kávé a társas és kommunikációs készségei alapján mennyire volt képes közvetlen kapcsolatokat kialakítani (törzs)közönségével. Ám a világháború után ez a bensőséges viszony eltűnt, mert a kávéháztulajdonosnak saját érdekében (vállalkozása fenntarthatóságát biztosítandó) egy új, feszebb munkatempóhoz kellett alkalmazkodnia.⁴⁶ Nem tudott már annyit foglalkozni a vendégekkel, mert megnövekedtek és bonyolultabbá váltak az üzletvezetési teendők: beszerzési nehézségek, a szaporodó hatósági rendeletek, könyvelési és adózási teendők, statisztikai adatszolgáltatások.⁴⁷ Ezért – büdsetől és üzemmérettől függően – egyre több helyen jelent meg a „köszönő ember” (üzletvezetői funkcióban), aki a tulajdonost kiváltva fogadta, kísérte és gardírozta a (törzs)vendégeket. A cikk, noha továbbra is a tulajdonos személyes vendégköszöntését vázolta fel igazán ideális gyakorlatként, a helyettesítést érvényes megoldásnak tekintette. Katona tehát végső soron a kávések és a fogyasztóközönség közti eltávolodás további – az üzletvezető közbeékelődésének köszönhető – fokozódását olyan sajnálatos veszteségként, de egyben szükségszerű megoldásként fogadta el, amely legitimitását abból nyeri, hogy a kávéháztulajdonosok elsődleges érdekét (az üzem menedzselhetőségét és működőképességét) szolgálja. Ez a konklúzió (még) nem szembefordulás a vendégekkel, egyelőre csak a kávések kapacitáskorlátainak kijelölése. Továbbá annak nyílt jelzése, hogy a fogyasztókkal kialakítandó harmonikus viszonyon túl a kávéháztulajdonosoknak megvan-nak a saját külön érdekeik.

Az előbbi példához hasonlóan – de néhol erélyesebben – vonta meg Katona a kávésipar cselekvési és érdekeltségi határait több más érintett csoporttal (konkurenssekkel, hatóságokkal, üzlethelyiség-főbérlettel) összefüggésben.⁴⁸ Legtöbbször a saját rovatában szólalt meg, de előfordult az is, hogy rovaton kívüli írást szentelt egy-egy különlegesebb esetnek. Ilyen volt például az, amikor azt látta szükségesnek, hogy egy speciális és fontos érdekgazdának, a sajtónak jelezze öntudatosan ellenvéleményét (pontosabban egyetlen konkrét napilapcikkkel

44 KATONA: A köszönő ember. *Kávések Lapja*, 1928/23. 1–2.

45 „Vajjon melyik kávéskolléga nem hallotta még egy »tájékozott« vendég szájából ezeket a szavakat: »Ugyan kérem, a maguk foglalkozása igazán gyerekjáték, félóránként körülsetálni hátratett kezekkel és köszönni boldog-boldogtalannak.«” KATONA: A köszönő ember. i. m. [44. l.] 1.

46 „[...] a kávé megszünt koma lenni, többé nem kvaterkázhatott vígan pöfékelve a vendégek körében, mert minden pillanatának meg volt a maga meghatározott előírása, aki pedig azt elmulasztotta, arra a saját hibájából bajba jutott ember álmatlan éjszakái, öngyötrelmei várokoztak.” KATONA: A köszönő ember. i. m. [44. l.] 2.

47 „[...] a kávésnak egy személyben beszerzőnek, fináncnak, jogásznak, könyvelőnek és még a jó Isten tudja mi mindennek kellett lennie.” KATONA: A köszönő ember. i. m. [44. l.] 1–2.

48 Lásd például: KATONA István: Tejivók. *Kávések Lapja*, 1928/13. 2.; KATONA István: A jövedéki rendelet revíziója. *Kávések Lapja*, 1928/17. 2.; KATONA István: Vigalmi adó. *Kávések Lapja*, 1928/19. 4.; KATONA István: Üzletbérletvédelmi mozgalom. *Kávések Lapja*, 1929/3. 3–4. KATONA István: Állami konkurrencia. *Kávések Lapja*, 1929/10. 2–3.

vitázzon).⁴⁹ Ráadásul úgy, hogy egy másik érintett csoport (az előbbieken is már emlegetett fogyasztóközönség) felé is megenged egy oldalvágást.

A cikk apropója az volt, hogy napokkal korábban az egyik korabeli napilapban egy olyan írás jelent meg, amely egy vendéglői pincér számlafizetésnél tanúsított udvariasságát pelengérezte ki. Katona nem említi konkrét lapot vagy szerzői nevet, de egyéb utalásai alapján és az Arcanum Digitális Tudománytár segítségével kikövetkeztethető az, hogy a *Pesti Napló* egyik közleményéről volt szó.⁵⁰ Az, hogy egy kávé válaszoljon rá a saját iparága lapjában, közel sem volt magától értetődő, hiszen nem kifejezetten a kávéipart, hanem – egy név szerint meg nem nevezett vendéglőn keresztül – csak általánosan a vendéglátóipart érte támadás. Katona töprengett is azon, hogy felvegye-e az advokátor szerepét.⁵¹ Megfontoltságra készítette az is, hogy az eredeti írás szerzőjének tisztelője és rendszeres olvasója volt.⁵² De még inkább az, hogy esetlenül aszimmetrikus megoldásnak látta a *Kávésok Lapjából* visszalőni az országos nyilvánosságot és elismertséget élvező *Pesti Naplóra*.⁵³

Katona fenntartásai ellenére vállalkozott arra, hogy iparága szószólójaként kiigazítsa a napilap írásának tévedéseit. Kellő teret szentelt a *Pesti Napló* által felvetett kiinduló problémának, azaz annak, hogy a fizetőpincér elszámolásnál használt „Mi volt, kérem?” fordulata mennyire tartható tömörítően nyersnek, vagy egyenesen már sértően gyanúsítóknak. Még fontosabb azonban a kávé cikkszerző számára az, hogy mi válhatná ki a vendég bemondására alapozott elszámolást, például külföldi minták alapján. S ekkor kerül a cikk középpontjába az az akkoriban itthon még csak kezdetleges – ma már szokványos – megoldás, amelyben a vendéglátóhely által vezetett feljegyzés szerint történik a fizetés.⁵⁴ Katona beszámol arról, hogy saját kávézójában is bevezette ennek az eljárásnak egy kísérleti változatát. Nem a fogyasztóközönséggel szembeni bizalmatlanság vezette elsődlegesen, hanem az előzékenység

49 KATONA István: Csillagtalán válasz. *Kávésok Lapja*, 1931/13. 2–4.

50 Mi volt, kérem? *Pesti Napló*, 1931. június 21., 15.

51 „Nem is kevés ideig gondoskodtam felette, vállalljam-e a hivatlan prókátor szerepét és válaszoljak-e az egyik reggeli napilapban megjelent előkelő vendéglőnket erősen aposztrofáló cikkekre vagy sem.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 2.

52 „Amikor mégis amellet döntöttem, hogy vállalkozom erre a hálátlan szerepre, különböző okoknál fogva határozottam el erre magamat. Legelső sorban is azért, mert az illető úr minden írásának állandó olvasója vagyok, széleskörű tudása, világlátottsága, européer volta megnyilvánul minden sorában és tőle igazán csak profitálni lehet. Vannak azonban dolgok, amit kénytelen egyoldalúan elbírálni, elvégre egyetem tanársága dacára sem lehet minden ipari szakmának is egyúttal mestere és minthogy ő nem pápa, nyugodtan kétségbe lehet vonni csilhatatlanságát is. Éppen az a tisztelet, mellyel személye iránt adózom, továbbá az a szeretet, amely szakmánkhöz fűz, nem engedte lenyelnem ezt a keserű gombócot és bár nincs sok reményem hozzá, hogy ezek a sorok hozzá eljuthatnak, önmagunknak tartoztam ezzel a válasszal.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 2. Ez a szövegrész arról tanúskodik, hogy Katona konkrét személyhez tudta kötni a *Pesti Napló* cikkét, ami eredetileg szerzői megjelölés nélkül látott napvilágot (csupán egy csillag szerepelt a cím alatt).

53 „Másodsorban az ő lapjának elterjedt publicitása és a mi szaklapunk szűk keretei amúgy sem adhatják azt a színezetét a dolognak, mintha ezt harcias polemizálásá akarnánk felfűjni. Körülbelül úgy képzelem el a helyzetet, mint amikor valaki egy terebélyes kilókkal felszerelt birkózó termetű ember a lábamra lép teljes egyéniségének nyomatékával és szó nélkül indul tovább. Másodpercek alatt kell döntenem afelett, szóljak-e utána s tegyem-e ki magamat annak, hogy igazságom dacára még esetleg egy pofont is kapok. Az elhatározás ilyenkor úgy szokott tetet ölteni: nem szólunk utána, csak egy pár mérges, rendreutasító kifejezést mormogunk a szakálunk irányában.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 2.

54 „Nem helyesebb-e az a külföldi megjelölésű rendszer, amely szerint a vendég a kész számlát kapja csupán kézhez, a visszajáró pénzt pedig szalvettás tányérban, diszkrétan juttatja kezéhez a pincér.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 3.

sarkallta erre: arról szeretett volna gondoskodni, hogy maguk a – Katona feltételezése szerint mindig is gyanakvó – vendégek ellenőrzési lehetőséget kapjanak az elszámolás felett.⁵⁵ Már ez az indoklás is implikált egy nem túl kedvező tulajdonítást a látogatókra nézve (azt a feltételezést, hogy mindegyikük eleve az átveréstől tart). Ám a gondolatmenet folytatásában a cikkszerző már valós tapasztalatokat felidézve világít rá arra, hogy a fogyasztók (akkor még) milyen negatív reakciókat adtak a számlafizetési újításra.⁵⁶ Katona élménybeszámolója talán azt is sugallhatta, milyen elidegenítő hatású az, hogy a magyar kávéházközönségben bizony bármikor feltörhet a kedélyes/harmonikus felszín alól a sértett és fölényeskedő elégedetlenség hangja. A bizonytalanság kezelésére javasolja az opcionális megoldást: a vendég igényének megfelelően a pincér a bemondás vagy a ház által vezetett kimutatás alapján intézze a fizetést.⁵⁷ Ezt a mérlegelő és praktikus rugalmasságot hiányolhatta Katona a *Pesti Napló* cikkéből, amely e helyett csak türelmetlenül vagdalkozott a vendéglátóipari kiszolgálás ügyében.

A kávé szerző írása természetesen nem nélkülözi a partnerség és előzékenység hangját a sajtóval szemben (hiszen Katona tisztában volt a korabeli napilapok publicitásának erejével). Ám a pozícióvédő válasz a megalapozatlannak érzett kritika miatt összességében mégiscsak karcosra sikeredett.⁵⁸ A lezárásban pedig Katona alakoskodva oktatja ki ellenfelét, azaz egy álnaiv feltételezéssel tagadja látszólag azt, amit épp a támadó írásban kifogásolhatott. Ezzel együtt pedig a sajtó egészének tulajdonított – egyben az újságok és kávéházak partnerszövetségét megalapozó – kultúrateremtő szerepkört tagadja meg a vitatott cikktől.⁵⁹ Így távolítva el a kávé ipartól ebben a konkrét esetben a sajtónyilvánosságot lehetséges partnerként.

55 „Hogy egy példát mondjak, üzemenben bevezettem azt a külföldön tapasztalt rendszert, hogy a kasszagépem szalagját perforáltam és azt nemcsak saját ellenőrzésem céljaira tartottam, hanem másik felét a vendégnek is kivittem, hogy lássa, mit kell fizetnie. Az az elgondolás vezetett ebben, hogy minden vendég tudat alatt vagy pláne felett attól tart, hogy a főpincér megkárosítja, többet számol fel a kelleténél. Én tehát, mint az üzem tulajdonosa segítségére sietek és tudtára adom, mi az, aminél többet egy fillérrel sem köteles nekem fizetni.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 3–4.

56 „Elismerem, igen sok dicséretet kaptam ezért a modern bevezetésért, de azt is bevallom, hogy éppen elég-szer ideges, sértőhangú leckéztetést és kitanítást is. »Engem maga ne ellenőrizzen, én meg tudom magam is a főpincérnek mondani, mit fogyasztottam« — ezt kellett hallanom többszörösen intelligens kinézésű vendégek-től.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 4.

57 „Valóban sok vendégnek van terhére a nehézkes fizetési mód, amikor tételről-tételre be kell mondani a fogyasztottakat, ezen azonban a multban és jelenben is egyetlen szóval segít a vendég: Állítsa össze a számlámat! És ilyenkor egy pár pillanat múlva ott a kész számla, nem volt vallatás, nem kellett oktanul haragudni és minden el volt intézve.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 4.

58 „Záradékul szabadjon egy icipicit személyeskednem, természetesen csupán az illő tisztelet határáig. A reklamált sorok írója már többszörösen felhasználta újságjának rendelkezésére álló hasábjait arra, hogy a mi szakmánkat erősen kritizálja és nem egyszer ültetett már minket a számápadba. (...) Mélyen tisztelt háromcsillagos zugsführer uram, talán nem is tetszik tudni, milyen válságos óráit éljük ipari létünknek. Hajszálon függ mindannyiunk existenciája, naponta hangos robajjal dübörögnek le a rollók a tönkrement kollégák üzletei előtt, durrannak az öngyilkos kezekben a revolverek. Személyzetünk több, mint vendégünk, adósságunk terebélyesebb, mint hajunk szála, a végrehajtó törzsvendégünk lett, talán mégsem cél ilyenkor, erősen kritizálva az elpusztulás felé megadni az utolsó lökéseket.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 4.

59 „Szakmánk éppen úgy, mint az újság, a kultúra egyik bástyája Pesten, a középosztály kaszinója, nem hiszem, hogy az újságnak célja lehessen, hogy a mi szakmánknak ártson, azt népszerűtlenné tegye, állandó panaszaival és piszkálódásaival érdemtelenül a sírba kergesse.” KATONA: Csillagtalán válasz. i. m. [49. lj.] 4.

4.3. A nem szokványos hangnemek és szempontok

Az „advocacy journalism” sajátossága még az is, hogy *olyan témákat és hangokat kínálhat fel, amelyeket többnyire figyelmen kívül hagy és egyáltalán nem ismer a fősodratú sajtó*. Igaz, Katona már maga is a korabeli professzionális médiaiparon kívüli szereplő volt. Nem volt újságíró, csak egy olyan kávéháztulajdonos, aki publikált és rovatot vezetett az iparági orgánumban. Ám még e nem hivatásos szaklapírói munkásságán (és tulajdonképp a *Kávésok Lapján*) belül is formabontó az a két cikke, amelyekben az iparági érdekképviselet szokatlan – kendőzetlen, önkritikus és már-már tabusértő – megnyilatkozásai fogalmazódnak meg. E szövegekben a kávé szerző a korábban folyton korholt konkurensokkal szemben már megengedővé és megértővé vált, a legfőbb érdekgzadacsoportnak számító vendégek és saját kartársai ellen viszont támadást intézett. A mostani alfejezetben tehát nem a mainstream sajtón, hanem a budapesti kávésook lapján és Katona munkásságán belül marginális hangütés és témafelvetés példáit vizsgálom meg.

Egyik ilyen szokatlan – de talán még visszafogottabb – írás az 1931-es év végén a „Szakkérdések” rovatban megjelent „Kávéskatulyák”,⁶⁰ amely egy új vendéglátóhely-típust jár körül. A címben is kiemelt találó metaforát Békeffi Lászlótól kölcsönzi a cikk, és azt mutatja be, hogy miként és miért vált népszerűvé a gazdasági válság időszakában kifejlődött miniatűr és költséghatékony bárszerű kávézó.⁶¹ Ám annak ellenére, hogy Katona a korábbi években (1928-29-ben, tehát épp a világválság előtt vagy elején) még többször is szót emelt a kávéház működési területére veszélyes versenytársként belépő új szolgáltatási formák/intézménytípusok ellen⁶², 1931-ben a „skatulyákkal” szemben már közömbösen elnéző maradt⁶³. Nem más ennek az oka, mint ami az új konkurens szórakozási forma közkedveltségének is a magyarázata: a vendégek igényeinek devalválódása. A fogyasztói kereslet költségérzékenységét persze még indokolta is a válsághelyzet. De emellett a cikk a magyar kávéházközönség még egy olyan vonásával is szembesít, amely a kávésookat fegyvertelenné – az írás gondolatmenetét pedig beletörődően elfogadóvá – tette a „skatulyákkal” szemben. Katona szerint ugyanis a hazai vendégek kiüresedett életvitelében már nem tudnak elégséges ingert és megfelelő fogyasztói élményt nyújtani a kávéházi szolgáltatások. A közönség ezért új szórakozási formát keresett – az életszínvonalához mérten – megalapozatlanul és aránytalanul extravagáns igényeihez.⁶⁴

60 KATONA István: „Kávéskatulyák”. *Kávésok Lapja*, 1931/24. 1–2.

61 „Kétségtelen tény azonban az, hogy ezek a modern kis kávéházak rengeteg előnyt élveznek nagymúltú elődeikkel szemben, melyek ellen jóformán védekezniük sem lehet. A »kávéskatulya« minimális házbérével, hangulatvilágításnak elnevezett világítási takarékoságával, kis terjedelmének megfelelően az egész vonalon erősen csökkentett rezsizsámlával, ujság, főleg képeplatalanságával megvalósította mindazt, amit a régi stílusú kávéház minden erőfeszítése dacára sem tudott keresztülvinni: *a leépítést*.” KATONA: „Kávéskatulyák”. i. m. [60. lj.] 2.

62 Ehhez lásd a 48. lábjegyzetemben felsorolt írásokat.

63 „Bármennyire is méltányoljuk és elismerjük, a mulató műsorok, engedélyek és adózási többletek hallatlan súlyát, a közönség sovány zsebe ma, mint mindenben, itt is az olcsó portéka felé hajlik. Szeretnek mulatóba, bárba járni, de csak kávéházi árak mellett. Ha tehát ezek a fennálló és a kávéházakra vonatkozó közrendészeti, erkölcsi szabályokat szigorúan betartják, működésüket kifogás tárgyává tenni nem lehet.” KATONA: „Kávéskatulyák”. i. m. [60. lj.] 2.

64 „Mert valljuk be egyenesen, mi az oka ezeknek a bárszerű kávéházak népszerűségének: pestiesen szólva egv kis »felvágás«, nagyzolás. Derogál kávéházba adni randevút, kávéházban tölteni az estét, az elmúlt gyönyörű inflációs idők emlékeire visszagondolva, a lokált, a bárt szereti, ahol hangulat van, hiszen éppen ez az egyetlen, ami mai sivár életéből úgyszólván teljesen hiányzik.” KATONA: „Kávéskatulyák”. i. m. [60. lj.] 2.

Itt a kávé cikkszerző már nem csupán idegenkedő és gyanakvó az iparáguk legfontosabb érdekgazda-csoportjával, azaz a fogyasztókkal szemben (amilyen például „A köszönő ember” és a „Csillagtalán válasz” című cikkeiben volt), hanem nyíltan⁶⁵ elítélő és dehonesztáló.

A közönség markáns minősítése, ha nem is volt példa nélküli, de szokványos sem a *Kávésok Lapjában*.⁶⁶ Érthető is ez egy szolgáltató iparág esetében, amelynek működőképességét és sikerességét nagymértékben meghatározza a fogyasztóival kialakított közvetlen viszony. Már innen nézve is kirívó példa Katona István – tanulmányom 2. pontjában már említett – „Döglött szakma” című 1937-es írása, hiszen igen kritikus a vendégekkel szemben. De amiatt még inkább kivételes e szöveg, hogy benne – a kávé érdekképviselő terén mindig is igen aktív – szerző immáron saját kartársai ellen is fordul. Így lett a megfontolt szószólóból végül – mint azt írásának címe is sejteti – önostorozó iparági szereplő. (Talán az sem véletlen, hogy épp e legkevésbé szokványos hangfekvésű cikkel zárul le másodjára Katona szerzői tevékenysége a *Kávésok Lapjában*, azok után, hogy 1932-ben egyszer már megakadt írásainak sora, és nem folytatta már rovatát sem.) A „Döglött szakma” felvezetésében a címválasztást magyarázza meg, és az abban foglalt lesújtó helyzetértékelést finomítja némileg. E szö szerkezet ugyanis eredetileg egy fővárosi nagy kávéháznak helyet adó ingatlan tulajdonosától származik, ezért is szerepel idézőjelek közt a kifejezés az eredeti címváltozatban. Elsődlegesen tehát nem a cikkszerző véleménye ez saját iparága állapotáról, hanem egy külső – de azért érintett szereplő – perspektívájából rögzített látélet, amellyel maga Katona írása elején (még) vitatkozik.⁶⁷ S emellett a közönség támogatásáról is megemlékezik.⁶⁸ Ám a cikk közepén van egy fordulópont: a szerző elfogadja, hogy van némi igazság a negatív helyzetértékelésben.⁶⁹ A kávé sok erőfeszítései tagadhatatlanok, ám az üzleti eredményesség terén elmaradásban vannak. Ez Katona értelmezése szerint három tényezőnek köszönhető. A hatóságok szerepének felemlgetése szinte már retorikailag kötelező elem. Ám a közönség és a kartársak kárhooztatása már nem szokványos. S kifejezetten nem oly kibontva és nyíltan, mint ahogy az ebben a cikkben megjelenik. Sommásan azt mondható, hogy Katona szerint a magyar kávéházközönség a hiú

65 Mint maga is írta (lásd a 64. lábjegyzetemben idézett szövegrészletet): „valljuk be egyenesen”.

66 A ritka esetek egyike az, amikor a kávé sok ipartestületi újságja a fogyasztók érélyes helyreutasításának esetét mutatja be és dicséri. 1938-ban egymás mellett közlik a Britannia szálló egy méltatlankodó vendégének panaszlevelét, valamint a hotel vezetőjének (Németh Aladárnak) a frappáns és öntudatos válaszát. Méghozzá ezzel a felvezetéssel: „Amit ide címül írtunk, az a magyar vendéglátó iparnak alapvető axiómája. Ezt követjük is, amíg csak lehet, sőt amíg nem is lehet. Hogy azután ebből az elvből a gyakorlatban mi alakul ki és milyen esetek adódnak elő, mutatja az alábbi levélváltás, amely Németh Aladár kartársunk és egyik vendége között folyt le a legutóbbi napokban.” „Mindig a vendégnek van igaz...” *Kávésok Lapja*, 1938/12. 4–5. Ugyanakkor méltányos megemlíteni: példa van arra is, hogy épp egy elégedett kávéház-látogató pozitív élménybeszámolójának ad helyet a kávé lap. Lásd: Dr. Rózsa Ignác: Irigylem a kávé sokat. Egy kávéházi törzsvendég emlékei. *Kávésok Lapja*, 1934/8. 4.

67 „Azt hiszem, senki sem vádolhat részrehajlással, vagy elfogultsággal, ha mindenekelőtt leszögezem azt, hogy ez a megállapítás nem felel meg a valóságnak. Nem lehet dekadenciáról beszélni egy olyan szakmában, amely évtizedek óta dacol a hatóságok meg nem értésével, az adók tömkelegével, a háztulajdonosok állal kiharoznált bérlői kényszerhelyzettel, a háború óta beállott óriási életmód-változásokkal stb., stb.” KATONA: „Döglött szakma”. i. m. [13. lj.] 2.

68 „Ez a szeretet, amellyel az általános érdeklődés előterébe helyeződött szakmánk egyes állomásainak sorsa [...]” KATONA: „Döglött szakma”. i. m. [13. lj.] 2.

69 „És mindezek dacára talán mégsem mondhatom, hogy a »döglött szakma« kifejezés teljesen igazságtalan lenne.” KATONA: „Döglött szakma”. i. m. [13. lj.] 2.

és makacs telhetetlenségével hoz romlást az iparágra;⁷⁰ maga a szakma pedig – az előbbitől nem függetlenül – a szűklátókörűen kiélezett és árleszorító belső verseny spirálja miatt ostromozandó.⁷¹

A kollégákkal és a fogyasztókkal ilyen határozottan szembeforduló kritika – mint ahogy arra már tanulmányom 2. pontjában utaltam – egyetlen szempontból lehetett az iparág önérdelkeit szolgáló megnyilatkozás: nem országos lapokban jelent meg (ahol a laikus nagyközönség számára a kellő előkészítés híján nyers, zavart keltő és sértő kijózanításaként hatott volna), hanem egy szűkkörű szakmai fórumon, részletesen kidolgozva és értő olvasók körében. Ennek köszönhetően inkább az előzetes figyelmeztetés (építő jellegű) hatását lehet neki tulajdonítani, mintsem a gondatlan kibeszélés kiszámíthatatlanságát.

5. Lezárás

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy a két világháború közti magyar kávé szaklap szövegein az érdek és elfogultság rétegzettségét vizsgáljam. Azt bizonyítottam szövegközeli példákkal, hogy a lap rendszeres szerzőjének számító Katona István cikkeiben és rovatában az érdekképviseleti szaklapírás különböző (időbeli) fázisai és változatos (fokozati) szintjei alakultak ki az 1920-30-as évek során. Dolgozatom ezért olyan precedensekkel szolgált, amelyek azt szemléltetik, hogyan keveredik az érdekképviseleti kommunikáció és újságírás határán – miként azt az „advocacy journalism” szakirodalma megállapította – az elfogultság tompítása, megkerülhetetlensége, illetve nem szokványos szempontokat adó felhajtóereje. Ehhez kapcsolódóan pedig megmutatkozott az is, hogy ha igen szűkkörű is – meg persze költség- és kapacitásigényes – egy szakmai orgánus, milyen fontos lehet egy iparág számára a belső konfliktusok és megosztó ügyek kezeléséhez, új belátások kialakításához.

70 „A pesti vendég mértéktelen igénye közismert. Mindenből a legszebb és legjobbat akarja és talán az egyetlen terület gazdasági működésében a kávéház, ahol ellentmondást nem tűrve akarja minden ohajtását parancsnak érvényesíteni. Ha tudja és érzi is, hogy kívánsága a racionális üzletvezetéssel nem egyeztethető össze, szinte presztízs-kérdést csinál abból, hogy az mégis teljesüljön. Ha egyszerű számítással, egy kávéházi üzem rezsi-tételeinek felsorolása után be is látná, hogy kívánsága a józan kalkuláció csődjét, esetleg effektív ráfizetést is jelent az üzem tulajdonosának, mégis csökönyösen kitart követelése mellett — »különben kimaradok« jellegére. »Nekem meg kell kapnom« — ez a mottója a kívánságok és főleg kivételezések tömegében és mi kénytelen-kelletlen engedelmesskedünk, még jobb belátásunk ellenére is.” KATONA: „Döglött szakma”. i. m. [13. lj.] 3.

71 „Bármennyire is szükséges elv ugyanis a vendég kielégítése, ha ez mértéktelen túllicitálással fajul, akkor a szakma lejtőre kerül, amelyen nagyon nehéz a megállás, de annál könnyebb a lezuhanás. Nyersanyagáraink állandóan, rohamosan emelkednek, ennek dacára árcsökkenésekkel, százalékos kedvezményekkel operálnak kartársaink, akik rövidlátóan nem veszik észre, hogy az ipari és kereskedelmi élet szorosan összefogva, áregyvezményekkel és kartellekkel védekezve tudta csak konjunktúráját élvezni, mi pedig minden bajunknak saját magunk vagyunk az okozói.” KATONA: „Döglött szakma”. i. m. [13. lj.] 3.

Források és irodalom

Periodikák

Kávésok Lapja, Magyar Grafika, Magyar Hírlap, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Ujság

Feldolgozások, forráskiadványok

BODOR (1992) = BODOR Ferenc: A pesti polgárság XX. századi színterei. *Ökotáj*, 1992/1. www.okotaj.hu/szamok/01/korny5.html

CAREY (2009) = James W. CAREY: *Communication as Culture. Essays on Media and Society*. New York & London, Routledge, 2009. 57–63.

CORRIGAN (2018) = Thomas F. CORRIGAN: Making Implicit Methods Explicit. Trade Press Analysis in the Political Economy of Communication. *International Journal of Communication*. 2018.

DANGERFIELD (1948) = Roland E. DANGERFIELD: The Trade and Technical Press. *Journal of the Royal Society of Arts*. 1948. április 9. 292–304.

DEWEY (2016) = John DEWEY: *The Public and Its Problems. An Essay in Political Inquiry*. Athens [Ohio], Swallow Press [Kindle eBook], 2016.).

FISHER (2016) = Caroline FISHER: The Advocacy Continuum. Towards a Theory of Advocacy in Journalism. *Journalism*, 2016/6. 711–726.

JANOWITZ (1975) = Morris JANOWITZ: Professional models in journalism. The gatekeeper and the advocate. *Journalism Quarterly*, 1975/4. 618–626.

JANSEN (2009) = Sue Curry JANSEN: Phantom Conflict. Lippmann, Dewey, and the Fate of the Public in Modern Society. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 2009/3. 225–229.

LASCH (1995) = Christopher LASCH: *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. New York & London, W. W. Norton & Company, 1995. 165–168.

LIPPMANN (2015): = Walter LIPPMANN: *Public Opinion*. Start Publishing LLC [Kindle eBook], 2015.).

LIPPMANN (1993) = Walter LIPPMANN: *The Phantom Public*. New Brunswick & London, Transaction Publishers, 1993.

MARRES (2007) = Noortje MARRES: The Issues Deserve More Credit. Pragmatist Contributions to the Study of Public Involvement in Controversy. *Social Studies of Science*, 2007/5.

MRT, 1936 = *Magyarországi Rendeletek Tára, 1936* (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1936/?pg=622&layout=s)

PECK (2015) = Abe PECK: Business-to-Business Media. The Informational Needs of Professional Life. In: David ABRAHAMSON – Marcia R. PRIOR-MILLER (szerk.): *The Routledge Handbook of Magazine Research*. New York – London, Routledge, 2015. 98–118.

SALY (2008) = SALY Noémi: Jean becsukta az ablakokat... A *Nyugat* és „nyugatosok” kávéházai. *Múlt és Jövő*, 2008/4., 34–46.

SÁROSSI (1996) = SÁROSSI Boglárka: A Centrál kávéház tükörcserepei. *Budapesti Negyed*, 1996/2–3. <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00011/central.htm>.

SCHUDSON (1978) = Michael SCHUDSON: *Discovering the News. A Social History of American Newspapers*. New York: Basic Books, 1978. 3–11.

SCHUDSON (2008) = Michael SCHUDSON: The “Lippmann-Dewey Debate” and the Invention of Walter Lippmann as an AntiDemocrat 1986–1996. *International Journal of Communication*, 2008. 1032–1039.

SZÁNTÓ (2015) = SZÁNTÓ András: Kávéház-forradalom. *Budapest*, 2015/5. 24–27.

WAISBORD (2009) = Silvio WAISBORD: Advocacy Journalism in a Global Context. In: Karin WAHL-JORGENSEN – Thomas HANITZSCH (szerk.): *The Handbook of Journalism Studies*, New York – London, Routledge, 2009.

Horthy Miklós államfői tevékenysége a sajtó tükrében: a '30-as évek

TURBUZ DÁVID*

A Horthy Miklós államfői tevékenységének minél pontosabb jellemzéséhez használt fogalmat nem itt használom először. Egy korábbi előadásomban¹ és tanulmányomban² már alkalmaztam azt a fogalmat, amire e tanulmány is épül, igaz, azóta – az elvégzett kutatás során – finomodott a tartalma.

1. Fogalommagyarázat

A szakirodalom Horthy államfői tevékenysége kapcsán reprezentatív és nem reprezentatív államfői feladatokat különböztet meg.³

Ebből kiindulva, de ezt a megközelítést némileg módosítva, pontosítva, úgy vélem, hogy célszerűbb lenne elválasztani egymástól az államfői hivatalból adódó formális (nem ritkán csak szimbolikus) aktusokat és a politika formálására ténylegesen is alkalmas, érdemi jogköröket, tevékenységeket. Ezek elkülönítésével ugyanis még árnyaltabb képet kaphatunk Horthy Miklós politikai szerepéről.⁴ A téma összetettségét mutatja, hogy például a kormányfő és a miniszterek előterjesztése alapján történő különféle kormányzói kinevezések és előléptetések ugyan a nem reprezentatív államfői feladatok körébe tartoztak, de ezek – az esetek túlnyomó többségében – mégsem jelentettek a politikai életre közvetlenül is hatást gyakorló, politikaformáló, érdemi tevékenységet, mert az országos politikát, a hatalmi viszonyokat valójában nem befolyásolták.⁵ Azaz: a reprezentatív államfői feladatok mellett egyes nem reprezentatív funkciók is a formális politikai aktusok körébe sorolhatók. A politikát formáló, érdemi tevékenység alatt tehát azt a fellépést értem, amikor olyan döntés született, amelyből a kormányzó maga is aktívan kivette a részét és az a hatalmi viszonyok, a hadsereg, a gazdaság, az igazságszolgáltatás, a kultúra és a társadalom, stb. működésében valamilyen változást eredményez(het)ett. Ide sorolható az új miniszterelnökök és miniszterek kinevezése, a politikai (kormányzati) válságok kezelésében való részvétel, a koronatanács üléseinek vezetése, a parlamenti képviselők, meghatározó közéleti szereplők kihallgatáson való fogadása és a törvényhozással kapcsolatos jogkörök (a törvények kihirdetési záradékkal történő ellátása, a parlament elnapolása, felosztatása stb.) gyakorlása.

* Tudományos munkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. E-mail: turbucz.david@abtk.hu

1 A 2019-es Médiatörténeti Mozaikok konferencián a *Mire jó a sajtó, ha Horthy Miklós életét kívánjuk megismerni* címmel tartott előadásomban.

2 TURBUZ (2022): 615–638. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

3 SAKMYSTER (2001), ROMSICS (2005), DOMBRÁDY (1990), ORMOS (2000), GERGELY (2001), VONYÓ (2018), UNGVÁRY (2020).

4 A kormányzó politikai rendszerben betöltött szerepéhez lásd PÜSKI (2006): 17–40., PÜSKI (2015): 329–332., 435–436.

5 Ide tartozott, például, a III–VI. fizetési osztályba tartozó állami tisztviselők, az állami kórházak és gyógyintézetek orvosainak, az egyetemi tanároknak, a postatakarékpénztári dolgozóknak, a gimnáziumi igazgatóknak, a levéltárak vezetőinek stb. kinevezése, felmentése és nyugdíjazása. MAGYARY (1932).

Emellett ide tartoznak Horthy Miklósnak azok a beszédei, interjúi és nyilatkozatai is, amelyekben az aktuális politikai, kormányzati ügyekre reflektált. Végül szintén érdemi politikaformáló tevékenységet jelentett az államtitkárok, a főispánok, az ügyészek és a bírók kinevezése.⁶

Horthy Miklós államfői szerepfelfogásának változását érzékelteti az 1. és a 2. grafikon: ezek az MTI hírei és a *Pesti Hirlap* cikkei alapján mutatják, hogyan változott a kormányzó politikaformáló és formális politikai aktusokból álló tevékenységének aránya. A grafikonok nem a cikkek, hanem az államfő feladataihoz kötődő események számát mutatják.⁷ Az MTI híryanagának elemzése azért fontos, mert a politikai napilapok jelentős részben innen kapták a híreket.⁸ A *Pesti Hirlapra* azért esett a választásom, mert 1919 és 1944 között folyamatosan megjelent, és részletesen foglalkozott Horthy államfői tevékenységével, így a korszak egészére nézve ad lehetőséget a tendencia vizsgálatára.⁹

Látható, hogy Horthy Miklós 1921 végéig a politikaformáló tevékenységét, majd egyre inkább a formális, szimbolikus jelentőségű politikai tevékenységét helyezte előtérbe. Az MTI hírei közül 1921-ben 81 foglalkozott Horthy politikaformáló szerepével. A következő évben már csak 49, 1924-ben 23, 1925-ben pedig csupán 17. A tendencia egyértelmű. Ez látható a *Pesti Hirlap* esetében is. Amíg a lap cikkeinek elemzése alapján 1920-ban 172, 1921-ben pedig 162 esemény köthető a politika tényleges formálására is alkalmas államfői tevékenységhez, addig 1922-ben ez a szám már 77, 1923-ban pedig 48 volt.¹⁰ Az, hogy egyre kevésbé szólt bele a napi politika alakításába, az államfői szerepfelfogása megváltozásával magyarázható. 1921 végét követően ugyanis megelégedett a nem érdemi politikai tevékenységet jelentő feladatainak ellátásával.¹¹ A napi politika alakításában egyre kevésbé vett részt. Ezt átengedte a vitathatatlan kvalitású miniszterelnöknek, Bethlen Istvánnak. Az érdemi döntésekben való részvétel helyett a reprezentatív feladatait részesítette előnyben, ami egyéniségéhez és képzettségéhez is jobban illett. Tudta, hogy a kormányfő sokkal alkalmasabb az ország helyzetének stabilizálására, mint ő maga. Horthy ugyanis nem rendelkezett tapasztalatokkal a pártpolitizálás, a parlamentarizmus és az államigazgatás működését illetően. Szerepfelfogásának megváltozását két tényező eredményezte: egyrészt tisztában volt képességeinek korlátaival, másrészt a kultuszának hatására úgy tekintett magára, mint olyan politikai vezetőre, akinek válságos időszakokban kell aktív szerepet vállalnia. Ráadásul a sikeres belpolitikai konszolidáció miatt kevesebb államfői feladat hárult rá, mint korábban. Ezért vonult a háttérbe 1921 vége és 1930 ősze között, és ezért lett aktívabb 1930-tól kezdődően.¹²

Változás a gazdasági világválság magyarországi megjelenésének hatására történt. Horthy 1930 ősztől ugyanis aktívabb lett a kormányzati politika alakításában, az addiginál nagyobb ráhatást követelt az aktuális ügyekre.¹³ Az MTI esetében 1930-ban 41, 1931-ben pedig 46 hír sorolható a kormányzó érdemi, politikaformáló tevékenységéhez. A *Pesti Hirlap* kapcsán is ez mondható el: 1930-ban 75, 1931-ben pedig 86 ilyen esemény azonosítható. Ezek az 1922-es

6 TURBUCZ (2022): 616–617.

7 Gyakran előfordult, hogy egy konkrét eseményről több cikk is megjelent, például az előzetes tájékoztatás és az utólagos tudósítás céljával.

8 Az MTI híryanaga 1920 októberétől áll rendelkezésünkre.

9 A grafikonokon nincsenek feltüntetve azok a cikkek, amelyek a Horthy-kultusz építése és ápolása részeként jelentek meg, kivéve, ha a kormányzó kultuszépítő szerepével foglalkoztak. TURBUCZ (2015): 316–369.

10 TURBUCZ (2022): 617–618.

11 ROMSICS (2015): 198.

12 A kormányzó szerepfelfogásához lásd PÜSKI (2006): 23–25., 31.; SAKMYSTER (2001): 66., 80–81., 126., 136–139.; TURBUCZ (2015): 99., 131.; TURBUCZ (2022): 620.

13 TURBUCZ (2022): 638.; ROMSICS (2005): 329–331.

esztendőre vonatkozó értéknek felelnek meg. Tehát annak ellenére, hogy a kormányzó szerepfelfogása megváltozott, ennek mértéke, aktivitása mégsem érte el az 1920-as és 1921-es szintet.¹⁴

2. Politikaformáló tevékenységek

A '20-as és a '30-as években Horthy Miklós államfői tevékenységét két eltéréstől eltekintve ugyanazok a feladatok alkották.¹⁵ Az egyik az volt, hogy a kormányzó a '30-as évek második felében már külföldre is utazott, a másikat pedig a területi revíziós sikerekhez köthető államfői bevonulások, közszereplések alkották. Utóbbi jelentőségét a trianoni Magyarországon nem szükséges indokolni.¹⁶

Az államfő érdemi, az országos politika befolyásolására alkalmas feladatai közé tartoztak az új kormányfő és miniszterek kinevezései.¹⁷ A '30-as évekből Károlyi Gyula,¹⁸ Gömbös Gyula,¹⁹ Darányi Kálmán,²⁰ Imrédy Béla,²¹ majd Teleki Pál²² kinevezése sorolható ide, nem is beszélve a jóval gyakoribb minisztercserékről. Egyik kormányfő kinevezése sem kötődött országgyűlési választáshoz, ami jól mutatja a kormányzó kiemelt szerepét. Az, hogy Bethlen lemondása után gyakoribbá váltak a miniszterelnökcserék, jelentős mértékben járult hozzá az államfő érdemi politikaformáló tevékenységének megerősödéséhez. Nem is szólva arról, hogy a '30-as évek miniszterelnökei, a fentiek miatt is, sokkal nagyobb mértékben voltak rászorulva a kormányzó támogatására, mint annak idején Bethlen István.²³

A kormányzó politikai rendszerben betöltött szerepének megerősödésével és az államfő – már említett – szerepfelfogásának megváltozásával magyarázható, hogy jóval gyakrabban és rendszeres időközönként keresték fel a miniszterelnökök az államfőt, hogy tájékoztassák őt az aktuális kormányzati ügyekről, teendőkről és tervekről. Időként sor került erre a koronatanács ülésein, ahogyan a kormánytagok és a kormánypárti, illetve ellenzéki politikusok kihallgatásai során is. Darányi – a *Pesti Hírlap* tudósításai szerint – normál esetben 1937-ben kéthetente kereste fel a kormányzót, hogy tájékoztassa őt a politika aktuális ügyeiről. Szükség esetén pedig ennél is gyakrabban. Ez a korábbi gyakorlathoz – Bethlen István, Károlyi Gyula és Gömbös Gyula miniszterelnökségéhez – képest gyakoribb audienciákat jelentett, ráadásul erre már rendszeres keretek között került sor. 1937 elején, például, a belpolitikai nyugtalanság, majd a kormányzói jogkör bővítése, az év végén pedig a kormányfő berlini útja számított a kormányzói kihallgatások központi témájának.²⁴ Elődje, Gömbös

14 TURBUCZ (2022): 618.

15 A tanulmányban Horthy fontosabb tevékenységeit, feladatait mutatom be néhány kiemelt példán keresztül.

16 TURBUCZ (2015): 193–215.

17 PÜSKI (2015): 329–332.

18 PÜSKI (2016): 55–62.; *Pesti Hírlap*, 1931. augusztus 22., 1–2., augusztus 23., 1–2., augusztus 25., 4., szeptember 2., 7.

19 GERGELY (2001): 220–221.; *Pesti Hírlap*, 1932. szeptember 27., 1., szeptember 28., 1–2., szeptember 29., 1., szeptember 30. 1–2.; *8 Órai Újság*, október 1., 1–2., október 4., 1., október 5., 1.

20 KEREPESZKI (2018): 109., 112–117.; *Pesti Hírlap*, 1936. október 7., 7., október 8., 7., október 11., 1–2.; *Pesti Napló*, 1936. október 7., 8., október 8., 5–6., október 10., 5., október 11., 1–3.

21 SIPOS (1970): 34–37.; *Pesti Hírlap*, 1938. május 13., 3., május 14., 1–5., május 15., 1–5.

22 ABLONCZY (2005): 384–394.; *Pesti Hírlap*, 1939. február 16., 1–3., február 17., 1–3.

23 PÜSKI (2015): 320–321., 324–325.

24 KEREPESZKI (2018): 134–140, 142–148., 163–173.; Lásd, például, *Pesti Hírlap*, január 12., 9., január 14., 5., január 26., 2., február 11., 3., február 21., 7., március 5., 2., április 4., 2., május 29., 3., június 13., 6., június 19., 4., június 22., 8., július 4., 3., július 9., 3., július 25., 3., augusztus 13., 3., augusztus 26., 3., szeptember 19., 2., október 6., 3., október 15., 3., október 28., 2., november 19., 2., november 30., 3., december 28., 1.

Gyula is nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a kormányzót rendszeresen tájékoztassa a bel- és külpolitikai fejleményekről. Például, a külföldi útjait követően mindig felkereste őt, hogy informálja a tárgyalások eredményeiről.²⁵ Koronatanácsi ülések²⁶ is jóval gyakrabban történtek 1932–1936 között, mint Bethlen tízéves miniszterelnöksége idején, mégpedig 4 év alatt 7 alkalommal. 1921 és 1931 között csak kétszer – 1927 végén és 1931 elején – ült össze a koronatanács.²⁷ 1934. január 29-én és 30-án, például, kifejezetten azért került rá sor, hogy a miniszterelnök mellett az egyes szaktárcák vezetői beszámoljanak az államfőnek az elmúlt évi tevékenységükről és a jövőre vonatkozó terveikről.²⁸ A *8 Órai Ujság* szerint „a kormány tagjai 3–4 hónaponként kötelességszerűen tájékoztatják az államfőt az elmúlt idők kormánytevékenységéről és jóváhagyását kérik az újabb munkaprogramhoz”.²⁹

A kormány- és az egyéb politikai válságok kezelésében való kormányzói szerepvállalásra is akadnak példák. Említhető a Darányi lemondását megelező időszak, amikor a miniszterelnök nem volt képes kezelni az Anschluss és a totalitárius jobboldal aktivizálódása által kiváltott belpolitikai nyugtalanságot.³⁰ Ennek során április 3-án Horthy élő rádióbeszédet is mondott, hogy nyugalomra intse a közéletet. Ebben a kormányzó leszögezte, hogy „a rendet és nyugalmat ebben az országban büntetlenül” senki sem fogja megzavarni. Elítélte azokat, akik „dezagó jelszavak” mögé bújva politizálnak, különösen is, ha megkörnyékezik a hadsereget.³¹

„Magyarország volt eddig a közelmúlt években a maga szűkre szabott határai közt a belső rend és nyugalom szigete. (...) A legutóbbi napokban azonban valami sajátságos bizonytalanságérzés, sőt aggodalom lett úrrá sokaknak a lelkén, és ennek a felismerése indított arra, hogy megvilágítsam a helyzetet és utat mutassak a közvéleménynek. Hogy mi az oka annak a nyugtalanságnak és izgalomnak, amely itt sokakon erőt vett, azt józan ésszel bajos megérteni, mert erre valójában nincsen semmi ok. (...) Mert hiszen, aki tiszta fejvel és látó szemmel ítéli meg az eseményeket, annak tudnia kell, hogy Ausztriának Németországgal történt egyesülése ránk nézve nem jelent mást, csak azt, hogy egy régi jó barátunk, akit a békeszerződések lehetetlen helyzetbe sodortak, egyesült egy másik régi jó barátunkkal és hűséges fegyvertársunkkal, vagyis azzal a Németországgal, amely mindig, életre-halálra megbízható és szótartó szövetséges volt barátainak a történelem tanúsága szerint. Ennyi az egész; egyéb a mi szempontunkból nem történt.”³²

1938 végén és 1939 elején pedig, hogy egy másik példát is említsek, Imrédy Béla diktatórikus törekvései, a rendeleti úton való kormányzás bevezetésére tett kísérlete adott okot az államfő-

25 Lásd, például, *Pesti Hirlap*, 1932. október 19., 2., október 25., 6., november 15., 5., 1933. január 31., 7., március 11., 7., március 18., 2., március 19., 2., október 5., 2., december 8., 2., 1934. január 9., 7., március 20., 2.; április 21., 3., május 6., 11., július 27., 2., november 11., 2., 1935. január 15., 3., január 26., 2., május 11., 2., október 10., 8., október 31., 3., november 22., 4., 1936. február 1., 5., április 1., 7., május 24., 4., július 30., 12., augusztus 6., 10., szeptember 2., 1–3.

26 Koronatanácsról akkor beszélünk, ha a kormányzó is részt vett a minisztertanács ülésén, amit ő is vezetett.

27 A Gömbös-kormány alatt 1933. március 18-án, 1934. január 29-én és 30-án, február 5-én, december 12-én, 1935. április 16-án és 1936. február 11-én került sor koronatanács ülésre. A politikai napilapok mindegyik kapcsán rövid tudósítást jelentettek meg.

28 *Pesti Hirlap*, 1934. január 31., 3.; *Pesti Napló*, 1934. január 31., 14.; *8 Órai Ujság*, 1934. január 30., 14.

29 *8 Órai Ujság*, 1934. január 31., 12.

30 KEREPESZKI (2018): 173–178., 217–220.

31 *Pesti Hirlap*, 1938. április 5., 1–2.; SAKMYSTER (2001): 195–196.

32 SZINAI–SZÜCS (1962): 174–175.

nek arra, hogy belefolyjon a napi szintű kormányzati politika alakításába. Akkor ugyan – el-
lentétben a március végi, április eleji helyzettel – nyilvános beszédben nem reagált a politikai
fejleményekre, de kétségtelen, hogy központi szerepe volt az események alakulásában. Imrédy
október 4-én jelentette be a kormány ülésén, hogy rendeleti kormányzást kíván bevezetni. Ezt
több miniszter sem támogatta, így végül Horthynak kellett döntenie, aki szintén a miniszter-
elnök javaslata ellen foglalt állást. Imrédy azonban nem mondott le tervéről, arról, hogy ki-
kapcsolja a törvényhozást a politikai rendszerből. Ez vezetett el oda, hogy november folyamán
62 képviselő kilépett a NEP parlamenti frakciójából. Így fordulhatott elő, ráadásul először és
utoljára a Horthy-korszakban, hogy a képviselőházban november 23-án egy ügyrendi szavazás
során leszavazták a hivatalban lévő miniszterelnököt, nevezetesen Imrédy Bélát. A kormányfő
be is nyújtotta a lemondását a kormányzónak, aki aznap még nem közölte, hogy elfogadja-e
azt vagy sem, mert „a döntés jogát fenntartotta magának”. Eleinte úgy tűnt, hogy meneszt
Imrédyt, azonban november 27-én kiderült, hogy nem fogadja el a lemondását, azaz felülírta
a képviselőház döntését. Például azért, mert a náci vezetők támogatták Imrédyt, ráadásul a
leszavazott kormányfő melletti szimpátiatüntések miatt azzal kellett számolni, hogy Imrédy
leváltása csak olaj lenne a tűzre. Mindenesetre kétségtelen, hogy a második Imrédy-kormány
– stabil parlamenti többség híján – csak a kormányzó támogatása miatt működhetett.³³

A törvényhozással kapcsolatos feladatok közé a törvények kihirdetési záradékkal történő
ellátása, a felfüggesztő erejű vétőjoga, a parlament feloszlatása és elnapolása stb. tartozik. A
parlamentet Bethlen István lemondását követően a tanulmányban vizsgált időszakban két-
szer napolta el, azonban politikai jelentősége egyiknek sem volt.³⁴ A '30-as években csupán
1938 és 1939 folyamán, összesen 6 alkalommal küldött vissza a parlamentnek törvényja-
vaslatot, azaz hatszor élt a felfüggesztő erejű vétőjogával. Egyik esetben sem lehet azonban
érdemi, jelentős horderejű törvényjavaslatról beszélni.³⁵ Horthy a tárgyalat időszakban három-
szor, 1931-ben, 1935-ben és 1939-ben oszlatta fel a törvényhozást és írt ki új választásokat.
Politikatörténeti szempontból az utóbbi kettő jelentős. 1935-ben ugyanis így tette lehetővé,
hogy Gömbös Gyula megváltoztassa az erőviszonyokat a képviselőházban. Addig ugyanis
a NEP nem a hivatalban lévő miniszterelnök, hanem elődje, Bethlen István mögött állt,
így Gömbösnek 1932 őszétől, a hivatalba lépésének kezdetétől meg kellett felelni Bethlen
elvársáinak, a politikai elképzeléseit csak korlátozott keretek között valósíthatta meg. Az
1935-ös választások komoly fordulópontot jelentettek a korszak politikatörténetében: előtér-
be került a Gömbös Gyula nevével fémjelzett jobboldali radikalizmus.³⁶ Négy évvel később
pedig a kormányzat és a hatóságok fellépése ellenére a magyar nemzetiszocialisták szereztek
komoly pozíciót az Országgyűlés alsóházában. A 260 mandátumból ugyanis 49 mandátu-
mot kaptak meg, azaz a képviselők 20%-a totalitárius jobboldalhoz tartozott.³⁷

Horthy időnként interjúkat is adott, a fővárosban és vidéken beszédeket mondott, amelyek
egy részében reflektált az aktuális politikai kérdésekre, vitákra is. Ezek a megnyilatkozásai is
alkalmasak voltak az országos politika befolyásolására. A '30-as évekből az 1938. április 3-i
rádióbeszéde a legismertebb példa. Érdekes azonban még kettőt kiemelni. 1933. október 8-án

33 SIPOS (1970): 64–82.; *Pesti Hírlap*, 1938. november 23., 4., november 24., 4–7., november 25., 1–2.,
november 26., 1., november 27., 1–2., november 29., 1–3.

34 PÜSKI (2015): 324.

35 Uo.

36 VONYÓ (2018): 414–440.; ORMOS (1998): 162–166.

37 ABLONCZY (2005): 411–419.; PAKSA (2013): 156–174.

a mezőtúri hősi emlékmű leleplezése alkalmával elmondott beszédében a legitimisták 1933 májusát követő aktivizálódására, a királyi hatalom restaurációjának mielőbbi megvalósítását követelő nyilatkozataikra reagált.³⁸ Ebben méltatta a magyar hősokeket, akik példát mutatnak a számunkra. Kiemelte, hogy a hősök csak akkor lehettek sikeresek, ha a nemzet egységesen állt mögöttük. Ezt szintén követendőnek nevezte:

„Nemzetünk is csak úgy állhatja meg a népek versenyében a helyét, ha teljes nemzeti egységre törekszünk és kikapcsolunk – különösen politikai életünkben – minden olyan, ma megoldhatatlan kérdést, amelynek taglalása áldatlan, nemzeti erőinket emésztő, az öncélú nemzetre káros pártharcokba sodorja népünket.”³⁹

Beszéde kimondatlanul is a legitimistáknak szóló üzenetként értelmezhető. Négy évvel később, 1937. december 20-án, Szolnokon újra a királykérdés kapcsán érezte Horthy Miklós szükségét, hogy megszólaljon. Igaz, akkor nem a legitimisták, hanem a nyilasok egyik politikai akciója miatt tett így. Október 28-án ugyanis a debreceni gyűlésükön két vezető nyilas politikus, Balogh István és Kémeri Nagy Imre királlyá kiáltotta ki a kormányzót.⁴⁰ A szolnoki beszédében a kormányzó ismételtlen leszögezte, hogy a nemzeti egység megőrzése mindenél fontosabb, így a királykérdést sem szabadna feszegetni, márpedig az elmúlt időszakban ez sajnálatos módon újra előtérbe került.

„A nevemet kétszer hozták kapcsolatba a királykérdés megoldásával – mondta. Tizenhét évvel ezelőtt – bizalmatlanság ébresztése szándékával – és most – meggondolatlanul. Tizenhét évvel ezelőtt Székesfehérvárott a nemzeti hadsereg bevonulásának emlékére emelt oszlop leleplezésekor megmondtam, hogy nem engedhetem Magyarország kormányzójának személyét a királyi trónnal kapcsolatba hozni. Ezt vallom és így fogom fel kötelességemet ma is. Arra kérem tehát az egész magyar társadalmat, hogy ne tegyék a királyság ősi intézményét politikai küzdelmek játékvá.”⁴¹

Végül, az államtitkárok, a főispánok, az ügyészek és a bírók kinevezését is az érdemi politikai tevékenység körébe sorolom, ahogyan a közkegyelem megadására vonatkozó államfői jogkört is.⁴²

3. Formális politikai feladatok

Horthy Miklós formális, a politika formálására az esetek túlnyomó többségében nem alkalmas tevékenységeinek köre, mint már említésre került, két ponton változott a '20-as évekhez képest. A kormányzó külföldi útjai és a területi revízió egyes állomásait követő ünnepélyes bevonulásai adódtak hozzá a kormányzó kötelezettségeihez.⁴³

38 L. NAGY (1986): 30–38.

39 *Pesti Hirlap*, 1933. október 10., 3. A beszédről minden országos politikai napilap tudósított.

40 KEREPESZKI (2010).

41 *Pesti Hirlap*, 1937. december 21., 1–3. Az idézet a címdalon olvasható.

42 Ezekről a politikai napilapokban rendszeresen olvashattak a kortársak rövid tudósításokat.

43 Az első bécsi döntést követő komáromi és kassai bevonulás részletes elemzését lásd TURBUCZ (2015): 200–207.

Az államfő reprezentatív feladatai közül kiemelendő, hogy ő nyitotta meg ünnepélyes keretek között az újonnan összeült országgyűléseket 1931-ben, 1935-ben és 1939-ben. Ugyan ezek az események reprezentatív közéleti alkalomnak számítottak, az általa elmondott beszédek – a hivatalban lévő kormányfő politikájával összhangban – reflektáltak a kormányzati politika számos elemére, így az előző kategóriába is besorolandók.⁴⁴

Kinevezésüket követően az államfő előtt tették le az esküt a kormányfők és a miniszterek. A vezető politikusok mellett Horthy Miklós olyan közéleti szereplőket is fogadott audiencián, akik az országos politikában nem játszottak szerepet, azaz a velük történő eszmecsere érdemi politikai következményekkel nem járt. A kinevezések, kitüntetések átadása, a címek adományozása is a rendszeres államfői teendők közé tartozott. Horthy továbbra is fogadta újkor és a megbízólevelek átadásakor a Budapestre akkreditált követeket.⁴⁵

A vitézavatások jelentősége, amelyekre a '20-as években még évente sor került, háttérbe szorult, a '30-as években ugyanis összesen három ilyen alkalom volt. Az 1934-es, az 1936-os és az 1938-os vitézavatás keretei és külsőségei azonban nem változtak a '20-as évekhez képest.⁴⁶ Megjegyzendő, hogy 1938-ban a Szent István Emlékév részeként Székesfehérvárott zajlott le a korszak utolsó vitézavatása.⁴⁷

A vitézavatásoknál fontosabb eseménynek számított a külföldi állami vezetők fogadása. A magas rangú külföldi vezetők – elsősorban olasz, osztrák és német politikusok – száma 1934-ben nőtt meg érezhető mértékben. Február 7. és 9. között Engelbert Dollfuss osztrák kancellárt, 21. és 24. között Suvich Fulvio olasz külügyi államtitkárt, május 25–26-án Hermann Göring porosz miniszterelnököt, június 2-án az osztrák alkancellárt, majd augusztus 10-én és december 13–14-én Kurt Schuschnigg osztrák kancellárt fogadta Horthy kormányzó.⁴⁸ A következő években is elsősorban a szövetséges, baráti országok képviselői utaztak Magyarországra. 1936 tavaszán az osztrák kancellár és a lengyel miniszterelnök járt hivatalos úton Budapesten.⁴⁹ Szeptember 21-én a kormányzó Konstantin von Neurath német külügyminisztert és Hans Georg von Mackensen német követet gödöllői vadászon látta vendégül.⁵⁰ Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter 1936 november közepén Budapesten járt, hogy Darányi Kálmánnal és Kánya Kálmánnal tárgyaljon a két országot érintő aktuális ügyekről, így a kormányzó soron következő olaszországi útjáról is. Ennek során a kormányzó vendégül látta az olasz politikust és feleségét, Mussolini Eddát, aminek a részeként Gödöllőn közös vadászatra is sor került. Horthy Miklós és Ciano mellett a vadászon részt vett az olasz követ, Ascanio Colonna herceg, a kormányzó két fia, ifj. gróf Károlyi Gyula, gróf Széchenyi Gyula és Nemeskéri-Kiss Géza fővadászmeister.⁵¹ 1937-ben a külföldi

44 PÜSKI (2015): 318. A kormányzói beszédeket lásd *Budapesti Hírlap*, 1931. július 22., 4., *Pesti Hírlap*, 1935. május 1., 1–2., 1939. június 15., 1–3.

45 Ezekre az eseményekre rendszeresen és gyakran sor került, így nem látom értelmét, hogy hivatkozzak releváns cikkekre. Mindegyik államfői feladatra könnyen található példa a *Pesti Hírlap* és a többi politikai napilap hasábjain.

46 *Pesti Hírlap*, 1934. június 5., 7., 1936. május 26., 4., 1938. május 24., 7–9.

47 A Vitézi Rendhez lásd TÁTRAI (1997) és TÁTRAI (2000).

48 *Pesti Hírlap*, február 7., 5., február 8., 2–3., február 9., 1–2., február 22., 1–3., február 23., 1–2., május 25., 4., május 26., 3., május 27., 5., augusztus 8., 5., augusztus 9., 7., augusztus 10., 4., augusztus 11., 1–2., december 14., 1–2., december 15., 5.

49 *Pesti Hírlap*, 1936. március 15., 5., április 25., 1.

50 *Pesti Hírlap*, 1936. szeptember 22., 2.; *8 Órai Ujság*, 1936. szeptember 22., 7.

51 *Pesti Hírlap*, 1936. november 17., 2.; *8 Órai Ujság*, 1936. november 17., 5.; MNL OL K 428. MTI „könyv-matos” hírek, a' sorozat, Napi tudósítások, 1920–1944. a) Napi tudósítások, 1936. november 16., 14.

vadászvendégek közül kiemelkedett Viktor Emánuel olasz király, aki a májusi magyarországi látogatása alkalmával vett részt egy gödöllői vadászaton.⁵² A '30-as évek második felére vált tehát megszokottá, így példák 1938 és 1939 kapcsán is említhetők lennének, hogy a kormányzó a 'vadászdiplomácia' jegyében a külföldi vendégeit vadászatra invitálta.⁵³

Horthy Miklós első hivatalos külföldi útja Rómába vezetett. Az útról az MTI⁵⁴ és az egyes napilapok kiküldött munkatársainak tudósításaira támaszkodva a sajtó részletesen beszámolt.⁵⁵ Ezt tették a filmhíradók is. A rádió helyszíni közvetítést adott Rómából.⁵⁶ A magyar küldöttség november 24-én érkezett meg az olasz fővárosba. Viktor Emánuel olasz király és Benito Mussolini miniszterelnök a római Termini pályaudvaron ünnepi külsőségek közepette fogadta a kormányzói párt. Róma lakosságának éljenzése közepette díszhintón vonultak be az 'örök város'-ba. November 25-én a Fasiszta Császárság Fórumán Horthy Miklós megkoszorúzta a Névtelen Katona emlékművét, majd katonai díszszemle és díszbéd következett, illetve délután a kormányzó látogatást tett Mussolininál. Este az olasz királyi pár díszvacsorát adott a magyar államfő tiszteletére. Az út csúcspontja az olasz haditengerészet 108 egységének díszszemléje volt a Nápolyi-öbölben, november 26-án, amit – 18 évvel a tengerészpályafutásának vége után – Horthy a Zara csatahajó fedélzetéről nézett végig. Az ezt követő villásreggeli alkalmával a kormányzó többek között ezt mondta:

„Tizennyolc év után újból beszívom a tenger lehelletét és újból érzem magam alatt a parancsnoki híd remegését. Nem nehéz megérteni, hogy ez nekem mit jelent. Az ünnepélyes pillanatban, amely lelkemet eltölti, feltör szívemből a legbensőségesebb köszönet mindazért a szép és felemelő látványért, amelyben ma részem lehetett. E felejthetetlen órák, amelyeket a Ti boldog országotok ritka melegségű figyelemmel nekem nyújtott, örökre életem egyik legszebb emléke maradnak.”⁵⁷

A magyar államfő november 27-én találkozott XI. Pius pápával. A 45 perces audiencia után Pacelli bíboros fogadta a kormányzói párt. November 28-án indultak vissza Magyarországra. A hazaút során Miklós osztrák szövetségi elnök meghívására megálltak Bécsben, ahol két napot töltöttek el.

A kormányzó által is fogadott külföldi vendégek közül III. Viktor Emánuel budapesti útja – 1937. május 19. és 22. között – volt a legünnepélyesebb.⁵⁸ Május 19-én a Keleti-pályaudvaron a kormányzó fogadta az olasz uralkodót. Díszmenetben vonultak onnan a királyi várba, ahol díszbédre került sor. Horthy pohárköszöntőt mondott az olasz uralkodó tiszteletére.⁵⁹ Másnap a katonai díszszemlét követően Gödöllőre látogattak ki, hogy látványos solymászati bemutatón és vaddisznóvadászaton vegyenek részt. Este díszvacsorát és estélyt

52 ZOLTÁN (2009): 83.

53 MAJTÉNYI (2021): 30–32.

54 MNL OL K 428. a) 1936. november 23. és december 4. között számos tudósítás található.

55 Lásd például a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap*, a *8 Órai Ujság*, a *Pesti Napló* november 22. és december 2. között megjelent – tudósításait.

56 *Budapesti Hírlap*, 1936. november 24., 2., november 29., 3.

57 *Pesti Hírlap*, 1936. november 27., 3.

58 *Budapesti Hírlap*, 1937. május 11., 1–2., május 12., 1–2.; MNL OL K 428. a) 1937. május 7–14.

59 *Budapesti Hírlap*, 1937. május 20., 1–7.

rendeztek az olasz államfő és felesége tiszteletére a budai várban.⁶⁰ Május 21-én az olasz vendégek a kormányzó garden party-ján vettek részt, majd közösen megtekintették az Opera díszelőadását.⁶¹ Az elutazásukra, azután, hogy a kormányzó társaságában egy órát töltöttek el lóversenypályán, 22-én délután került sor. Az egyik futamot ráadásul Horthy Jenő Duce nevű lova nyerte meg. A pályaudvarra a kormányzó kikísérte őket.⁶² A fentiekén túl politikai tárgyalásokra is sor került, bár a magyar államfő egyikén sem vett részt: „A tulajdonképpeni politikai megbeszéléseket – írta később az emlékirataiban – Darányi miniszterelnök és a két külügyminiszter, Ciano gróf meg Kánya folytatta le”.⁶³

A külföldi vendégek fogadása és Horthy Miklós külföldi útjai során is sor került tehát tárgyalásokra. Ezekben a kormányzó általában nem kapott szerepet.⁶⁴ Amennyiben igen, akkor az adott esemény a politikát érdemben befolyásoló államfői tevékenység körébe is tartozott. Erre vonatkozóan a kormányzó 1938. augusztus végi – szintén számos ünnepélyes és látványos reprezentatív eseményt felvonultató – németországi útja említendő példaként, amikor Horthy is kulcsszerepet játszott a náci vezetőkkel folytatott tárgyalásokban.⁶⁵

Horthy a '30-as években is rendszeresen részt vett különféle infrastrukturális fejlesztések (oktatási intézmények, kórházak, szanatóriumok, utak, hidak stb.) átadási ünnepségein, ahogy a kulturális, az egyetemi, a tudományos és az egyházi élet számos kiemelt rendezvényén is. Ugyan nem mindig, de alapvetően gyakran mondott ilyenkor ünnepi beszédeket. A rengeteg esemény közül egyet emelek ki: ez a magyar dunai hajózás fejlesztéséhez kapcsolódik, ami volt haditengerésztsztként különösen is érdekelte. 1937. május 12-én a részvételével kezdődtek az 1928-ban létesített csepeli szabadkikötő továbbépítési munkálatai. Beszédében hangsúlyozta:

[a kikötő fejlesztésével] „új teret nyitunk a mi fiatalságunk elhelyezésére és tehetségeinek érvényesítésére. Sajnos, a múltban és a jelenben is sokszor azt tartották nálunk, hogy a kereskedelemmel, vagy üzletekkel való foglalkozás másodrangú jelentőségű. Ellenkezőleg, szerintem elsőrangú fontosságú.”

Az ünnepség után megszemlélte a *Budapest* és *Szeged* tengerjáró hajókat.⁶⁶ 1936 karácsonyán a *8 Órai Ujság* interjút közölt a kormányzóval, amelyben Horthy a budapesti tengeri kikötő fejlesztéséről is beszélt.⁶⁷ Az államfő a '20-as évek második fele óta folyamatosan napirenden tartotta a kérdést, aminek eredményeként 1937 tavaszán három, az év végétől pedig már négy hajó vette ki a részét a magyar tengeri kereskedelemről. A *Duna*, a *Budapest*, a *Szeged* és az 1937. november végén szolgálatba állított *Tisza* főként mezőgazdasági terményeket szállított a Dunán keresztül a Fekete- és a Földközi-tenger térségébe.⁶⁸

60 Uo. május 21., 1–4.

61 Uo. május 22., 1–3.

62 Uo. május 23., 1–3.

63 HORTHY (2011): 206.

64 A Gömbös-kormány külpolitikájához lásd PRITZ (1982).

65 PRITZ (1995); TURBUZ (2014): 152–153.; *Budapesti Hírlap*, 1938. augusztus 23., 3–5., augusztus 25., 3., augusztus 26., 1–3.; MNL OL K 428. a) 1938. augusztus 22., 9., 11., 19–21., 31., 37., 39.

66 *Budapesti Hírlap*, 1937. május 13., 9.

67 *8 Órai Ujság*, 1936. december 25., 2.

68 ZSIGMOND (2010).

Feleségével különféle társasági események vendégei közé tartozott. A fővárosi színházak előadásai közül a vígjátékokat és az operetteket kedvelte leginkább.⁶⁹ Ugyan ezek a kormányzó szórakoztatását, kikapcsolódását célozták, de mégis közéleti jelentőségre tettek szert. Horthy Miklósnak ugyanis lényegében nem volt magánélete. Ez helytálló a mozilátogatásai kapcsán éppúgy, ahogyan a sportesemények vonatkozásában is. 1933. január 1. és 1935. december 31. között, például, a *Nemzeti Sport* tudósításai szerint elsősorban a vívás, a lóverseny és a tenisz szerepelt az érdeklődésének előterében.

4. Az adatok elemzése

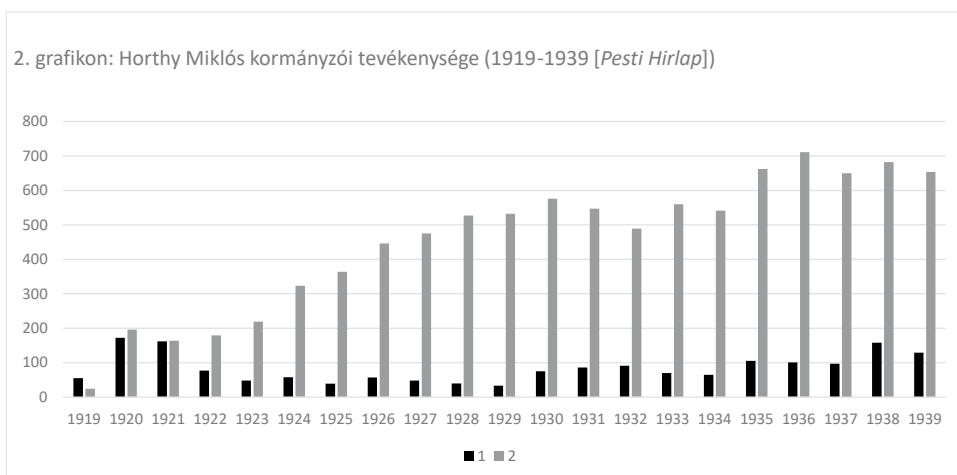
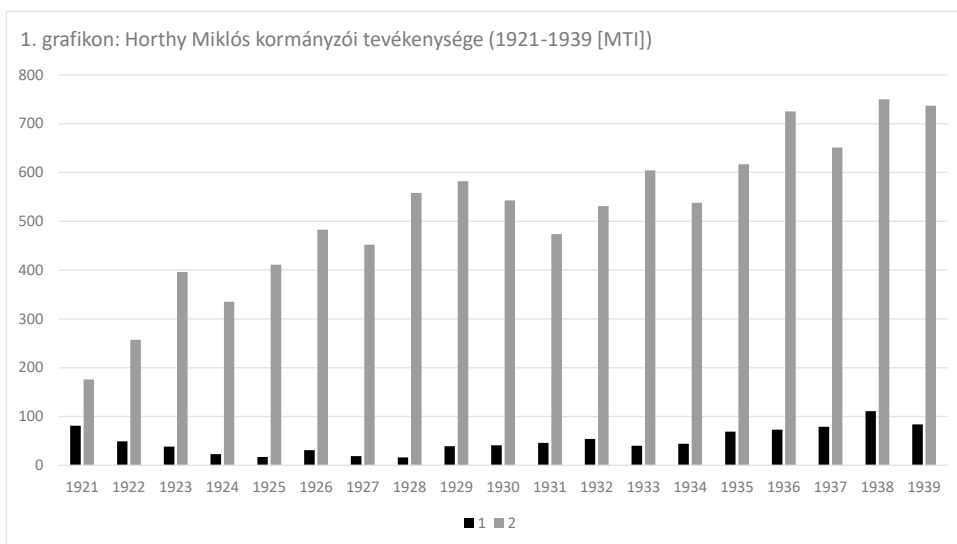
A kormányzó eltérő típusú tevékenységeiről a korabeli napilapok kivétel nélkül tudósítottak, eltérés közöttük ennek intenzitását illetően mutatható ki. A '30-as évekre vonatkozóan szintén az MTI napi tudósításai és a *Pesti Hírlap* cikkei kapcsán készítettem grafikonokat, amelyek – a tendencia érzékeltetése érdekében – tartalmazzák a '20-as évekre vonatkozó adatokat is.

Azt, hogy a gazdasági világválság magyarországi megjelenésének hatására módosult Horthy szerepfelfogása, mindkét grafikon alátámasztja. Onnantól egyre inkább részt vett a napi kormányzati politika alakításában, igényt tartott arra, hogy nagyobb rálátása legyen a kormányzati politikára, mint a '20-as évek jelentős részében. A korszak elején, 1920-ban és 1921-ben az államfő meglehetősen aktív volt az országos politikában. A *Pesti Hírlap* alapján 1920-ra 172, 1921-re pedig 162 olyan esemény azonosítható, amelyek a kormányzó érdemi, politikaformáló tevékenységéhez kapcsolódtak. Ezt követően háttérbe húzódtak és lényegében a reprezentatív funkcióinak ellátását részesítette előnyben. Egészen 1930 őszéig. A már említett változásra ugyanis akkor került sor. Ezt mutatják a grafikonok: egyértelműen előtérbe kerültek a kormányzói hivatalból adódó formális, nem ritkán csupán szimbolikus aktusok. Ez nem is változott ezután: lényegében 1922. január 1. és 1939. december 31. között ez a típus jelentette a kormányzói tevékenységének túlnyomó részét.

Változás 1930 ősze után annyiban történt, hogy fokozatosan erősödött Horthy érdemi, az országos politikát befolyásoló tevékenysége. Az MTI tudósításai szerint 1931-ben 46, 1935-ben 69, 1937-ben 79, 1938-ban 111, 1939-ben pedig 84 erre vonatkozó esemény azonosítható. A *Pesti Hírlap* esetében pedig 86 (1931), 105 (1935), 97 (1937), 158 (1938) és 129 (1939). A növekedést Horthy Miklós kormányzói szerepfelfogásának változása mellett általánosságban az magyarázza, hogy gyakrabban történtek kormányváltások, miniszterelnök- és minisztercserék, mint korábban. A hivatalban lévő kormányfők – a képviselőházi erőviszonyok miatt is – sokkal inkább rá voltak szorulva az államfő támogatására, mint Bethlen István. Emiatt a kormányfők gyakrabban és rendszeres keretek között jelentek meg kormányzói kihallgatásokon. Ha ezt a tendenciát közelebbről vizsgáljuk, akkor 1935 kapcsán az mondható el, hogy az országgyűlési választásokat megelőző belpolitikai történetekben központi szerepet játszott a kormányzó. 1938-ban pedig a külpolitikai fejlemények mellett számos belpolitikai esemény (Darányi leváltása, Imrédy kinevezése, a novemberi kormányválság stb.) tette szükségessé, hogy Horthy Miklós részt vegyen a napi politika alakításában. Nem meglepő tehát, hogy az MTI híreinek elemzése azt mutatja, hogy 1937 volt az első év (79), ami a kormányzó

69 Lásd, például, *8 Órai Ujság*, 1933. április 22., 8., június 3., 8., november 29., 9., december 28., 11., 1934. április 6., 9., 1935. április 16., 12., április 24., 12., június 18., 12.

aktivitását illetően lényegében megfeleltethető az 1921-es esztendővel (81), míg 1938 (111) és 1939 (84) során a kormányzó már aktívabb szerepet töltött be, mint 1921-ben. A *Pesti Hírlap* esetében – ezzel szemben – az látható, hogy 1938-ban (158) és 1939-ben (129) ez az érték ugyan megközelítette, de nem érte el az 1920-as (172) és 1921-es (162) szintet.



Jelmagyarázat:

- 1: a politika formálására ténylegesen is alkalmas, érdemi jogkörök, tevékenységek
 2: a kormányzói hivatalból adódó formális (nem ritkán csupán szimbolikus) aktusok

5. Összegzés

Összegzésképpen megállapítható, hogy az eddigi kutatási eredményeim összhangban vannak a szakirodalom Horthy Miklós szerepfelfogására vonatkozó megállapításaival. Azonban a sajtó szisztematikus elemzése lehetővé tette, hogy árnyaljam és további adatokkal támasszam alá az erre vonatkozó ismereteinket, mind a '20-as, mind pedig a '30-as évekre vonatkozóan. Az itt publikált két grafikon, végül, arra is rámutat, hogy 1921 vége és 1930 ősze között, amikor jóval kevesebb megosztó, utólag gyakran vitatott kormányzati döntés született bel- és külpolitikai téren, nehezen lehet Horthy Miklós érdemi politika- és társadalomformáló szerepéről beszélni, hiszen a napi politika alakításában ténylegesen nem vagy csak alig vett részt. Ez viszont már nem mondható el a gazdasági válságot követő időszakról, Gömbös Gyula, Darányi Kálmán, Imrédy Béla és Teleki Pál miniszterelnökségéről, ahogyan a második világháború időszakáról, mivel maga Horthy is aktívan kivette a részét a politika formálásából.⁷⁰

Források és irodalom

Levéltár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Periodikák

8 Órai Ujság, Budapesti Hírlap, Pesti Hírlap, Pesti Napló

Feldolgozások, forráskiadványok

DOMBRÁDY (1990) = DOMBRÁDY Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Zrínyi, 1990.

GERGELY (2001) = GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince, 2001.

HORTHY (2011) = HORTHY Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa, 2011.

KEREPESZKI (2010) = KEREPESZKI Róbert: „Éljen I. Miklós, Magyarország királya”. Egy politikai gyűlés háttere és körülményei. In: KOVÁCS Zoltán – PÜSKI Levente (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2010. 135–152.

70 Lásd ehhez például SAKMYSTER (2001) és TURBUCZ (2014).

KEREPESZKI (2018) = KEREPESZKI Róbert: *Darányi Kálmán. Pályakép, személyiség, korrajz*. Pécs, Kronosz, 2018.

L. NAGY (1986) = L. NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945*. Budapest, Akadémiai, 1986.

MAGYARY (1932) = MAGYARY Zoltán (szerk.): *A magyar közigazgatás tükre*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1932.

MAJTÉNYI (2021) = MAJTÉNYI György: *Egyetértés vadásztársaság. Horthy, Rákosi, Kádár és napjaink vadászai*. Budapest, Open Books, 2021.

ORMOS (1998) = ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. Debrecen, Csokonai, 1998.

ORMOS (2001) = ORMOS Mária: *Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I–II. köt. Budapest, PolgART, 2001.

PAKSA (2013) = PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris – MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013.

PRITZ (1982) = PRITZ Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest, Akadémiai, 1982.

PRITZ (1995) = PRITZ Pál: A kielői találkozó. (Forráskritikai tanulmány). In: Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két világháború között. Tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1995. 291–333.

PÜSKI (2006) = PÜSKI Levente: *A Horthy-rendszer 1919–1944*. Budapest, Pannonica, 2006.

PÜSKI (2015) = PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, Országgyűlési Hivatal, 2015.

PÜSKI (2016) = PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947)*. Pécs – Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2016.

ROMSICS (2005) = ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005.

SAKMYSTER (2001) = THOMAS SAKMYSTER: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944*. Budapest, Helikon, 2001.

SIPOS (1970) = SIPOS Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, Akadémiai, 1970.

SZINAI–SZŰCS (1962) = SZINAI Miklós – SZŰCS László (s. a. rend., magy. szöveg., jegyz.): *Horthy Miklós titkos iratai*. Budapest, Kossuth, 1962.

TÁTRAI (1997) = TÁTRAI Szilárd: A Vitézi Rend első évtizedének története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1997/1. 49–83.

TÁTRAI (2000) = TÁTRAI Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000/1. 35–78.

TURBUCZ (2014) = TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág, 2014.

TURBUCZ (2015) = TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015.

TURBUCZ (2022) = TURBUCZ Dávid: Horthy Miklós államfői tevékenysége az 1920-as években. *Századok*, 2022/3. 615–638.

UNGVÁRY (2020) = UNGVÁRY Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Budapest, Jaffa, 2020.

VONYÓ (2018) = VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, Kronosz, 2018.

ZOLTÁN (2009) = ZOLTÁN János: Horthy Miklós, a vadász. *Rubicon*, 2009/7–8. 76–85.

ZSIGMOND (2010) = ZSIGMOND Gábor: A magyar tengeri hajózás helyzete a második világháború előtt. *Hadtudományi Szemle*, 2010/1. 45–52.

Polgár Tibor hanglemez-kritikái (1935–1940)

SZABÓ FERENC JÁNOS*

A Révay József által szerkesztett *Tükör* folyóirat változó rendszerességgel közölt hanglemez-kritikákat 1933 és 1940 között. E szövegtörzs igen jelentős. Egyrészt azért, mert – jelenlegi tudásunk szerint – ez volt az első, több éven át tartó, szakszerű és részletes lemezkritikát közlő rovat a magyar nyelvű sajtóban. Másrészt azért, mert az itt közölt kritikák szerzői zenei szakemberek voltak, akik a korábbi, kritikának alig nevezhető lemezbírálatok ismeretlen szerzőivel ellentétben nevüket felvállalva írták meg véleményüket a lemezújdonságokról. Az 1935 és 1940 között a rovatot vezető Polgár Tibor személyében ráadásul a magyar média-történet szakértője osztotta meg gondolatait az olvasókkal. Bár zenei, általánosságban, vagy éppen egyes előadókra vonatkozóan megfogalmazott előadóművészeti megállapításai fontos forrásai a zenetudományi kutatásnak, és a korszak zeneesztétikájáról is árulkodnak, azonban a teljes kritikagyűjtemény részletekbe menő feldolgozása messze meghaladná e tanulmány kereteit. Tanulmányomban így előbb nagyobb vonalakban áttekintem a hatalmas szövegtörzset, majd a kritikák azon részleteit vizsgálom, amelyekben Polgár mediaspecifikus nézőpontból tekint a recenzeált hanglemezekre. Polgár Tibor személyében ugyanis – jelenlegi ismereteink alapján – első ízben fogalmazta meg a véleményét gramofonlemezekről a nyilvánosság számára olyan zenei szakember, aki maga is aktív részese volt a korabeli technikai médiának, hangrögzítési kultúrának. A kritikákban leírt eszmefuttatásai, vagy éppen csak elejtett megjegyzései annak a korszaknak a mediaközegéről, valamint a médiáról formált vélekedéséről árulkodnak, amelyben a hangfelvétel már művészi kifejezés lehetőségét kínáló, önálló esztétikával rendelkező médiumnak számított, s amelyben a gramofonlemez mellett már a rádió és a hangosfilm is jelen volt a zenei vonatkozású technikai médiumok területén.

1. Polgár Tibor hanglemezkritikáinak kontextusa

A két világháború közti magyar hanglemez-sajtó ambivalens képet mutat.¹ Létezett ugyan néhány, gramofonnal és gramofonlemezekkel is foglalkozó szaklap 1918 után, azonban ezekben a hanglemez rendszerint valamilyen más technikai ág 'oldalvizén' került be.² Az 1920-as évek közepétől kezdve több budapesti napilap fenntartott gramofonos témájú rovatot, ame-

* Tudományos munkatárs, ELKH BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archivum. E-mail: szaboferencjanos@gmail.com. A tanulmány a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság 2022. évi média-történeti kutatási programja keretében készült.

1 Az 1918 előtti magyar hanglemez-sajtó történetét az MTA BTK Médiatudományi kutatócsoportjának 2018. évi programjának keretén belül tártam fel. Rövid ideig megjelenő, de annál fontosabb szakmai fórum volt 1911 és 1914 között a *Zenekereskedelmi Közlöny*, valamint 1913 és 1914 között az Első Magyar Hanglemezgyár 'házi' újságja, a *Magyar Hanglemez Újság*. Az első világháború kitörése azonban mindkét lap működésének végét vetett. Lásd erről tanulmányomat: SZABÓ (2020): 35–53. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lásd a tanulmány végén.)

2 Ilyennek mondható például a *Varrógép, kerékpár, gramofon* című lap, mely 1926 és 1938 között jelent meg, valamint számos rádiózással foglalkozó műsor-, vagy technikai szakfolyóirat, például a *Magyar Rádióamatőr és Grammofon Szemle* (1926–1930).

lyet előbb vagy utóbb felváltott egy-egy, a rádióval, majd hangosfilmmel foglalkozó rovat. A két világháború közti zenei szaklapok – *A Zene*, *Énekszó*, *Magyar Kórus* stb. – pedig ekkor még alapvetően nem vettek tudomást a gramofonról, nem vették komolyan a technikai médiumot, alkalmi, pársoros híreken kívül nem közöltek róla érdemi információt. Mindez nem kedvezett a magyar nyelvű hanglezem-kritika kialakulásának.

Összehasonlításként érdemes röviden szemlélni a külföldi gramofonos szaklapokat: Berlinben 1900-tól 1938-ig működött a korszak legjelentősebb német hanglezem-szaklapja, a *Phonographische Zeitschrift*, Amerikában 1905-től 1928-ig töretlenül népszerű volt a New York-i *Talking Machine World*, s az 1923-ban alapított londoni *The Gramophone* időtállóságát mutatja, hogy napjainkban is él. Ez utóbbi folyóiratban nemcsak a 20. század második felében – mint azt az alcíme is mutatja: *The World's Best Classical Music Reviews* –, hanem már a kezdetektől fogva részletes és érdemi hanglezem-kritikákat közöltek.

Az írásnak tűnő hazai helyzet összefügg azzal, hogy Magyarország 1914 után több mint egy évtizedig nem volt hanglezemgyártás, nem létezett valamennyire is önálló magyar lemezég. Bár nagyobb nemzetközi cégek, ha nem is rendszeresen, de készítettek új magyar hangfelvételeket az 1914 utáni évtizedben is, ezek viszonylag kevésbé kelthettek feltűnést, repertoárjuk a jól eladható, népszerű műsorra és előadókra összpontosult. A húszas évek közepén azonban több nemzetközi lemezég visszatért vagy belépett a magyar lemezpiacra, s a gramofon újra elkezdett egyre népszerűbbé válni Magyarországon. Ennek hátterében több tényező áll. Egyrészt fejlődött a technika: az elektromos hangrögzítésnek köszönhetően a húszas évek közepétől kezdve egyre jobb hangminőségű hangfelvételek és hanglezemek készültek. Másrészt a rádió megjelenésével fontos konkurenciát – és egyben technikai segítő társat – is kapott a gramofon. A rádió és a gramofoncégek konfliktusát övező, 1928 és 1935 között több országban is lezajlott pereskedés és az akörüli sajtóviták mindkét médium ismertségének jót tettek. Az 1930-as évektől kezdve megjelent és egyre elterjedtebbé vált az amatőr hangrögzítés Magyarországon, így a hangrögzítés, a 'gépzene' valóban a mindennapok része, s a hangosfilm kapcsán pedig már diskurzus tárgya is lett.

Ebben a kontextusban indult 1933-ban a *Tükör* folyóirat „Új lemezek” című rovata, tulajdonképpen a zenei rovat részeként.³ A rovat első cikkét Lányi Viktor (1889–1962) zeneszerző és szakíró jegyezte, majd egy éven át a németországi egyetemi tanulmányai után hazatérő ifjú zenetörténész Bartha Dénes (1908–1993), a későbbi jeles Haydn-kutató írt lemezkritikákat a lapba.⁴ Tőle vette át 1935 decemberében a stafétát Polgár Tibor (1907–1993). Polgár Tibor összesen 42 lemezkritikát publikált a *Tükör*-ben, ezek két kivétellel „Új lemezek” címmel jelentek meg. 1938 októberében a kritika tárgyául választott lemezek közös tematikájához illő címet (*Élő történelem – hanglezemeken*), míg 1939 júniusában – talán mert kivételesen csak egyetlen műről szól a cikk – az egyszerűbb „Lemezbeszámoló” címet illesztette a kritika élére.⁵

3 POLGÁR Tibor: *Élő történelem – hanglezemeken*. *Tükör*, 1938. október. 794.

4 Bartha Dénes a *Tükör*-ben közölt fiatalkori hanglezemkritikáiról a BTK Zenetudományi Intézetének „Ötvenöt esztendő” című, Berlász Melinda, Domokos Mária és Bereczky János 80. születésnapja tiszteletére rendezett konferenciáján tartottam előadást, az előadás írott változata jelenleg szerkesztés alatt áll.

5 POLGÁR Tibor: *Élő történelem – hanglezemeken*. *Tükör*, 1938. október. 794–796.; POLGÁR Tibor: *Lemezbeszámoló*. *Tükör*, 1939. június. 476–478.

1933	Lányi Viktor (1) Bartha Dénes (1)
1934	Bartha Dénes (10)
1935	aláírás nélkül (1) Polgár Tibor (1)
1936	Polgár Tibor (12)
1937	Polgár Tibor (11)
1938	Polgár Tibor (10)
1939	Polgár Tibor (5)
1940	Polgár Tibor (3)

A Tükör folyóiratban közölt lemezkritikák összesítő táblázata

2. Polgár Tibor (1907–1993)

Polgár Tibor ‘all-round’ muzsikus volt: zeneszerző, zongorista, karmester, zenei szakíró. Részletes életrajza még megírásra vár – annál is inkább, mivel a 20. század magyar zeneéletének egyik igen fontos, még ha valamelyest a háttérben is mozgó szereplőjéről van szó. Az alábbi vázlatos biográfia csak a lemezkritikák időszakáig mutatja be a sokrétű pálya kezdetét. Polgár már 15 éves kora előtt fellépett az édesapja által szervezett gyermekhangversenyeken;⁶ felsőfokú zenei tanulmányait a Zeneakadémián végezte, az intézmény évkönyvei az 1918–1919-es, majd az 1924 és 1927 közti tanévekben dokumentálják tanulmányait a zongora gyakorlóiskolában, valamint a zeneszerzés és karmester szak akadémiai képzésében.⁷

Már fiatalon rendkívül tevékeny volt, működési területe lenyűgözően széles. Amellett, hogy hangversenyeken lépett fel többnyire kísérőként (a korszak számos sztárénekesét kísérte),⁸ de karmesterként is,⁹ megszólaltak művei hangversenyeken,¹⁰ színházi előadásokhoz

6 Lásd például: Fényes gyermekmulatság. *Színházi Élet*, 1921. április 3–9., 38.; Géza bácsi gyermekdelutánja. *Színházi Élet*, 1921. május 1–7., 38.

7 Polgár Tibor az 1918/19-es tanévben a zongora gyakorlóiskola diákja volt, Székely Arnold osztályában. Az 1924/25-ös tanévtől három tanéven át végezte a zeneszerzés akadémiai tanfolyam osztályait, Kodály Zoltán, valamint Siklós Albert növendékeként, s az 1926/27-es tanévben a karmesterképzőbe is járt.

8 A BTK Zenetudományi Intézetének *Budapesti hangversenyek 1900-tól napjainkig* elnevezésű online koncertadatbázisa (http://db.zti.hu/koncert/koncert_Kereses.asp) Polgár számos fellépését dokumentálja, lásd például: Szedő Miklós ária- és dalestje, Pesti Vigadó, 1931. március 31. (ID: 9470); Szekeres Ferenc orgona hangversenye, Zeneakadémia, 1928. november 25. (ID: 8583); Kerpely Jenő gordonkaestje, Zeneakadémia, 1931. november 20. (ID: 234); Slavko Popov gordonkaestje, Zeneakadémia, 1938. február 3. (ID: 1165); Pataky Kálmán ária- és dalestje, Zeneakadémia, 1942. november 9. (ID: 11494).

9 1934-ben az Állatkertben megrendezett magyar esten Liszt, Hubay, Kodály, Bartók, Dohnányi és Siklós Albert műveit vezényelte, Liszt Esz-dúr zongoraversenyének szólistája Fischer Annie volt. Lásd: Szomory Dezső: „Zene és ének hangjainál.” *Színházi Élet*, 1934. augusztus 26–31., 30–31.,

10 1929. november 24-én a Pesti Vigadóban a Székesfővárosi Zenekart vezényelte, e koncerten saját kompozíciói is elhangzottak (Koncertadatbázis, ID: 9868).

komponált kísérezetét,¹¹ s az Operaháznak és az Operettszínháznak is készített átdolgozásokat.¹² Mindezeket túl elmondható, hogy szinte körülvette őt a technikai média. Már az 1930-as években megjelentek gramfonlemezen szórakoztatózenei művei,¹³ s ő maga is zongorázott lemezfelvételeken.¹⁴ 1935-től kezdve komponált filmzenéket – leghíresebb ezek között a *Halálos tavasz* (1939, rend. Kalmár László) –,¹⁵ karmesterként működött közre filmzene-felvételeken, sőt szakcikkeket is írt a filmzenéről: 1936-ban filmzene-esztétikai cikkorozatot közölt a *Filmkultúra* folyóiratban,¹⁶ s ő írta az 1941-es, Castiglione Henrik és Székely Sándor által szerkesztett *Filmlexikon* zenei vonatkozású szócikkeit.¹⁷

Legfontosabb működési területe ugyanakkor a rádió volt. Emögött minden bizonnyal ott állt a családi háttér is: édesapja Polgár Géza újságíró, a Magyar Rádió korai időszakában népszerű *Mit üzen a rádió* rovat vezetője.¹⁸ Vele együtt Polgár Tibor is már a Magyar Rádió indulásakor munkatársa volt az intézménynek mint zongorista, zeneszerző, karmester, egyfajta zenei mindenés.¹⁹

Ő komponálta a Rádió szünetjelét,²⁰ hangjátékok előállításában vett részt,²¹ karnagyként és zongorakísérőként fontos lépcső volt a rádiószerelésre vágyók számára, hiszen rendszerint ő kísérte a meghallgatásra jelentkezőket.²² Temesváry János, Waldbauer Imre, Kerpely Jenő és Ország Tivadar mellett ő is tagja volt a Rádió Házikvintettjének.²³ A rádió – mint új médium – már fiatalon szinte sztárrá tette őt. 1926-ban fényképes riportban nyilatkozott a rádióval kapcsolatos gondolatairól.²⁴ 1929-ben egy rádióhallgató a kedvencei között sorolta fel Polgár Tibort, ami – tekintve, hogy ezt zongorakísérőként érte el – igen jelentős elis-

11 Teljes, összegyűjtött lista hiányában a *Színházi Élet* rövid híreire támaszkodhatunk, ezek alapján Polgár Tibor viszonylag sok színelőadáshoz írt zenét, például Harsányi Zsolt *Vidéki koncert* című színművéhez (1929), a Kamaraszínházban előadott *Siratóasszonyok* című színműhöz (1931) vagy Harmath Imre *Kain* című verses drámájához (1934).

12 1927-ben Poldini Ede operáit hangszereli az Operettszínház számára, lásd: Poldini csak a budapesti bemutatón után engedi meg operáinak külföldi előadásait. *Színházi Élet*, 1927. december 18–25., 29. Poldini Ede köszönőlevelét lásd: Poldini Ede – Polgár Tiborhoz. *Színházi Élet*, 1928. január 8–15., 96.

13 Nem áll a kutatás rendelkezésére Polgár Tibor műveinek hangfelvételeit összefoglaló diszkográfia, ugyanakkor az elérhető adatok alapján egyértelmű, hogy már az 1930-as évek első felében jelentek meg művei hanglemezen. Saját lemezkritikáiban két alkalommal is írt olyan műről, amelynek zenéjét ő komponálta.

14 Például: *Mucsa színeszet Pesten I–II*. Előadók: Érczkövy László és Víg Miklós (ének), Polgár Tibor (zongora). Parlophone B. 58295–58296 (matr. 58295–58296).

15 Első filmje: *Az új földesúr* (1935, rend. Gaál Béla).

16 POLGÁR Tibor: Film és muzsika. *Filmkultúra*, 1936. szeptember. 4–6. POLGÁR Tibor: Film és muzsika (második közlemény). *Filmkultúra*, 1936. október. 4–6. POLGÁR Tibor: Film és muzsika (harmadik közlemény). *Filmkultúra*, 1936. december. 4–5. POLGÁR Tibor: Film és muzsika (befejező közlemény). *Filmkultúra*, 1937. február. 4–7.

17 *Filmlexikon*. A lexikon szerzőit a kötet élén sorolták fel.

18 Polgár Tibor a *JelKép* folyóiratban foglalta össze emlékeit édesapja rádiós tevékenységéről. POLGÁR Tibor: A névtelen „Mit üzen...” Jegyzetek a Tanulmányok a Rádió történetéből – 1925–1945 olvasása közben. *JelKép*, 1982/2. 137–140.

19 1925-től a Rádió zeneszerzője, 1929. december 1-től karnagya, 1945-től a zenei osztály vezetője, 1949–1950 művészeti igazgató. www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/polgar-tibor

20 *Színházi Élet*, 1929. április 14–20., 65.

21 Szinpad, ahol nem látják és nem hallják egymást a szereplők. *Színházi Élet*, 1929. július 7–13., 54.

22 Felfedezte Önt már a rádió? *Színházi Élet*, 1930. február 16–22., 98.

23 A Rádió Házikvintettjéről fotót is közölt a *Színházi Élet*, 1933. június 4–10., 111.

24 Akik rádión jutottak először szóhoz. *Színházi Élet*, 1926. február 7–13., 82.

merésnek és ismertségnek minősül: „Mindig örömmel hallgatom, ha ő kísér zongorán.”²⁵ Ugyanebben az évben a *Színházi Élet* nemcsak hogy hírt adott az eljegyzéséről,²⁶ de fotót is közölt az esküvőről.²⁷ Arcképét, valamint különböző, stúdióbeli munkát ábrázoló fényképeit is gyakran közölte a Magyar Rádió eseményeit szorosán követő *Színházi Élet*.²⁸ Technikai és zenei tevékenységét jól illusztrálja, hogy ő komponálta, s a bemutatón ő maga is vezényelte az 1933-ban a Bethlen Téri Színházban bemutatott *A nagy riport* című, a Rádió kulisszatitkaiba betekintést engedő persziflázsnak a zenéjét.²⁹

1945 utáni pályája e tanulmány témája szempontjából nem releváns, ezért csak pár szóval mutatom be: a második világháború utáni években vezető pozícióba került a Rádiónál mint a zenei osztály vezetője, illetve 1949-től 1950-ig művészeti igazgatója, s – ettől minden bizonyítással nem függetlenül – a magyar komolyzenei hangversenyéletben is kezdik komolyan venni zeneszerzőként. *A kérők* című operáját az Erkel Színházban mutatták be 1955. május 11-én. 1961-ben feleségével, Nagykovácsi Ilona szonézékesnővel együtt előbb Németországba, majd Kanadába emigrált, ahol a University of Toronto zenei fakultásán tanított.³⁰ Magyar rádiózástörténeti emlékeit több fórumon is publikálta.³¹

3. A lemezkritika műfaji kérdései Polgár Tibor írásaiban

3.1. Polgár Tibor stílusa

Polgár Tibor stílusa többnyire közvetlen, csevegő. Írásaiban szinte beszélget az olvasóival, nem kívánja fenntartani a kritikusi távolságot. Már az első kritikáját a szerkesztőhöz intézett felkiáltással kezdi, s szövegéből épphogy nem az érződik, hogy most kezd bele egy új munkába:

„Halló, halló, kedves szerkesztő úr, de jó, hogy felhívott, most akartam éppen én is telefonálni, hogy exkuzáljam magam, amiért még nem szállítottam a gramofonlemez-beszámolómat. Egy sürgős munkám van ugyanis. Na, ülünk neki a munkának, mert így soha nem

25 K. G. olvasói levelét lásd: Ki a kedvenc rádióművésze és milyennek képzelem hangja után? *Színházi Élet*, 1929. február 24. – március 2., 81.

26 Halló, halló, itt Rádió Budapest. *Színházi Élet*, 1929. március 24–30., 72.

27 *Színházi Élet*, 1929. augusztus 18–24., 55.

28 Portréfotó, *Színházi Élet*, 1930. szeptember 21–27., 79.; Radó Sándorral a mikrofon előtt, *Színházi Élet*, 1931. február 8–14., 79.; vezénylés közben (Laurusin Lajos és Halász Gitta énekelnek), *Színházi Élet*, 1931. március 1–7., 79.; a zongoránál, *Színházi Élet*, 1931. március 22–28., 74.

29 *A nagy riport*. *Színházi Élet*, 1933. szeptember 17–23., 37.

30 Nagykovácsi Ilona nevével már Polgár lemezkritikáiban is találkozunk, azonban ekkor még nem voltak házasságok. Polgár Tibor első felesége Laky Tóth Erzsébet énekesnő volt, akivel 1929-ben házasodtak össze. Nagykovácsi 1946-ig dr. Engel Ágoston felesége volt, s 1947-ben ment hozzá Polgár Tiborhoz. Ugyanakkor már 1944–45-ben Nagykovácsi Ilona bújtatta Polgár Tibort a lakásán.

31 Lásd például a *Kanadai Magyarság* című folyóirat 1980-as évfolyamában 18 részben közölt A Magyar Rádió legendája című cikksorozatot.

jutunk előre (...) Ej, mi ez, kedves szomszédnőm már megint nincs tekintettel a mellette lakókra, mert megint kinyitotta a rádióját (...)”³²

A szerkesztővel való képzeletbeli társalgáshoz később is vissza-visszatér, a *Halálos tavasz* film-dal felvételeiről a szerkesztőhöz címzett levél formájában ír kritikát.³³ Persze elsődlegesen a közönségnek ír, s a közönséggel is kommunikációt folytat. Szinte együtt hallgatja a zenét a képzeletbeli olvasóval. Második kritikájának kezdetén ő maga is a „csevegés” szót használja: „Jóestét kívánok, Hölgyeim és Uraim, Kisasszonyok és Úrfiak. Örülök, hogy újra felkerestek e hasábokon, hogy egy kicsit elcsevegjünk ismét arról, mi jót (és mi rosszat) hozott a legújabb gramofonlemez-termés.”³⁴

Írásaiban gyakran él a humor eszközeivel, időnként akár maró gúnyt is alkalmaz. Humoros leírásaira jó példa az alábbi részlet:

„aki búskomorságban szenved, vagy akinek lefoglalták a bútorait, nem húzták ki a sorsjegyet és esetleg még a háza is tűzvész martaléka lett, utolsó pénzén szerezz meg ezt a lemezt vigasztalásul és tegye fel egy gramofónra. Először a »Stellen Sie sich vor« című számot. Ez kérem egy »romantikus tangó«, amelyet a szerző: Peter Igelhoff maga énekel. Elénekljen benne, hogy tessék elképzelni, hogy ő egy vad rabló, aki sötét erdő kellős közepén kizárólag csinos hölgyek elrablásával foglalkozik. Mialatt erre a vérfagyasztó tulajdonságára az egykori hárem-örök orgánumához hasonló színezetű hangján a legnagyobb komolysággal figyelmezteti a nagyrabecsült hallgatót, a háttérben az angolparki »szellemvasút«-hoz címzett üdítő intézmény összes hangkulisszái hallhatók lesznek.”³⁵

A gúnyos fogalmazásmódra pedig a *Halálos tavasz* egyik filmdalának felvételéről írt mondatokat idézhetjük, itt ugyanis Polgár nemcsak az előadóművésszel, hanem – a dalszöveg idézetébe rejtve – saját magával is ironizál: „Kalmár Pál, a dal egyetlen férfi-előadója, igen finoman hozza tudomásunkra e dal szövegét, muzsikáját, csak zongorakísérője, az egyébként kitűnő Szabó Kálmán, ront el mindent. Úgy veri a zongorát, tele hamis akkordokkal hogy a várva-várt és nehezen érkező tavasz ligeti verklíje is összerázkódnék tőle. Ez lett a veszünk, mind a kettőnk veszte [...]”³⁶

Annál meglepőbb viszont, amikor egy-egy számára fontosnak vagy komolyabbnak tartott téma esetében szinte patetikus, sőt szentimentális stílusba vált:

„Kedves olvasóim, ma valami nagyon széppel szeretném beszámolómat kezdeni, méltóan ahhoz a szép produkcióhoz, amit elsőnek akarok színük előtt bemutatni. Szeretnék valami szívfájdítóan szépet mondani, mint amilyen szívfájdítóan szépet éreztem akkor,

32 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1935. december. 73. – A tanulmány során az idézetekben megőriztem az eredeti helyesírást. Az itt idézett szövegrészlet amellelt, hogy retorikai fogás, fontos dokumentuma annak, hogy 1935 végére rendeződött a lemeztársaságok és a Magyar Rádió között kialakult konfliktus, mely miatt korábban a Magyar Rádió néhány hónapig nem sugározhatta a kereskedelmi forgalomban lévő hanglemezeket.

33 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1940. április. 234–235.

34 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

35 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. március. 231.

36 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1940. április. 234–235.

amikor Mendelssohn hegedűversenyét hallgattam a kitűnő német hegedűművész: Georg Kulenkampff előadásában a berlini filharmonikusok kíséretével.”³⁷

Bartók I. vonósnégyesét mint „hatalmas mű”-vet mutatja be, s Beethoven 5. szimfóniájával állítja párba. Leírása kevésbé tűnik szakszerűnek, inkább egyfajta hódolat Bartók Béla előtt, illetve Polgár afeletti örömeinek kifejezése, hogy magyar kortárs kamarazenei műalkotás külföldi lemezfelvételéről írhat. A „meghatódott áhítat”, amit az előadók játéknak tulajdonít, valójában inkább saját zenehallgatói attitűdjéről tanúskodik.

„Valami csodálatos világ elevenedik meg előttünk ennek a kompozíciónak a hallatára. A szív legmélyéről jövő fájdalmas kitörések váltakoznak a duhaj, féktelen tánc ritmusával, lélegzet elállítóan halkán, panaszosan sírnak a hangszerek, tele lélekkel, érzéssel, elfojtott, kitörni készülő, kitörő indulatokkal. Milyen érdekes véletlen, hogy e két zenei óriás egy-egy művét most közvetlenül egymás után hallhattam. Beethovenét [5. szimfónia] és Bartókét. Mennyi egyező vonás van bennük, mennyire egyek a fájdalomban és az örömben, a sóhajtásban és a tomboló, viharos érzésekben, mennyire lenyűgöző az a hatás, amit e két emberi lélek kivált érzéseinkből! (...) Meghatódott áhítat hangzik a vonósnégyes tagjainak, névszerint [Alphonse] Onnou és [Laurent] Halleux urak hegedűjének finom, légies pianóiból, [Germain] Prevost brácsájából, [Robert] Maas csellójának énekéből, s ez a négy hangszer pótolja az emberi hangot, az emberi lélek igaz, leplezetlen, hol zokogó, hol könyörgő, hol vad szenvedélyektől fűtő[tt], de mindig őszinte hangját.”³⁸

3.2. A hanglemez-kritika célja

A közönséggel folytatott könnyed beszélgetéseiben időnként elárulja, hogy mi a célja a kritikával, mit jelent számára a kritikus tevékenység. Egyik legelső kritikájában saját magát „kóstolómester”-ként jellemzi: „Ha néhol finnyás is az ízlésem, ne nehezteljenek érte, – hiszen az én kóstolómesteri állásom tulajdonképpen azért van, hogy előre bekonferáljam az étlapot – nehogy Önök elrontsák a gyomrukat.”³⁹ Néhány hónappal később, már némi tapasztalattal a háta mögött így árnyalja a feladatáról alkotott képet: „az én dolgom az, hogy Önöknek csak a nagyon jó vagy a nagyon rossz lemezekről számoljak be. Mind a két fajta megérdemli, hogy nyomdafestékre kerüljön. Az egészben csak az a baj, hogy legalább ötven lemezt kell végighallgatni, hogy tizenkét igazán jót találjunk.”⁴⁰

A csevegő attitűd következtében ugyanakkor időnként ellentmondásba keveredik saját magával. 1937. novemberi cikkében elmondja: a magyar lemezekről legszívesebben csak jót írna, „mint ahogyan sohasem az a célunk, hogy rosszat írjunk, sőt ellenkezőleg. (...) Ismételjük azonban, ez nem csak rajtunk mulik, hanem azon, hogy a lemezek tényleg jók is legyenek.”⁴¹ Ez alapján úgy tűnhet, hogy előnyben részesíti azokat a lemezeket, amelyekről

37 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. április. 306.

38 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. március. 233–234.

39 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

40 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. március. 230.

41 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. november. 832.

jót írhat, aminek nem sok köze van a kritika műfajához. Ezzel szemben olykor kemény is tud lenni. 1940 januárjában meglepően erősen fogalmaz:

„Meglehetősen közepes felvétel (végre ilyen is akad, eddig minden kitűnő volt!) a »Little Sir Echo« című keringő. A refrént reszketeg hangon adja elő az énekes és közben sűrűn kapkod levegő után. Az »echo«-t egy diszkrétan kiabáló, kevészámú férfikar »szolgáltatja«, abban a hiszemben, hogy ezzel a titokzatos kiabálással visszhang hatását kelti.”⁴²

Az olvasmányos, könnyed stílus olykor kedves, de felületes, érdemi kritikát nélkülöző leírásokra ragadtatja.⁴³ Bár egy teljes cikket szentel *A katona története* lemezfelvételének, az egész cikkben a művet ismerteti, s csupán az utolsó mondatban jegyzi meg, hogy a lemezek „páratlanul tökéletes”-ek.⁴⁴ A *Beer Barrel Polka* és a *Goosey Goosey* foxtrot felvételeiről írt rövid passzusa pedig már nem is lemezajánló, hanem inkább reklám: „A Beer Barrel Polka és másik oldala: a Goosey Goosey foxtrot (két élénk ütemű táncszám), abban különböznek egymástól, hogy: egyik jobb, mint a másik (újra a Roy-zenekar érdeme!). Hogy melyik jobb a másikonál, annak eldöntését az olvasóra bizzuk. Tessék meghallgatni! (Odeon A 235.560).”⁴⁵

3.3. A repertoárról

Általában nem tudjuk meg, hogy mi alapján válogatta a bírált lemezeket. Feltételezhetjük, hogy az aktuálisan a lemezboltokban kapható újdonságokból válogatott – kihasználva a lemezboltokban rendelkezésre álló helybeli meghallgatás lehetőségét –, de az sem kizárt, hogy a Rádió lemeztárába újonnan beérkezett lemezekből szemezett. A leírásai spontán zenehallgatásnak tűnnek, mintha egyik lemezt a másik után tenné a gramofonra, s ezzel párhuzamosan jegyezné le a benyomásait. Nem tudjuk, hogy vajon utólag módosított-e bármilyen retorikai fogás kedvéért a meghallgatott lemezek sorrendjén, ekkori elfoglaltságait tekintve inkább feltételezhető, hogy nem foglalkozott ezzel különösebben. 1938 szeptemberében, amikor a *Hóféherke* című rajzfilm zenéjét tartalmazó Columbia-lemezekről írt, a cikk egy későbbi szakaszában visszatért a *Hóféherké*hez, amikor kezébe kerültek a filmzene Kristály-lemezeken megjelent részletei.⁴⁶ Ha utólag bele akart volna nyúlni a cikk szerkezetébe, minden bizonnyal összerendezte volna ezeket a felvételeket egy tematikus bekezdésbe.

Alapvetően fontos volt számára, hogy a magyar lemezekről beszámoljon. Egy helyütt le is írja: „megvan az igyekezet bennem, hogy kutassak utána, – nos, most elhatároztam, hogy ha

42 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1940. január. 74.

43 Egy példa az ilyen, kritikának nemigen nevezhető jellemzésekre: „Ifjú szerelmesek, ha netalán összevesztek volna egymással, hallgassák meg ezt a lemezt, úgy, hogy a fiú vegye meg ajándékba a lánynak és játssza le neki. Ettől biztosan kibékülnek majd. (Tessék csak kipróbálni!) És ha már kibékültek, fordítsák meg a lemezt és játsszák le a másik oldalán lévő, „You” című foxtrotot. (Nem azért, mintha remélhető volna, hogy ettől megint összevesznek, hanem, mert ez a lemez csupa napsugár és mosolygás.)” POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. október. 771–772.

44 POLGÁR Tibor: Lemezbeszámoló. *Tükör*, 1939. június. 478.

45 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1940. január. 74.

46 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. szeptember. 714–715.

török, ha szakad, utánanézek és ami új magyar hanglemezt fel tudok kutatni, azt mind meghallgatom és meg is emlékezem róla.⁴⁷ Azonban nemcsak a hazai kiadványokat tekintette magyar vonatkozásúaknak. Zarah Leander egyik lemeze esetében elárulja, hogy bár az énekesnőt nemigen kedveli, a lemezt meghallgatja, mert magyar vonatkozású hangfelvétel (Erdélyi Mihály szerzeménye) hallható rajta.⁴⁸

A Polgár által szemlézett repertoár az 1930-as és 1940-es évek fordulójának magyar és nemzetközi hanglemezrepertoárja, beleértve klasszikus zenei és tánczenei lemezeket, filmzenét tartalmazó hanglemezeket, s a magyar Pátria-sorozatról több alkalommal is ír. Viszonylag ritkán foglalkozik operettlemezekkel, s alig, vagy egyáltalán nem kerül szóba a kritikákban a magyarnóta, a katonazene, valamint – a Pátria történelmi sorozatát leszámítva – prózai hangfelvétel. A klasszikus zenei lemezek túlnyomó többsége külföldi kiadvány – azonban ezek között is találhatóak magyar vonatkozású tételek, mint például Bartók 1. vonósnyegyesének felvétele, vagy Csajkovszkij 6. szimfóniája Ormándy Jenő vezényletével –, s ugyanez elmondható a tánczenei lemezekről is, azzal a kitételrel, hogy a magyar vonatkozású lemezeket ezek között is külön megemlíti.

Vannak előadóművészek, akiket már ismerősként üdvözöl, de vannak, akiket ekkor fedez fel – legalábbis magának. Yehudi Menuhint „ifjú csodahegedűs”, Bing Crosby-t pedig „híres amerikai gramofonsztár” szavakkal jellemzi, amikor először ír róluk 1936 áprilisában⁴⁹ és 1937 márciusában.⁵⁰ Art Tatum,⁵¹ Ania Suli (Süli Anna, amerikai magyar énekesnő),⁵² Milica Korjus,⁵³ Django Reinhardt és Stéphane Grappelly,⁵⁴ vagy éppen Szabó Kálmán magyar jazz-zongorista⁵⁵ előadóművészetét viszont újdonságként mutatja be, és lelkesedik értük. Jóval kevésbé rajong például Zarah Leanderért – több cikkében is keményen bírálja őt –,⁵⁶ s az Andrews Sisterstől sincs elragadtatva.⁵⁷ S bár egy előadóművész életművének végigkövetéséhez nem elég az az öt év, amelyet Polgár Tibor kritikái felölelnek, írásaiból néhány esetben mégis kirajzolódhat egy-egy pályáiv. A német koloratúrszoprán énekesnő Erna Sack esetében például jól követhető, ahogy Polgár eleinte olyannyira lelkesedik virtuóz énektechnikájáért és lenyűgöző hangterjedelméért, hogy még a kissé ízléstelen darabválasztást is megbocsátja neki.⁵⁸ Majd amikor az énekesnő virtuozitása már megszokottá válik számára, akkor „énekbüvésznek”-nek titulálja, és a könnyebb műfajhoz illőnek minősíti őt.⁵⁹ Később viszont örömmel üdvözli az énekesnő ízlésének komolyabbá válását, megnemesedését.⁶⁰

47 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. november. 831.

48 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. május. 364.

49 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. április. 306–307.

50 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. március. 213.

51 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. február. 153.

52 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1939. augusztus. 629.

53 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1939. április. 314.

54 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. február. 144.

55 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. június. 468.

56 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. május. 364.; POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. június. 468.

57 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1939. május. 392.

58 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

59 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. április. 306–307.

60 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. december. 915.

3.4. A lemezkritika tárgya

Polgár Tibor számára a lemezkritika tárgya – legalább – három részből áll: a mű (zene, szöveg, hangszerelés/feldolgozás), annak előadása és maga a hangfelvétel. Vagy ahogy ő fogalmazta egyik elejtett megjegyzésében: „amit felvesznek és ahogyan felveszik.”⁶¹ Ez utóbbi kitétel persze egyszerre jelenthet interpretációt és hangfelvétel-esztétikát – hiszen a kijelentés alanya az előadóművész és a hangmérnök egyaránt lehet –, s Polgár valóban mindkettőre értelmezi. Az interpretációt emeli ki az „ahogyan” szó használatával, amikor ezt írja: „Elsőrangú a híres angol Ambrose-tánczenekar legújabb lemeze. Amit játszanak és ahogyan játsszák, egyaránt: kitűnő.”⁶² Ugyanakkor – mint az e tanulmányból kiderül majd, nagyon sokat ír hangfelvétel-technikáról és -esztétikáról. Ez pedig, a médiumspecifikus kritika, a médium érdemi, szakmai jellegű kritikája viszonylag új jelenség a magyar hanglemezkritika történetében.

4. Médiatörténeti esettanulmányok

4.1. A gépi zene hallgatása

Nagyon kevés dokumentálható információnk van arról, hogy miként hallgattak zenét a 20. század első felében, azokban az évtizedekben, amikor a gépzene elkezdett tért hódítani magának a zeneéletben. Polgár Tibor egy elejtett megjegyzése fontos adalék, kiderül belőle, hogy egy több lemezoldalra rögzített klasszikus zenei műalkotás lemezről való zenehallgatásához partitúrát használt: „A lemezt feltettem a gépemre, kezembe vettem a partitúrát s egyszerre csak azt vettem észre, hogy – vagy háromnegyed órája hallgatók már. Az sem zavart meg, hogy a lemezeket, a tűt cserélgetni kellett.”⁶³ A zenehallgatásnak egészen újfajta módja ez, magányos és koncentrált; a zenehallgató ilyenkor a kottát nemcsak arra használja, hogy minél mélyebben megismerje a művet, de az előadott zenemű interpretációját is ellenőrzi ezáltal. S Polgár arra is kihasználja a gépi zenehallgatás kínálta lehetőséget, hogy az élő koncertélménnyel ellentétben itt, szobája magányában akárhányszor visszahallgathatja a zeneművet és annak előadását, például Bartók 1. vonósnégyesét: „a lemezen most újra – és akárhányszor – végigélheti [a zenehallgató az élményt], mert ezt egyszer nem elég meghallgatni és csak »meghallgatni«, ezt tényleg végigéli a szó legszorosabb értelmében az ember.”⁶⁴

Bár ez a típusú zenehallgatás elsősorban a komolyzenei művek és azok interpretációjának minél alaposabb tanulmányozására alkalmas, a szórakoztatózenei hangfelvételt is meg lehet többször hallgatni, ahogy ezt Polgár meg is tette, például az *I'd Be A Fool Again* című slowfox esetében, melyet háromszor is meghallgatott egymás után: „Olyan kedves-bájos ez a lemez, hogy nem átallottam egymásután háromszor meghallgatni s mind a háromszor új kedvességeket fedeztem fel benne.”⁶⁵ A szórakoztatózene esetében azonban inkább más típusú vizsgálá-

61 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. december. 914.

62 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1939. augusztus. 628.

63 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. február. 152.

64 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. március. 233.

65 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. november. 830.

lódásra inspirálja a gépi zenehallgatás: összehasonlításra. Ugyanazon szám többféle feldolgozását hasonlítja össze, ami – tekintettel arra, hogy a feldolgozás és az interpretáció ezekben az esetekben alig különíthető el egymástól – szinte összehasonlító interpretáció-elemzésnek is minősül.⁶⁶ Nyolc esetben is végzett ilyen elemzést írásban, ráadásul ebből a nyolcból az első ötre viszonylag szűk időintervallumon belül, 1937 áprilisa és októbere között kerített sort. Nem tudjuk, hogy ez annak köszönhető-e, hogy ekkorra nyílt meg az érdeklődése az ilyen típusú zenehallgatás iránt, vagy csak a rendelkezésére álló lemezek kínálatának tudható be, ugyanakkor nem valószínű, hogy az 1937 áprilist megelőző másfél évben nem fordultak elő a budapesti lemezboltokban olyan lemezek, amelyeken különböző előadók adták elő ugyanazt a slágert.

*A So Do I*⁶⁷ és *And the Angels Sing* foxtrotokat,⁶⁸ a *Moonlight and Shadows* slowfoxot,⁶⁹ az *A Fine Romance* című filmdalt,⁷⁰ valamint a *Rosalie* című film címadó dalát⁷¹ kétféle, a *Boo Hoo* című számot háromféle,⁷² a *This Year's Kisses* foxtrotot pedig négyféle előadásban hallgatja meg,⁷³ s egy teljes cikket szentel a *Halálos tavasz* filmdal öt különböző felvételének.⁷⁴ Bár elemzései érdekes tanulságokkal szolgálhatnak a szórakoztatózenei interpretációtörténet szempontjából, e tanulmányban Polgár egy másik, médiatörténeti jelentőségű megfigyelését érdemes tárgyalni. A hangfelvétel-összehasonlítások kapcsán ugyanis szinte minden alkalommal arra a következtetésre jut, hogy a szórakoztató zenében a mű nem létezik valamiféle ideális, kottában rögzített alakban, hanem az adott interpretációjával egyenlő, tehát a mű elsődleges médiuma a hangfelvétel, ami megőrzi az interpretációt.⁷⁵ Ő maga is azonosnak tekinti a művet annak interpretációjával. A *So Do I* című foxtrotot az egyik előadásban „kicsit egyhangúcska, de elég kedves szám”-ként jellemzi, azonban Roy Fox zenekara előadásában rácsodálkozik, hogy „milyen sok színnel, milyen kitűnő zenekari effektusokkal” lehet azt előadni: „Íme, ismételten bebizonyítható, mennyit jelent az a táncszámnál, hogy *milyen találásban kerül a hallgató elé.*”⁷⁶ A *Moonlight and Shadows* esetében megállapítja, hogy bár Dorothy Lamour előadásmódja, egy „túlságosan érzelmes éneklési modor (amit csak amerikaiak és angolok tudnak igazán) nem mindenkinek tetszik,” mégiscsak helyénvaló, hiszen ugyanennek a dalnak „más felvételben, férfi-énekessel – fele olyan hatása sem volt.”⁷⁷ E tanulságok kapcsán arra a végkövetkeztetésre jut, hogy valójában nem is az a fontos, hogy az előadott zenemű jó legyen: „a táncszámoknál először mindig attól függ a lemez sikere, hogy miképpen találják a számot és csak másodsor-

66 Polgár nyilvánvalóan nem végez a mai értelemben vett tudományos összehasonlító interpretáció-elemzést, ugyanakkor mivel kritikáiban megadja a vizsgált lemezek katalógusszámát, a tudományosság egyik alapelveinek – az adatolásnak – mégiscsak eleget tesz.

67 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. április. 297–298.

68 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1940. január. 73–74.

69 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. július. 529.

70 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. május. 364.

71 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. május. 397.

72 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. augusztus. 604–605.

73 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. október. 761.

74 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1940. április. 234–235.

75 Ez a jelenség látszólag szembeállítja a kottában rögzített klasszikus zenei műalkotást a szórakoztatózenei művekkel, s ez a felfogás így is élt a 20. század második felében, azonban az ezredforduló óta egyre inkább teret nyer az a vélekedés, hogy a klasszikus zenei műalkotás is elsősorban annak hangzó megvalósulása.

76 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. április. 297–298. Kiemelés az eredetiben.

77 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. július. 529.

ban jön tekintetbe a szám maga, mint kompozíció.⁷⁸ Tekintve, hogy ő maga is elsősorban a könnyedebb műfajban aktív komponista, többszöri ilyen megállapítását komoly, a műfajra és saját munkájára vonatkozó reflexiónak is vehetjük.

Érdeemes megvizsgálni két további jelenséget Polgár Tibor zenehallgatási attitűdjével kapcsolatban, melyek különös módon ellentétben állnak egymással: az egyik inkább megértő, míg a másik épphogy maximalista hozzáállásról tanúskodik. Érzékeny, szakértő zenehallgatásról tanúskodik, hogy az előadóművészi produkció értékelése során figyelembe veszi a médiumot, tudja, hogy az előadóművészt befolyásolja a hangrögzítési szituáció. Míg Alfred Cortot esetében azt feltételezi, hogy „a hanglemezfelvétel kötöttsége, időre kiszabottsága” okozta, hogy a kiváló előadóművész „nem tudott feloldódni a felvételen,⁷⁹ addig Willem Mengelberg és az amszterdami Concertgebouw Zenekar esetében a hangrögzítés definitív voltát okolja: „lehet, hogy az a tudat, hogy amit lejátszottak, örökre megrögzítődik, karmesterben, zenekarban olyan érzéseket keltettek, hogy nem volt meg a teljes nyugalom ahhoz, hogy a műben eléggé elmélyüljenek.”⁸⁰

Mindezek ellenére Polgár elvárja az előadóművésztől – és a hanglemezcégtől –, hogy az elkészült lemezen ne legyen előadói hiba, esetlegesség, rossz hang, a zenekar játéka legyen tökéletesen együtt. Nemcsak hogy hangot ad ennek az elvárásának – „Nem utolsó szempont az sem, hogy egy-egy lemezrevett koncertszám a legtökéletesebb kell, hogy legyen, azt addig próbálja a művész, addig ismétli meg a fölvételt a technikus, amíg nem tökéletes, mert a felvett produkció örökre, kitörölhetetlenül és letagadhatatlanul megmarad az utókor számára.”⁸¹ –, de olykor gúnyosan bírálja is azokat az előadókat, akik nem tudnak ennek megfelelni. Len Green zongoristáról például megállapítja: „Az előadó, – hogy ne unatkozzon a hallgatóság, egy-kétszer félre is üt a zongorán. Mint a »család szemefénye« szokott a nagynéni zsúrján.”⁸² Eddy Butler zenekarát pedig így jellemzi:

„Gershwin, Nice Work If You Can Get It című kitűnő foxtrotjának eljátszásával szórakoznak Eddy Butler zenekarának tagjai. Kár, hogy a hallgatót nem szórakoztatják, hacsak azzal nem, hogy olykor-olykor az összjátékban egy-egy taktusnál összetalálkoznak. Sajnos, ez a szórakoztató pillanat ritka ezen a lemezen.”⁸³

E két jelenség – a médium sajátosságának figyelembe vétele és a hangfelvétel iránt elvárt perfekció – Polgár modern zenehallgatói attitűdjéről tanúskodik. Előbbi azt mutatja, hogy az előadóművészek – köztük Polgár Tibor is – már kénytelenek hozzászokni, alkalmazkodni a stúdiókörülményekhez, hiszen az elektromos hangfelvételi eljárásnak köszönhetően a hanglemez adekvát médiumává vált az előadóművészetnek. Utóbbi pedig arra világít rá, hogy ekkorra már kialakult az élőzene és a stúdiófelvétel közti különbség egyik fontos jellemzője: bár az 1930-as években még nem állt az előadóművészek és hangmérnökök rendelkezésére a vágás lehetősége, a hangrögzítés során lehetőség volt a hibás eljátszás megismétlésére. Ezáltal a gramofonlemezen meghallgatható produkciók egyre kevesebb esetlegességet tartalmaztak,

78 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. október. 761.

79 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1939. február. 154.

80 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. március. 233.

81 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. február. 155.

82 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. február. 153.

83 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. július. 549.

aminek következtében a hangfelvételek által megőrzött ‘hibák’ sokkal zavaróbbnak bizonyultak, mint az élő produkció során ejtett félreütések.

Végül érdemes megjegyezni, hogy Polgár nemcsak saját maga hallgat gépzenét hanglemezről, de más zenészeket is erre biztat. Miközben visszajelzéseket ad kritikáiban az előadónak, a hangfelvételeik visszahallgatására, illetve mások lemezeinek figyelmes hallgatására is biztatja őket. Erről az attitűdről szintén elmondható, hogy egy generációval korábban még nem volt jelen a zeneéletben. A „pesti dizőzők”-nek Ruth Etting lemezeit,⁸⁴ míg a magyar férfi énekművészeknek Szedő Miklós felvételeit ajánlja tanulmányozásra: „Énekművész urak! Tessék nyugodtan meghallgatni ezeket a lemezeket, meg lehet belőlük tanulni, hogyan kell gramofónba énekelni póz nélkül, különleges, kirívó allűrök nélkül, finoman, kitűnő szövegkiejtéssel, szívvel, hangulattal.”⁸⁵ Roy Fox zenekarának egyik lemezéről így ír: „Rádiószereplők figyelmébe ajánlom ezt a lemezt! Sokat lehet tanulni belőle.”⁸⁶ A Szűcs László felé megfogalmazott kritika pedig egyszerre tanúskodik Szűcs László énekstílusáról, Polgár Tibor stúdióbeli munkája során szerzett sokrétű tapasztalatairól, valamint arról, hogy az előadóművészeknek ekkor már lehetőségük van visszahallgatni saját magukat:

„az ének igen jó hatású, ha halk, diszkrét. Ez legtöbbször így is van, kivéve az elsőnek említett szám végén, ahol nem Szűcs a »slágerénekes«, hanem Szűcs az »opera-tenor« énekel. Ennek az a következménye, hogy a mikrofon eltorzítja a hangot, tetejébe még a zenekar is erős, az éneket el is nyomja, tehát ebből már »nem jöhet ki jó«. Figyelmébe ajánlom Szűcs Lászlónak: hallgassa, figyelje meg önmagát néhányszor a lemezein, majd rá fog jönni a hibáira, és akkor egészen kitűnő lesz.”⁸⁷

4.2. A hangfelvétel-technika kritikája – a médium kritikája

Hanglemezkritikáinak írása idején Polgár Tibor több mint tíz éve a Magyar Rádió munkatársa volt, s hanglemez-, valamint filmzene-felvételek során is sok tapasztalatot szerzett a hangrögzítésről. A hangfelvétel-technikát, hangrögzítést érintő megjegyzései amellet, hogy a korszak egyik legkomolyabb szakértőjének mutatják be őt, értékes forrásai a korszak hangrögzítési kultúrájával foglalkozó kutatásoknak. 1937. szeptemberi kritikáját – valószínűleg azért, mert a nyári uborkaszegzonban nem volt elég új kiadvány, amiről írhatott volna – a korabeli hangfelvételtészítés és hanglemezgyártás folyamatának leírásával kezdi, amibe már a hangmérnök személyét és feladatainak leírását is beleérti.⁸⁸ Nyilvánvalóan saját tapasztalatait fogalmazza meg, amikor a stúdiókról, az előadóművészek stúdióbeli elhelyezkedéséről ír:

„Gyakori eset, különösen nálunk Budapesten, hogy a hanglemez-felvételeket nem direkt erre a célra épített teremben tartják, hanem egy, a felvételre alkalmasnak látszó, tágas, de nem túl visszhangos, nem is nyomott akusztikájú helyiségben. Ilyenkor gondosan kell

84 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. november. 847.

85 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. május. 390.

86 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. július. 536.

87 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. június. 469.

88 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. szeptember. 679–680.

megállapítani, hogy az egyes szereplőknek, vagy hangszereknek hol kell helyet foglalniok, hogy produkciójuk a legjobban érvényesüljön. Külföldön, ahol állandó, kizárólag hang-
lemezfelvétel céljaira készült és használt stúdiók állanak rendelkezésre, ezeket a pontokat
rendszerint már eleve megállapítják és meg is jelölik s ezzel rengeteg időt takarítanak meg.
Minden hangszernek megvan a pontos helye, s ilyenkor csak a próba és a »bejátszás« van
már hátra.»⁸⁹

Szakértelmét bizonyítják a teremakusztikára vonatkozó kritikái is. Jan Garber zenekarának
egyik felvételéről megállapítja, hogy »[a] felvevőterem is visszhangos, ami nagyban rontja a
felvételt,»⁹⁰ s a túl visszhangos termet szóvá teszi Mendelssohn Hegedűversenyének Telefun-
ken-felvétele esetében is.⁹¹ Persze ő maga a Magyar Rádióban hozzászólt, hogy a stúdió
akusztikája az adott műfaj, előadó vagy előadóegyüttes igényeinek megfelelően változtatható,
hiszen a Rádió »nagy leadójában» (1-es stúdió) már 1928-ban változtatható akusztikai kö-
rülményekeket biztosítottak.⁹² De még olyan apróságokra is odafigyelt, mint a *Budapest tangót*
táncol című, két lemezoldalra kiterjedő tangóegyveleg két részének tempóazonossága – a két
lemezoldal felvételeit ugyanis rendszerint külön, megszakítással készítették el, s ez magában
rejtette a hibalehetőséget –: »a kétoldali terjedelmű lemez egyik oldalán a tempó gyorsabb,
mint a másikon. Ezt egy, a fölvétel előtt alkalmazott metronommal el lehetett volna kerülni.»⁹³

A gyakori stúdiómunka során minden bizonnyal bőven adódott lehetősége Polgárnak kí-
sérletezni a mikrofonbeállításokkal. Erről árulkodik, amikor Szedő Miklós énekét példaként
állítja más »mikrofónba éneklő urak» elé:

„Iskolát nyithatna és ott taníthatná Szedő Miklós azt, hogyan kell mikrofónba énekelni.
A mikrofónba éneklő urak viszont jól tennék, ha meghallgatnák egyszer-egyszer ezt a
finom és diszkrét előadási modort, amelyből rájöhetnének, hogy nem kell erősen énekelni
ahhoz, hogy meghallják az énekes előadását. Mennél finomabb, mennél halkabb az ének-
lés, annál mikrofónszerűbb, annál jobban tud a felvételnél a technikus is alkalmazkodni
hozzá, vagyis annál *természetesebb* lesz lemezen, vagy a rádióban való visszaadásnál. Mert
ha a mikrofónt erős hanghatás éri az »erősítőben«, – azon a helyen, ahol szabályozzák az
előadás dinamikáját, – azonnal legyengítik a hangot, nehogy recsegenjen. Ezáltal már veszít
eredeti színéből.»⁹⁴

Szintén a tapasztalt hangrögzítési szakértő szólal meg abból a leírásból, amelyet Berlioz *Római*
karnevál nyitány című művének Telefunken-felvételéről (SK 2489) olvashatunk:

„nem okvetlenül szükséges feltétel valamely zenekari szám lemezre-, illetve
mikrofónbajátszásánál, hogy a zenekar sok tagból álljon. A mikrofón – a jó mikrofón
kitűnően – »kihozza« a hangszerek hangját, színét s ezért meglehet tenni, hogy olyan ze-
nekari műveknél, ahol nincs sok fuvóhangszer, a mikrofónbajátszásnál kevesebb vonóst

89 Uo., 680.

90 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. május. 397.

91 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. április. 306.

92 UJHÁZY (2018): 9.

93 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. július. 535–536.

94 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. január. 73.

alkalmazunk, mint például ugyane mű pódiumon való előadásánál. Nem lehet viszont kevés vonóshangszerrel játszani mikrofonba sem, olyan nagy zenekart s így nagy vonóslétszámot igénylő művet, mint például Berlioz Római karneválja. Az ilyen mű csakis úgy hangzik jól lemezen, rádión, vagy akár hangosfilmen, ha nagy teremben, nagy zenekarral, nagy vonóskarral veszik fel.”⁹⁵

Polgár Tibor számára tehát egyértelmű volt, hogy a technikai médiumon rögzített zene – korabeli kifejezéssel: gépzene – önmagában is érvényes művészeti alkotás. 1936 februárjában ő maga is hozzászólt a gépzenével kapcsolatos diskurzushoz: „igenis művészet a gramofonprodukción is, ha nincs is meg a szereplő közvetlen összeköttetése közönségével. Ma, a rádió korában, véleményem szerint nem lehet már vita arról, hogy maradéktalan élvezetet nyújtson egy-egy kiváló művész gramofonon való szereplése is.”⁹⁶ Ebben az írásban azzal érvel, hogy az élő hangversenypódium látványa nem feltétlenül befolyásolja a zenehallgatást, hiszen gyakran láthatjuk, hogy egyesek csukott szemmel hallgatnak zenét hangversenyen, s ez nem különbözik attól a zenehallgatástól, ha rádiót vagy gramofont hallgatnak egy elsötétített szobában.

Ugyanakkor finom érzékkel különbséget tesz nemcsak az élő és a stúdióbeli zenélés, de azok hangzásideálja között is. Az *I Wished On The Moon* slowfox énekes kapcsán megállapítja, hogy bár nem mindenki szereti az ilyen éneklést, „de nem rossz gramofonra ez a hang.”⁹⁷ A Radiola Rhythmus [sic] Band játékát hallgatva örömmel nyugtázza, hogy ez az együttes nemcsak élőben, de „még lemezen is tud halkán és ízléssel játszani”⁹⁸ – ez alapján kiderül, hogy a korabeli stúdiókörülmények között nehéz volt halk felvételt produkálni.

Dicséreteiben a hangmérnök és az előadóművész mikrofon-teljesítményét is különválasztja. Kubányi György magyarnóta-lemezéről írva azt emeli ki, hogy az előadó jól használja a hangfelvételspecifikus éneklésmódot: „»Hallatszük«, hogy ez az énekes tökéletesen tisztában van a mikrofonba-éneklés tudományával.”⁹⁹ Csajkovszkij 6. szimfóniájának Ormándy Jenő által vezényelt felvételéről írva pedig inkább a hangmérnök teljesítményét elemzi, sőt még azt is elárulja, miért nehéz jól rögzíteni ezt a zeneművet:

„Talán nem is a zenekar ragyogó játéka az, ami leginkább megkapott, hanem – a technikusok munkája. Azoké, akik ezt a művet felvették hanglemezre, úgyhogy nem éri az ember a gépzeneét. »Mikrofonszempontból« ugyanis igen kemény dió ez a zenemű, kirobbanó fortisszimóival, amelyek nagy hangversenyteremben hallatlanul hatásosak. Nos, – és itt a technikusok ügyessége – lemezen is ugyanolyan hatásosak ezek a helyek, mintha csak valami pompás akusztikájú hangversenyteremben ülne az ember. Egy-két kisebb zavartól eltekintve (ezeket a kényes, túlerős helyeket szinte teljes lehetetlenség lemezre felvenni), technikai szempontból is tökéletesnek mondható ez a felvétel. Kár, hogy a mérnök, vagy mérnökök neve nincs a lemezen, megérdemelnék, hogy megemlítsék őket.”¹⁰⁰

95 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. november. 875.

96 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. február. 155.

97 Uo.

98 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1940. január. 74.

99 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. szeptember. 715.

100 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. február. 152–153.

Ugyanakkor nemcsak dicsér, de kritizál is. Sándor Erzsit – még kitűnő énektechnikája ellenére is – bírálja, mivel „túlközel állhatott a mikrofonhoz, mert sokhelyütt lélekzetvétele is hallatszik.”¹⁰¹ Kovács Dezső felvételeit hallgatva különbséget tesz a hangfelvétel-technikát kezelő szakember és az előadó hiányossága között: mindkét esetben azt teszi szóvá, hogy a szöveg nem érthető, azonban előbb azért mert nem jó helyre állították az énekest a mikrofonhoz képest, később, más felvételéről írva viszont azért, mert rosszul mondja a szöveget.¹⁰² Hasonlóképpen érzi, hogy nem feltétlenül az adott énekest kísérő zenekar tehet arról, ha túl hangosan szól,¹⁰³ ha nem eléggé színes a játéka a lemezen,¹⁰⁴ vagy éppen a hangereje „többször hirtelen, indokolatlanul változik. Ez technikai hiba, nem szabad előfordulnia.”¹⁰⁵

4.3. Polgár Tibor a magyar hanglemezyártásról

Polgár Tibor hanglemezkritikáiból megismerhető az 1930-as és 1940-es évek magyarországi – szűkebben véve: budapesti – hanglemezkereskedelme, s általában véve is a budapesti hanglemezpiac helyzete. Ezek az évek – az elektromos hangfelvételi eljárásra történő átállás és az államosítás közti bő két évtized – a magyar hanglemez-történet második sikeres korszakának mondhatók. Újra rendszeresen jelen vannak a magyar lemezpiacon a nagyobb nemzetközi lemezcégek (Columbia, HMV, Odeon), s a lemezboltokban további külföldi lemezeket is lehet kapni – Polgár Tibor kritikáiban igen nagy számban fordulnak elő amerikai Brunswick és a Magyarországra ezekben az években belépő német Telefunken lemezek,¹⁰⁶ valamint a német Kristall saját, vagy magyar licenzkiadványai. Újra vannak magyar cégek is, amelyek lemezyártással és lemezfelvétellel foglalkoznak: 1934 óta működik a Durium Hanglemez Kereskedelmi Kft. (lemezeit ekkor még Patria Ultravox feliratú címkékkel adja ki), valamint 1937 óta a Radiola Hanglemezgyár. A korszak hanglemez-történeti kutatása szempontjából különösen hasznos, hogy Polgár önmagában azzal, hogy csak beszámol a lemezújdonságokról, segédanyagot szolgáltat a magyar hanglemez megjelenési dátumainak meghatározásához, s a beszámolókból az is kiderül, hogy egy-egy külföldi lemez mikor jutott el Magyarországra. Megállapíthatjuk például, hogy a korabeli magyar lemezpiac igen gyorsan reagált a külföldi újdonságokra: Stravinsky *Jeu de Cartes* balettjének felvétele 1938. február 21-én készült Berlinben,¹⁰⁷ s a lemezek angol kiadásai (Telefunken SK 2460–2462) már 1938 őszén elérhetőek voltak Budapesten, Polgár Tibor 1938 novemberében recenziálta azokat.¹⁰⁸

Polgár Tibor számára kiemelten fontos a magyar hanglemez-kultúra, így főleg eleinte sokat elégedetlenkedik a hazai lemezyártás állapota miatt. Először félévnyi kritikusi tevékenység

101 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

102 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. október. 772.

103 A Bohrant-Weidinger zenekarról van szó. POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. április. 297.

104 „Az egyébként kitűnő Buttola zenekar játéka színesebb is lehetne. Ez azonban úgy látszik, illetve úgy hallatszik, nem egészen az ő hibájuk, hanem azé, aki elhelyezte őket a mikrofon előtt. A zongora játéka túlerős, a zenekar pedig úgyszólván állandóan elnyomja az énekes – Szücs László hangját.” POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. július. 549.

105 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. június. 469. Hasonló esetek: POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. szeptember. 715.; POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1939. február. 155.

106 A Telefunken-lemezek magyarországi forgalmazásának megkezdéséről maga Polgár Tibor is tudósít: POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

107 STUART (1991): 30.

108 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. november. 875.

után, 1936 júniusában teszi fel a kérdést: „Miért van olyan kevés magyar lemez? Nem öröm a kritikusnak, hogy legnagyobbbrészt külföldi lemezekről kénytelen írni, mert nem talál magyar lemezt, vagy legalábbis jó magyar lemezt.”¹⁰⁹ Nem arról van ugyanis szó, hogy nincs magyar lemez, hanem hogy azok Polgár Tibor szerint nem elég jók. 1936 decemberében több Pátria-lemezről is ír, azonban írása meglepő fordulatot vesz egy Telefunken-lemez kapcsán, s mondatai szemléletes képet adnak a korabeli magyar lemezgyártásról:

„a lemezről főleg azért teszünk említést, mert érdemes meghallgatni – és példát venni róla – milyen finoman, diszkrétan lehet (és szabad) a zenekarnak kísérni! Igaz ugyan, hogy a németek ezerféle technikai fortélyal érik el ezeket a remek hanghatásokat, igaz, hogy külön gramofonfelvevő stúdióik vannak, tökéletes berendezéssel és végül igaz, hogy megvannak hozzá az anyagi lehetőségeik. Ma még persze csak álom, hogy egyszer nálunk Magyarországon, ahol kitűnő művészek, kitűnő technikusok vannak és akad áldozatkész vállalkozó, aki akar és tudna művészi értékű dolgokkal is foglalkozni, csak az kellene még, hogy a közönség kedve is megjöjjön hozzá, a bugyellárisa is megduzzadjon kissé, akkor talán itthon is lehetne olyant produkálni, mint külföldön.”¹¹⁰

Várakozása azonban hiábavalónak tűnik, legalábbis jó ideig. 1937 nyarán és őszén különös ívet írnak le a magyar hanglemezgyártásról vázolt gondolatai. 1937 májusában erőteljesebb hangot megütve korholja a magyar cégeket. Felrója nekik, hogy míg a külföldi lemezcégek szívesen foglalkoztatják a magyar előadóművészeket, a magyar cégek megelégednek az olyan felvételek elkészítésével, amelytől üzleti hasznot remélnek, s ezeket sem kellő igényességgel rögzítik, azaz nem töltik be a – Polgár által nekik tulajdonított – kultúráközvetítő szerepüket:

„fájdalommal állapíthatjuk meg, hogy magyar lemezt, legalább említésre méltót – egyet sem találtunk. Kissé furcsa, hogy míg az idegen lemezgyárak állandóan foglalkoznak magyar vonatkozású témákkal, számos magyar szereplőt foglalkoztatnak a hanglemezeken, addig nálunk, úgy látszik, minden ilyen irányú esetleges törekvés is befagyott. Mert az, ugyebár, nem számítható komoly, esetleg reprezentatív magyar termelésnek, amikor néhány tucat értéktelen, tisztavirágéletű táncszámot jól-rosszul (inkább rosszul) hanglemezre vesznek fel, csak azért, mert néhány sekélyes ízlésű ember érdeklődik iránta. Kár ilyenkor azzal megnyugtatni magunkat, hogy nincs lemezvásárló, nincs elég érdeklődés jó lemezek iránt. Tessék értékes, jó lemezek gyártásával érdeklődést teremteni.”¹¹¹

Néhány hónap elteltével, augusztusban sajnálattal állapítja meg, hogy „elég kár, hogy megint írd és mondd: egyetlenegy darab [magyar lemez] akadt a kezünkbe”.¹¹² Októberben pedig még ennyire sem futja: „Őszinte sajnálattal vagyunk kénytelenek ismét nélkülözni a jó magyar hanglemezfelvételeket.”¹¹³

109 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. június. 466.

110 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. december. 926.

111 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. május. 365.

112 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. augusztus. 605.

113 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. október. 761.

1937 novemberére – úgy tűnik – elfogyott a türelme. Újra hosszabb eszmefuttatást vet papírra, amelyben erős szavakkal illeti a korszak magyar lemezcégeit, külön hangsúlyozva, hogy klasszikus zenei lemezek egyáltalán nem készülnek Magyarországon.

„Miután a Tükör pár elmúlt számán keresztül sokat keseregtem azon, hogy kényszerűségből hallgatok külföldi lemezeket, illetőleg kényszerűségből írok úgyszólván kizárólag külföldiekről, amaz egyszerű oknál fogva, mert jó magyar lemezt nem igen találok, akár mennyire is megvan az igyekezet bennem, hogy kutassak utána, – nos, most elhatároztam, hogy ha török, ha szakad, utánanézek és ami új magyar hanglemezt fel tudok kutatni, azt mind meghallgatom és meg is emlékezem róla. (...) Sajnos, arról eleve le kellett tennem, hogy komoly új magyar hanglemezfelvételt hallgassak, (ezt úgy értem, hogy nem könnyű számot, nem könnyűzenét), mert ilyen komoly felvétel – nincs. Némileg érthető, hogy a gramofonyárok félnek attól, hogy a komoly lemezekre nem akadna vevő, s így csak azt a lemezt vásárló-réteget igyekeznek kiszolgálni, amelyet a »Gassenhauerek« érdekelnek.”¹¹⁴

E felvezetés után részletes, érdemi kritikát ír néhány magyar lemezről. Zerinváry Andor *Várom magát* című filmdaláról leírja, hogy a szám zenéje jó, de a hangszerelés „sokhelyütt hézagos, unalmas, a terem visszhangos”, s hogy az énekszólam magassága nem egészen felel meg az előadóművész, Kalmár Pál hangjának.¹¹⁵ Egy másik felvételen, Ábrahám Pál *Késő* című tangójában Kalmár Pál előadásának rovására írja, hogy szétesik a szám dallama.¹¹⁶ Kritikájának végkövetkeztetése pedig lesújtó:

„Íme, kedves olvasóink, beszámoltam néhány magyar lemezről, a jobbakról, amelyeket érdemes megemlíteni. Be kell vallanom, hogy sajnos, nagyobb volt azoknak a száma, amelyek nem méltóak arra, hogy foglalkozzunk velük. Amelyeknek létrejöttét kapkodás, kevés- vagy semmi hozzáértés jellemzi s amelyek így, sajnos, messze alulmaradnak azon a színvonalon, amelyen lenniök kellene, arról nem is beszélve, hogy összehasonlíthatók legyenek a külföldi lemezekkel, bár ez, véleményünk szerint nem is mindig csupán anyagokon mulik, hanem igyekezeten és művészi érzéken.”¹¹⁷

Az, hogy Polgár ennyire élesen kritizálja a magyar lemezcégeket, különösen annak fényében meglepő, hogy a Rádióval szoros kapcsolatban álló Durium Hanglemez Kereskedelmi Kft. lemezei révén ő maga is része a magyar hanglemeziparnak.¹¹⁸ Ráadásul mivel e cég felvételei a Magyar Rádió stúdiójában készültek, Polgárnak feltehetően tudnia kellett például Bartók Béla és Ferencsik János az 1930-as évek közepén készült hangfelvételeiről.¹¹⁹ Nem tudjuk do-

114 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. november. 831.

115 Uo., 831.

116 Uo., 831.

117 Uo., 832.

118 Polgár Tibor már 1937 előtt több hanglemezfelvételen közreműködött a Durium Hanglemez Kereskedelmi Kft szervezésében. Néhány példa: Polgár Tibor – Gerő György: *Kereken kimondom*. Előadók: Triumph együttes, Polgár Tibor és Gerő György (zongora). Patria Ultravox R 273 (matr. 162-1). Ő vezényelt Szemere László tenorénekessel több felvételén, köztük egy saját kompozícióját is, Patria Ultravox Mr 131 (matr. 191 és 196).

119 Liszt Ferenc *Tasso* című szimfonikus költeményét a Budapesti Hangversenyzenekar előadásában, Ferencsik János vezényletével rögzítették Budapesten, a lemezek 1936 tavaszán jelentek meg. Hanglemez-kurir. *Esti Kurir*, 1936. május 9., II.

kumentumokkal alátámasztani, de nem kizárható, hogy a Rádióban kapott olyan visszajelzést, amely szerint erős kritikái nem jó fényben tüntetik fel az intézményt, amelynél ő maga is dolgozik. Feltűnő a váltás, hogy már a következő cikkben (1937. december) váratlanul dicséző hangvételbe vált:

„Határozottan jó hangulatban fogunk neki jelen beszámolóknak a legújabb hanglemezekről, mert úgy látjuk, hogy egy régi és sokat hangoztatott vágyunk kezd beteljesedni. A magyar felvételek közt néhány kitűnőt találtunk s ama régi vágyunk, hogy a magyar felvételekben (...) nivót találjunk, íme, úgy látszik mégis teljesül. (...) Legelőször is megleg kézszerítást érdemel a Pátria gyár, amely kezdi megvalósítani azt, minek érdekében fentebb síkraszálltam. Új lemezei között jó néhány akad, amely bátran versenyre kelhet a külföldiekkel.”¹²⁰

Tény, hogy Szemere László, Tisza-Kostyál János vagy éppen Nagykovácsi Ilona esetében új, lemezen korábban nem szerepelt előadóművészeket mutat be olvasóinak, de lelkendezése ennek ellenére is ellentmondásosnak tűnik.

Ettől kezdve szinte minden kritikájában ír magyar kiadványokról. Legközelebb 1938 júniusában teszi csak szóvá, hogy – nyilvánvalóan az Anschluß hatására – megtorpant az üzleti élet:

„nálunk, Magyarországon – mint az utóbbi időben minden, ahol lényegesebb tőkebefektetés szükséges valamilyen produkció létrehozásához – a lemezgyártás is megsínylette, hogy az emberek nem mernek vállalkozásokba bocsátkozni. Kevesebb kiadással – és sajnos, alacsonyabb művészi színvonallal – készült egynéhány lemez, úgyszólván csak azért, hogy végleg meg ne álljon, be ne fagyjon a gépezet. Most már itt volna az ideje, hogy azok, akik erre illetékesek, fogjanak munkához, hagyják abba a töprengést.”¹²¹

Kívánsága meghallgatásra talált, 1939 áprilisában meglelégedéssel nyugtázza, hogy „Ma már olyan gyakorlatunk van, magyaroknak a hanglemez-felvételekben, hogy ha kisebb anyagi lehetőségeink vannak is, mint a külföldi nagy cégeknek, bizvást felvehetjük velük a versenyt.”¹²²

4.4. A hanglemez, mint a hang megőrzésének médiuma

Polgár Tibor már egy olyan korszakban született 1907-ben, amelyben a hang rögzítése lehetséges volt. Ha a fonográfhengerre beszédet mondó Kossuth Lajost tekintjük az első generációnak, amely már találkozott a hangfelvétel jelenségével,¹²³ akkor Polgár már sokadik generációs technikai médiahasználónak mondható. A rádióban dolgozó, filmre és gramofonlemezre felvételeket készítő muzsikusként számára a hangfelvétel természetes jelenség volt, annak tulajdonságai a zenéről való gondolkodásának részét képezték. S nemcsak tisztában

120 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. december. 914.

121 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. június. 468–469.

122 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1939. április. 315.

123 Kossuth Lajos fonográf-felvételéről lásd az alábbi tanulmányomat: SZABÓ (2013).

volt azzal, hogy a 20. században az elhangzott szó és zenei hang nem feltétlenül száll el, hanem megőrizhető és visszahallgatható, de el is gondolkodott ennek következményein.

A néprajzi Pátria-sorozatról írt második cikkében, Ortutay Gyula 1938. február 11-én tartott előadását¹²⁴ ismertette hosszan értekezett a hanglemezeiről, mint olyan médiumról, amely más médiumoknál – kotta, fonográf-henger – alkalmasabb a népzene rögzítésére.¹²⁵ Mint írja, a fonográf-hengernek sem az anyaga, sem a rajta rögzíthető hang minősége nem ideális arra, hogy a felvétel többször is visszahallgatható legyen, ugyanakkor terepmunkára mégiscsak alkalmasabb a fonográf, mint a gramofon, így a Rádióban készülő népzenei gramofonfelvételek előkészítésében fontos szerep jut neki:

„A fonográf-henger tökéletlen, sok »mellékörejt« ad s így csak arra jó, hogy a gyűjtő, körútján az általa érdekesnek talált anyagot, erre felvéve, magának, kizáróan tudományos vizsgálat céljaira megrögzítse. A fonográf hengere elég puha, kopásnak könnyen kitett anyagból van, viszont maga az egész felvevőgép könnyebben hordozható, mint a gramofon masszív, nehéz gépekkel terhelt, eléggé bonyolult berendezése. Így a fonográf-henger jó az előzetes, előkészítő munkánál, mint hasznos segédeszköz, hogy az arról lehallgatott anyagot a gyűjtő selejtezhesse, abból kiválaszthassa, hogy mi kerül majd feketelemezeire.»¹²⁶

A kottában rögzített zenéhez képest viszont a zenei előadást közvetlenül rögzítő és többször lejátszható hanglemezeknek már egyértelműen csak előnyei vannak, legalábbis a népzene területén:

„A hanglemezen való megörökítés nagy előnye a kottában való lejegyzéshez viszonyítva abban rejlik, hogy a dallamok igen gyakran eléggé bonyolultak, tele vannak ékítményekkel, amelyek gyakran a legjobb fülű muzsikusk számára is lejegyezhetetlenek; már csak azért is, mert a gyakorlatban nincs is olyan »hang«-jel, amellyel ezeket a cifrázatokat az előadásnak megfelelő hűséggel leírhatják. A hanglemezt viszont az ember tetszés szerint többször lejátszhatja, vizsgálhatja, felbonthatja elemeire.»¹²⁷

Nem tudjuk, hogy saját gondolatát veti fel, vagy Ortutayét interpretálja – ha az utóbbiról van is szó, valószínű, hogy Polgárban is felmerülhetett az ötlet –, amikor eszmefuttatása végén a néprajzi felvételek távlati terveként a hangosfilmet is megnevezi: „A lemezre való felvétel később aztán eljuthat a hangosfilmig, amelynek értékét, azt hiszem, nem kell itt bővebben fejtegetnünk.»¹²⁸

A gramofonlemez azonban nemcsak abban az értelemben médiuma a megőrzésnek, hogy más médiumoknál alkalmasabb a hang rögzítésére. Polgár a Pátria Történeti lemezsorozata kapcsán a megőrzés és az emlékezés magától értődő kapcsolatáról ír – némileg mentegetőzve

124 Az előadásra a Pátria Klub a Magyar Rádió különböző működési területeivel foglalkozó előadásorozatának keretén belül került sor. Az előadásról több napilap is beszámolt, lásd például: Ortutay Gyula előadása a Pátria Klubban. *Nemzeti Ujság*, 1938. február 12., 11.

125 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. április. 312.

126 Uo., 312.

127 Uo., 312.

128 Uo., 312.

amiatt, hogy ezúttal zenei helyett prózai felvételekről számol be olvasóinak.¹²⁹ Polgár Tibor minden bizonnyal már korábban is tudott e hangfelvételekről, hiszen azok a Magyar Rádió kezdeményezésére, ekkor már több éve a Rádió stúdiójában készültek. 1935-ben merült fel először a történeti jelentőségű hangfelvételek hosszú távú megőrzésének terve, ekkor még színészek hangját örökítették meg a rádió hangmúzeuma számára.¹³⁰ Ez a munka a harmincas évek végére egy szisztematikusabb hangemlék-gyűjtéssé fejlődött. Így számolt be róla Tamás Ernő 1939-ben, a *Pesti Hírlap* hasábjain:

„A rádió hanggyűjtése három irányú: népmese, népzene és történeti, illetve kegyeleti felvétel. Az utóbbi csoportban őrzik meg a történelmi jelentőségűnek ítélt események és emberek hangfelvételét, ami most már rendszeresen történik. Hanglemez őrzi Horthy Miklós kormányzó egyik beszédét és más történelmi pillanatok beszédészleteit, államférfiak hangját.”¹³¹

A Történeti lemezsorozat tartalmát jelenleg nem ismerjük hiánytalanul, s azt sem tudjuk, hogy a Rádió hangmúzeuma számára készített felvételeknek mekkora hányada jelent meg hanglemezen is, illetve hogy a hangfelvételek elkészültéhez képest mennyivel később jelentek meg azok hanglemezen. Polgár cikke megjelenésének és a hangfelvételek elkészültének dátuma alapján egyaránt úgy tűnik, hogy a kritikában említett lemezek – vagy legalábbis azok többsége – 1938 őszén válhattak kereskedelmi forgalomban elérhetővé.¹³² E lemezeken politikusok (Horthy Miklós és felesége, Darányi Kálmán, Imrédy Béla, Bárczy István, Szendy Károly) és tudósok (Stein Aurél) beszédei mellett Eugenio Pacelli bíboros és XI. Pius pápa az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus alkalmából elmondott szózatai, valamint egyedüli zenei felvételként Siklós Albert a szegedi Egyetem toronyórája számára írt művének szerzői cseleszta-felvétele szerepel.¹³³ Mint azt maga Polgár Tibor is hangsúlyozza, a lemezen többnyire élő rádióközvetítések hallhatók, azok természetes, élő közegével együtt, tehát például egy nyilvánosan elhangzott beszéd esetében a jelenlévő hallgatóság reakciói, tapsa, éljenzése is fennmaradt a lemezen. Stein Aurél esetében is a hangfelvétel élő jellegét erősíti, hogy a 76 éves, ekkor már évtizedek óta Angliában élő Ázsia-kutató – nyilván valamelyest küzdve a magyar nyelvvel – a felvételt egy megkönnyebbült „nna” sóhajtással fejezte be.

129 POLGÁR Tibor: Élő történelem – hanglemezek. *Tükör*, 1938. október. 794.

130 Molnár Ferenc és Darvas Lili első rádiószeroplése. *Kis Ujság*, 1935. október 12., 7.

131 TAMÁS Ernő: Kossuth Ferenc politikai nyilatkozata – hanglemezen. *Pesti Hírlap*, 1939. május 28., 34.

132 Ennek ugyanakkor némileg ellentmond, hogy Polgár ebben a cikkében nem adja meg a lemezek katalógusszámát, ami a többi lemezkritikájában csak elvéve fordult elő.

133 Siklós Albert esetében mind a hangfelvétel, mind a hangfelvétel történetének leírása fontos dokumentuma a magyar zenetörténetnek: „Szeged városa az egyetem tornyába órajátékot akart készíttetni. Muzsikát íratott Siklós Alberttel, Zeneakadémiánk tudós professzorával, hogy majd erre a muzsikára fognak a torony tetején a rektort, a dékánt, a diákokat és a pedellust ábrázoló, ugyancsak óraművel hajtott figurák sétálni. A megkomponált muzsikát ki is küldték a svájci óragyárba, hogy a muzsikáló óraszerkezetet a kotta szerint megcsinálják, de az óragyár csak húzta, halasztotta a dolgot, végül is kiderült, hogy nem tudja megcsinálni. Siklós professzor azonban nem jött zavarba és nem hagyta cserben a szegedi egyetemet, amelynek épület-felavatási terminusa már veszedelmesen közeledett, hanem cselesztához ült és ő maga gramofónba játszotta a szellemes kis muzsikát, régi diákdalok ötletes, művészi feldolgozását. Hangerősítő berendezés segítségével, azóta is ezt a lemezt játsszák Szegeden az Egyetem tornyában.” POLGÁR Tibor: Élő történelem – hanglemezek. *Tükör*, 1938. október. 796.

A sorozat médiatörténeti, megőrzés-történeti eszmefuttatásra inspirálta Polgár Tibort. Megtudjuk véleményét a harmincas évek média-közegéről:

„A mai ember számára már nincsenek technikai csodák. Mr. 1938, hét végén, vagy dolga végeztével hazamegy, esetleg beül kis autójába, hogy egy kis kirándulást tegyen, előveszi gramofónját és lejátssza a legújabb hanglemezeket. Így szórakozik. Nem is gondol arra, hogy a gramofón, a hanglemez, korszakalkotó találmány, »konzervált művészet, konzervált szórakozás«, és hogy nem gondol erre, ez természetes is. Ma már túl vagyunk azon, hogy ezen csodálkozunk.”¹³⁴

Világosan különbséget tesz a technikai médiumok között az élő rádióműsor és a gramofonlemez viszonylatában, hangsúlyozva, hogy az előbbi egyszeri alkalom: „amit hallottunk, pillanatok múlva már az enyészeté.”¹³⁵ Különösen érzékenyen állapítja meg az ‘esemény’ egyszeri és megismételhetetlen mivoltát, s hogy e tekintetben mégiscsak van különbség egy felolvasott rádióelőadás és egy élő közvetítés – azaz ‘esemény’ és ‘történelmi esemény’ – között: „Egy előadást könnyen meg lehet ismételni, de egy eseményt, kiváltképpen, történelmi eseményt – soha. S itt van a gramofonlemez óriási jelentősége, mert ha az előbb elhangzott eseményt megörökítették lemezen, az – nyugodtan mondhatjuk – élő tanubizonyosággal, örökre megmarad.”¹³⁶

A gramofonlemezzel együtt lép be gondolatmenetébe az emlékezés, az a lehetőség, hogy a hírességek hangját haláluk után is meg lehet hallgatni: „Milyen hátborzongatóan csodálatos élmény például Saljapin hangját hallanunk, – halála után évekkel, – majd évtizedekkel is. Itt él előttünk, itt ágál, zokog, dalol, kacag egy olyan, valamikor élő, húsból, vérből való ember, aki ma már régen a föld alatt porlad.”¹³⁷ S bár saját maga is groteszknak érzi a felvételt, de mégis leírja a gondolatát: „milyen csodálatos volna, ha ma hanglemezeről hallhatnók a fiatal Kossuth Lajos, Mátyás Király, esetleg a honalapító Árpád hangját, vagy – mondjuk Columbus beszédét.”¹³⁸ Ugyanakkor tudja, hogy ha a fiatal Kossuth hangja már nem is lesz soha meghallgatható, a rögzített hangnak van jövője, ráadásul hosszabb a jövője, mint egy emberöltő. Polgár a jövőbe tekint, és megállapítja, hogy már a következő generációnak más lesz a viszonya a múlt hangjaival – és tegyük hozzá: általában véve a hangfelvétellel –, mint az övének:

„A gramafonlemez [sic] fiatal találmány, a ma élő ember régi hangokat nem igen hallhat lemezeiről, legnagyobbbrészt csak olyan személyekét, akiket életükben is ismert, vagy legalább is látott, vagy akikkel egy korban élt. Történelmi szempontjából a következő nemzedékek számára lesz érdekes és óriási jelentőségű, hogy ma élő nagyjaink hangját évszázadok múlva is könnyű szerrel hallhatják, akár otthonukban is.”¹³⁹

134 Uo., 794.

135 Uo.

136 Uo.

137 Uo.

138 Uo.

139 Uo.

4.5. Médiumváltások: írott szó, hang, látvány – kritika, hangfelvétel, film

Közhelyszámba menő kijelentés, hogy a hang – különösen a zenei hang – és az írott szó egymással nem összevethető jelenségek. Egy zenei élmény szavakba öntése, megfogalmazása sajátos szókinccset, kreatív képzettársításokat igényel, azonban bármilyen nagy is az író igrkezete, a hangzást nem fogja tudni pontosan leírni. Ezzel a problémával szembesül az a kutató, aki a zenekritika bármely korszakával foglalkozik és aki a zenekritikát forrásként szeretné használni az egykori zenei interpretáció elemzéséhez.¹⁴⁰ És ezzel küzd meg maga a zenekritikus is, aki arra kényszerül, hogy hangzásélményt öntsön szavakba.

Polgár Tibor alapvetően jól írja le a leírhatatlant, jól megválasztott kifejezéseivel meg tudja érzékíteni a hallásélményt. Így ír például a *Daybreak Express* című számról: „Tessék elképzelni egy expresszvonat elindulását, eszeveszett rohanását, váltókon, hegyláncon, alagutakon keresztül, a fékcsikorgatásos megállásig, s még hozzá mindezt foxtrotban!”¹⁴¹ Hasonlóan érzékletes a *My Sweetie Went Away* című szám leírása:

„Minden egyes hangszer primadonna a zenekarban, de talán a trombitás és még inkább a pozaunista leginkább. Ez utóbbi hangszer, a foxtrot egyharmadrészén át két egyforma hangot fujdogál, ami azt a tökéletes impressziót kelti a hallgatóban, mintha a pozaun a jazzband lármája közben elaludt volna és most hortyogna. Később aztán egy halkabb résznél felébred – nyilván nem bírja a csöndet – és folytatja szólamát a többi hangszer közt, mintha mi sem történt volna.”¹⁴²

A két hangfelvételt meghallgatva a mai hallgató is igazat ad a harmincas években dolgozó zenei szakírónak. Polgár jelzői néha meglepők, de rendszerint találóak és könnyen elképzelhetővé teszik a hangfelvétel hangzását, legyen szó a *Stompy Jones* foxtrot „viccesen öklendező” klarinétszólóiról, „röfögő” trombitájáról és „óbégató” harsonájáról,¹⁴³ vagy a „vadgalambhangú” Al Bowlly-ról,¹⁴⁴ az „orgonahangú” Bing Crosby-ról,¹⁴⁵ vagy éppen Erna Sackról, akinek „magas hangjai már egyenesen a sztratoszférában járnak.”¹⁴⁶

Polgár gyakran használ vizuális képzettársításokat is, amikor előadóművészek teljesítményét próbálja jellemezni: „[A *Venetian Moon* tangó r]efrénjét egy úr – úgy képezem, természetén szmokinggal, torkában viszont gombóccal – éneкли. (Ez utóbbit nemcsak képezem, de biztosan tudom is.)”¹⁴⁷ A kizárólag az audioközegben megjelenő vizualitást részben humoros eszközként, részben azonban tudatos fogalomtársításként használja, utóbbira példa a *Lili kisaszony* című film egyik dalának felvétele: „A refrént egy gramofonlemezen először szereplő, igen kedves »megjelenésű« fiatal énekes: Ilosvay Gusztáv adja elő. A »megjelenés«-t persze

140 Tallián Tibor részletes elemzéssel dolgozta fel a magyarországi zenekritikai nyelvezet 19. századi kialakulását, annak német eredetét. Lásd: TALLIÁN (2011): 434–455.

141 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

142 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. november. 848.

143 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. február. 155.

144 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

145 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. április. 297.

146 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

147 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. június. 466.

akusztikus értelemben gondoljuk, ahol a jó megjelenés kellemes hanggal, jó szövegkiejtéssel, ügyes előadásmóddal egyenlő.¹⁴⁸

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a filmzenével közeli szakmai kapcsolatban álló Polgár Tibor sokszor téved az audiovizualitás területére. Kritikáiból kiderül, hogy figyelemmel követi és jól ismeri a korabeli hazai és külföldi moziéletet. Tudja a magyar mozikban játszott külföldi filmek eredeti címeit,¹⁴⁹ nemcsak tud a Walt Disney trükkfilmekről, de látta is őket, sőt figyelmesen nézte azokat: „kár, sőt *vétek*, hogy, mint a filmen, itt *a lemezen se közlik a zeneszerző nevét*.”¹⁵⁰ Bár csak 1936 szeptemberében jelent meg a *Filmkultúra* folyóiratban a már említett filmzene-esztétikai cikksorozatának első része, a témával nyilván már korábban is foglalkozott, erről tanúskodik, hogy filmes szakkifejezéssel magyarázza meg kritikáját Sándor Erzsébet operaénekesnő egyik hangfelvételéről ugyanezen év elején: „A Budapesti Szimfonikus Zenekar több gondossággal kísérhette volna a művésznőt, különösen az ária második részében sok helyütt nincs együtt, filmnyelven: nincs szinkronban az énekkel.”¹⁵¹ Másutt pedig egy hangfelvétel általános jellemzésére használ filmes szakkifejezést: „Egy teljes kis trükkfilmet »hallhatunk« végig Popey, a rettenthetetlen tengerész főszereplésével a K 721. sz. Kristálylemezen.”¹⁵² Szintén az 1936-ban indult filmzenei cikksorozatával állhat kapcsolatban, hogy 1936. márciusi kritikájában kijelenti egy német hangfelvételtől: „Kitűnő zene lenne ez egy rajzos trükkfilmhez.”¹⁵³

A hangfelvétel és a vizualitás elkülönülése és együttállása különösen olyan esetekben foglalkoztatja, amikor filmdalról vagy filmből ismert előadóról ír. Fred Astaire kapcsán többször is szól a film vizualitása és az azt nélkülöző hangfelvétel közti mediális különbségről. A kitűnő filmsztár énekléséről általában véve nincs jó véleménnyel, azonban sztepptudását méltányolja, akkor is, ha a táncnak csak a hangját hallja. „A kevés humorért kárpótol azonban egy kitűnő sztepp-produkcióval, amely a lemezen hallgatva is kitűnően hat. ([Brunswick] A 9949 A. szám.) A számok közül kettőt a filmről jól ismert partnernője: Ginger Rogers énekel, akit szintén szívesebben *látunk* a filmen, mint *hallunk* lemezen.”¹⁵⁴ Később, a *Things Are Looking Up* és a *Nice Work If You Can Get It* című számok felvételei kapcsán arra a következtetésre jut, hogy Fred Astaire maga is elgondolkodhatott azon, hogy másfajta előadóművészetet igényel a film és a gramofonlemez:

„Rájött, hogy a filmen *tánca* a fontosabb, mert ez elfeledteti éneklésének esetleges fogyatékosságait, viszont a lemezen nem árt, ha az ember énekelni is tud. Egészen kellemes, jóhatású az éneke itt a lemezen, viszont az utóbb említett számban olyan bravuros sztepp-táncot *hallhatunk* tőle, hogy ha semmi énekhanga nem lenne, azt is szívesen megbocsátanánk neki.”¹⁵⁵

Sokatmondó ugyanakkor, hogy nem minden esetben tudja társítani a látványt a hangfelvétellel, s ebben adott esetben a hangfelvétel előadóit tartja felelősnek. A *Hófehérke* filmzené-

148 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. január. 67.

149 „Következő lemez (His Masters DA 1419) Ah sweet mystery of love a Naughty Marietta című filmből, amely nálunk Pajkos hercegnő címen ment a közelmúltban.” POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1935. december. 73.

150 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. március. 213. Kiemelés az eredetiben.

151 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. január. 75.

152 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. november. 876.

153 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. március. 231.

154 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. január. 67. Kiemelések az eredetiben.

155 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. május. 397. Kiemelések az eredetiben.

jének részleteit tartalmazó lemezekről írva így lelkesedik: „Szinte látja az ember a filmet, ha ezeket a lemezeket hallgatja.”¹⁵⁶ Ugyanebben a cikkben egy másik felvétel esetében viszont másképp értékeli a hangzás és a vizualitás kapcsolatát:

„Mai lemez-seregszemlénk befejezéséül hadd említsük meg a közismert spanyol énekes-táncos Rimac-csoport produkcióit. Tüzes spanyol dalokat adnak elő, muzsikában, énekben egyaránt tobzódik a forró déli ritmus, de – valahogy mégis hiányzik a lemezek hallgatása közben az, hogy – nem látjuk az előadókat. Az ő produkciójuk hallgatva nem elég érdekes, nem eléggé színes, sőt több lemezüket egymásután hallgatni, a mi fülünknek talán kissé fárasztó is. Túlhangosak s nem engednek pihenést a fülnek, mert előadásuk dinamikája nem eléggé változatos.”¹⁵⁷

*

Polgár Tibor kritikáiban összesen három alkalommal ír saját zenéjéről. 1936 augusztusában a *Kereken kimondom* című foxtrot,¹⁵⁸ 1937 januárjában a *Várni* című keringő,¹⁵⁹ majd utolsó előtti cikkében, 1940 áprilisában a *Halálos tavasz* című film egyik dalának öt lemezfelvételéről ír.¹⁶⁰ Ezekben a cikkekben modoros szerénységgel fogalmaz, mintegy bocsánatot kérve saját munkájáért: „Mindenkivel történt már az életben ballépés, én – ezt követtem el.”¹⁶¹ A *Halálos tavasz* esetében egyenesen a szerkesztőre hárítja a felelősséget, mondván, az ő utasítására kénytelen írni a népszerű film slágeréről:

„Kedves Szerkesztő úr, ejnye, ejnye, igazán nem való, hogy régi, hűséges munkatársát ilyen zavarba hozta... Egyszerűen kiadja az utasítást: írjak a hanglemez-rovatba a »Halálos tavasz« című Zilahy-film dalának grammofonfelvételeiről, mert hogy most mindenütt azt hallani, meg hogy igen nagy sikere van a filmnek, meg hogy nem lehet elmenni egy zenés helyre, meg hogy ne ezt az ominózus zeneszámot húznák az ember fülébe... Hát most mit írjak róla?”

Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy minden alkalmat megragadott volna arra, hogy saját kompozícióit népszerűsítse, vagy hogy előtérbe tolja saját személyét. 1937 decemberében, Szemere László felvételeiről írva nem tárgyalja az énekesnek azt a felvételét, melyen az énekes Polgár Tibor *Nápolyi szerenádját* adja elő, s azt sem említi meg, hogy Szemere lemezein ő maga vezényelt.¹⁶²

Polgár utolsó lemezkritikája 1940 novemberében jelent meg, ezzel a *Tükör* lemezkritikai rovata is megszűnt. Nem tudjuk, miért fejezte be Polgár a kritikáírást, feltételezhetően a rádióval és filmzenéssel kapcsolatos tevékenysége túl sok időt igényelt – vagy éppen már megfelelő bevételi forrást jelentett – számára. De az is közrejátszhatott, hogy Polgár eddigre már több mint aktív résztvevője lett a magyar hanglemezéletnek.

156 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. szeptember. 714. Polgár Tibor nem az ismertebb His Master's Voice felvételeket, hanem a Columbia-lemezeken megjelent felvételeket ismerteti.

157 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1938. szeptember. 715.

158 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. augusztus. 617.

159 Polgár Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. január. 67.

160 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1940. április. 234–235.

161 POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1936. augusztus. 617. Kiemelés az eredetiben.

162 Pátria Ultravox Mr 131 (matr. 191). POLGÁR Tibor: Új lemezek. *Tükör*, 1937. december. 914.

Források és irodalom

Periodikák

Esti Kurir, Filmkultúra, Kanadai Magyarság, Kis Ujság, Magyar Rádióamatőr és Grammofon Szemle, Nemzeti Ujság, Pesti Hírlap, Színházi Élet, Tükör, Varrógép, kerékpár, gramofon

Online adatbázisok

Budapesti hangversenyek 1900-tól napjainkig koncertadatbázis http://db.zti.hu/koncert/koncert_Kereses.asp
www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/polgar-tibor

Feldolgozások, forráskiadványok

Filmlexikon = CASTIGLIONE Henrik – SZÉKELY Sándor (szerk.): *Filmlexikon*. [Budapest], [Merkantil Ny.], [1941].

POLGÁR (1982) = POLGÁR Tibor: A névtelen „Mit üzen...” Jegyzetek a Tanulmányok a Rádió történetéből – 1925–1945 olvasása közben. *JelKép*. 1982/2. 137–140.

STUART (1991) = Philip STUART (összeáll.): *Igor Stravinsky – The Composer in the Recording Studio. A Comprehensive Discography*. New York – Westport – London, Greenwood Press, 1991.

SZABÓ (2013) = SZABÓ Ferenc János: The recording of the politician Lajos Kossuth (1802–1894). In: Pekka GRONOW – Christiane HOFER (szerk.): *Contributions to the history of the record industry. Beiträge zur Geschichte der Schallplattenindustrie Vol. 5. The Lindström Project*. Wien, Gesellschaft für Historische Tonträger, 2013. 7–10.

SZABÓ (2020) = SZABÓ Ferenc János: A korai magyar hanglemez-sajtó. In: KLESTENITZ Tibor – PAÁL Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2020*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2020. 35–53.

SZABÓ Ferenc János: „Bartha Dénes a *Tükör*ben közölt fiatalkori hanglemezkritikái” című előadás [Megjelenés előtt.]

TALLIÁN (2011) = TALLIÁN Tibor: „...szabatos, tiszta ének, kellemes előadás, ügyes játék”. In: Uő.: *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*. Akadémiai Doktori Értekezés. Budapest, 2011. 434–455.

UJHÁZY László: Kilencven éves a Magyar Rádió 1-es stúdiója. [1. rész]. *Gramofon – Klasszikus és Jazz*, 2018/tél. 8–11.

A Nemzeti Tábor – Magyar Szocialista Mozgalom a közélet porondján

BARTHA ÁKOS*

A Nemzeti Tábor (NT) nevű politikai formációt 1940 őszén alapította dr. Szüts Iván, az Első Magyar Általános Biztosító tisztviselője (ellenőre),¹ akinek a húszas évek végén, harmincas évek elején megalakuló magyarországi nemzeti szocialista pártok kapcsán ismerhették meg a korabeli újságolvasók a nevét.² Szüts a harmincas évek derekán eltűnt a politikai híradásokból, hogy aztán jó fél évtizeddel később annál nagyobb feltűnést keltsen zajos visszatérése a politikai arénába. A megkülönböztetett figyelmet annak köszönhette, hogy az idővel saját folyóirattal rendelkező és egészen Magyarország német megszállásáig működő NT-t egyfajta nyilas ellenpártként értelmezte a közvélemény. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy mérlegre tegyem: mennyiben volt igaz ez a percepció, milyen ideológiát képviselt a tábor és kik álltak Szüts kampánya(i) mögött?

1. A program és fogadtatása

Szüts Iván 1940. október elején, két héttel azután alapította meg az NT-t, hogy Szálasi Ferenc kormányzói amnesztiával kilépett a szegedi Csillagbörtön kapuján. A Harmadik Birodalom ekkorra már uralma alá hajtotta Európa jó részét, s Hitler segítségével Magyarország jelentős revíziós sikereket ért el.³ A nyilasvezér kiszabadulását követő hetek a hungarista mozgalomnak komoly lendületet adtak: Teleki Pál miniszterelnök fogadta Szálasi Ferencet, aki nagy ambícióval látott hozzá a Nyilaskeresztes Párt (NYP) megerősítéséhez. A miniszterelnöki audiencia mellett a kormányzat jószándékának vehették a nyilasok azt is, hogy eltörölték a hírhedt 3400-as rendeletet, ami megtiltotta, hogy állami tisztviselők „szélsőséges szervezetek” tagjai lehessenek.⁴ „Szálasi népszerűsége talán ekkor, 1940 őszén, a kiszabadulása utáni hetekben, hónapokban volt országszerte a tetőpontján. Egymás után csatlakozott hozzá egy sor, addig őt és mozgalmát enyhén szólva is fenntartásokkal kezelő szélsőjobboldali pártvezér” – fogalmazott életrajzírója.⁵

* Tudományos munkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. E-mail: bartha.akos@abtk.hu

1 Dr. Szüts Iván személyzeti kartonja. MNL OL Z 169. 21. cs. Szüts saját állítása szerint a biztosító egyik ügye-sze volt ekkoriban. *Almanach*: 1052. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

2 Megemlítendő, hogy a húszas évek végén Szüts Iván közreműködésével létrejött Magyar Nemzeti Szocialista Párt és Nemzeti Szocialista Párt programja még nem tükrözött német nemzetiszocialista hatást. Az első egyértelműen náci mintájú formáció Magyarországon Böszörmény Zoltán Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártja és Meskó Zoltán – a nyilaskeresztet meghonosító – Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspártja volt. A Meskó-pártban Szüts is vezető szerepet vitt. Vö. BARTHA ÁKOS: *Egy nyughatatlan mozgalmár: Szüts Iván (1900–1973) pályarajza*. Kézirat.

3 1938. november 2-án a Felvidék déli része, 1939 márciusában Kárpátalja, 1940. augusztus 30-án Észak-Erdély tért vissza a Magyar Királysághoz.

4 ABLONCZY (2005): 477. PAKSA (2013): 216., 340.

5 KARSAI (2016): 222.

Ilyen körülmények közepette jelent meg egy cikk az egyik legfontosabb náciellenes lapban, a 8 *Órai Ujság*ban arról, hogy Szüts Iván 1940. október 3-án megalapította a „Nemzeti Tábor – Magyar Szocialista Mozgalmat”. A mozgalom programját egy kísérőlevéllel együtt a Bethlen István felügyelete alatt működő újság redakciójába küldték meg,⁶ pár nappal később pedig már meg is alakították első szervezetüket Tökölön.⁷

Az NT szimbóluma a magyar fajvédők által előszeretettel használt kettőskereszt volt, szablyával. Szüts az európai hivatású „középhatalomnak” tekintett Magyarországnak kívánt ideológiát kínálni a „magyarszocializmussal”, célként pedig a „magyar szocialista állam” létrehozását nevezte meg. Innen nézve akár természetes is, hogy a jogász-szerző egy szót sem szólt az adott közjogi helyzetről, a kormányzó nevét pedig le sem írta pamfletjében – holott Horthy Miklós kultuszának ápolása kötelező kúr volt minden magára valamit is adó fajvédő szervezet számára a korszakban.⁸ Horthy mellözése valószínűleg praktikus okokkal magyarázható, mivel a fő cél eredetileg az elbizonytalanodott nyilasok megnyerése lehetett, s ehhez figyelembe kellett venni a hungaristák politikai szocializációját, gyakori kormányzóellenességét. A nekik szánt „magyarszocializmus” egyfajta „kiegyenlítő eszmerendszer” kívánt lenni, amely utat mutat a „népek országútján”, „világészmeék ütközőpontján”, vagyis a Kárpát-medencében. A bolsevizmus, a fasizmus és a nemzetiszocializmus vonzásában és szorításában „a függetlenség és a szabadság levegőjét” vizionálta a szerző, aki arról is írt, hogy a magyarság ebben a miliőben „újjaszületik és keresi azokat az ősi magyar formákat”, amelyek korábban nagyra tették. Szüts három ilyen sarokpontot említett: a vérszerződést, a Szent Korona-tant és a fajvédelmi gondolatot.⁹

Az NT politikai programja a nemzetiségi kérdés tárgyalásával kezdődött, aligha függetlenül a nyilasok 1940 nyarán nagy felháborodást keltő nemzetiségi javaslatától.¹⁰ A program szerint bárminemű nemzetiségi jog alapfeltétele a „feltétlen állam- és nemzethűség”, s akik nem azonosulnak a magyarság céljaival, azoknak „meg kell adni a módját, hogy visszatelepedhessenek abba a hazába, amelynek közösségébe elvágynak” – utaltak egyértelműen a *Volksbundra*. A pártvezér szerint a magyar faj különféle fajtákból kialakult „történelmi faj”, ezért a magyarság nem helyezkedhet a „faji világnézet alapjára”. Szüts ehelyett egyfajta „keresztény” alapokon nyugvó „pozitív magyarságvédelmet” hirdetett, vagyis a nem magyar származásúakat is magyarnak tartotta – abban az esetben, ha az illető nem zsidó származású és „csakis a magyar nemzeti közösségbe tartozónak érzi és tudja magát”. E megközelítés alapján nem meglepő, hogy pártolták az őrségváltást, amennyiben az az általuk definiált magyarság számára kedvez. Hagymázás külpolitikai krédójuk elhatárolódott „mindenfajta imperialista törekvéstől”, ugyanakkor a „Szent Istváni Magyarország maradéktalan visszaállítását” hirdették, amit ráadásul összebordonálhatónak gondoltak „a kárpátmedencei és délkelet-európai kis- és középállamokkal való politikai jóviszonnyal”. A belpolitikában munkaalapú államot és népképviselői demokráciát hirdettek; elképzelésük szerint a hivatásrendi választótestületekből rekrutálódó „vidéki parlamentek” küldtek volna követeket az országgyűlésbe. Az NT programja – Szüts első két politikai formációját követve – hitet tett

6 8 *Órai Ujság*, 1940. október 5., 5.

7 BERTA Ferenc: Kopjások és nyilasok. *Nemzeti Élet*, 1943. március 21.

8 A második világháború alatti Horthy-kultuszhoz: TURBUCZ (2015): 215–293.

9 SZÜTS (1940): 1., 12.

10 Vö. TILKOVSKY (1965); PAKSA (2010).

a korlátozott magántulajdon, az általános és titkos választójog, valamint a sajtó- és szólásszabadság mellett és erősen hangsúlyozta az önkormányzatiság fontosságát. A gazdaságpolitikai programpontok az ipari protekcionizmus leépítéséről, a mezőgazdasági modernizációról, valamint a közösség szempontú pénzügyi és hitelpolitikáról szóltak – bárminemű konkrétumok nélkül. Kidolgozott terveket és konkrét számokat a földkérdést taglaló részekben is hiába keresünk. Agrárpolitikájuk fókuszába – „fajvédelmi, szociális és nemzetvédelmi okokból” – a telepítés került, s ezen belül külön kiemelték a „főváros környékének és a határvidékeknek tervszerű és nagyarányú betelepítését dúsan termő magyar családokkal”. Szüts legrészletesebben a kultúrpolitikáról szólt. Ingyenes népoktatás, ponyvaellenes harc, „magyarszellemű” rádió- és sajtóreform – ezek voltak a főbb tételei, de elvárta volna a környező népek nyelveinek iskolai tanítását, a Gyöngyösbokréta mozgalom fejlesztését és az „ősi magyar katonaszellem ápolását” is.¹¹

Az NT 1940-es programját függelék egészítette ki, melyben a jobboldaliság–baloldaliság, illetve a nyilasság–törzsökösség kérdéskörét járta körbe a szerző. Szerinte a „magyar nemzetiszocialista mozgalom betöltötte hivatását”, ezért el kell tűnnie a politikai arénából. A nemzetiszocializmus ugyanis „mint politikai életforma a germánvilágnak és a germán világ hatalom dinamikus törekvéseinek kizárólagos politikai eszköze lett és ma már egyet jelent a németességgel”. A magyar nemzetiszocializmus tehát fából vaskarika, hiszen fő szimbóluma, a nyilaskereszt is csupán kényszer szülte variánása a Hitler hatalomra jutásával Németország állami szimbólumává lett (s ezáltal Magyarországon már 1933-ban betiltott) horogkeresztnek. Mindebből következik, hogy a hungarizmus „elhomályosítja” „a magyarság tisztánlátását saját életérdekei iránt”. Szüts némileg meglepő módon elhatárolódott a törzsökös ideológiától is, mert nem tartotta azt „a magyar nép lelkéből fakadó politikai gondolatnak”.¹² Jobb- és baloldaliság tekintetében a függelék közhelyeket pufogtatott: a vágyott „szociális magyar megújulás” érdekében nemzeti egységre buzdított, mivel jó szándékú és értékes emberek mindkét oldalon vannak. A nemzeti minimum Szüts-féle tézise szerint, ha a jobboldaliak szociálisan érzékenyek lesznek, a baloldaliak pedig nemzeti alapra helyezkednek, megteremtődhet a hön áhított nemzeti egység.¹³

Az új mozgalom fogadtatása meglehetősen vegyes volt. A *8 Órai Ujság* az NT programját maliciózus módon a nyilasfrakciók „legújabb egység-dokumentumának” aposztrofálta,¹⁴ s később is a nyilasvezérek belső torzsalkodásából eredeztették Szüts fellépését.¹⁵ A *Népszava* hasonlóan állt az NT-hez, s mindössze két rövid cikket szánt a szervezetre. Először azt rebesgették, hogy Szemere Béla Meskó-párti képviselő átállhat a Táborba,¹⁶ majd leszögezték, hogy az NT „programja lényegében kevés eltérést mutat a nyilas programtól”.¹⁷ Megértőbb volt Szüts iránt az angolszász külpolitikai irányultságú, belpolitikai szempontból a német-

11 Szüts (1940): 3–5., 8–11.

12 A konzervatívabb beállítottságú baráti Huszár Aladár (1885–1945) és a nála radikálisabb Makay Miklós (1899–1950) nevével fémjelzett „törzsökös” mozgalmak a németellenes magyar fajvédelem zászlóshajói voltak 1938 és 1945 között. Amellett kardoskodtak, hogy a magyar politikai és gazdasági életet a magyar származásúaknak kell irányítaniuk a zsidók és az „árják” (vagyis a németek) helyett. BARTHA (2023): 19–47.

13 Szüts (1940): Függelék.

14 *8 Órai Ujság*, 1940. október 5., 5.

15 Vö. pl. A világbéke alapfeltétele: „Szálasi feltétel nélkül hódoljon meg Szüts Ivánnak”. *8 Órai Ujság*, 1943. április 14., 5.

16 *Népszava*, 1940. október 8., 5.

17 *Népszava*, 1940. november 7., 4.

ellenes fajvédőkkel is szimpatizáló *Magyar Nemzet*. A lap munkatársa kiemelte, hogy információik szerint „elsősorban a mozgalom legrégebb emberei fordulnak szembe” a különböző merényletekkel és kormányzósértési perekkel kompromittálódott nyilasokkal, s hogy politikai körökben „élénk érdeklődéssel figyelik” a folyamatot.¹⁸ Pethő Sándor lapja később is pozitív színben tüntette fel Szüts mozgalmát, melyet a hazafiatlan NYP szalonképes alternatívájának láttattak.¹⁹ Hírt adtak az NT egyik vezetőjének nevezett Bolyás Imre csillaghegyi megtámadásáról is,²⁰ majd közölték egy magyar „ős nemzeti szocialista” levelét, melynek szerzője Szüts 1931-es alakulatát céljaiban és személyi állományában egyaránt elhatárolta a hungarizmustól.²¹

A honi nemzetiszocialista sajtó nem alkalmazott egységes taktikát a hirtelen jött riválissal szemben. A nyilas *Magyarság* nem foglalkozott az általuk kajánul kései próbálkozásnak mondott NT-vel,²² s a Nemzeti Front lapja, a *Magyar Ujság* is meglehetősen későn reagált – igaz akkor az elsőszámú nyilas költő, Sértő Kálmán írt lekicsinylő cikket a zsidóbérencnek beállított Szütsről.²³ A nyilas *Pesti Ujság* viszont már rögvest az NT megalakulása után cikket szentelt a „8 Órai Ujság házi nyilasvezérének”. „Az ismeretlen úriember ismeretlen mozgalma nemzetiszocialista körökben viharos derűtséget keltett” – fogalmaztak, vagyis mozgalmi nímandnak és a Bethlen-lap kreálmányának tartották Szütsöt.²⁴ Az NT vezére kevésbé volt tréfás kedvében és feljelentette a névtelen cikk szerzőjét, s mivel annak személyét a lap felelős szerkesztője nem fedte fel, a hatályos sajtótörvény szellemében őt magát, vagyis Maróthy Károly honatyát vonták felelősségre.²⁵ Az országgyűlés mentelmi bizottsága azonban nem osztotta Szüts véleményét arra vonatkozóan, hogy a cikk becsületsértő, s a képviselőház nem is adta ki Maróthyt a kilenc hónapig húzódó procedura végén.²⁶ Szütsék a nyilasok redakciójára meglepő módon levelet is küldtek megalakulásuk után. Az *Én is olyan hatalom után török, mint Szálasi* című cikk eredetileg egy feltűnően bárgyú interjú lehetett, melyet az NT sajtósa készített pártvezetőjével.²⁷ A nyilasellenessé lett ex-nyilas nyilaslapban megjelent cikke a kormánypárti lap publicistáját is meghihlette, aki epés megjegyzésekkel emlékezett meg az unikális közéleti jelenségről.²⁸ Szüts azzal védekezett, hogy közleményét eredetileg „egy egészen más budapesti napilap munkatársának adta”, ám az végül valahogyan mégis a *Pesti Ujság*ban kötött ki.²⁹ Akárhogy is volt, az eset jól illusztrálja, hogy szerencsétlen (vagy nagyon is ügyes) időzítéssel jelentéktelen ügyekből is generálódhattak országos sajtópolémiaiak.

18 *Magyar Nemzet*, 1940. november 15., 4.

19 *Magyar Nemzet*, 1941. március 18., 5.

20 *Magyar Nemzet*, 1940. december 1., 14. Bolyást korábban a *Pesti Ujság* cikkben támadta. Vö. ÁBTL 3.1.9. V-102442, 109.

21 SZABÓ Endre: Egy ős nemzeti szocialista levele a „Magyar Nemzet”-hez. *Magyar Nemzet*, 1941. április 26., 6.

22 *Magyarság*, 1940. október 9., 3.

23 SÉRTŐ Kálmán: Új „vezér” a láthatáron. *Magyar Ujság*, 1940. október 29., 4.

24 *Pesti Ujság*, 1940. október 7., 4.

25 KN 1939, VI. kötet, 353. (A képviselőház mentelmi bizottságának jelentése, 1941. március 26.) A fokozatos felelősség elvéhez a sajtótörvényben: PAÁL (2013): 7., 11.

26 KN 1939, X. kötet, 463. (1941. július 3-i ülés.)

27 „Én is olyan hatalomra török, mint Szálasi” – mondja Szücs, a Vezér. *Pesti Ujság*, 1940. október 19., 3.

28 *Függetlenség*, 1940. október 19., 5.

29 Szüts helyreigazító nyilatkozatához: *Függetlenség*, 1940. október 24., 2.

2. Patrónusok és konspirátorok

Szüts régi barátja, Egyedy Balázs Dénes szerint az NT „Szüts Ivánnak teljesen egyéni műve volt”, s ez eleinte így is lehetett. Erre utal a náciellenes sajtó jobbára fanyalgó fogadtatása, valamint az NT szűkös anyagi lehetősége is. Pártközpontjuk Szüts Múzeum körút 13. szám alatti ötszobás lakása volt, ahol a házigazda „csak a cselédszobát és a konyhát tartotta meg”. Egyedy ugyanakkor arról is írt, hogy 1940 végén Teleki Pál az NT támogatása mellett döntött,³⁰ amit Szüts szerint Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkáron keresztül oldott meg a kormányfő.³¹ A komolyabb kormányzati támogatásnak ugyanakkor ellentmondani látszik,³² hogy az NT-nek eleinte nem volt saját orgánuma, s két évbe telt, míg Szüts képes volt egyáltalán valamiféle fórumot biztosítani mozgalmának. 1942 októberében egy nemzetiszocialistává lett, majd a nyilasokból kiábrándult régi fajvédő, Budaváry László bocsátotta rendelkezésére a *Nemzeti Élet* belső lapjait heti száz pengőért.³³

Budaváry „nemzetvédelmi politikai és közgazdasági hetilapja” korábban több nemzetiszocialista formációt is kiszolgált, 1939 májusától 1940 januárjáig pedig egyenesen az NYP hivatalos orgánuma volt.³⁴ A lap tulajdonos utóbb (az állandósuló frakcióharcok mellett) azzal magyarázta szakítását a nyilasokkal, hogy „hangulat volt az egész”, s az országhatárokat megmozgató németek utánzása csak „látszólagos magyar köntöst” eredményezett. A nyilasok a választások után sem tudtak „kibontakozni az idegen szisztémák drótkadályai közül” – panasolta fel Budaváry, aki szerint a már lejtmenetre került hungarizmus „hamisítatlan külföldi elgondolás”.³⁵ A hungaristák kiválása után már nem is volt akadálya, hogy a „pestújhelyi pogromhős” a német disszimilációt támadja vezércikkében. „Mennek vagy nem mennek?” – szögezte a nehezen félreérthető kérdést a *Volksbund* két vezérének, Basch Ferencnek és Mühl Henriknek,³⁶ miközben nem bízott a „gerinctelen törzsökösök” jobboldaliságában sem.³⁷ Mint láthattuk, hasonlóan vélekedett Szüts is, aki éppen a *Nemzeti Élet* címlapján „tanácsolta el” régi ismerősét, Hehs Aladárt az NT-ből, mivel Hehs szerinte nem magyar szocializmust épít. „Nemzetiszocializmust csak egyet ismerünk el Magyarországon, a Volksbund nemzetiszocializmusát, amely természetesen – német” – írta Szüts 1940 novemberében, saját portréjával illusztrált cikkében.³⁸

Ennek ellenére közel két év telt el a lapban az NT említése nélkül – nem csak a *Nemzeti Élet* hasábjain. Szüts tábora a jelek szerint sokáig leginkább csak papíron létezhetett, de ott is

30 „Nagy” jelentése. 1960. január 25. ÁBTL O-14937/1, 333–335. (Az ügynökjelentés itt megszakad.)

31 Szüts szerint ez csupán „erkölcsi támogatás” volt. Vö. Szüts Iván beszámolója a Nemzeti Tábor négyesztendő működéséről. 1945. június 5. ÁBTL 3.1.9. V-102442, 58.

32 A Teleki Miniszterelnökségén létrehozott Nemzetpolitikai Szolgálat aktív nyilasellenes kampányt folytatott; ők segítettek megjelentetni Ungváry Sándor nyilasellenes könyvét (*Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban?* 1939) is. Vö. VIGH (2001): 57–58. A Nemzetpolitikai Szolgálat ugyanakkor elsősorban a Teleki politikai ízlésének sokkal inkább megfelelő neokatolikus hivatásrendi szervezeteket támogatta. Vö. MNL OL K29.

33 Szüts Iván beszámolója a Nemzeti Tábor négyesztendő működéséről. 1945. június 5. ÁBTL 3.1.9. V-102442, 58.

34 PAKSA (2013): 350.

35 BUDAVÁRY László: Az ív lefelé hajlik. Elfogulatlan hozzászólás a nagy perhez. *Nemzeti Élet*, 1940. március 17., 1–2.

36 BUDAVÁRY László: Mennek vagy nem mennek? *Nemzeti Élet*, 1940. január 26., 1–2. Vö. Ide figyeljen, Basch Úr! *Nemzeti Élet*, 1940. március 10., 4. Budaváry ellenforradalmi karrierjéhez: EÖRY (2018).

37 BUDAVÁRY László: Jobbra át. *Nemzeti Élet*, 1940. július 21., 1.

38 SZÜTS Iván: „Csak a Volksbund-nemzetiszocializmust ismerem el Magyarországon”. *Nemzeti Élet*, 1940. november 24., 1.

ritkán, mivel gyakorlatilag kikoptak a sajtóból. 1941. március 15-én ugyan választmányi ülést tartottak, de ennek eredményéről az ülésről tudósító rövid cikk nem közölt semmit.³⁹ A szervezet működésének első évében alighanem Szüts baráti körére szorítkozott, egy „üres keret” volt⁴⁰ – míg el nem jött 1941 ősze és az NYP válsága. Mindeközben Budaváry ejtette az 1940 tavaszán általa még erősen patronált Ébredő Magyarok Egyesületét és a Salló János vezette Nemzeti Front mögé állt be, majd Teleki Pál miniszterelnök Nemzetpolitikai Szolgálatát is propagálta. Bárdossy miniszterelnöksége alatt aztán már a németellenes magyar fajvédelem két kiemelkedően fontos csoportját, a Turáni Vadászok Országos Egyesületét (TVOE) és a „törzsköcsök” baráti Huszár Aladár képviselte szárnyát is népszerűsítette a *Nemzeti Élet*.⁴¹

Az NYP említett válsága kapcsán érdemes futó pillantást vetnünk a jobboldali radikalizmus átalakuló táborára. Imrédy Béla 1940 tavaszán jutott el oda, ahová a nyilas főorganizátor, Hubay Kálmán két évvel korábban: a kritikátlan németbarátságig. A zsidó származásával kompromittáltatott néhai miniszterelnök végül 1940 őszen lépett ki a kormánypártból, hogy megalakítsa a Magyar Megújulás Pártját (MMP). Ez a formáció az időszerűnek gondolt, „mérés és radikális” gazdasági-politikai-társadalmi reformok felvállalása mellett következetesen népszerűsítette a „német–magyar sorsközösséget” is, komoly konkurenciát támasztva ezzel a hungaristáknak. A nyilasok támogatottsága tovább csökkent, amikor 1941 szeptemberében Pálffy Fidél és Baky László vezetésével egy jelentősebb csoport elhagyta Szálasit, hogy néhány nap múlva Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetségként (MMNP) lépjenek frigyre Imrédy pártjával.⁴² Ezzel a rutinos politikusokkal és nívós lapokkal rendelkező, az „új Európa” mellett maximálisan elkötelezett MMNP lett a korabeli magyar szélsőjobboldal vezető ereje, főképp miután a mérvadó birodalmi körök is mellettük tették le a garast.⁴³

Az NYP bomlásáról adott nyilatkozatában Szüts azt fejtegette a *8 Órai Ujság* hasábjain, hogy „az csak természetes következménye annak a lelki hasadásnak, amely a párt egyszerű tagjai és a szükkörű vezetők között már régóta tart”.⁴⁴ Még fontosabb, hogy a „bomlás-termékekből” neki is jutott: ekkor csatlakozott az NT-hez az egykor volt nyilaspárti középvezetők közül Egyény Károly, Oláh Árpád, Csomoss Miklós és Szabó Kálmán.⁴⁵ A Szálasipárt „szétrobbanásakor” már kapható volt a könyvesboltokban Budaváry *Zöld bolsevizmus* című botránykönyve is,⁴⁶ amely a nyilas emigráció szerint „beláthatatlan erkölcsi károkat okozott a Hungarizmusnak”.⁴⁷ A pártszakadás(ok) körüli konfliktusok természetesen legkedves témái

39 *Magyar Nemzet*, 1941. március 18., 5.

40 Stolte István feljegyzése, 1954. július 8. ÁBTL 2.1. I/56-b, 154.

41 E szervezetekről részletesen: BARTHA (2023).

42 Az új alakulat, vagyis az MMNP lapja a *Magyarság* lett, míg a *Pesti Ujság* az NYP lapja maradt. PAKSA (2013): 338., 353.

43 PAKSA (2012): 144–147. VONYÓ (2021): 432–452.

44 *8 Órai Ujság*, 1941. szeptember 17., 5.

45 *8 Órai Ujság*, 1941. szeptember 18., 5. Csomoss, Szálasipártigazgatója már 1938 nyarán otthagya a nyilasokat (*Ujság*, 1938. augusztus 12., 5.), Oláhot ugyanekkor zárták ki. *8 Órai Ujság*, 1938. június 1., 3. és KARSAI (2016): 99., 492. Újságírtésülés szerint Török András és Párkányi István is csatlakozott az NT-hez 1941 őszen (*8 Órai Ujság*, 1941. szeptember 18., 5.), ám ezt Török és valószínűleg a zavarosan fogalmazó Párkányi is cáfolta. *8 Órai Ujság*, 1941. szeptember 22., 4. A szociáldemokratából weisshausistává, majd nyilassá, végül ellenállóvá váló Párkányi részvételére az NT-ben más forrás sem utal. Az ellene 1945 után lefolytatott eljárás anyagához: ÁBTL 3.1.9. V-61558.

46 BUDAVÁRY (1941). Vö. Beszélgetés Budaváry Lászlóval, a „Zöld bolsevizmus” szerzőjével a nyilasokról, Szálasiról és a felelőtlen propagandáról. *8 Órai Ujság*, 1941. augusztus 18., 7.

47 A „nemzeti kommunizmus” veszélyéről: 12.

voltak a náciellenes orgánumoknak, akik előszeretettel éltek tovább az ellentéteket. Így volt ezzel Szüts is, aki egy Szálasinak tulajdonított beszédrészlettel az új nemzetiszocialista párt-szövetség németbérencségét (is) pedzegette.⁴⁸

A nyilasokat azonban nem csak politikai ellenfeleik, hanem a politikai rendőrség is bomlasztotta – például az NT-n keresztül. Oláh már a harmincas évek első felében annak a Schweinitzer (utóbb: Sombor-Schweinitzer, majd csupán: Sombor) József rendőrtanácsosnak volt az informátora,⁴⁹ akivel Egyedy is kapcsolatban állt.⁵⁰ Ám az NYP válsága egy még komolyabb konspirátort is az NT-hez sodort. A kommunista múltú Stolte István volt ez az illető, akinek édesapja Szütsöt annak idején Meskóhoz közvetítette.⁵¹ A „kis Stolte” már 1934-től a politikai rendőrség fizetett ügynökeként szállította az információkat, s ezúttal a Rázt Kálmán vezette szakadárnyilas formációtól, az 1940 elején alapított Független Magyar Szocialista Párttól érkezett meg új állomáshelyére (egy rövidebb intermezzot követően).⁵² Szütsnél saját elmondása szerint 1941 közepétől 1943 elejéig vezette az NT sajtóosztályát, méghozzá kifejezetten náciellenes megbízatással. Vitte magával Borbély Antal „későbbi Hadik-beosztottat” is,⁵³ a cenzurális akadályok elhárításához pedig egyenesen a már említett Sombor főkapitányhelyettes támogatását vette igénybe.⁵⁴ Stolténak ekkor már kifejezetten rossz híre volt kommunista berkekben, ugyanakkor nem minden kommunista csoport közösisztette ki. A Vörös Segélynek dolgozó Fuchs Sándor ügyvéd például ekkoriban is érintkezett vele.⁵⁵

Stolte régi kollégájának,⁵⁶ Vietorisz Géának a közreműködésével alapította meg az NT sajtóosztályát.⁵⁷ Vietorisz saját vallomása szerint ő maga csupán 1942. január 15-től február végéig próbált a Nemzeti Táborban „baloldali német- és nyilasellenes propagandát szervezni”, melyet leginkább az imrédysta sajtó támadása akadályozott.⁵⁸ Stolte és Vietorisz óvatosak is voltak és a háttérben maradtak: a szervezeti hírekben nem bukkan fel a nevük és névvel cikkeket sem írtak a pártlapba, ahol Stolte két könyvét is reklámozták.⁵⁹ Bár ezek közül az *Új honfoglalás* ígérkezik érdekesebbnek, a hangzatos cím egy vízgazdálkodási szakkönyvet

48 A Nemzeti Tábor megállapításai a kilépett nyilasokról és Imrédyékről. 8 *Órai Ujság*, 1942. május 2., 3.

49 UDVARVÖLGYI (2004): 22.; KOVÁCS (2009): 41.

50 Egyedy Balázs: Sorstól úzve hánytvetetten, 1903–1948. Európa, Afrika. Élet- és útleírás. HIM HL VII. Tvgy 287. doboz, 3.029. ö. e. 39.

51 Az utóbb a Rajk-per dicstelen koronatanújává avanzsáló Stolte kommunista korszakához: KÓSA-GRIMM (2019).

52 HAJDU (1992): 55.; *Magyarság*, 1940. január 11., 3. és Stolte István feljegyzése, 1954. július 8. ÁBTL 2.1. I/56-b, 152–153.

53 A budapesti Hadik-laktanyában működött a honvéd vezérkar 2. osztálya, a katonai titkosszolgálat defenzív alosztálya. <https://titkosbudapest.hu/cikk/hadik-laktanya/81>

54 Stolte azzal magyarázta kilépést, hogy „horthysta irányba” tolódott az NT, ráadásul a „nyilasok visszaesése miatt” már fedőszervként sem volt szüksége Szüts szervezetére. Ekkor átlépett a Kiszgazdapárt polgári tagozatába. Stolte István vallomása, 1954. július 10. ÁBTL 2.1. I/56-b, 20–21. 24.

55 Stolte István feljegyzése, 1954. július 8. ÁBTL 2.1. I/56-b, 156. és OHA 51. sz. Feri Sándor-interjú. Készítette: Kubinyi Ferenc, 1986. 38–39., 48.

56 Vietorisz és Stolte már 1933–34-ben együtt adtak ki könyveket. Stoltét ennek nyomán 1934-ben osztály-és állam elleni izgatás büntette miatt fél évre el is ítélték. „Ezután kérte rendőrségi kapcsolatainak segítségét”. BARTHA (2021): 186.

57 SOLTÉSZ (2011): 59.

58 Vietorisz Géza vallomása. 1945. április 25. ÁBTL 3.1.9. V-88090, 8.

59 A diszkréció oka Stolte múltja mellett Vietorisz zsidó származása lehetett. Vö. Szüts Iván levele a IV. kerületi kapitányság politikai osztályának. 1945. május 14. ÁBTL 3.1.9. V-102442, 46.

takar.⁶⁰ Nagyobb feltűnést keltett a sajtóosztály első, 1941 utolsó hónapjaiban megjelent kiadványa, Stolte történelmi témájú munkája, *A parasztok királyától a nagyságos fejedelemig: a magyar múlt külső és belső harcokban legvéresebb két évszázadának korszerű újraértékelése*. Az ambiciózus szerző a magyar parasztság szabadságküzdelmét tárgyalta a Dózsa György-féle parasztfelkeléstől a szatmári békével bezárólag. Könyvének középpontjában nem neves történelmi hősök, hanem a „szegénység milliói” álltak, vagyis azok, „akiknek munkája, vére hullása nélkül az uralkodó osztály egész fényes történelme soha le nem folyhatott volna”. S hogy miben ragadhatóak meg a parasztság szabadságküzdelmek? Az osztályelnyomók és a „német elnyomó ellen” vívott küzdelemben – tette egyértelművé áthallásos történelemszemléletét a szerző már az előszóban.⁶¹

Stolte ugyan nem volt történész, de korábban is foglalkozott a bemutatott korszakkal. 1934-ben könyvet jelentetett meg Dózsáról és a magyar jobbgátság kialakulásáról, s ez a mű lett az alapja az 1941-es munkának.⁶² *A parasztok királyától a nagyságos fejedelemig*ben, mint láthatjuk, a magyar függetlenségi hagyomány osztályharcos narratíváját kínálta, s eképp mintegy megelőlegezte Mód Aladár először 1943-ban megjelenő klasszikusát. Megjegyzendő, a „trockista rendőrspicli” mára szinte teljesen elfeledett kötete nagyságrendileg hasonló sajtónyilvánosságot kapott a korabeli Magyarországon, mint a *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*.⁶³ Stolte „tudományosságát” és „tárgyilagosságát” egyaránt méltatta a Kolosváry-Borcsa Mihály szerkesztette kormánypárti *Függetlenség* és a Ráttkay R. Kálmán felelős szerkesztése alatt megjelenő nemzetiszocialista *Magyarság* (itt alighanem maga Ráttkay). Mindez azért is zavarba ejtő, mert a *Népszava* fanyalgó kritikusa annyit azért elismert, hogy „a szerző a marxizmus szempontjait alkalmazza tárgya feldolgozásánál”.⁶⁴ Megeshet, a szociáldemokrata lap nem önként vallott színt a munkáról. A *Népszavát* („Szekfű Gyula lapját”) ugyanis tíz nappal korábban az imrédysta *Egyedül Vagyunk* erélyes hangvételű kritikában szólította fel, hogy „védje meg” Stoltét. Az olvasói levélként, vagyis „egy történelemtanár” recenziójaként megjelentetett írás szerzője nem csak Szekfű nagy port kavart karácsonyi cikkére,⁶⁵ de Stolte kommunista múltjára is finom célzást tett és pedánsnak tűnő módon, oldalszámokra hivatkozva igyekezett cáfolni a könyv állításait. A szerző a (nemzeti hősök ellen intézett osztályharcos támadásként értékelt) könyv betiltását követelte, majd a cikkhez fűzött szerkesztői kommentár azt firtatta, hogy „miféle »nemzeti szervezet« az a Nemzeti Tábor, amely ezt a könyvet ki merte adni és ki adott pénzt a könyv közrebocsátásához?”⁶⁶

Imrédyék heves támadását valószínűleg nem csak a „felháborító” „marxista munka” megjelenése motiválhatta. Az NT ugyanis nagy mennyiségben jelentetett meg nyilas- és Imrédy-

60 STOLTE (1942).

61 STOLTE (1941): 5.

62 STOLTE (1934).

63 A két mű recepciója természetesen eltérő volt. Mód munkáját a doni katasztrófa után fanyalogva méltatta a konzervatív (*8 Órai Ujság*, 1943. február 19., 2.) és a liberális (*Ujság*, 1943. február 28., 20.) sajtó, valamint laudálta a *Népszava* (1943. február 21., 4.)

64 „Ennek következtében az összefüggéseket több tekintetben élesebben világítja meg, mint Acsády »A magyar jobbgátság történeté«-ben” – dicsért Szentmiklósy Lajos, mielőtt hosszasan sorolta volna, miért nem elég jó Stolte könyve. SZENTMIKLÓSY Lajos: Feudális korszak Magyarországon. *Népszava*, 1942. január 25., 14. Vö. *Függetlenség*, 1941. november 16., 6. és *Magyarság*, 1941. december 7., 13. („R. R. K.” kritikája).

65 SZEKFŰ Gyula: A szabadság fogalma. *Népszava*, 1941. december 25. (Karácsonyi különszám.)

66 Egy történelemtanár: Osztályharc Mátyás, Rákóczi és más nemzeti hősök ellen. Kinek a pénzén jelent meg Stolte István Miklós gyalázkodása? *Egyedül Vagyunk*, 1942. január 15., 5–6.

ellenes röpcédulákat is. Stolte szerint míg a hungaristák támadásának nem volt hatósági akadálya, a volt kormányfőt támadó iratokat illegálisan „csúsztatta át” Egyény a nyomdában.⁶⁷ Stolte emlékei szerint az *Egyedül Vagyunk* kritikájának következménye is lett, mivel a bírálat hatására a Miniszterelnökség sajtóosztálya megakadályozta a második kiadás megjelenését.⁶⁸

Az NT Stolte munkái mellett két másik könyv megjelentetésénél is bábáskodott. Vietorisz álnéven kiadta saját munkáját, a *Kornél, a politikus* című irányregényt, melyben egy „zöld reflektorfényben” sűtkérező főszereplőn keresztül igyekezett leleplezni a politikai szerencsevadászok embertípusát.⁶⁹ Nagyobb publicitást kapott Egyény Károly 1942 júniusában megjelent brosúrája, a *Feleljen Szálasi Úr!*,⁷⁰ vagyis az irányregény konkretizált változata. Az állítólag háromezer példányban megjelentetett könyv nyomdaköltségét Stolte szerint Sombor állta.⁷¹ Egyény korábban aktív szervezője volt a hungaristáknak,⁷² vagyis okkal nevezte magát hithű, régi szélsőjobboldalinak, s már a kötet fülszövegében tudatta: tisztában van azzal, volt bajtársaitól meg fogja kapni a rendőrspicli minősítést (is). Művének kiadójaként a rejtélyes „Népi Törekvések Szolgálatát” tüntették fel, ám a könyv borítóján az NTS felirat szerepelt, benne a Tábor szablyájával. A kétszáz kérdést tartalmazó vádiratból egy betegesen hiú karrierpolitikus arcéle rajzolódik ki. „Ön a hatalom birtoklásáért hajlandó még az ördöggel is szövetkezni, nem törődik azzal, hogy vér és üszök romhalmaz és nyomorúság folya, illetve maradna csak az országból” – vetette papírra a szerző a profetikus mondatokat Szálasi síról, megannyi konkrét, de nem bizonyított vádpont mellett.⁷³

Mivel Egyény kötetében Hubayba is alaposan belemart, Szálasi hűtlenné lett főorganizátora beperelte a szerzőt. A törvényszék végül sajtórágalmazás vétsége miatt pénzbüntetésre ítélte a brosúra szerzőjét.⁷⁴ A hungaristák pereskedés helyett inkább a szerző párthovatározását firtatták. Az NT ugyanis körlevélben deklarálta, hogy bár Egyény csoportja az NT „égisze alatt” áll, de maga Egyény nem vezetőségi tagja a Tábornak, kiadványát pedig nem a tábor sajtóosztálya adta ki. „Ha Egyény Károly a Nemzeti Tábor égisze alatt, azaz fémjelzése alatt él és virul, hogy maradhat minden cselekedete mégis egyényi – azaz felelőtlen? A nyilasellenes front részéről annyira ünnepezt szütsi mozgalom nagy ellentmondása ez” – élcelődött Maróthy Károly lapja.⁷⁵ Néhány héttel később szintén a *Pesti Ujság* közölte Hehs

67 Stolte István feljegyzése, 1954. július 8. ÁBTL 2.1. I/56-b, 155–156. A Belügyminisztérium valóban engedélyezte, hogy az NT nevével fémjelzett, „Egyény Károly budapesti lakos által kiadott (...)»Nem a nyilaskereszt, hanem a magyar szocialista piros kettőskereszt jegyében győz a magyarság« szövegű röpiratot az e tekintetben fennálló szabályok figyelembevételével az egész ország területén terjeszthessék”. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 1941. december 11., 687. Az említett röplap egy példányához (több másik mellett): ÁBTL 3.1.5. O-14820/5, 60. Megesett, Egyény röpiratainak engedélyezését közvetlenül a nyilas propagandaanyagok lefoglalási rendelete után közölték. Vö. *Vasvármegye Hivatalos Lapja*, 1942. január 1., 22. Egyény további engedélyeihez: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 1941. december 4., 666. *Vasvármegye Hivatalos Lapja*, 1942. január 15., 44

68 Stolte István feljegyzése, 1954. július 8. ÁBTL 2.1. I/56-b, 155. Némileg kiszínezett formában: Stolte István elmondja életét Nagy Csabának. 1988–1990. OHA, 131. sz. 30.

69 Vietorisz Géza felmentő ítélete. 1956. december 11. ÁBTL 2.1. I/103, 58. Vö. CSETE (1942).

70 *8 Órai Ujság*, 1942. június 22., 4. *Nemzeti Ujság*, 1942. június 25., 5. *Népszava*, 1942. június 28., 9.

71 Stolte István feljegyzése, 1954. július 8. ÁBTL 2.1. I/56-b, 154–155.

72 1939 februárjában például „bűntevő feldicsérésének vétsége” (az elítélt Szálasi hatalomátvételét hirdető nagy mennyiségű röpirat előállítás) miatt négyheti fogházra ítélték. *Magyar Nemzet*, 1939. február 11., 9.

73 EGYÉNY (1942): 63.

74 *Nemzeti Ujság*, 1943. november 26., 6.

75 *Pesti Ujság*, 1942. július 7., 3.

Aladár Maróthynek címzett, „A Nemzeti Tábor kilencven százaléka Szálasi mellett áll” zarba ejtő címmel megjelent rövid levelét, melyben Hehs arról írt, hogy „a vezetésünk alatt álló Nemzeti Tábor nem azonosítja magát Egyéni Károly és Tsa egyéni akciójával”.⁷⁶ Ezen viszont már a hungaristákkal hadilábon álló, az MMNP-t támogató *Magyarság* élcelődött, gratulálva Szálasi és Szüts frigyéhez.⁷⁷ A zavaros polémiának Szüts vetett véget, két év után újra megragadva Hehst,⁷⁸ hogy aztán ez a végkifejlet a katolikus *Nemzeti Ujság* glosszairójának okozzon vidám perceket. „Szálasi számára a nyilas tábor elveszett – de Hehs Aladár még az övé” – fogalmazott kajánul a névtelen publicista, aki az egész ügy lényegét is megpendítette: „most tehát ott tartunk, hogy a sokat emlegetett szélsőjobboldali mozgalom kis frakciók hovatarozandósága fölött vetélkedik”.⁷⁹

Ehelyütt fontos kiemelni, hogy bár választások híján az NT korabeli politikai súlyát nehéz pontosan megállapítani, Szüts formációjának nem is a politikai szervezkedés, hanem a „leleplező” munkák és az azok körül kialakuló sajtópolémiák hoztak ismertséget.⁸⁰ Stolte, Egyény, Török, Oláh⁸¹ és mások „leleplező” írásait nagy példányszámú országos napilapok tárgyalták, míg a defenzívába szorult hungaristák igyekeztek agyonhallgatni vagy bagatellizálni a kritikákat. Politikai *issue* volt ez a javából, mellyel Szütsék szép szezletet haraptak ki a honi szélsőjobboldal körüli diskurzusokból.

3. Népi turanizmus

Kállay Miklós miniszterelnöksége idején az NT szintet léphetett, mivel lehetővé vált számukra tevékenységüket saját orgánumban népszerűsíteni. Szinte napra pontosan a Tábor második születésnapján (1942. október 4-én) vált a tömörülés hivatalos lapjává a *Nemzeti Élet*.⁸² Mint említettük, nem a teljes orgánomot szerkeszthette Szüts, csupán néhány oldalt bérelt minden egyes számban.⁸³ A megjelent cikkek zöme a hungaristák és az imrédysták viselt dolgaival foglalkozott; az NT célja ugyanis a nyilas előretörés „lefékezése” volt, amit térítés mellett „lejárattással” véltek megoldhatónak.⁸⁴ Célkeresztjükbe került a hungarista *A Nép* és *Pesti Ujság*, a nemzetiszocialista *Magyarság*, valamint az imrédysta *Virradat*, *Magyar Futár* és *Nemzetőr* is. A „pártvezető” rögvest vezércikkkel jelentkezett. Szüts megerősítette két évvel korábbi programját és immáron hangsúlyosan kormányzóhú, konstruktív ellenzékiiséget ígért, mely képes radikalizálni a túl konzervatívnak tartott kormányt. Ehhez a „népi mozgalmakat”

76 A Nemzeti Tábor kilencven százaléka Szálasi mellett áll. *Pesti Ujság*, 1942. augusztus 2., 8.

77 Szálasi és a Nemzeti Tábor avagy a Pesti Ujság újabb balfogása. *Magyarság*, 1942. augusztus 4., 7.

78 Szüts „helyreigazító nyilatkozatát” közli: *Magyarság*, 1942. augusztus 8., 7. Egyény szerint Hehs az NT-t Szálasi „fedőszerveként” akarta felhasználni, ezért kizárták. EGYÉNY (1943): 108.

79 *Nemzeti Ujság*, 1942. augusztus 9., 7.

80 PAKSA (2013): 230.

81 Szüts hosszú kampányban harangozta be Oláh készülő könyvét, részleteket is közölve a műből. Az 1943 végén már árult könyv megjelenéséről nem tudunk. Vö. Márciusban jelenik meg Oláh Árpád a volt nyilas sajtó-főnök nagy műve „A nyilas mozgalom bukása” címmel. *Reggeli Ujság* (Marosvásárhely), 1943. március 25., 4.

82 Szüts Iván 1942 júniusában már jegyzett egy vezércikket a hetilapban. Szüts Iván: Magyarországi szocializmus. *Nemzeti Élet*, 1942. június 14., 1–2.

83 Szüts Iván vallomása, 1945. augusztus 30. ÁBTL 3.1.9. V-102442, 7. Vö. uo. 156. és A Nemzeti Élet és a Nemzeti Tábor viszonya. *Nemzeti Élet*, 1942. december 25.

84 Szüts Iván levele az EMÁB Igazgatóságának és Üzemi Bizottságának. 1946. május 24. MNL OL Z 169. 21. cs.

szerinte meg kell tisztítani az idegen elemektől és véget kell vetni az „idegenimádatnak”.⁸⁵ Szüts ennek megfelelően igyekezett nyitni a népi gondolat egyes reprezentánsai felé. A Turul Szövetség válsága idején a Fitos Vilmos vezette „népi szárny” mellett tört lándzsát,⁸⁶ s még az állandóan támadott MMNP-n belül is becsülték Mester Miklós „magyar népi szocializmusát”.⁸⁷ Olvasói leveleket közöltek továbbá kisgazdáktól és kiálltak egyes népi írók mellett, jóllehet ez a kapcsolat nem volt teljesen súrlódásmentes. Barsi Dénes „paraszi gögjét” például a nemesi őseire büszke baráti Huszár Aladár utasította vissza a pártlapban.⁸⁸

A saját fórum a pártélet (ideiglenesnek bizonyuló) fellendülését eredményezte, amint arról a fennmaradt közel négyszáz belépési nyilatkozat is tanúskodik. A kartonok tanúsága szerint „keresztény” városi kisegyzistenciák (kisiparosok, altisztek, vállalati segédszemélyzet, munkások stb.) voltak túlsúlyban a szervezetben, ahol magánalkalmazottakat, alacsonyabb beosztású állami tisztviselőket és feltűnően sok női tagot is találunk.⁸⁹ Az országos ügyvezető az a tyuskaik Pap Béla lett,⁹⁰ aki állítólag a Magyar Testvéri Közösséghez (MTK) is jó kapcsolatokkal rendelkezett.⁹¹ Ezt alátámasztani látszik, hogy az NT nemzetpolitikai csoportja az MTK alapítójának tekinthető Rákossy Jenő számvizsgáló irányítása alá került,⁹² a Tábor több tagja pedig az MTK fedőszerveként működő Honszeretet Egyesület tagja volt.⁹³ Beszédes e tekintetben Hehs Aladár nyilasellenes könyvének Szütsöt támogató második kiadása is, mivel itt a szerző a „nemzetközi testvériséggel” szemben hangsúlyosan a „magyar testvéri közösség” gondolata mellett tört lándzsát.⁹⁴

Az NT politikai osztályáért Jászai Mari unokaöccse, a németellenességével elhíresült Jászay Lajos iparművész felelt.⁹⁵ „Jászaiék jó kapcsolatban voltak Bethlen Istvánékkal a német veszedelem elleni harcban” – emlékezett Fitos, a régi turulista harcostárs ezekre az időkre.⁹⁶ Jászay már 1934 nyarán részt vett a „sváb terjeszkedést” szimbolizálni hivatott hidasi harang nagy sajtónyilvánosságot kapó Budapestre hozatalában,⁹⁷ így nem meglepő, hogy az NT plénumában helyet kapott az a Molnár Lajos is, aki a dunántúli „pusztulás” másik korabeli fő témájáról, az egykérőlről közölt drámai hangú cikkeket Szütséknél.⁹⁸ Az NT „Turáni Magyar

85 Szüts Iván: Napfényen. *Nemzeti Élet*, 1942. október 4., 3.

86 Mi újság a Turul körül? Fitos Vilmos nyilatkozata. *Nemzeti Tábor*, 1943. március 7. Lássuk a mai fiatalság lelkét. *Nemzeti Élet*, 1943. április 25.

87 Mi nem támadjuk a nyilasokat, hanem a nyilasságot támadtuk és támadjuk! *Nemzeti Tábor*, 1943. február 28. Megjegyzendő, Fitos és Mester egyaránt a Magyar Testvéri Közösség tagja volt. SZEKÉR (2017): 78.; SOMLAI (2012): 119.

88 Vitéz baráti Huszár Aladár válaszcikke egy indokolatlanul gögös magyarnak. *Nemzeti Élet*, 1943. május 30.

89 A lista nem teljes (hiányzik belőle szinte az egész pártvezetőség) és a kartonok alapján az sem rekonstruálható, ki milyen aktívan vett részt a pártéletben. MNL OL P2261-10., illetve: ÁBTL 4.1. A-1355.

90 Magyar-török testvériségi ünnepély. *Nemzeti Élet*, 1942. november 8., 1. (Tyuskaik Pap Béla nem összetévesztendő Pap Béla református lelkésszel, a *Magyar Út* szerkesztőjével. Az 1945 után a Kisgazdapártban politizáló Tyuskaik Papot 1947-ben nyilas párttagsággal vádolták. *Igaz Szó*, 1947. január 18., 4.)

91 SZABÓ (1984): 27.

92 *Nemzeti Élet*, 1943. május 16. *M. közhivatalainak cím- és adattára*: 57.; SZABÓ (1984): 22. Rákossy egyébként zsidó származású volt. SZEKÉR (2017): 61.

93 MNL OL P2261-10.

94 HEHS (1942): 8. Az idézet kurzívan kiemelve az eredetiben.

95 A Tábor hírei. *Nemzeti Élet*, 1942. október 11., 3. (Jászayli nevét eltérően hozzák a különböző források.)

96 FITOS (1997): 52.

97 SZÉCSÉNYI–KEREPESZKI (2012): 188.

98 Vö. MOLNÁR Lajos: Harc módja az egyke ellen. *Nemzeti Élet*, 1943. május 2. Uő: Harcban az egyke ellen. *Nemzeti Élet*, 1943. május 9. Uő: Harc módja az egyke ellen. *Nemzeti Élet*, 1943. május 16. Uő: Mozduljon meg a társadalom az egykebetegség leküzdésére. *Nemzeti Élet*, 1943. május 23. Uő: Megint az egykérőlről. Az ormánsági „titok”. *Nemzeti Élet*, 1943. június 6.

Ifjúsági Törzsét” a háború utáni kémhistóriájával elhíresült Szabó Miklós irányította.⁹⁹ Szabó a negyvenes évek elején még Szütshöz igyekezett beszervezni a Gamma Művek munkása- it, barátja, Szalay Sándor nyomdász instrukciói nyomán.¹⁰⁰ Mivel a szociáldemokrata múltú Szalay a Magyar Országos Eszperantó Egyesület főtitkára volt ekkoriban,¹⁰¹ köze lehetett az NT eszperantó-tanfolyamához, amivel „főleg a turáni államokkal való kapcsolatokat” tervez- ték mélyíteni.¹⁰² Ezeket alighanem a rádióban többször szereplő Baghy Gyula („a világ egyik legjobb eszperantistája”), az NT nemzetpolitikai osztályának helyettes vezetője tartotta.¹⁰³

Szalay turáni kiadványokra specializálódott ekkoriban,¹⁰⁴ s az NT fiatal üdvöskéinek köte- teit is kiadta.¹⁰⁵ Szabóhoz hasonlóan ő sem említette turanista múltját visszaemlékezéseiben, ellenben arra kitért, hogy 1934 nyarán egy munkásmozgalmi röpirat kinyomtatása miatt megjárta a Hadik-laktanyát és egy évet ült is a Conti utcai katonai fogházban, miközben közreműködött a röpirathoz köthető személyek – például az ekkor még Schiller Marcelként ismert Horváth Márton – azonosításában.¹⁰⁶ Szalay felesége gyakran „sírt ki” rendkívüli lá- togatási engedélyt az ügyésztől, aki az a Dominich Vilmos főhadnagy volt, aki tíz évvel később a Bajcsy-Zsilinszky Endre és társai ellen indított hűtlenségi pert irányította. Szalay megemlítette továbbá, hogy ügyében „nagyon szépen” „mellé állt” egy eszperantista társa, Tóth Vince rendőrkapitány.¹⁰⁷ Nem mellékes körülmény, hogy Tóth Vince tizenkét évig a rendőrfőkapitányság politikai osztályának szolgálatában állt és „behatóan foglalkozott” ál- lamrendészeti kérdésekkel, még hozzá baloldali vonalon.¹⁰⁸ Az ő jelentése alapján oszlatta fel a belügyminiszter a Magyarországi Eszperantista Munkások Egyesületét 1934 áprilisában.¹⁰⁹ Nem tudjuk, ebben vagy másban jutott-e kétes szerep Szalaynak, ám arról ő maga írt, hogy üzleti köre kiszabadulása után konzolidálódott; visszatérő megrendelője lett többek között az MTK egyik vezetője, Péter Ernő.¹¹⁰ Szalay a német megszállás idején aztán egyik alapítója lett a kormányzóhoz is utat találó Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének (MHSZSZ), mely szervezet 1944 novemberében csatlakozott a magyar ellenállás immáron a budapesti felkelésért szervezkedő ernyőszervezetéhez, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bi- zottságához (MNFFB). 1944. november 22-én őt is a Tartsay Vilmos lakásán megrendezett

99 *Nemzeti Élet*, 1943. január 3., 3.

100 Szabó memoárjában úgy fogalmazott, hogy a „Nemzeti Tábor ifjúsági szervezetét” hozta létre. SZABÓ (1984): 23.

101 *M. Tiszti névtár 1941*: 591. Vö. *Népszava*, 1920. január 9., 5. Az SZDP-vel saját emlékei szerint 1926-ban szakadt meg Szalay kapcsolata, amikor önálló iparos és kereskedő lett. Szalay Sándor-interjú (1980, kérdező: Bokor Péter). TIT int. 0519, 15:20–16:10.

102 *Nemzeti Élet*, 1943. február 7. *Nemzeti Élet*, 1943. január 31.

103 Eszperantisták és 2000 éves jázig sírok. *Ujság*, 1941. június 27., 5. *Nemzeti Élet*, 1943. június 27.

104 Fotóval: BOKOR (1985): 154–156.

105 A Nemzeti Tábor írói Szalay Sándor könyvsátrában. *Nemzeti Élet*, 1943. június 27.

106 Horváth Márton önéletrajza (1951). PSZL V. 991, 1. ö. e., 3–4. Schillert végül öt év fogházbüntetésre ítélték hűtlenség és kémkedés bűntette miatt. *Az Est*, 1935. november 23., 2. Le is ülte penzumát. HORVÁTH (2017): 89.

107 A Schiller-ügyet is tárgyalva: Mérföldkövek, állomások, események életem országútján. Szalay Sándor emlékiratai (1979). HIM HL VII. Tvgv 3. 146, 107–110. Dominich-hez: BARTHA (2019): 473–480.

108 Tóth kiterjedt eszperantista tevékenységét is részletezve: *Almanach*: 1106.

109 Tóth bizalmas értesülésekre is hivatkozó, a letartóztatottak névsorát közlő jelentését hosszan idézi: DE- MÉNY (1988): 59–62. A jelentés helyenként szó szerint bekerült Sombor egyik 1937-es előadásába. KONOK (2003): 221–224. Vö. BLAU–LÁNG (1976): 40.

110 Más forrásból tudjuk, hogy Szalay a Revíziós Propagandaplakátok Szerkesztő Bizottságának is nyomtatott plakátokat. MOT, 1939. január 19., 45.

nagyszabású MNFFB-összejövetelről vitték el a nyilas hatóságok, akik aztán december 4-én többedmagával elengedték a különös életű nyomdászt.¹¹¹

Szalaynak „régí jó barátja” volt Csomoss Miklós,¹¹² és talán Eszes Istvánt is ismerte, aki Szabóhoz hasonlóan a Gammában dolgozott.¹¹³ Eszes háború után tett vallomása szerint ő maga ekkoriban Csomoss útmutatásai alapján vett részt az „ellenállási mozgalomban”.¹¹⁴ A „rongyos gárda” németellenes tagjainak egy része (Egyedy szerint a „zöme”) szintén csatlakozott az NT-hez¹¹⁵ – a feltűnő megjelenésű, kucsomás-antantszijas társaság a pártirodába is feljárt.¹¹⁶ Az NT-ben kötött ki továbbá Nyékhegyi Géza nyugalmazott főhadnagy és az általa gardírozott, „népparlamentnek” szánt Faluposta Mozgalom is. Nyékhegyi Bajcsy-Zsilinszky régi híve volt, s a TVOE-ben szintén jelentékeny szervezőmunkát végzett.¹¹⁷

A *Nemzeti Élet* híradásai szerint a Tábor megyei, járási és községi szervezeteinek havi beszámolókat kellett küldeniük a központba, ahol az NT „nagytanácsa” működött (volt külön női nagytanács is). A „szervezési osztály” hetente tartott értekezletet. A híradásokban sokféle vidéki szervezetről szó esett, néhány esetben azonban neveket is közöltek. Innen tudjuk, hogy Pesterzsebeten Juhász Lajos iparos, Győrben Patkós Jenő magántisztviselő (helyettese: Csikós György kiskgazda), Székesfehérváron Salamon András intéző szervezte a Tábor,¹¹⁸ Debrecenből pedig Nagy Kászon, a Magyar Naptár szerkesztője hozta a saját „országos hálózatát”.¹¹⁹ Csatlakozott Szütshöz a volt szociáldemokrata képviselőtestületi tag Németh Árpád,¹²⁰ ifjabb Berta Ferenc főkertész pedig az 1935-ben alapított „Diósi Kultúr Gárdát” léptette be az NT-be.¹²¹ A szegedi és délvidéki pártszervezet vezetésével Terebess Györgyöt bízták meg, míg Baja és környékét Horváth János szervezte.¹²² Hogy azonban a vidéki bányák nem lehettek túl erősek, onnan is sejthető, hogy csak hónapokkal később, 1943. június

111 Mérőföldkövek, állomások, események életem országútján. Szalay Sándor emlékiratai (1979). HIM HL VII. Tvgy 3. 146, 107–122. Az MHSZSZ-nek Péter Ernő is tagja volt. Szabó is itt forgolódott, majd 1944 végén Prónay Pál különítményének tagjaként fejezte be a háborút. Ennek az alakulatnak a fedésében működött a németek és nyilasok ellen tevékenykedő „Görgey-zászlóalj”. Szabó memoárja szerint kötelékükben esett el Szepesi Zoltán színész, az NT egykori tagja. SZABÓ (1984): 22–23. A háború után Szalayt nem vették fel a Magyar Kommunista Pártba, ezért Szabó biztatására a Kiskgazdapártba lépett be. Szalay Sándor-interjú. TIT int. 0519, 14:40–15:10. 1948-ban az MTK-per egyik mellékperében ítélték el; 1950-ben szabadult. ÁBTL 3.1.9. V-55923. Szabó maga is a Kiskgazdapártban tevékenykedett, majd a kommunista állambiztonság az emigrációt eredményesen bomlasztó ügynöke lett. MURÁNYI (2018): 114–118.

112 Mérőföldkövek, állomások, események életem országútján. Szalay Sándor emlékiratai (1979). HIM HL VII. Tvgy 3.146, 114.

113 Eszes későbbi vallomása szerint csak 1946-ban ismerkedett meg Szalayval. ÁBTL 3.1.9. V-55923, 17.

114 Eszes István vallomása, 1947. január 7. ÁBTL 4.1. A-1133, 36. A háború után amerikai kémkedéssel vádolt Eszeset – aki az MTK-nak és Weissshaus Aladár szociális népmozgalmának egyaránt tagja volt – 1947 márciusában társaival átadták a szovjet hatóságoknak. El is hurcolták őket. SZEKÉR (2017): 56–57.

115 „Nagy” jelentése, 1960. január 25. ÁBTL 3.1.5. O-14937/1, 335. Vö. SZASZKÓ József: Újra felszínre a „Rongyos Gárda”. *Nemzeti Élet*, 1942. december 13., 2.

116 Éliás Andor vallomása. 1945. augusztus 25. ÁBTL 3.1.9. V-102442, 15–16.

117 Nyékhegyi hamarosan hősi halált halt a keleti fronton. Vö. SÜTŐ NAGY (1944): 107. *Nemzeti Élet*, 1942. október 4., 3. *Nemzeti Élet*, 1943. január 17., 3.

118 *Nemzeti Élet*, 1942. december 25.

119 *Nemzeti Élet*, 1943. január 17., 3.

120 NÉMETH Árpád: Miért léptem be a Nemzeti Táborba. *Nemzeti Élet*, 1943. január 24.

121 *Nemzeti Élet*, 1943. február 7. Berta a TVOE-nak is a tagja volt. MNL OL P2261-10.

122 *Nemzeti Élet*, 1943. március 28.

elején jelentették be az országos szervezkedés kezdetét. A döntést a lemorzsolódott nyilas tömegek becsatornázásának szükségességével magyarázták.¹²³

Az NT turáni és fajbiológiai osztályt is működtetett. Előbbit az 1938-as *Turáni napmesék* társszerzője, a már említett Eszes István,¹²⁴ utóbbit a nyilas *Magyarsággal* és a fajvédő Bartha Miklós Társasággal egyszerre polemizáló, a „szláv-germán tenger ütközőjében” a magyarság „elnyeletéséről” cikkező Egyházszegei Kiss Imre vezette.¹²⁵ A turáni tematika erejét jelzi, hogy a *Nemzeti Élet* Szüts által bérelt oldalain a Turáni Társaság és a náluk radikálisabb Magyarországi Turán Szövetség híreit egyaránt szemlézték, a „turáni kiskátéból” pedig szemelvényeket közöltek.¹²⁶ Az NT-nek több „turáni egyistenhívő” tagja volt, s még maga Virrasztó Koppány is soraikat erősítette.¹²⁷ A lunatikusoknak súlyt és teret adott, hogy a Külügyminisztérium Sajtó- és Propaganda Osztályát vezető, ekkoriban már a német kötelékek lazításán munkálkodó „főcenzor”, Ullein-Reviczky Antal maga is „a magyarok turáni eredetét és kapcsolatait” igyekezett ellenszegezni a németek által kínált „Új Európának”¹²⁸ – és a szovjet nagyhatalmi aspirációknak.¹²⁹

Míg Szüts (szélső)jobboldali kötődései evidensek, ugyanő meglehetősen ellentmondásosan viszonyult a baloldalhoz. Egyrészt lapja egy titkos nyilas-szocdem paktumról értekezett,¹³⁰ másrészt viszont arról is írtak, hogy a magyar munkásság „sokkal jobb helyen van” az SZDP-nél, mint Imrédyéknél lenne.¹³¹ Vélhetően a jobbról érkező támadásoknak igyekeztek elejét venni azzal, hogy 1943 júniusától szocialista helyett „kopjás” mozgalomként hirdették pártjukat a sajtóban. A zsidókérdésben vallott nézeteik hasonló kettősséget tükröztek, mivel ugyanazon az oldalon firtatták Imrédy származását és állapították meg, hogy „ma nem a zsidók elleni kiálláshoz kell bátorság, hanem a zsidók melletti kiálláshoz”.¹³² Emellett folyamatosan saját kiadványukként reklámozták vitéz Divéky Andor szélsőségesen antiszemita könyvét.¹³³ A származás azonban nem csak a zsidók, hanem az „árják” esetében is foglalkoztatta őket: Maróthy Károly és Lendvai István asszimilációjának azonosságain és különbségein külön cikkben polemizáltak.¹³⁴ Még beszédesebb, hogy tagságukat vallás és származás szerint is nyilvántartották, problémásnak tartott pedigre esetén pedig további vizsgálódásokat rendeltek el.¹³⁵ Izraelitaként

123 *Nemzeti Élet*, 1943. június 12.

124 ABLONCZY (2016): 170.

125 A Tábór hírei. *Nemzeti Élet*, 1942. november 8., 3–4. Méhely [sic!] professzor válaszol a rádió fajvitájára. *Sorakozó*, 1940. március 8., 5. Vö. továbbá: EGYHÁZSZEGEI KISS (1939).

126 A két szervezet viszonyához: SZENDREI (2010): 54.

127 1942. „álom hó” (december) 4-én lett NT-tag a Szabó Dezsőt is meghihető turanista. MNL OL P2261-10. (Szütsék utóbb féltékenyen emlegették fel a nyilasok hirtelen jött turanizmusát, mely például *A Nép* című hungarista lap 1943-as számait valóban jellemezte.)

128 ULLEIN-REVICZKY (1993): 116–117.

129 Ullein-Reviczky 1943 tavaszán azt fejtegette Kállay miniszterelnöknek, hogy „a közvetlen határ Magyarország és Bulgária közt egy, a törökökkel közösen alakítandó antibolsevista blokk kialakítása miatt nem lenne előnytelen”. SZEKÉR (2021): 348. (1943. március 10-i bejegyzés). Ullein-Reviczky pályájához, átfogóan FRANK (2018): 180–204.

130 SZABÓ János: Szálasi szédületes pálfordulása. Titkos paktum a szociáldemokraták és Szálasi között? *Nemzeti Élet*, 1942. november 22., 3.

131 Imrédy, Incze, a „Nemzetőr” és a „Népszava”. *Nemzeti Élet*, 1942. december 13.

132 *Nemzeti Élet*, 1943. augusztus 8.

133 DIVÉKY (1942).

134 Szüts Iván: Lendvai és Maróthy. *Nemzeti Élet*, 1943. január 3., 1–2.

135 Ez történt például a „turáni vadászoknál” is aktív Reszegi Lajos bihari levéltárossal, akit édesanyjának keresztneve (!) miatt világitottak át nagyszülői szinten. MNL OL P2261-10.

nyilvántartott tagjuk nem is volt, miközben több zsidó származású munkatárs dolgozott az NT-ben – név nélkül.

Az NT a visszacsatolt területeken is kampányolt, méghozzá azonnal és eléggé zavarba ejtő módon. „A felvilágosító programfüzetek a magyar honvédség előrehaladásával sorozatosan és szisztematikusan mentek” – fogalmazott a negyvenes évek elején saját bevallása szerint a vkf. 2. osztályán „nyilasellenes” munkát végző Egyedy,¹³⁶ s a visszacsatolt területeken végzett „felvilágosító munkáról” Szüts is megemlékezett.¹³⁷ Az erdélyieket Budapesten is agitálták. Az NT „székely mozgalma” 1943 júniusában bontott zászlót a fővárosban, s az eseményről feltűnően sok névvel, a teljes tisztikart közölve adott hírt a pártlap.¹³⁸ A *Székely Nép* tudósítója kevésbé volt elragadtatva az ötszáz fős összejöveteltől. Szerinte a hagyományörző egyesületekből kiábrándult, kenyerüket otthonuktól sokszáz kilométerre kereső góbék panaszáradatára rátelepedett a pártpolitika, vagyis az NT. „A pártmegbízottak várták a távozókat, titkárok nyomkodták kezükbe a belépőíveket s az elárvult székelyek (...) tömegesen léptek be (...) tagdíjvállalással, fogadalommal”.¹³⁹ A kritikus beszámolóra rátromfolt a nemzetiszocialista *Reggeli Magyar Szó*, megszólaltatva egy állítólag a tudta nélkül plénumba választott székelyt, aki rögvest el is határolódott Budavárytól (!).¹⁴⁰ Természetesen a pártlap replikája sem maradt el. Ebben a székely csoport „kulturbizottsági elnökének” választott, ám végül a nyilasoknál kikötő informátort igyekeztek hitelteleníteni.¹⁴¹

A pillanatnyi médiafigyelmet Szüts sikerrel fokozta egy feltűnő cikkel. A kétheti-lappá ritkuló *Nemzeti Élet* a szövetségesek szicíliai partraszállásának másnapján közölte a *Fogjon össze a nemzeti jobboldal a nemzeti baloldallal* című írását, melyben saját alakulata mellett baráti Huszár Aladárt, Bethlen Istvánt és a katolikus sajtót nevezte meg a nemzeti jobboldal részeként, ám a nemzeti baloldal kilétét homályban hagyta (miképp a nemzetietlenét is).¹⁴² Négy hónappal később visszatért a témára és úgy fogalmazott, fenti cikke írásakor az angol példa lebegett a szeme előtt, ahol a kormánypárt és a munkáspárt „eltérő nézete a háború folyamán egységes nemzeti kormányban oldódott fel”.¹⁴³ Szüts első cikke figyelemreméltó módon közel egy hónappal a Kisgazdapárt és az SZDP együttműködési deklarációja előtt,¹⁴⁴ a két párt első közös fellépési kísérletének idején

136 „Nagy” jelentése. jelentése. 1960. január 25. ÁBTL O-14937/1, 334–335. Vö. A székely munkások bevonulása a Nemzeti Táborba. *Nemzeti Élet*, 1943. május 30.

137 Szüts Iván: Elég volt a Sütő ügyekből! *Nemzeti Élet*, 1942. november 29., 3. Szemlézi: *8 Órai Ujság*, 1942. november 30., 4.

138 A csoportot Fekete István vezette, patrónusuk vitéz Balázs Dániel lett. Vö. Székely közgyűlés Budapesten. *Nemzeti Élet*, 1943. június 27. Ezres tömeg a Nemzeti Tábor Székely Csoportjának vígadóbeli kulturális összejövetelén. *Nemzeti Élet*, 1943. július 25.

139 NAGY Dániel: Száz ezer bolyongó székely lépeget ide s oda, azután belezuhan egy politikai pártba. *Székely Nép*, 1943. június 28., 3. Az NT nyilvántartásában valóban sok székelyföldi születésű tag szerepel. MNL OL P2261-10.

140 ifjabb CSETHŐ József: Hogyan ment lépre a fővárosban élő székely munkásság a Nemzeti Tábornak? *Reggeli Magyar Szó*, 1943. július 18., 3.

141 cs. n.: Kondorosy úr igazsága. *Nemzeti Élet*, 1943. július 25.

142 SZÜTS Iván: Fogjon össze a nemzeti jobboldal a nemzeti baloldallal! Az egység alapjai. *Nemzeti Élet*, 1943. július 11.

143 SZÜTS Iván: Még egyszer a nemzeti jobboldalról és a nemzeti baloldallal. *Nemzeti Tábor*, 1943. november 12., 3. (Példatárát ehelyütt a korabeli magyar közéletben rendkívül népszerű finn-példával egészítette ki.)

144 A Kisgazdapárt 1943. július végén „a kormánykörök tudtával” kötött szövetséget az SZDP-vel, főképp a minél hatékonyabb háborúellenes politikát elősegítendő. VIDA (1976): 18.; Az együttműködési szándéknyilatkozatot egy héttel később tették nyilvánossá. Vö. A Szociáldemokrata Párttal való együttműködés kérdései a Független Kisgazdapárt és a Független Magyar Polgári Párt értekezletén. *Népszava*, 1943. augusztus 7., 5.

született.¹⁴⁵ Alighanem éppen ennek köszönhető a németbarát szélsőjobboldal heves reakciója. Az *Egyedül Vagyunk* először egy egészoldalas karikatúrájával jelentkezett, melyben a zsidóbérencnek beállított NT-nek és a jobb- és baloldal között zsonglórkodó Szütsnek előkelő hely jutott.¹⁴⁶ A sértesként érzékelt beállítás természetesen viszontválaszt eredményezett. Oláh Árpád fenyegető hangú nyilvános levéllel lepte meg „kedves rokonát”, Oláh Györgyöt, emlékeztetve az imrédysta lap főszerkesztőjét Imrédy Béla egyes felmenőire,¹⁴⁷ majd Kóródy Tibor kilépését az MMP „felrobbanásaként” ünnepelte az NT.¹⁴⁸ Mindeközben az imrédysta *Nemzetőr*ben „Bemutatjuk Rettenetes Ivánt” címmel jelent meg epébe mártott tollal írt portré a „nemzeti jobboldal” baloldallal kacérkodó önjelölt vezéréről¹⁴⁹ – ezt a támadást (és reklámot) is elégtételként vette tudomásul az NT.¹⁵⁰ A megújuláspártiaknak valóban szúrhatta a szemét Szüts, mert augusztus végén visszatértek a magát „döntő tényezővé emelkedettnek” hirdető NT-re. Az *Egyedül Vagyunk* – még mindig az összefogásos cikken felbuzdulva – egyik újságíróját küldte be ekkor a Tábor központjába, s az inkognitóban érkezett vendégre Berta Ferenc országos főtítkárra tájékoztatása sem tett jó benyomást.¹⁵¹

Az összefogás kétségkívül időszerű, de nem az NT politikai súlyára szabott akciója tehát országos médiafigyelmet kölcsönzött Szütsnek,¹⁵² ám lapgazdájának sok(k) lehetett. A *Nemzeti Élet* 1943. augusztus 22-i száma még az NT kiadványaként jelent meg, ám tartalmat nem közöltek a Táborról, a két héttel később megjelenő szám pedig már címlapján sem vállalta Szüts alakulatát. A szakítás pontos oka nem ismert, de könnyen lehet, hogy az NT baloldali nyitása állt a háttérben.¹⁵³ 1943 őszétől Budaváry hetilapjának nyilas- és náciellenes éle megszűnt, hogy aztán a német megszállás után egyre radikálisabb hangnemben uszítson a „zsidók” és a „bolsevisták” ellen, kiszolgálva az aktuális kormányt, ideértve 1944. október 16-a után a nyilasokat is.¹⁵⁴

4. Bolgár kapcsolat – saját folyóirat

Szüts 1943 novemberében jutott újra fórumhoz, vagyis akkor, amikor „kivételes méltánylást érdemlő körülmény” nyomán tagja lett a Sajtókamara kiadói fősztályának.¹⁵⁵ Ezúttal nem albérlő lett egy már működő lapnál, hanem saját, kéthetente hat oldalon megjelenő újságot indíthatott *Nemzeti Tábor* néven, ami figyelemre méltó fegyvertény a korabeli – háborús recesszióban, cenzurális viszonyok közt működő – sajtóéletben. Új lapjukból és röpirata-

145 „A szicíliai partraszállás másnapján a kiszgadzapárt javasolta, hogy az SZDP-vel közös memorandumban hozzák a kormány tudomására a két párt külpolitikai elképzeléseit és javaslatait. Az SZDP egyetértett a javaslatl.” PINTÉR (1965): 428. A két párt közeledéséhez: VARGA (1999): 146–147.

146 *Egyedül Vagyunk*, 1943. július 16., 13.

147 cs. n.: Kondorossy úr igazsága. *Nemzeti Élet*, 1943. július 25. Oláh Árpád levele Oláh Györgyhöz Budapesten. Uo.

148 OLÁH ÁRPÁD: Felrobbant az Imrédy-párt. *Nemzeti Élet*, 1943. augusztus 8.

149 MAGYAR JÁNOS: Bemutatjuk Rettenetes Ivánt. *Nemzetőr*, 1943. július 16., 5.

150 Nyilasroham a Nemzeti Tábor ellen szóban, írásban és képen. *Nemzeti Élet*, 1943. július 25.

151 Sz. Á.: Rettenetes Szüts Iván egyesíteni akarja a jobboldalt a baloldallal. Ki hát a mi végleges vezérünk? *Egyedül Vagyunk*, 1943. augusztus 27., 12.

152 Vö. továbbá: A belpolitika hírei. *Magyar Nemzet*, 1943. július 24., 5. Milyen legyen a nemzeti egység a „Nemzeti Tábor” szerint? *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1943. július 14., 3.

153 A kiszgadzapárti-szociáldemokrata pártszövetséget utóbb „tűz és víz” házasságaként ostromozta Budaváry immáron pártfüggetlen lapja. Vö. Tűz és víz. *Nemzeti Élet*, 1943. október 17., 1.

154 Budaváry esetében valószínűleg „ki nem mondott személyi intrikák” állhattak átmeneti nyilasellenességének háttérben. VESZPRÉMY (2021): 45.

155 *Budapesti Közlöny*, 1943. november 21., 7.

ikből állítólag még ingyenpéldányt is tudtak küldeni a budapesti és vidéki kávéházaknak, sőt – „térítési” céllal – a frissen kinevezett nyilas szervezők szintén hozzájutottak a laphoz, mely kitüntetett figyelmet szentelt a *Reggeli Magyar Szó* utódlapjának, az *Összetartásnak*. Egyedy arról is megemlékezett, hogy a *Nemzeti Tábor*t Szüts egy bolgár „nyugalmazott ezredes és frontharcos vezér közbenjárására kapta meg Zsindely Ferenc miniszter támogatásával a bolgár-magyar barátság ápolása céljaira.”¹⁵⁶ Zsindely már miniszterelnökségi államtitkárként is gyakorta érintkezett bolgár diplomatákkal, kereskedelmi és közlekedésügyi miniszteri kinevezése után nem sokkal (1943 áprilisában) pedig maga látogatott Bulgáriába.¹⁵⁷ Turáni tematikába csomagolt bolgár- és török-barát cikkeket a *Nemzeti Élet*ben közölt 1942-es NT-anyagokban is bőségesen találunk, s ezt a vonalat 1943-tól családi kötelékek erősítették Szüts házassága révén (miközben az NT lapjaiban feltűnően sokat idézték Zsindelyt). Szüts hitvese ugyanis Mara Vasziljeva, egy Budapesten élő bolgár operaénekesnő volt.¹⁵⁸ A Vasziljeva-családból a magyar rádióban fellépő operaénekes és gordonkaművész hölgyek mellett külügyminisztériumi újságíró és magasrangú katonatisztet is találunk.¹⁵⁹ Egyedy utóbbira, Szüts sógorára, Erusolim Vasziljev nyugállományú bolgár vezérkari ezredesre utalt, aki két évvel korábban az Ullein-Reviczky társelnökletével vezetett Magyar Tűzharcos Szövetség meghívására érkezett Budapestre bajtársaival,¹⁶⁰ s akiknek a bolgár kamikazékról írt patetikus cikkét 1944 januárjában a *Nemzeti Tábor* közölte.¹⁶¹ A kapcsolat a másik irányban is működött. Az ezredes újságíró testvére, a magyar vonatkozású cikkekre szakosodott Nikolaj Vasziljev állhat a Szütsről közölt bolgár híradások mögött, amit az NT büszkén szemlézett.¹⁶²

A Baross Szövetség egyik turáni estjén Szüts Ivánon és a Vasziljeva-család hölgytagja in kívül Kállay Ubul, a miniszterelnök közeli rokona is megjelent,¹⁶³ a *Nemzeti Tábor*ban közölt cikkek alapján pedig az is nyilvánvaló, hogy az NT nemcsak a szociáldemokratákiszgazdapárti együttműködést,¹⁶⁴ hanem Kállay Miklós kormányfő politikáját is támogatta. Mind a miniszterelnök, mind az említett ellenzéki erők a háborúból történő kiváláson dolgoztak a maguk eszközeivel,¹⁶⁵ ahogyan Szüts nyilas- és németellenességének is ez volt a

156 „Nagy” jelentése. 1960. január 25. ÁBTL O-14937/1, 335.

157 SZEKÉR (2021): 370–375. Vö. Boris bolgár király Zsindely Ferenc minisztert külön kihallgatáson fogadta. *Nemzeti Élet*, 1943. május 2.

158 *Nemzeti Élet*, 1943. június 12.

159 *Friss Újság*, 1935. október 11., 10. *Népszava*, 1937. augusztus 22. rádió, I. *Nemzeti Élet*, 1943. február 21.

160 *Esti Újság*, 1941. január 13., 8. Ullein-Reviczky utóbb a Magyar-Bolgár Társaság díszelnöki posztját is betöltötte. Ifjabb Ambrózy Ágoston: Pokana! *Színházi Magazin*, 1943. március 3., 12. A magyar tűzharcosok – a hasonló felfogású „turáni vadászokhoz” hasonlóan – különösen a visszacsatolt területeken aktivizálták magukat mint a szuverenista magyar birodalmi gondolat segédereje. BARTHA (2021): 23–24. Jelzésértékű, hogy amikor Ullein-Reviczkyt 1943 szeptemberében stockholmi követté nevezték ki, búcsúztatására a frontharcosok, a tűzharcosok és a „rongyos gárda” is kivonult. Vö. Abreise des Gesandten Ullein-Reviczky nach Stockholm. *Pester Lloyd* – reggeli kiadás, 1943. szeptember 21., 4.

161 Er. Vassilev ezredes: Héroszok-szentek. *Nemzeti Tábor*, 1944. január 6., 1. Szüts nem maradt hálátlan és a háború után anyagilag segítette Brazíliában letelepedő sógorát. Szüts Iván vallomása, 1962. szeptember 19. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1, 263–264.

162 *Nemzeti Élet*, 1943. február 21. Vö. pl. *Nemzeti Élet*, 1943. április 4. Nikolaj Vasziljevvel interjút is készítettek: *Nemzeti Élet*, 1943. június 6.

163 *Nemzeti Élet*, 1943. április 25. Kállay Ubul egyúttal Bethlen István fiatalkori barátja volt. ROMSICS (1991): 288.

164 A szövetség kapcsán Tildy Zoltánt (*Nemzeti Tábor*, 1944. január 20., 2.), Peyer Károlyt és Szakasisz Árpádot (*Nemzeti Tábor*, 1944. február 4., 5.) is hosszabban idézték, majd közölték a kiszgazdák deklarációját az együttműködésről (*Nemzeti Tábor*, 1944. március 18., 5.).

165 A Kállay-kormány vonatkozásában: Joó (2008): 45.

legaktuálisabb olvasata ekkor már. Lapja jórészt kormánypolitikusokat méltató, illetve gazdasági témájú cikkeket közölt, miközben saját szervezeti híreik legfeljebb magánlakásokban tartott összejövetelekre szorítkoztak. Már ameddig volt erre lehetőség, mivel a frissen nősült pártvezető saját maga számára „igénybe vette az ifjúsági csoport helyiségét”,¹⁶⁶ vagyis alighanem saját lakásának egyik szobáját. A *Nemzeti Tábor* lapszámai is arról tanúskodnak, hogy az NT hálózata elsorvadt, a propagandamunka a cikkek közlésére szorítkozott. A magyar nemzetiszocialistákon leggyakrabban a „szilánkjait” „Epés Zuárd” álnéven jegyző szerző, vagyis az utóbb a németek által a bori rézbányába elhurcolt, zsidó származású újságíró, Palásti László köszörülte a nyelvét.¹⁶⁷ Rendszeresen cikkeztek az Andrássy út 60. különös tulajdonjogáról is, alkalmanként pedig más lapoktól (*Magyar Nemzet*, 8 *Órai Ujság*) közölték újra nyilasellenes írásokat.

A *Nemzeti Tábor* első vezércikkét a Szütsék által korábban szapult, ám következetesen nyilasellenes baráti Huszár Aladár írta, s még interjút is közöltek „Magyarország egyik legagilisabb, legszorgalmasabb és szociális érzésekkel telített politikusaival”, amit sajátos módon baráti Huszár saját lánya jegyzett.¹⁶⁸ Szüts pedig a törzsökös radikálisok vacsoráját látogatta meg,¹⁶⁹ miközben lapja baráti Huszár Aladár másik alakulatával, a TVOE-vel is rendszeresen foglalkozott. Szintén a szuverenista magyar fajvédelmet erősítette Somogyi Béla közjegyző, akinek felsőházi felszólalását már az előző évben szemlézték.¹⁷⁰ A „Böllér” becenévre hallgató egykori fehérekülönítményes 1943 végén – Kállayhoz hasonlóan – a honvédség hazahozataláért, az ország határainak védelméért és a belső rend megszilárdításáért szállt síkra. Somogyi egyszerre ostromozta az „ájobbaldalt”, a „minden áron békét hirdető” baloldali politikát, a „politikai helyezkedőket”,¹⁷¹ s hosszasan ecsetelte a középosztály érdekeit szerinte veszélyeztető népi szociálpolitika „túlzásait”. Ezt azonban már csak a felsőházi naplóban olvashatjuk, mivel a népiek irányában is hidat verni igyekvő *Nemzeti Tábor* tendenciózusan kihagyta a profiljába nem illő részeket a felszólalásból.¹⁷²

Szütsék e hídverés érdekében még Illyés Gyulától is közöltek nyilatkozatot, sőt az NT által „Nagy Útmutatóként” tisztelt Szabó Dezsőnek sem derogált e hasábkon publikálni.¹⁷³

166 SZABÓ (1984): 23.

167 Palásti László vallomása. 1945. augusztus 23. ÁBTL 3.1.9. V-102442, 13–14. Vö. FERENCZ (2009): 666.

168 Baráti Huszár Aladár: A kastély árnyékában. *Nemzeti Tábor*, 1943. november 12., 1–2. Baráti Huszár Mária: Az OTI szociális jelentősége. Uo., 5. A családi viszonyokhoz: www.geni.com/people/Alad%C3%A1r-K%C3%A1rly-Husz%C3%A1r-de-Bar%C3%A1th/600000019864569796 (Baráti Huszár Mária visszatérő szerzője volt a *Nemzeti Tábornak*.)

169 Érdekesítő előadások a Törzsökös Magyarok Táborának ez évi utolsó vacsoráján. *Nemzeti Tábor*, 1943. december 24., 3.

170 „A Nemzeti Tábor vitéz Somogyi Béla beszédének minden sorát szóról-szóra aláírja és magáévá teszi” – méltatta Szüts Iván a hosszan szemlézett felszólalást, amelyet később teljes terjedelemben is közölt a Budaváry által szerkesztett és kiadott periodika. SZÜTS Iván: vitéz Somogyi Béla nagy beszéde a Felsőházban. *Nemzeti Élet*, 1942. december 25., 5. és vitéz Somogyi Béla felsőházi beszéde. *Nemzeti Élet*, 1943. január 10., 3–4. Vö. FN 1939, III. kötet 231–236. (1942. december 14.)

171 Vitéz Somogyi Béla érdekesítő felszólalása a felsőházban. *Nemzeti Tábor*, 1944. január 6., 2.

172 Somogyi szerint „a népi rétegek segítése csak akkor és csak addig a mértékig helyes, amikor és ameddig nem megy a középosztály rovására”, mivel „középosztály nélkül nincs élet, nincs ország”. FN 1939, IV. kötet 46. (1943. december 14.)

173 SZABÓ Dezső: A kritika létjogáról. *Nemzeti Tábor*, 1943. november 26., 2. Idézet: A Virradatnak nem tesz már Szabó Dezső. *Nemzeti Élet*, 1943. április 4. Vö. Zilahy Lajos és Illyés Gyula nyilatkoznak: mit olvasson a falu? *Nemzeti Tábor*, 1944. január 6., 5.

A nemzeti szocialista, egyúttal weisshausista Mélik Endre pedig Kodolányi János szárszói beszédére hivatkozva kárhoztatta a *Nemzeti Táborban* a szavak inflációját és – mindenekelőtt – az egyoldalú külpolitikai elköteleződést. Mélik a magyar külpolitikáról írt cikkében a bármilyen irányból jövő nagyhatalmi önzéssel szemben az európai semleges államokat hozta fel példa gyanánt, hogy érzékeltesse: „a fegyvercsörtetés neveléséges hangulatkeltése helyett a külpolitikai kiegyensúlyozás, kitérés, elhajlás mestermunkája” a célravezető.¹⁷⁴ A *Nemzeti Tábor* a Pajor-szanatóriumot angolszász-orientációjú ellenállási bázissá alakító Szabadság, Emberség, Magyarság mozgalom meghatározó alakjának, Szent-Iványi Sándor unitárius lelkésznek a nyilatkozatát is közölte az egyházak és a munkásság témakörében,¹⁷⁵ a német megszállás előestéjén pedig Péter Ernő értekezett a szociális és a nemzeti gondolat összeegyeztetéséről ugyanitt.¹⁷⁶ Védtek is a Közösség lapját és a „harmadik oldalt” a nemzetiszocialistákkal szemben,¹⁷⁷ majd március végén a Közösség által működtetett Magyar Irodalompartoló Társaság díjazásra javasolt íróinak névsorát tették közzé. A nagydíjat később elnyerő Szabó Dezsőről portrét közöltek.¹⁷⁸

Nem meglepő, hogy a sokirányú kötődések esetenként zavarokat okoztak. A kormányzó feleségének unokatestvére például a felsőházban tette szóvá a *Nemzeti Tábor* mutatványszámát, mely szerinte olyan támadást tartalmaz „a vagyon, a tőke és ember egyénisége ellen, amely semmi körülmények között sem lehet iránya és intenciója a magyar királyi kormánynak”.¹⁷⁹ Miután kiderült, hogy Purgly Emilt egy örökösödéskorlátozásról szóló cikk bántja,¹⁸⁰ az NT vezércikkben reagált, jóllehet egy ellenzéki pártnak nem kellett volna magyarázkodnia a kormány irányvonalától való eltérés miatt (ebben a témában legalábbis). Főképp, hogy az inkriminált passzust egy svájci szociális programból idézték.¹⁸¹ Mivel azonban a forrás csak a válaszcikkből derült ki,¹⁸² Purgly az NT programpontjaként értelmezhetette a szöveget.

Csak a német megszállás előtti napon megjelenő lapszámban találkozhatunk először (és utoljára) a lapban Stolte nevével, aki Török András pacifistának láttatott regényéről írt megértő és finoman nyilasellenes kritikát.¹⁸³ Az NT volt sajtófőnökének arcéléhez adalék, hogy egy ízben Stolte irodájából vitték el a detektívek a *Szálasi álarc nélkül* című botránykönyv íróját – vagyis Törököt.¹⁸⁴ A *Nemzeti Tábor* utolsó száma már jócskán a német megszállás után jelent meg. Ennek Hehs Aladár által írt (1944. március 21-re datált) vezércikke a „legfelsőbb hadúr” előtt tisztelgett, aki „immáron másodszor menti meg az országot a végső pusztulástól”.¹⁸⁵ Nem tudni, az örök egyensúlyozó Hehs mire gondolhatott ehelyütt, mindenesetre Szüts is szükségét érezte, hogy két évvel korábbi, s a „jelenlegi történelmi pillanatokban” még

174 Vö. MÉLIK SZABÓ Endre: Külpolitikánk útja. *Nemzeti Tábor*, 1944. március 3., 4. Mélik 1945 előtti pályaképe: BARTHA (2023): 136–137.

175 *Nemzeti Tábor*, 1944. február 18., 4. Szent-Iványi csoportjához: SZELKE (2016): 83–84.

176 PÉTER Ernő: A szociális századokról. *Nemzeti Tábor*, 1944. március 3., 5. Péterhez: SZEKÉR (2017): 37.

177 A „Magyar Út” élén érdekes kritikát olvastunk a „Magyarság” egy cikkéről. *Nemzeti Tábor*, 1944. március 18., 5.

178 A Magyar Irodalompartoló Társaság beszámolója. *Nemzeti Tábor*, 1944. március 30., 4. Szabó Dezső. Uo.

179 FN 1939, IV. kötet, 120. (Vitéz Purgly Emil december 1943. 16-i felszólalása.)

180 Miért kifogásolta vitéz Purgly Emil a Nemzeti Tábor cikkét? *8 Órai Újság*, 1944. január 12., 5.

181 *Nemzeti Tábor*, 1944. január 13., 1.

182 Vö. Egy érdekes program, amelyen érdemes elgondolkozni. *Nemzeti Tábor*, 1943. november 12., 2.

183 STOLTE István Miklós: Vengerszki. *Nemzeti Tábor*, 1944. március 18., 6.

184 Stolte István feljegyzése Török András vallomásáról. 1954. augusztus 22. ÁBTL 2.1. I/56-b, 254–261. Vö. TÖRÖK András: *Szálasi álarc nélkül. Öt év a Szálasi-mozgalomban*. Budapest, 1941.

185 HEHS Aladár: Fővezér, Kormányzó, Legfelsőbb Hadúr. *Nemzeti Tábor*, 1944. március 30., 1.

aktuálisabbnak gondolt cikkét Horthy és „minden illetékes tényező” figyelmébe ajánlja. A „magyar szocializmusról” szótt, „német-zsidó Marxot” emlegető fejtegetései azonban kicsit sem hatották meg az illetékeseket,¹⁸⁶ akik 1944. április közepén betiltották a lapot és a pártot,¹⁸⁷ júniusban pedig Szüts ügyvédi kamarai tagságát is törölték.¹⁸⁸ A pártvezért 1944. október 15-e után saját állítása szerint a nyilasok keresték, aminek ellentmondani látszik, hogy nem élt illegálisan, sőt légóparancsoki feladatokat látott el az ostrom idején.¹⁸⁹ Egyedével az egyik rejtélyes kísérető honvéd karhatalmi alakulatba, Földvári Miklós tartalékos százados zuglói 141-es KISKA-jába jelentkeztek, elkerülve ezzel a frontszolgálatot.¹⁹⁰

5. Összefoglalás

Az NT-t a magyar nemzeti szocializmus egyik pionírja, Szüts Iván azzal a nyíltan vállalt céllal hozta létre 1940 őszén, hogy a szerinte nemzetietlen irányt vett magyar nemzeti szocialista mozgalmat a magyar viszonyokhoz igazítsa és az általa meghatározott nemzeti célok szolgálatába állítsa. Működésének első évében a megindulásakor jelentékeny sajtónyilvánosságot kapó szerveződés kevés életjelet adott magáról. A tetszhalott állapoton Sombor József főkapitányhelyetteshez kötődő kétes múltú személyek – mindenekelőtt Stolte István – szerepvállalása hozott változást 1941 őszén, mivel a német-szövetségen lazítani igyekvő kormánykörök Szüts támogatásával is szerették volna megosztani és gyengíteni a nyilasokat. A Stolte és társai által 1941 végétől kiadott kötetek és röplapok újabb sajtópolémiákat eredményeztek, ám további egy év telt el, mire Szüts ki tudott bérelni néhány oldalt egy ismert szélsőjobboldali hetilapban, a Budaváry László szerkesztette *Nemzeti Életben*. A német nagyhatalmi politika ellen a magyar népi gondolattal ötvözött turanizmus ideológiai fegyverével pástra lépő NT ekkor megpróbálkozott igazi párttá válni és szervezeti struktúráját kiépíteni, ám nagyobb sikerrel jártak sajtókampányaikkal. Alighanem ezeknek köszönhetőek, hogy Zsindely Ferenc és Ullein-Reviczky Antal támogatásával, valamint Szüts bolgár feleségének rokonsága révén 1943 novemberében saját folyóirathoz jutottak. A *Nemzeti Tábor* hasábjain a szociáldemokratáktól a népi írókon és a Kisgazdapárton át Kállay Miklós kormányfőig igyekeztek hidat verni a nemzetiszocialistaellenes szuverenista körök között. Ekképp a kortársaknak sem okozhatott különösebb meglepetést, hogy az NT működésének a német megszállás vetett véget.¹⁹¹

186 Szüts Iván: Az illetékesek figyelmébe! Szocializmusunk csak magyar szocializmus lehet. Mi a magyar szocializmus? *Nemzeti Tábor*, 1944. március 30., 1–2.

187 *Reggeli Magyarország*, 1944. április 16., 5. *Reggeli Magyarország*, 1944. április 17., 3.

188 *Budapesti Közlöny*, 1944. június 14., 15.

189 Légóparancsnokként saját állítása szerint zsidónak minősítettek mentett. Részletezi: Szüts Iván levele a IV. kerületi kapitányság politikai osztályának. 1945. május 14. ÁBTL 3.1.9. V-102442, 40–45.

190 Szüts Iván vallomása, 1962. augusztus 2. ÁBTL 3.1.9. V-150806/1, 223–224. Földvárihoz: BARTHA (2021): 236–237.

191 Szüts Iván ezzel nem tekintette befejezettnek politikai pályáját, mivel a második világháború után a Balogh István páter által 1947 nyarán megalapított Független Magyar Demokrata Pártban és az 1956-os Keresztény Demokrata Pártban is vezető szerepet vállalt, miközben az NT feltámasztásáról sem mondott le. Az állambiztonság által már a koalíciós időszakban beszerzett, nyughatatlan természetű ügyvéd a Kádár-korszak első éveiben is feltalálta magát, s irodájával német származású magyar állampolgárok kivándorlásának papírgügyeire szakosodva tett szert kisebb vagyonra – míg legalábbis a hatóságok meg nem elégték önjáróskodását és látványos pénzszórást. Részletesen: BARTHA Ákos: *Egy nyughatatlan mozgalmár: Szüts Iván (1900–1973) pályarajza*. Kézirat.

Források és irodalom

Archívumok, levéltárak

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
HIM HL = Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
OHA = Oral History Archivum, VERITAS Történetkutató Intézet
PSZL = Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
TIT = Történeti Interjúk Tára gyűjtemény (Országos Széchenyi Könyvtár)

Periodikák

8 Órai Ujság, A Nép, Az Est, Budapesti Közlöny, Egyedül Vagyunk, Esti Ujság, Friss Ujság, Függetlenség, Igaz Szó, Kárpáti Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Magyar Ujság, Magyar Út, Magyarság, Nemzet Szava, Nemzeti Élet, Nemzeti Tábor, Nemzeti Ujság, Nemzetőr, Népszava, Pester Lloyd, Pesti Ujság, Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, Reggeli Magyar Szó, Reggeli Magyarország, Reggeli Ujság (Marosvásárhely), Sorakozó, Székely Nép, Színházi Magazin, Ujság, Vasvármegye Hivatalos Lapja

Online adatbázisok

<https://titkosbudapest.hu/cikk/hadik-laktanya/81>
www.geni.com/people/Alad%C3%A1r-K%C3%A1rly-Husz%C3%A1r-de-Bar%C3%A1th/6000000019864569796

Feldolgozások, forráskiadványok, visszaemlékezések

Almanach = HORTOBÁGYI Jenő (szerk.): *Keresztény magyar közéleti almanach 2. M–Zs.* Budapest, Pátria, 1940.

A „nemzeti kommunizmus” veszélyéről = A „nemzeti kommunizmus” veszélyéről. Hungarista Mozgalom – Ausztráliai Szórványok Tájékoztató Szolgálat, 1973/10. 12–13., 15.

ABLONCZY (2005) = ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, Osiris, 2005.

ABLONCZY (2016) = ABLONCZY Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, Jaffa, 2016.

BARTHA Ákos: *Egy nyughatatlan mozgalmár: Szüts Iván (1900–1973) pályarajza* (kézirat)

BARTHA (2019) = BARTHA Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, MTA BTK TTI, 2019.

BARTHA (2021) = BARTHA Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa, 2021.

BARTHA (2023) = BARTHA Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

BLAU–LÁNG (1976) = BLAU Zoltán – LÁNG Péter: *Eszperantista munkásegylet Magyarországon. II. (1919–1934)*. Budapest, 1976/2. 38–40.

BOKOR (1985) = BOKOR Péter: *Zsákutca. A Századunk sorozat interjúi*. Budapest, RTV–Minerva, 1985.

BUDAVÁRY (1941) = BUDAVÁRY László: *Zöld bolsevizmus. A nemzetietlen nyilas-mozgalom hűséges és döbbenetes képe*. Budapest, Nemzeti Élet, 1941.

CSETE (1942) = CSETE Márton: *Kornél, a politikus: regény*. Budapest, Nemzeti Tábor Sajtóosztálya, 1942.

DEMÉNY (1988) = DEMÉNY Pál: *„A párt foglya voltam”*. Budapest, ELTE MKKE, 1988.

DIVÉKY (1942) = vitéz DIVÉKY Andor: *Kenyér-törvény: lex-panis. A proletariátus felszámolása. Az új fogyasztási rend megalkotása. A munkanélküliség elleni biztosítás*. Érsekújvár, Farkas ny., 1942.

EGYÉNŸ (1942) = EGYÉNŸ Károly: *Feleljen, Szálasi úr!* Budapest, Népi Törekvések Szolgálat, 1942.

EGYÉNŸ (1943) = EGYÉNŸ Károly *válasza könyve és személye ellen intézett nyilas támadásokra*. Budapest, 1943.

EGYHÁZSZEGI KISS (1939) = EGYHÁZSZEGI KISS Imre: *A zsidó tehetség titka*. Budapest, Lócsey, 1939.

EÖRY (2018) = EÖRY Áron: *„A Pestújhelyi pogromhős”, majd „detronizált apostol”*. Budaváry László képviselősege Rákospalota, Pestújhely és környéke országközi küldötteként 1920–21. *He-lyem, házam, palotám. Rákospalota, Pestújhely, Újpalota Helytörténeti értesítője*, 2018/1. 20–28.

FERENCZ (2009) = FERENCZ Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2009.

FITOS (1997) = FITOS Vilmos: *Jászai Lajos küzdelme a magyarságért*. *Hunnia*, 1997/5. 50–53.

FN = Országgyűlés Felsőházának Naplója

FRANK (2018) = FRANK Tibor: *Britannia vonzásában. Angol-amerikai történelmi tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 2018.

HAJDU (1992) = HAJDU Tibor: Júdás mindig velünk van: Két különös karakter: Stolte István és Cseresnyés Sándor. *Valóság*, 1992/12. 52–64.

HEHS (1942) = HEHS Aladár: *Nyilaskereszt-e a magyarság útja?* Budapest, 1942.

HORVÁTH (2017) = HORVÁTH Bálint: Horváth Márton politikai pályája. *Múltunk*, 2017/3. 84–129.

JOÓ (2008) = JOÓ András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2008.

KARSAI (2016) = KARSAI László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, Balassi, 2016.

KN = Országgyűlés Képviselőházának Naplója

KONOK (2003) = KONOK Péter: Dr. Sombor-Schweinitzer József 1937-es előadása a radikális baloldali mozgalmakról. *Múltunk*, 2003/2. 221–224.

KÓSA-GRIMM (2019) = KÓSA-GRIMM András Kristóf: Schmidt, a rendőrspicli? – Stolte István és az 1932-es kommunista szervezkedés a Pázmány Péter Tudományegyetemen. *Múltunk*, 2019/1. 120–150.

KOVÁCS (2009) = KOVÁCS Tamás: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943*. Budapest, Gondolat, 2009.

M. közhivatalainak cím- és adattára = Magyarország közhivatalainak cím- és adattára. Állami, vármegyei, városi, községi és egyházi hivatalok évkönyve. 1942. Budapest, Magyarország közhivatalainak cím- és adattára kiadóhivatala.

M. Tiszti névtár 1941 = Magyarország tiszti cím- és névtára, 1941. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1941.

MOT = Magyar Országos Tudósító

MURÁNYI (2018) = MURÁNYI Gábor: *A sajtó szövődéke. Huszadik századi laphistóriák*. Pécs, Kronosz, 2018.

PAÁL (2013) = PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: PAÁL Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989*. Budapest, Média tudományi Intézet, 2013.

PAKSA (2010) = PAKSA Rudolf: Fajvédők, nyilasok, hungaristák a nemzetiségi kérdésről. *Limes*, 2010/2. 35–37.

PAKSA (2013) = PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris – MTA BTK TTI, 2013.

PINTÉR (1965) = PINTÉR István: Az 1943 őszi kisgazda-szociáldemokrata szövetség. *Történelmi Szemle*, 1965/4. 423–448.

ROMSICS (1991) = ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet, 1991.

SOLTÉSZ (2011) = SOLTÉSZ Ilona Rita: A Rajk-per árnyékában: Stolte István, *Kommentár*, 2011/3. 56–65.

SOMLAI (2012) = SOMLAI Katalin: Nacionalistaként korszakokon át. Mester Miklós (1906–1989). In: RAINER M. János (szerk.): *Búvópatakok – A feltárás*. Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, 2012.

STOLTE (1934) = STOLTE István Miklós: *A jobbágység keletkezése és a Dózsa-féle parasztfordalom*. Budapest, História, 1934.

STOLTE (1941) = STOLTE István Miklós: *A parasztlakosság királyától a nagyságos fejedelemig: a magyar múlt külső és belső harcokban legvéresebb két évszázadának korszerű újraértékelése*. Budapest, Nemzeti Tábor Sajtóosztálya, 1941.

STOLTE (1942) = STOLTE István Miklós: *Új honfoglalás*. Budapest, Nemzeti Tábor Sajtóosztálya, 1942.

SÜTŐ NAGY (1944) = SÜTŐ NAGY László (szerk.): *A turáni vadászok évkönyve 1944*. Budapest, TVOE, 1944.

SZÉCSÉNYI–KEREPESZKI (2012) = SZÉCSÉNYI András – KEREPESZKI Róbert: „Ellenzék” a Turulban: A Turul Szövetségről. *Századok*, 2012/1. 171–204.

SZEKÉR (2017) = SZEKÉR Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa, 2017.

SZEKÉR (2021) = SZEKÉR Nóra (szerk.): *Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9.* Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz Kiadó, 2021.

SZENDREI (2010) = SZENDREI László: *A turanizmus*. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2010.

SZÜTS (1940) = SZÜTS Iván: *A Nemzeti Tábor magyar szocialista mozgalom politikai programja*. Budapest, 1940.

TILKOVSKY (1965) = TILKOVSKY Lóránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről. *Századok*, 1965/6. 1247–1258.

TURBUCZ (2015) = TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015.

UDVARVÖLGYI (2004) = UDVARVÖLGYI Zsolt: *Fejezetek a magyar szélsőjobboldal korai történetéből: fasiszták, kékingesek és a Meskó-párt*. (A tanulmány az ELTE BTK történelem szakán 1996-ban készített szakdolgozat 2004-ben átdolgozott és aktualizált változata.) 2004. www.mek.oszk.hu/02100/02105/02105.pdf

ULLEIN-REVICZKY (1993) = ULLEIN-REVICZKY Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Budapest, Európa, 1993.

VARGA (1999) = VARGA Lajos: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest, Napvilág, 1999.

VESZPRÉMY (2021) = VESZPRÉMY László Bernát: „Zöld bolsevizmus”. Budaváry László nyilasellenességének ellentmondásai. *Kommentár*, 2021/1. 44–52.

VIDA (1976) = VIDA István: *A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947*. Budapest, Akadémiai, 1976.

VIGH (2001) = VIGH Károly (szerk.): *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*. Budapest, Századvég, 2001.

VONYÓ (2021) = VONYÓ József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944*. Pécs, Kronosz, 2021.

A katolikus sajtó helyzete a koalíciós időszakban

SZ. NAGY GÁBOR*

1. Bevezetés

A második világháború után se a katolikus egyház,¹ se a katolikus sajtó nem tudta visszaszerzeni régi fényét. A nehézségek már 1944. március 19-én kezdődtek, de a szovjet megszállás és a front elvonulása után a problémák egyre nagyobbak lettek. Az újonnan megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front és az Ideiglenes Nemzeti Kormány sem tekintette céljának, hogy a katolikus sajtótermékek megjelenését támogassa. A szovjet nyomásra a hatalmat egyre inkább magához ragadó Magyar Kommunista Párt pedig mindent megtett, hogy az egyházi sajtó ne kapjon olyan teret, mint 1945 előtt. Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény pedig végleg a szovjet vezetésű Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) kezébe tette a sajtópolitika feletti tényleges rendelkezést. A lapengedélyek kiadása ezután már nem a Miniszterelnökség hatáskörébe tartozott, hanem a SZEB jogkörébe. A tényleges papírhiányt pedig nem egy esetben politikai fegyverként fordították a nekik nem tetsző pártok és lapjaik ellen.² 1947 szeptemberében, amikor a békekötés jogerőre emelkedett, a SZEB mandátuma lejárt, a lapengedélyezés joga a magyar kormányra szállt. Ekkor két rendelet látott napvilágot,³ amelyek szerint a lapok engedélyezése kizárólag a tájékoztatásügyi miniszter engedélyével történhetett, s amelyek a már megjelenő sajtótermékekre is vonatkoztak.

Az egyház szinte minden téren vesztett 1945 előtti pozíciójából, és nem volt ez másként a sajtó területén sem. 1910-ben a katolikusok 11 politikai napilappal és 77 folyóirattal rendelkeztek, és ez a szám 1939 után 180-ra emelkedett. A Központi Sajtóvállalat három napilapot is birtokolt. Ez az állapot egészen 1944 decemberéig tartott, amikor a Szálasi Ferenc vezette nyilas kormány három kivételével átmenetileg felfüggesztette a budapesti lapok terjesztését.⁴ A front elvonulása után azonban a sajtópolitikai elszigeteltség továbbra is megmaradt.

A Katolikus sajtó Magyarországon című adatbázis⁵ szerint 1945 után összesen 143 cím jelent meg, ezeknek egy része címváltozáson ment keresztül, és úgy került az olvasók elé. Ezek közül 53 sajtótermék mindössze egy alkalommal jelent meg (vagy csak egy számot lehetett fellelni belőle), 17 sajtótermék pedig 2–6 szám között: tehát a fellelt sajtótermékek majdnem fele szinte csak néhány számot ért meg. A megjelent sajtótermékek nagy része egyesületi lap, körlevél, hírlevél, értesítő volt, tehát egy meghatározott körben terjesztették, a nagy nyilván-

* Médiatudományi munkatárs, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, Médiatudományi Intézet.
E-mail: sz.nagy.gabor@gmail.com

1 A továbbiakban a katolikus egyházra az egyház kifejezést használom.

2 Sz. NAGY (2021): 117–123. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

3 A magyar köztársaság kormányának 11.290/1947. Korm. rendelete a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezése tárgyában. *MK RT*, 1947. szeptember 23.; A tájékoztatásügyi miniszter 328/9147. T. M. számú rendelete a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezéséről szóló 11.290/1947. Korm. számú rendelet végrehajtása tárgyában. *MK RT*, 1947. szeptember 23.

4 KLESTENITZ (2015): 177–216.

5 KSM

nosság számára nem volt hozzáférhető. Mindössze három újság volt, amely rendszeresen, az utcai, országos terjesztés jogával is megjelent: az *Új Ember*,⁶ *A Szív*⁷ és a *Vigilia*.⁸ Ezen kívül a katolikus egyház hivatalos tájékoztatóját (könyvatosát) is kiadták, a *Magyar Kurírt*.

A tanulmányban a vizsgált időszak sajtópolitikáját nem tárgyalom, a lényeges mozzanatok a bevezetés és a katolikus sajtótörténet itt bemutatott momentumai is jól jellemzik.⁹

Tanulmányomban nem mutatom be az összes fellelhető katolikus sajtótermék engedélyezési procedúráját, mivel rengeteg esetben ezek a feljegyzések, kérelmek sablonosan ismétlődnek. A kérelmeket a kormány felterjesztése után a SZEB vagy a Miniszterelnökség a legtöbb esetben elutasította. 1945 novembere után pedig a Tájékoztatásügyi Minisztérium „süllyesztette el” saját hatáskörében a kérelmeket, és ez volt a helyzet 1947 szeptembere után is. Ezért csak az érdekesebb, nagyobb figyelmet keltő, hosszabb folyamaton átment kérelmeket tekintem át. Első részben a katolikus napilap megjelentetésére tett lépéseket mutatom be, majd utána a Szent István Társulat, az Actio Catholica, a KALOT, a Credo és az UNUM előterjesztéseit. Végezetül pedig két érdekesebb ügyet is áttekintek.

2. A katolikus napilap kérdése

A katolikus egyház vezetői jól tudták, hogy a hívek megtartása, és a kialakuló új demokratikus rendszerben való aktív részvételük nem lehetséges katolikus sajtó nélkül.¹⁰ Ezért szinte az első pillanattól kezdve lépéseket tettek ennek a célnak az elérése érdekében.

A Központi Sajtóvállalat (KSV)¹¹ 1945. április 30-án adott be lapengedély-kérelmet, egyenesen Miklós Béla miniszterelnöknek címezve. A beadvány aláírói Grósz József kalocsai érsek, Svhoy Lajos székesfehérvári és Mindszenty József veszprémi püspökök voltak. A kérelem politikai napilapra vonatkozott, ám mivel Grósz tisztában lehetett azzal, hogy politikai napilapot csak pártok számára engedélyeztek, így abba is belementek volna, hogy a lap engedélyező okiratát egy politikai párthoz tartozó, a KSV és az egyház számára „kifogástalan állampolgár” kaphassa meg. Grósz utalt arra, hogy a KSV-nek a háború előtt két napilapja is volt,¹² de egyelőre a kiadó beérte volna egy lappal is. Az indoklásukban hangsúlyozták, hogy a lap indulásához a szükséges alaptőkét a katolikus közösség teremti meg, amely így joggal várja el, hogy legalább egy sajtóorgániumuk legyen. Azzal pedig, hogy kérelmükben arra is rámutattak, hogy a katolikus lapnak nem elsődlegesen politikai, hanem hitéleti és kulturális szerepet szánunk, annak mentek elébe, hogy a kormányzat mérlegelés nélkül utasítsa el kérelmüket. A Miniszterelnökség június 7-én kelt válaszában azonban csak annyit közölt, hogy nyilvántartásba vették a kérelmet, és ha a papírhelyzet és a sajtójogi kérdések rendeződnek, akkor lesz lehetőség annak elbírálására.¹³ Ez érthető módon nemtetszést váltott ki a klérus köreiben. Az egyház vezetése azonban nem adta fel azt a törekvését, hogy az új rendszerben

6 SZEGHALMI (2000).

7 SZ. NAGY (2017): 100–113.

8 SZÉNÁSI (2010): 462–468.

9 A koalíciós időszak sajtópolitikájáról lsd. NAGY (2019).

10 MINDSZENTY (1989): 71–72.

11 Erről lsd. részletesen: KLESTENITZ (2015): 177–216.

12 Valójában három, lsd. a bevezető részt.

13 MNL OL XIX-A-1-j-V-1501/1945

is birtokoljon legalább egy napilapot. Erre pedig az adott reményt, hogy Balogh István miniszterelnökségi államtitkár, aki maga is katolikus pap volt, többször is azt közölte az egyházi vezetőkkel, minden tőle telhetőt megtesz azért, hogy legalább egy napilapot kapjanak. Az ügy érdekében az akkor már esztergomi érsek Mindszenty József felkereste Baloghot, intézze el, hogy a püspöki kar kiadásában megjelenhessen egy napilap. Mindszenty a látogatásról beszámolt a május 24-ei püspökkari konferencián, és kifejezetten nehezményezte, hogy Balogh nem tett lépéseket a lapengedély kiadására. Elmondása szerint Balogh

„[a]z oroszokkal takaródnak: valamiféle ellenszolgáltatást emleget, és a papírhíányra hivatkozik. Az előbbi, tekintve népünk hangulatát, roppant kényes, az utóbbira csak annyit mondtunk, hogy nem kérünk többet, mint amennyit az egyre szaporodó többi lapok élveznek: addig engedélyezzék a lapot, ameddig a többi lap számára is lesz papiros.”

Ugyanakkor bizonyos fokú bizakodásra adott okot, hogy a kormány ismét engedélyezte a *Magyar Kurír* megjelenését, amely lehetőséget biztosított arra, hogy az egyházzal szülő híreket ez az orgánum adja át a többi lap számára.¹⁴ Szintén előremutató eseményként lehetett azt is értékelni, hogy a kormány engedélyezte *A Szív* és az *Új Ember* hetilapok megjelenését is. A bizakodás azonban az idő előrehaladtával egyre inkább csökkent. Hiába próbálkozott az egyházi vezetés ugyanis a lapengedély megszerzésével, azt a kormányzat minden alkalommal elhárította.¹⁵ 1947 végén, 1948 elején 435 egyházközség tiltakozást nyújtott be a kormányhoz. Azt kifogásolták, hogy a katolikus egyház részére nem engedélyezték napilap megindítását. Azonban ennek sem lett semmiféle eredménye.¹⁶ Véleményem szerint a kérdés már jóval korábban, 1946 nyarán eldőlt, amikor Nagy Ferenc miniszterelnök levelet írt Mindszenty József részére. Ebben kifejtette, hogy az egyház érdekképviselője és a lapengedély kérdése közvetetten megoldást nyert akkor, amikor a Demokrata Néppárt és annak központi lapja, a *Hazánk* engedélyt kapott: „Egyébként a közvélemény úgy tudja, hogy a Demokrata Néppárt az, amely a magyar katolikus társadalomnak erre vonatkozó igényét kielégíti. E pártnak »Hazánk« címen lapengedélye is van.”¹⁷

A püspöki kar mellett mások is próbálkoztak politikai sajtótermék megjelentetésével.

A Székesfehérvári Római Katolikus Egyházmegye a múltban elszenvedett sérelmekkel és nehézségekkel megtűzdelte kérelmet jutott el a miniszterelnökhöz 1945. május 20-án. A levél aláírója Shvoy Lajos székesfehérvári püspök és Neményi Lajos felelős kiadó volt. Az érvelés lényegi része abban állt, hogy a több évtizedes múltra visszatekintő lap megalakulása óta támogatta a helyi katolikus közösséget, a háború előtt több ízben betiltotta a kormányzat.¹⁸ 1944 októberében pedig a lap főszerkesztőjét, Neményi Lajost a Gestapo, míg 1945. február elején Shvoy Lajost és Skorka Károlyt, a lap felelős szerkesztőjét a nyilas csendőrök tartóztatták le. Skorka letartóztatásának az volt az oka, hogy megtagadta a nyilasok politikáját támogató újság kiadását. Ezek alapján 1945-ben a lap vezetősége úgy érezte, ez már elég indok lehet arra, hogy a lap „a demokratikus Magyarország kialakításából részt kapjon”.

14 BEKE (2015): 61–62.; HAAS (2010): 23.

15 BEKE (2015): 132., 157., 202., 224–225., 283., 318., 347., 376., 415., 537.; KLESTENITZ (2015): 188–197.

16 BEKE (2015): 376.; MNL OL XIX-A-1-j-13831/1947; MNL OL XIX-A-1-j-V-15589/1947

17 BEKE (2015): 157.

18 KLESTENITZ (2020): 89.

Az *Új Fehérvár* a beadvány pillanatában már rendelkezett ugyan engedéllyel, amelyet a szovjet városparancsnokság adott ki. Azonban, ahogy azt már ismertettem, az 1945. januári fegyverszüneti egyezmény értelmében lapengedélyek kiadására csak a SZEB volt jogosult. Így a városparancsnok által kiadott engedélyek is hatályukat veszítették. Szintén fontos része volt a kérelemnek, hogy a lap megjelenését a Független Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt is támogatta, és ha szükséges, akkor ezek a pártok a saját lapjukként is befogadták volna az *Új Fehérvárt*. Külön kiemelték, hogy az újság megjelenéséhez a szükséges papír biztosított a Vörösmarty Nyomdából, így nem szorulnak kormányzati támogatásra. A Miniszterelnökség május 30-ai válasza azonban ismét a papírhiányra és a sajtójogi környezetre hivatkozva elutasította a kérelmet.¹⁹

1945 októberében Bozsik Pál pesthidegkút-remetekertvárosi plébános, volt országgyűlési képviselő, Mindszenty József egyik politikai tanácsadója²⁰ a püspöki kar támogatását kérte *Magyar Néplap* címmel megjelenő katolikus hetilap kiadására. A püspöki kar tudomásul vette a kérelmet, ugyanakkor a részletekben nem foglalt állást. Azt várta ugyanis, hogy a Szegeden megjelenő *Hitvallás* című lap Budapestre költözzön. Bozsik ennek ellenére megtette az előkészületeket a lap anyagi háttérének biztosításához a Katolikus Sajtó Rt. (KS) megalapításával.²¹ 1946 áprilisában a KS megalakult, és 1946 nyarán megkezdődött a bejegyzése is. Ennek tudatában, 1946 augusztusában Bozsik levélben kérte Nagy Ferenc miniszterelnök támogatását az akkor már napilapként hivatkozott és *Magyar Népiünk* címet viselő sajtótermék számára. A lap bírta Mindszenty József támogatását is, aki leiratban adott engedélyt a kérelem benyújtására. Bozsik indoklásában kifejtette, hogy „[a] magyar katolicizmusnak fájó sebe, hogy nincs politikai napilapja. Pedig a magyar jövőt, a katolikus világnézet híveinek tevékeny közreműködése nélkül, biztos alapra felépíteni nem lehet”.²² 1946 őszén, mivel a KSV ügyében nem történt előrelépés, a püspöki kar ismét tudomásul vette a KS létrehozását, sőt a részvények jegyzése is megindult. Ugyanakkor a püspöki kar azt kérte Bozsiktól, szoroson működjön együtt a KSV-vel, mert ők, ti. a püspökök elsősorban továbbra is a KSV-t támogatják.²³ A lap ügye itt meg is rekedt majdnem egy évre. Bozsik azonban nem hagyta annyiban a dolgot. 1947 októberében egy újabb kérelemmel fordult a Tájékoztatásügyi Minisztériumhoz. Miután szembesült azzal, hogy napilapra nem kaphat engedélyt, Bozsik ezúttal már hetilapra nyújtotta be az igényét. Az újság címe ismét *Magyar Néplap* lett volna, amelynek kiadója a KS, felelős kiadója és szerkesztője pedig ő maga lett volna. A lapot nyolc oldalra tervezte, pénteki megjelenéssel. A lap „[t]ársadalmi, gazdasági, kat. vallásérkölcsi, pártoktól független politikai cikkeivel a kat. magyar népet minél hatékonyabban kívánja bekapcsolni a magyar újjáépítés munkájába”.²⁴ Ezt a kérelmét sem engedélyzték.

Az egyházi törekvések a politikai sajtótermékekre vonatkozóan tehát nem jártak sikerrel. Egyházi, de nem politikai irányultságú újságok (hitbuzgalmi és szépirodalmi lapok, értesítők, körlevelek, stb.) azonban már szép számmal jelentek meg, még ha nem is olyan számban, mint 1945 előtt.

19 MNL OL XIX-A-1-j-V-2330/1945

20 BALOGH (2015): 840., 949.

21 BEKE (2015): 95.

22 MNL OL XIX-I-10-2357/1946

23 BEKE (2015): 128.

24 MNL OL XIX-I-10-7968/1947

3. Egyéb katolikus sajtótermékek

A korábban már említett három sajtóterméken (*Új Ember*, *A Szív*, *Vigilia*) és a *Magyar Kurír*on kívül a lapengedélyezési nehézségek ellenére is több egyházi sajtótermék jelent meg rövidebb vagy hosszabb ideig. Ezek között volt olyan, amely engedélyköteles volt és volt olyan, amelyik nem. A probléma legtöbbször abból adódott, hogy a kormány és a lapot kiadó magán vagy jogi személy a vonatkozó szabályozást máshogy értelmezte. Újabb időszaki, katolikus sajtótermékek kiadását megnehezítette, hogy a kormány az engedélyezett három heti- és egy havilappal úgy tekintett az ügyre, hogy minden telhetőt megtett, és további igényeket nem kívánt támogatni.

3.1. A Szent István Társulat

Elutasították a Szent István Társulat (SzIT) által benyújtott kérelmeket is. A SzIT 1945. szeptember 1-jén kérvényezte „az Élet képes, szépirodalmi, tudományos és hitbuzgalmi hitilap újra való engedélyezését”. Az engedélykérelemben megnevezték a felelős szerkesztőt és kiadót, a szerkesztőt, a helyettesét, valamint a szerkesztőbizottságot is.²⁵ Mivel érdemleges választ nem kapott, 1946 áprilisában a SzIT újra benyújtotta kérelmét a periodikára. A lap májusban megkapta az engedélyt a kéthetenkénti megjelenésre 32 oldalon, 30 ezer példányban.²⁶ Ennek ellenére a SZEB engedélyének hiányában mégsem jelenhetett meg, ezért 1946 szeptemberében a Társulat ismét benyújtotta a kérelmét.²⁷ A lapengedélyt ekkor a minisztérium felterjesztette a SZEB-hez, amely azonban azt elutasította, azzal, hogy az újság megjelenését „nem tartja kívánatosnak”.²⁸ 1947 januárjában a SzIT még egyszer megpróbálkozott az engedély megszerzésével, de ekkor sem kapta azt meg.²⁹

Ugyancsak nem járt sikerrel a *Nemzetnevelés* című lap esetében sem. A kiadvány célja a katolikus iskolák és a katolikus tanügy hivatalos közleményeinek és egyéb pedagógiai célú írásoknak a megjelentetése lett volna. Az újság bírta Grösz József kalocsai érsek támogatását is, ennek ellenére ezt a sajtóterméket sem engedélyezte a kormányzat.³⁰ Ugyanakkor beszédes az a tény, hogy a püspöki kar már jóval korábban, áprilisban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a *Köznevelés* és a *Tanügyi Közlöny* jobban szolgálják a beadványban meghatározott célokat, mint a *Nemzetnevelés*.³¹ A *Tanügyi Közlöny* megjelentetésére 1946 júniusában a Katolikus Tanügyi Tanács *Katolikus Tanügyi Közlöny* címmel engedélyt kért és kapott is.³² A püspöki kar támogatása³³ és a kormány engedélye ellenére azonban a SZEB nem járult hozzá a lap megjelenéséhez.³⁴ Ezután 1947 szeptemberében újra kérelemmel fordultak a kormányhoz,

25 MNL OL XIX-I-10-99/1945

26 MNL OL XIX-I-10-1388/1946

27 MNL OL XIX-I-10-2906/1946

28 MNL OL XIX-I-10-4723/1946; MNL OL XIX-I-10-4848/1946; MNL OL XIX-I-10-5170/1946

29 MNL OL XIX-I-10-954/1947

30 MNL OL XIX-I-10-112/1945

31 BEKE (2015): 141.

32 MNL OL XIX-I-10-1599/1946

33 BEKE (2015): 110.

34 MNL OL XIX-I-10-1996/1946

de engedélyt nem kaptak. Fontos azonban megemlíteni, hogy a kiadványt ennek ellenére kéziratként terjesztették.³⁵ Ugyancsak nem kapott engedélyt a SzIT 1887 óta megjelenő irodalmi és tudományos folyóirata a *Katolikus Szemle* sem, pedig a SzIT leszögezte, hogy a lap a Társulat tagjai számára fontos, és „pártpolitikával semmiképpen nem foglalkozik”.³⁶ A folyóirat végül 1949-től negyedévente, Rómában jelent meg újra.

3.2. Az Actio Catholica

Szintén sok kérelmet adott be az Actio Catholica (AC) is sajtótermékek megjelentetésére. Ezek közül a korszakban a legfontosabb lap, az *Új Ember* meg is kapta az engedélyt, a többi kérelem esetében azonban már nem jártak sikerrel. Ennek oka valószínűleg az lehetett, hogy egy lapot már engedélyeztek a részükre. 1946 nyara végén Mihalovics Zsigmond, az AC országos igazgatója egy képes hetilap megjelentetésére kért engedélyt, amelynek elsődleges célja, hogy

„a kisembereket, elsősorban falusi lakosságunk művelődését, katolikus tájékozódásukat szolgáljuk és népünket arra oktassuk, hogy a tényeket nézze és a tények közléséből a maga józan logikájával tudja megtalálni a helyes következtetéseket. Erre a feladatra a mai körülmények között csak egy képes néplap alkalmas”.³⁷

Ezek után 1946 decemberében Szappanyos Béla, az AC országos ifjúsági titkára adott be kérelmet, hogy egy, a katolikus ifjúság számára kétheti világnézeti, kulturális és társadalmi lapot adhasson ki *Magyar Erő* címmel. Az indoklásban kiemelték, hogy

„[a] magyar katolikus ifjúság iskolai és iskolán kívüli hatalmas tábora mindmáig nem kapta meg a saját lapját. Nincs nyilvánossági fóruma egyik legértékesebb nemzeti rétegünknek: nem lehet másokkal is közölhető véleménye, terve, tetteiről beszámolója. Igen káros lenne ezt a már időn túl húzódó folyotottságot tovább tartani”.

Ugyancsak fontos szempontnak tekintették, hogy a lap a demokrácia szempontjából is fontos lenne, és mivel az egyre másra megjelenő sajtótermékek azt mutatják, hogy a papírhiány is a múlté, ezért nem lehet akadálya a lapengedélynek. A kérelmet megerősítette Mihalovics levele is, amely pontosan ugyanazt tartalmazta, mint Szappanyosé. A Tájékoztatásügyi Minisztérium decemberi válaszában arra kérte a kérelmezőt, hogy más címet válasszanak, mert a „*Magyar Erő*”³⁸ cím az elmúlt rendszer hasonló nevű rosszemlékű lapjára emlékeztetne”. Ennek hatására a beadványban *Korunkra* változtatták a címet, és noha 1947 májusában még egyszer kérvényezték a lapot, a kormány nem engedélyezte annak megjelenését.³⁹

1946 novemberében az AC Vargha Bélának, a Nemzetgyűlés elnökének támogatásával nyújtott be egy újabb kérelmet. A lap címe *Vasárnap* lett volna, amellyel, „nem egy különleges kiállí-

35 MNL OL XIX-I-10-6060/1947

36 MNL OL XIX-I-10-4199/1946

37 MNL OL XIX-I-10-2863/1946

38 A *Magyar Erő* 1942 és 1944 között jelent meg, 1942 és 1943 között Nyíró József szerkesztésében. Lsd. MEDVIGY (2019): 38.

39 MNL OL XIX-I-10-3481/1947

tású képeslapot szeretnénk a közönséghez eljuttatni, hanem katolikusban a Dolgozók Világlapjához hasonló képeslapot szeretnénk kiadni”. Egy nappal később Mihalovics is levelet intézett a Tájékoztatásügyi Minisztériumhoz. A hitbuzgalmi, kulturális, társadalmi katolikus hetilap főszerkesztőjének Rónay Györgyöt nevezték meg. Az újság kiadása azért is fontos, mert „az Új Ember-rel nem tudjuk a katolikus közvélemény minden rétegének igényét kielégíteni, márpedig [azt] feltétlenül kötelességünknek és a magyar demokrácia szempontjából fontosnak tartjuk”. A minisztérium felterjesztette ugyan a kérelmet a SZEB-hez, de az 1947 augusztusában nem engedélyezte: ahogy az ügyiratban írták, a SZEB a lap „megjelenését nem tartj[a] kívánatosnak”.⁴⁰

Az AC azonban továbbra se mondott le arról, hogy az *Új Ember* mellett egy folyóiratot is megjelentessen. Ezért 1947 novemberében egy újabb kérelmet nyújtottak be, ezúttal *Egyházi Szemle* címmel, havonta megjelenő hittudományi, hitéleti szaklap részére. A lap az AC megfogalmazásában

„a hittudomány, a hitélet, liturgia és igehirdetés terén a lelkipásztorkodás kérdéseivel óhajt foglalkozni. A papságnak már majdnem egy évszázada megvolt a szaklapja, amelyik őket ezekről a kérdésekről tájékoztatta. Mint minden más hivatásrétegnek, úgy a papságnak is szüksége van egy szaklapra, amely a hittudomány megfelelő színvonalán fenntartva, a papság lelkipásztori feladataiban segítségükre van. Így szolgálhatja eredményesebben a lelkek nyugalmát, az ország békés fejlődését, ami mindnyájunk közös óhaja és érdeke”.⁴¹

Ahogy az eddigiek, ez a lap sem kapta meg az engedélyt.

Ugyanakkor volt egy lap, amely megjelent, de engedély nélkül. Ez az eset egyúttal jól mutatja, milyen átláthatatlan volt a sajtóügy a korszakban, főleg 1947 után. Beresztóczy Miklós, az AC budapesti igazgatója 1947 januárjában kérelmet nyújtott be az *Egyházközszégi Levél* című hitbuzgalmi lapra. A jogszabályok értelmében ez nem minősült időszaki sajtóterméknek, mivel csak negyedévente jelent meg, így nem is volt engedélyköteles. Ennek ellenére a kérelmet benyújtották, amelyet Varga Béla, a Nemzetgyűlés elnöke is támogatott, és Bognár József tájékoztatásügyi minisztertől soron kívüli elintézését kérte az engedélynek. Az engedély azonban nem érkezett meg (nem is lett volna szüksége erre, ahogy azt már említettem). A folyóirat így azonban a hatóságok látókörébe került, és ezért, mivel nem volt engedélyezve, a minisztérium kérte, hogy a Belügyminisztérium indítson eljárást ellene, és foglalja le a megjelent számokat.⁴²

3.3. Katolikus Agrárfújsági Legényegyletek Országos Testülete (KALOT)

A már korábban megemlített *Hitvallás* a KALOT „félíg-meddig illegálisan megjelent”⁴³ lapja volt 1945 és 1946 között. A kiadvány 1946 februárjában került a Tájékoztatásügyi Minisztérium látóterébe. Mivel nem rendelkezett engedéllyel,⁴⁴ így az ügy átkerült a Belügyminiszté-

40 MNL OL XIX-I-10-7945/1947

41 MNL OL XIX-I-10-7146/1947

42 MNL OL XIX-I-10-8194/1947

43 SZAKOLCZAI–SZABÓ (2011): 250.

44 A folyóirat a tagok számára készült, és mivel nem volt időszaki lap, ezért nem is volt engedélyköteles. Ennek azonban megvolt a hátránya is: a Miniszterelnökségnek jogában állt a lapot a megjelenés előtt átvizsgálni. Tulajdonképpen cenzúrát végzett, még ha ezt a fogalmat a kormány és a Miniszterelnökség nem is fogadta el.

riumhoz, hogy a jogsértés ellen tegye meg a megfelelő lépéseket. A minisztérium a fellelhető példányokat lefoglaltatta és eljárást indított a kiadó ellen.⁴⁵ A KALOT a Tájékoztatásügyi Minisztérium felé jelezte, hogy a folyóirat a tagok számára készült, és mivel nem időszaki lap, ezért nem is engedélyköteles, viszont a Miniszterelnökség az újságot a megjelenés előtt átvizsgálta.⁴⁶

A *Hitvallás* 1946 áprilisában megszűnt, ezért májusban a KALOT kérelmet nyújtott be a Tájékoztatásügyi Minisztériumhoz *KALOT Újság* című havilap engedélyezésére. A KALOT indoklásában elmondta, hogy

„[s]zépen fejlődő ifjúsági munkánkban elengedhetetlenül szükséges volna e lap megjelenése. Szellemében azokat a vallási és demokratikus elveket szeretné a lap képviselni, amelyeket Európa-szerte élnek a haladó és demokratikus katolicizmus mozgalmaiban. Úgyzólván az összes többi demokratikus ifjúsági mozgalom rendelkezik már lappal. Ebből a szempontból indokoltnak látszik, hogy a velük együttműködő Kalot is lapengedélyhez jusson.”⁴⁷

3.4. A Credo Egyesület és a Rózsafüzér Társulat

Az egyesület nevében P. Badalik Bertalan tartományfőnök 1945 májusában két kérelemmel fordult a miniszterelnökhöz. A beadványban mindössze annyi szerepelt, hogy a *Rózsafüzér Királynője* és a *Credo* hitbuzgalmi lapok újraindítását kéri. Az első lap a hétszáz ezer tagot számláló Rózsafüzér Társulat, míg a második a Credo Férfi egyesületek hivatalos orgánuma volt. A Miniszterelnökség azonban nem engedélyezte a lapok megjelentetését.⁴⁸

A *Credo* című lap azonban megjelent. Igaz, hogy nem időszaki lapként, hanem röpiratként, amely így nem volt engedélyköteles. Ezt bizonyítja, hogy Badalik 1946 januárjában papír kiutalását kérte a röpirat számára.⁴⁹ A röpiratot azonban 1947-ben betiltották: a Belügyminisztérium a kiadvány 1947. májusi számát elkobozta és a lap országos terjesztését megtiltotta.⁵⁰ Ugyanakkor kérdéses, hogy a *Credo* milyen címmel jelent meg, 1946 áprilisában és 1947 októberében ugyanis is beadtak egy-egy kérelmet *Üzen a Credo a katolikus férfiaknak* című hitbuzgalmi köriratra, amelyekre nem kaptak választ. Viszont a beadványokban az is szerepelt, hogy a lap 1944-ig heti két alkalommal jelent meg, ez pedig arra utal, hogy a *Credo* című lapra vonatkozott a kérelem. Az is lehetséges, hogy egy és ugyanaz sajtótermékről volt szó.⁵¹

Ugyanez volt a helyzet a *Rózsafüzér Királynője* esetében is. A kormány 1947 júniusában engedélyt adott a rendnek a *Rózsafüzértársulatok Értesítője* című körirat megjelenésére.⁵² A lap hivatalosan is a *Rózsafüzér Királynője* utódjának tekinthető. A lap célja az „ország összes plébániáin működő rózsafüzér társulatok ügyvitelének” támogatása volt. A Belügyminiszté-

45 MNL OL XIX-I-10-448/1946; MNL OL XIX-I-10-607/1946

46 MNL OL XIX-I-10-679/1946

47 MNL OL XIX-I-10-1573/1946

48 MNL OL XIX-A-1-j-V-2664/1945

49 MNL OL XIX-I-10-5773/1946

50 MNL OL XIX-I-10-4174/1947

51 MNL OL XIX-I-10-6597/1947

52 MNL OL XIX-I-10-4084/1947

rium 1947 októberében engedélyezte a lap utcai, országos terjesztését is.⁵³ Ennek ellenére mindössze nyolc száma jelent meg.

3.5. UNUM Sanctissimae Trinitatis Társaság

Az UNUM lapja, a *Margitvirágok* 1933-tól jelent meg. A lap „Bogner Mária Margit szentéletű magyar honleány életét hivatott ismertetni és szenttéavatását szorgalmazni”, valamint „általános érdekű hitbuzgalmi cikkeket is hoznak alkalmoszerűen, de politikai kérdésekkel egyáltalán nem foglalkoznak”. A kiadvány 1945 júniusában röplapként jelent meg először, ezért nem volt szükséges engedélyeztetni. Ennek ellenére a Tájékoztatásügyi Minisztérium a Belügyminisztériumhoz fordult, hogy tegye meg a szükséges sajtójogi eljárást a nyomda és Ketskés László felelős szerkesztő ellen. A Belügyminisztérium azt állapította meg, hogy a lap időszaki lap és így szükséges az engedélyezése, ezért a fellelhető, valamint a későbbiekben megjelenő lapszámokat is le kell foglalni és az eljárást is meg kell indítani. 1946 nyarán ismét eljárást kezdeményeztek az újság ellen, mert az engedély hiányában továbbra is megjelent. A Budapesti Államügyészség Sajtóosztályát kérte a minisztérium, hogy állapítsa meg a tényállást a lappal kapcsolatban. 1946 novemberében az UNUM kérvényezte a lap-engedély kiadását a lap, valamint annak melléklete, a *Szent Magyarok* részére, amely „kiváló magyar férfiak és nők életével, jellemével, munkásságával foglalkozik”.⁵⁴ A kérelemben azt is elmondták, hogy a sajtóterméknek igen nagy olvasótábora van, ezért arra szükség van. Noha a minisztérium ígéretet tett a pozitív elbírálásra, az ügyben nem történt előrelépés. Ezért 1947 februárjában a lap ügyének támogatása céljából Csávossy Elemér SJ is levelet írt a minisztérium részére. Csávossy véleménye szerint engedély nélkül a lap kiadása nehézségekbe ütközik. Ugyan nem időszaki lap, tehát nem engedélyköteles, viszont így a megjelenés előtt minden egyes számot külön-külön kell megküldeni az illetékes hatóságnak és az attól kapott engedély birtokában lehet csak megkezdeni a nyomtatást. Ez pedig hatalmas utánajárást, nagy költségeket, idővesztéséget és késedelmet eredményez. 1947 februárjában a Budapesti Államügyészség a kiadónak adott igazat: mivel nem időszaki lap, ezért nem engedélyköteles, és a kiadvány eddig megjelent két száma az „illetékes egyházmegyei cenzor által végzett ellenőrzés után egyházmegyei jóváhagyással jelent meg”. Ezt a minisztérium tudomásul vette és engedélyezték a lap kinyomtatását és utcai, országos terjesztését, valamint 1947 áprilisától a „házaló” terjesztést is. A Belügyminisztérium ezután lezárta az eljárást. 1947 októberében az UNUM a SZEB megszűntére hivatkozva ismételten kérte a lapengedély kiadását. Az engedélyt azonban valószínűleg nem kapták meg, mert továbbra is havonta kellett megújítaniuk a kinyomtatási kérelmet, amelyet ugyan rendszerint megkaptak és országosan is terjeszthették az újságot, azonban az utcai és a „házaló” árusítás jogát elvették tőlük.⁵⁵

53 MNL OL XIX-I-10-6598/1947

54 A *Szent Magyarokat* a Tájékoztatásügyi Minisztérium 1946 áprilisában nyilvántartásba vette, és a lapengedély számához a következő megjegyzést fűzték: „mint vallásos társulat birtokában lévő és kiadásában megjelenő s tisztán hitbuzgalmi célt szolgáló és vallásos tartalmú nem időszaki lap külön engedélyre nem szorul. (A felszabadulás után a lap első megjelenésénél s azóta ismételten az akkori illetékes miniszterelnökségi államtitkár, dr. Balogh István, és legújabbban a cenzúrahivatal főnöke, dr. Torma Domokos ezt a hivatalos kijelentést tették a szerkesztőség előtt.)” Lsd. MNL OL XIX-I-10-1269/1946

55 MNL OL XIX-I-10-4084/1947; MNL OL XIX-I-10-6085/1947

3.6. Szentlélek Szövetség

Slachta Margit és a Szentlélek Szövetség 1945 áprilisában, a választások előtt tett először kísérletet arra, hogy az 1944-ben betiltott⁵⁶ *Lélek Szava* című folyóiratot ismét megjelenesse. A lap a Szentlélek Szövetség kiadásában jelent volna meg. Mivel azonban engedélyt nem kaptak rá, ezért csak röplapként jelenhetett meg.⁵⁷ Slachta azonban nem adta fel, és 1946 januárjában a Szentlélek Szövetség ismét lapengedélyezési kérelemmel fordult a Tájékoztatásügyi Minisztériumhoz. Kérelmében kiemelte, hogy a lap „lelki vonalon kívánja az ország újjáépítését szolgálni, habár társadalmi és közéleti vonatkozású jellegében és lényegében világnézeti vallásos lap”, valamint azt is, hogy 1944. áprilisban „a legelsők között szüntette be a németek bejövetele után a nyilas kormányzat” (sic!). Az újságot rotációs papíron, 20.000 példányban adták volna ki. A kormány azonban ismét elutasította az engedély kiadását, noha 1946 márciusában Palágyi Natália, a Szociális Testvérek Társaságának általános főnöknője Kállai Gyulának, a Tájékoztatásügyi Minisztérium államtitkárának támogatását is kérte.⁵⁸ Több mint fél évvel később, az 1947-es választások után Slachta Margit a Szentlélek Szövetség elnökeként újabb kérelmet írt a Tájékoztatásügyi Minisztériumhoz, ez a beadvány sem járt azonban sikerrel. Az ügyirat hátoldalán az szerepelt ugyan, hogy 1947-ben már kapott egyszeri megjelenési engedélyt, de se egyéb kapcsolódó ügyirat, se a szakirodalom nem említi ezt a tényt.⁵⁹

A Szövetség egy másik lapot, a *Mécsvilágot* is engedélyeztetni szeretne volna. Ebből a kiadványból mindössze egyetlen szám jelent meg 1946 novemberében, ezzel viszont ismét a hatalom fókuszába került. A Tájékoztatásügyi Minisztérium ugyanis a Belügyminisztériumhoz fordult, hogy indítson eljárást a lap ellen, amely nem rendelkezett engedéllyel se a minisztérium, se a SZEB részéről. A Belügyminisztérium az ügyet átadta a SZEB-nek, azt kérve, hogy lépjenek fel a lap felelős kiadója, Slachta Margit ellen, és foglalják le a fellelhető példányokat. A vizsgálat megállapította, hogy az újság valóban nem rendelkezik engedéllyel, azonban abból nincs egyetlen fellelhető példány sem. Slachta Margitot, a felelős kiadót védte országgyűlési képviselői mentelmi joga, aki addig nem volt hajlandó nyilatkozni, amíg azt fel nem függesztik. Ezek után a Tájékoztatásügyi Minisztérium kérte az eljárás megszüntetését.⁶⁰

Talán még ennél is rögzesebb utat járt be a Győri egyházmegyében megjelenő *Evangelium* című hitszónoklati és lelkipásztori folyóirat. A győri Evangelium Kiadó 1945 áprilisában kérvenyezte először a lap újra kiadásának engedélyezését. Ekkor Balogh István személyesen tett ígéretet arra, hogy eljár az ügyben, a folyóiratot nyilvántartásba is vették, azonban a papírhiány és a sajtójogi helyzet bizonytalansága miatt türelmet kértek az engedély kiadásáig. A lapot abban a hiszemben mégis megjelentették, hogy a Miniszterelnökség válasza jogalapot teremt arra. Az újságot folyamatosan meg is küldték a Tájékoztatásügyi Minisztérium részére. Talán emiatt is történhetett, hogy a minisztérium 1946 januárjában felszólította a kiadót, kérjen engedélyt, amit a lap felelős szerkesztője, Orbán László teológia tanár meg is tett. Orbán a kérelmet azzal indokolta, hogy a periodika immár 25 éve elengedhetetlenül fontos része a papi munkának, valamint, hogy a háború alatt „mint az egyháziak ellenállási mozgalmának fő

56 BALOGH (2000): 58.

57 SCHLACHTA; XIX-I-10-21/1946; MNL OL XIX-I-10-6846/1947

58 MNL OL XIX-I-10-571/1946; MNL OL XIX-I-10-6846/1947

59 KISS (2019): 72.; HOLLÓSY (2019): 109–115.

60 MNL OL XIX-I-10-191/1947

fészke figurált”, hírt adott a német vallásüldözésről, a nyilas terror elleni ellenállásra szólította fel a papságot, ezért a cenzúra folyamatosan zaklatta a kiadót és a munkatársakat, továbbá azt is felhozta, hogy 1946-ban ünnepelné a folyóirat fennállásának 25. évfordulóját. Mindez azonban nem hatotta meg a minisztériumot, és a lapengedélyt továbbra sem adták ki. A Belügyminisztérium 1946 májusában betiltotta a lapot, és a fellelhető példányok lefoglalását rendelte el, valamint kihágás miatt eljárást indított. A folyóirat azonban a tiltás ellenére is megjelent 1946 júniusában, ezért a Tájékoztatásügyi Minisztérium a Belügyminisztériumhoz fordult, hogy ismételten indítsanak eljárást a lap ellen, valamint kérte a lapkiadót, hogy újra terjessze fel az engedélykérelmét. Ennek hatására Szűcs Géza plébános a minisztériumnak írt levelében jelezte, hogy eddig már kétszer kérték az engedélyt, de azt nem kapták meg. Arra is felhívta ismételten a figyelmet, hogy nem új lapról van szó, hanem egy 25 éve működő újságot kívánnak újra engedélyeztetni. A lapengedély visszatartása és a megjelenés tiltása Szűcs szerint olyan mértékű beavatkozás egy egyházi sajtótermék életébe, amire még a nyilas kormány sem vetemedett. Ezért ismételten, immár harmadszor is kérte az engedély kiadását. Az ügy azonban ezzel még nem ért véget. 1946 júliusában a győri polgármester arról tájékoztatta a Tájékoztatásügyi Minisztériumot, hogy a Magyar Államrendőrség Győri Főkapitánysága eljárást indított az *Evangélium* kiadója és szerkesztője ellen, akik a kihallgatás során elmondták, hogy mind a Miniszterelnökség, mind a Tájékoztatásügyi Minisztérium szóbeli engedélyével rendelkeznek, és kétszer adták be a lapengedély iránti kérelmüket a Tájékoztatásügyi Minisztériumnak. A minisztérium közölte, hogy a kérelmet felterjesztették a SZEB felé. A SZEB azonban elutasította azt.⁶¹ Amikor 1947 szeptembere után a SZEB mandátuma megszűnt az országban, Szűcs Géza ismét benyújtotta a kérelmet. Megismételte az 1946-os indoklását, miszerint a lap huszonhat éve megszakítás nélkül megjelenik, „semmilyen kormány megjelenése ellen semmilyen akadályt nem gördített, látván hogy tisztán a vallás szolgálatában áll”. Ezért a kérvényező reméli, hogy „a jelenlegi demokratikus kormány szintén készségesen megadja az engedélyt” a sajtótermék további megjelenéséhez.⁶² Az engedély azonban sohasem érkezett meg.

3.7. Ifjúsági lapok

Az ifjúsági pasztorizáció egyik fontos eleme az ifjúsági sajtó. A tanulmány korábbi részében már foglalkoztam a *Korunkkal* és a *Hitvallással*. Ezen kívül további ifjúsági folyóiratokra is nyújtottak be engedélyt, és ezek közül több meg is jelent hosszabb-rövidebb ideig. A tanulmány végén öt olyan sajtóterméket mutatok be, amelyek a korszakban megjelenhettek.

A *Zászlónk* című szépirodalmi képes ifjúsági folyóirat a Regnum Marianum Egyesület kiadásában jelent meg vasárnaponként. A Tájékoztatásügyi Minisztérium 1946 áprilisában vette nyilvántartásba, azonban a lapengedély még 1939-ből volt.⁶³ Ez fel is tűnt a Budapesti Államügyészségnek, és ezért a minisztériumhoz fordultak információért. Az érdekelte az ügyészséget, hogy van-e lapnak a SZEB-től engedélye, és ha nincs, akkor ideiglenes engedéllyel rendelkezik-e a magyar hatóságoktól. A minisztérium közölte, hogy az 1939-es engedély

61 MNL OL XIX-I-10-1557/1946; MNL OL XIX-I-10-1916/1946; MNL OL XIX-I-10-2411/1946; MNL OL XIX-I-10-4723/1946

62 MNL OL XIX-I-10-7422/1947

63 MNL OL XIX-I-10-1269/1946

hatályát veszítette, és a kérdőív⁶⁴ nem a lapengedélyre fókuszált, hanem a megjelenő újságok legfontosabb adataira.⁶⁵ A továbbiakban a lapról semmiféle információ nem található a minisztérium iratai között, ennek ellenére az a kiadó egyesület megszüntetéséig megjelent.⁶⁶

A *Ferences Ifjúság* egy jóval zártabb közösség lapja volt. Célja: „beszámolót nyújtani a szombathelyi Ferences Hittudományi Főiskola Önképzőkörének egy-egy tanévben kifejtett működéséről”, így olvasói is innen kerültek ki (Ferences I. és III. rend tagjai, papnövendékek, laikusok). A közlöny egy (tan)évben két alkalommal jelenne meg, decemberben és júniusban. Az újság ugyan nem tartozott az időszaki sajtótermékek körébe, a lapengedélyt azonban megkérték 1947 októberében, hiszen az új sajtójogi szabályozás erre kötelezte a már engedéllyel bíró lapokat is.⁶⁷ 1948 januárjában jelent meg utoljára.

A kőszegi Szent Imre Missziós Szeminárium által kiadott *Kis Hitterjesztő* című lap is 1947 októberében kérte az engedélye meghosszabbítását. Az orgánum jellegénél fogva ifjúsági, nevelő és ismeretterjesztő volt, és egy évben tíz alkalommal jelent meg, az iskolai tanévhez igazodva. A lap végzete az új sajtójogi szabályozás lett: a Tájékoztatásügyi Minisztérium felbbezés lehetősége nélkül vonta vissza a megjelenési engedélyt 1947 novemberében.⁶⁸

A ciszterci rend bajai III. Béla Gimnáziumának lapja, az *Édesanyánk* is, – „t. i. az Alma Mater kifejezés magyarra fordítása” – magyarázta meg a lap címét László Vince, a gimnázium igazgatója, 1947 októberében kérvényezte a lapengedély megújítását. A közlöny, amelyet a Magyar Kommunista Párt bajai nyomdájában állították elő, nem nyilvánosan, utcán terjesztett lap volt, hanem közvetlenül juttatták el az öregdiákok címére. A kérvényben kiemelték, hogy a kiadvány

„politikával még a legtávolabbról sem foglalkozik, hanem – a demokrácia szempontjainak szem előtt való tartásával – pártállásra, vallásra, foglalkozásra való tekintet nélkül az intézet minden rendű és rangú volt (és jelenlegi) diákjával közli az iskola eseményeit, működéséről és üzeneteiről szóló közleményeit, beszámol az egyes öregdiákok felől érkezett hírekről és egyben helyet ad a tanulóifjúság szellemi termékeinek (versek, novellák, stb.) is, s mindezzel fontos pedagógiai célokat szolgál”.⁶⁹

A lap engedélyezésének elősegítésére a város polgármestere is levelet írt a Tájékoztatásügyi Minisztérium részére. Az újságot a polgármester engedélyezte ideiglenesen, mivel „lényegében szerény és kisjelentőségű” körlevél, kizárólag az iskola volt és jelenlegi diákjai számára, a felelős szerkesztő ellen „politikai szempontból soha kifogás nem merült fel”, és megerősítette az igazgató által megfogalmazottakat, hogy a lap „demokratikus szellemben íródik”.⁷⁰ A nyomtatvány az 1948-as tanév végéig megjelenhetett.

A Ferences Missziósszövetség Országos Központja 1947 januárjában adott be engedélykérelmet a *Gyermekvilág* című újságra. A kérelmet Kapócs Ferenc, Nagy Ferenc miniszterelnök személyi titkára nyújtotta be a Tájékoztatásügyi Minisztériumhoz, mellékelve hozzá

64 1946 márciusában a Tájékoztatásügyi Minisztérium kérdőívet küldött ki a kiadóknak, amelyben az általuk kiadott lapokról kellett referálniuk. Lsd. NAGY (2019): 133–134.

65 MNL OL XIX-I-10-2209/1946

66 TURCSIK (2007).

67 MNL OL XIX-I-10-6446/1946

68 MNL OL XIX-I-10-6979/1946

69 Kiemelés az eredetiben – Sz. N. G.

70 MNL OL XIX-I-10-6981/1947

Hamvas Endre csanádi püspöknek a miniszterelnökhöz írt támogató levelét. A kiadvány meséket tartalmazott, nagy volt az érdeklődés iránta, és szükség esetén, a Csanádi Egyházmegye vállalta volna a lap kiadását is. Ennek ellenére nem kapta meg az engedélyt, így 1947 októberében egy újabb kérelemmel fordultak a minisztériumhoz. A kiadványt országosan terjesztették, főleg az iskolákban. Fontos szerepet játszott a demokratikus nevelésben és a katolikus, szociális nevelés megvalósításában. Hiánypótló is volt, mert más, katolikus szellemiségű gyereknap nem jelent meg. Ezzel lehetőség nyílt a gyermekek közötti távolság csökkentésére, amelynek segítségével „egymás kezét megtalálják a demokratikus magyar jövő szolgálatában”.⁷¹ Az újságnak 1945 után összesen hét száma jelent meg, az utolsó 1947 júniusában.

4. Befejezés

A tanulmányban bemutatott sajtóteremékek jól mutatják, hogy a három megjelent folyóirat mellett, a „felszín alatt” sokkal változatosabb és sokszínűbb katolikus sajtóvilág igyekezett kibontakozni. Ugyanakkor az is jól kidomborodik, hogy a katolikus szellemiségű kiadóknak milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük. Jóval több esetben buktak el a kormány és a SZEB engedélyezési folyamatain, mint ahány alkalommal sikerrel vették az akadályokat. Mindezek ellenére úgy vélem, hogy fontos feladata mind az egyház-, mind a sajtótörténetírásnak, hogy felhozza a felszínre ezeket a törekvéseket, megmutatva, hogy a sok nehézség ellenére milyen áldozatos munkát végeztek a kiadók, és mennyi csörtét vállaltak fel azért, hogy a katolikus eszme és a katolikus vallás továbbra is ott legyen a társadalom mindennapjaiban.

Források és irodalom

Levéltár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Online adatbázisok

KSM = Katolikus sajtó Magyarországon. [Online adatbázis] https://archiv.katolikus.hu/k_sajto/katsajto.html

Feldolgozások, forráskiadványok, visszaemlékezések

BALOGH (2000) = BALOGH Margit: Keresztény „feminizmus”. *História*, 2000/5–6. 56–59.

BALOGH (2015) = BALOGH Margit: *Mindszenty József: 1892–1975*. I. köt. Budapest, MTA BTK, 2015.

BEKE (2015) = BEKE Margit (Vál., bev., s. a. r.) *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2015.

HAAS (2010) = HAAS György: *Balogh páter. A huszadik század Fráter Györgye*. Szeged, Bába, 2010.

HOLLÓSY (2019) = HOLLÓSY Katalin: Slachta Margit – hit és szolgálat. Európai értékekkel Magyarorszáért. *Kommentár*, 2019/4. 109–115.

KISS (2019) = KISS Mária Rita: „Mások sorsát fogadd szívedbe!” Slachta Margit keresztény közéletisége. In: PETRÁS Éva (szerk.): *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka – 75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2019. 51–75.

KLESTENITZ (2015) = KLESTENITZ Tibor: Az újrakezdés reménye. A katolikus újságírás helyzete 1945 után. In: MARTON József – DIÓSI Dávid (szerk.): *Megmenekültem az oroszlán torkából. Az erdélyi katolikus egyház a megpróbáltatások idején: 1848, 1948*. Budapest – Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum, 2015. 177–216.

KLESTENITZ (2020) = KLESTENITZ Tibor: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2020.

MK RT = *Magyar Közlöny Rendeletek Tára*

MEDVIGY (2019) = MEDVIGY Endre: Az ismeretlen Nyíró József, 02. *Somogy*, 2019/4. 27–43.

MINDSZENTY (1989) = MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. 4. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 1989.

NAGY (2019) = NAGY Gábor: *A magyar sajtópolitika a koalíciós időszakban (1944–1949)*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2019.

SCHLACHTA = SCHLACHTA Boglárka Lilla: *Slachta Margit arcai. V. rész: szemben a „vörös veszedelemmel”*. <https://barankovics.hu/slachta-margit-arcai-v-resz-szemben-a-voros-veszedelemmel/>

SZ. NAGY (2017) = SZ. NAGY Gábor: „A politika nem a mi feladatunk”. A Szív politikai állásfoglalásai a koalíciós időszakban. *Egyháztörténeti Szemle*, 2017/1. 100–113.

SZ. NAGY (2021) = SZ. NAGY Gábor: A papírválság mint politikai fegyver. *Médiakutató*, 2021/3–4. 117–123.

SZAKOLCZAI–SZABÓ (2011) = SZAKOLCZAI György – SZABÓ Róbert: Két kísérlet a proletár-diktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP, 1945–1949. Bibó és a DNP, 1956. Budapest, Gondolat, 2011.

SZEGHALMI (2000) = SZEGHALMI Elemér: *Keresztény küzdelmek és megtorpanások. Az Új Ember 1945–1956 között*. Budapest, Új Ember, 2000.

SZÉNÁSI (2010) = SZÉNÁSI Zoltán: A Vigilia évtizedei II. (1946–1963). *Vigilia*, 2010/6. 462–468.

TURCSIK (2007) = TURCSIK István: Bemutatkozik a Zászlónk. *Könyv és Nevelés*, 2007/1. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/bemutatkozik-a-zaszlonk>

Az olvasásra neveléstől Hollywood népszerűsítéséig

Egy nehéz műfajtranszfer és az államszocializmus nyilvánosságtörténete

TAKÁCS RÓBERT*

Az alábbiakban a képregény államszocialista időszak alatti történetét tekintem át hét jellegzetes pillanatot exponálva, hogy annak révén egy-egy időszak vagy fordulópont jelentőségét emeljem ki. Ennek során helyenként rekonstruálnom kellett a műfaj államszocializmus alatti történetének bizonyos elemeit, a tanulmány – szándékaim szerint – mégsem képregénytörténet, s e tekintetben nem törekszik a korszakban megjelent képregények bemutatásában teljességre. Nemcsak azért, mert azok egy része feltárt, bár mint utaltam rá, tévedésektől nem mentesen, hanem nyilvánosság-, illetve kultúrtörténet. Hét pillanatot – avagy jelenetet – kiválasztva jut el 1949-től 1988-ig, amely pontokat összekötve, a görbe az államszocialista időszak egészének nyilvánosságtörténeti és kultúrpolitikai ívét rajzolja ki.

1. Első szín – A hamvába holt szocialista képregény a Rákosi-korban

Amikor Pista és felesége felült a biciklire 1949 áprilisában az az új, szocialista képregény születésének pillanata is lehetett volna – ám nem így alakult. 1949-ben ugyanis még fellelhető volt néhány képregény a magyar sajtóban. A *Friss Ujság* című politikai bulvárlap az előző év őszétől rendszeresen közölt négy képkockából álló folytatásos történetet. Vagyis jóval a pártegyesülés után, túl a hollywoodi filmek ellen nyáron indított hajszán, nagy reklámkampannyal hirdették meg 1948. október 24-én „újszerű” folytatásos képregényként 'Az üldözött'. A nagyszabású nyereséjnyjáték résztvevőinek a 40 részes képregény epizódjai feletti sorszámozásokat kellett kivágni és beküldeni a kiadóhivatalba.¹ Őt szerencsés egy-egy kerékpár tulajdonosává válhatott, köztük „Exler Ferencné 28 éves, egyszerű munkásnő”, akinek „férje is munkás”, mutatta be az osztályhovatartozása szerint is megfelelő boldog nyertest a szerkesztőség.² Az ominózus képregény pedig 1848-ban játszódott, a főhőse a forradalom- és szabadságharc kommunista emlékezetében magasra emelt Táncsics Mihály volt. A *Friss Ujság* pedig karácsonykor el is indította negyvennyolcas képregényét Gábor Áronról.³

A következő év tavaszán indult az 'Éjféli kaland' című képregény, amelyen egy gyanútlanul biciklitúrára vállalkozó fiatal pár keveredett kalandokba.⁴ Három hónappal később – több elrejtett kincset felfedezve és a népnek a rendőrséggel együttműködve visszaadva – lelepleződött a gonosz is: a „forradásos arcú”, aki 1945 előtt a gróf intézője volt, s a másik, aki „csendőrhóhér”.⁵

* Tudományos munkatárs, Politikátörténeti Intézet. E-mail: takrobi78@gmail.com

1 Az üldözött. *Friss Ujság*, 1948. október 24., 4.

2 „A Friss Ujság régi álmomat váltotta valóra” *Friss Ujság*, 1948. december 28., 3.

3 *Friss Ujság*, 1948. december 25., 2.

4 Éjféli kaland. *Friss Ujság*, 1949. április 13., 5.

5 Éjféli kaland. *Friss Ujság*, 1949. június 3., 4.

A képregény végén a „dolgozó paraszt”-származású hőst a rendőrség soraiba invitálják, de ő nem hagyja el a termelőszövetkezetet, ahol egy újításon dolgozik.⁶ Vagyis az ’Éjféli kaland’ esetében adva volt a – jelenben játszódó – eredeti történet és a megfelelő propagandaüzeneteket közvetítő hősök, illetve „rosszfiúk”.

A bulvárlap ezt követő képregényei azonban újra történelmi témához nyúltak. A jobbágy-lányt az első éjszaka jogát követelve elrabló gróf Csáky István történetével azt a célt tűzte ki a *Friss Ujság*, hogy „leleplezi a grófok, népnyúzó nagyurak becstelenségét”.⁷ Az ’Aranycsinálók utcája’ a Habsburg-ellenes „szabadságharcok” vonalába illeszkedett: „Rudolf császár, az örült Habsburg-zsarnok prágai udvarában játszódik”, aki ellen Bálint, egy magyar katona vezeti a küzdelmet.⁸ Október közepétől pedig két héttel korábban kikiáltott kínai forradalom győzelmét hirdette Szinetár György képregénye, a ’Ten-Li küldetése’.⁹

1949-ben a tizenéveseknek szóló *Pajtás* is közölt folytatásos képregényt: a képregény világszerte elsőszámú célcsoportjához igazítva ifjúsági bűnügyi irodalomnak mondható mind az év első tíz számban olvasható ’Vak Bottyánék’ rajtaütnek’, mind az azt követően megjelenő ’Három elveszett úttörő’.¹⁰ Előbbiben a nyolcadikos Vak Bottyán unokái órs tagjai derítik fel, hogy ki lopta el az iskolai szertárból a mikroszkópot,¹¹ míg utóbbi egy „jövőutazás” 1949-ből 1954-be, amelynek alaptörténete szerint az első öt éves terv végén az iskolát befejező úttörők meghívják azt a húsz fiatalt, akiket 1949-ben, a Budapesten rendezett Világifjúsági Találkozón ismertek meg,¹² azzal a céllal, hogy bejárják Magyarországot és saját szemükkel győződjenek meg a fejlődésről. Ám a történet mégsem az, aminek elsőre gondolnánk: az öt éves terv népszerűsítése egy jövőutazás keretében, mivel a bujtatott propagandaelemeket¹³ háttérbe szorítja három diák eltűnése, s a gyerekek nyomozása.

1950 elején azonban a *Kis Ujsághoz* és a *Szabad Szóhoz* hasonlóan 1951-ig „kitartott” *Friss Ujság* már nem jelentkezett újabb képregénnyel, s a *Pajtás* is váltott: 1950 első hónapjaiban Alekszandr Romanovics Beljajev sci-fi szerző regényének képregény-adaptációját, ’A kétéltű’-t olvashatták az úttörők, amelynek utolsó része május 1-jén jelent meg.

Egy hónappal később pedig a DISZ napilapja, *Szabad Ifjúság* rontott neki a műfajnak, természetesen szidalmait az amerikai képregényeknek címezve: „Fantom King, Dick, a bank-

6 Éjféli kaland. *Friss Ujság*, 1949. június 4., 2.

7 Végítélet a Szurdokvölgyben. *Friss Ujság*, 1949. június 2., 4.

8 Holnap, pénteken új képregényünk: az Aranycsinálók utcája. *Friss Ujság*, 1949. augusztus 4., 2.

9 Ten-Li küldetése. *Friss Ujság*, 1949. október 16., 8.

10 Három elveszett úttörő. Kalandos történet 1954-ből. Első rész. *Pajtás*, 1949. június 1., 13.

11 Lásd: Vak Bottyánék rajtaütnek. 2. *Pajtás*, 1949/2. 12.

12 A II. Világifjúsági találkozó a „folytatólagos képregény” indulása után két és fél hónappal, 1949. augusztus 14-én nyílt meg, vagyis a *Pajtás* sorozata a nagyszabású nemzetközi kommunista ünnepély népszerűsítését (is) szolgálta. A VIT-re pedig a hidegháborús elzárkózás fokozódása és a nyugati kormányok erőfeszítései ellenére 10.371-en érkeztek külföldről, 60 százalékuk nem a szovjet galaxisból. KLENJÁNSZKY (2016): 210. (A lábjegyzetekben használt rövidítések feloldását lsd. a tanulmány végén.)

13 Előbbire példa a Laci nevű úttörő és kínai pajtása közti párbeszéd azok új otthonában: „Nézd, innen az erkélyünkről belátni az egész várost.» «Mindig itt laktatok?» «Dehogyan, csak 1950-ben költöztünk ide. ...azelőtt a munkásoknak csak sötét, nedves odúk futottak. ...a felszabadulás óta épültek a dolgozók szép otthonai.» «Három elveszett úttörő. Kalandos történet 1954-ből. 5. rész. *Pajtás*, 1949. augusztus 1., 16. – Utóbbira pedig például a „televízióban” beolvasott híreket ábrázoló képkocka (7. rész. *Pajtás*, 1949. szeptember 15., 16.), hiszen a magyar műsorszolgáltatás csak évekkel később, 1957-ben indult meg. Igaz, az 1952-es MDP Titkárságának határozata szerint a képregény jelenidejében már működnie kellett volna, hiszen 1954. május 1-i indulást írtak elő. – Jegyzőkönyv az MDP Titkársága 1952. december 17-i üléséről. MNL OL 276. f. 54/223. ó. e.

rabló és a Magányos Cowboy a háború után lihegő amerikai burzsoázia eszköze, amellyel minden aljasság elkövetésére akarja megnyerni az amerikai ifjúságot.”¹⁴

Ezzel lezárult az egypárti diktatúra nyilvánosságának kiépítésében a képregény szempontjából átmeneti szakasz – amely a sajtó egészében hosszabb idő alatt zajlott le, s már 1947 őszétől a lapszerkezet lassan kibontakozó átalakításával megindult.¹⁵ A fenti példák azt mutatják, hogy eleinte még létezett egy olyan forgatókönyv, hogy a képregény – a fennmaradt, sőt jelentős szerepet játszó karikatúrához hasonlóan – része lesz a kommunista propaganda eszköztárának, hiszen erre alkalmasnak mutatkozott mind a történelmi tárgyú elbeszélések köre, mind pedig a jelenben (jövőben) játszódó történeteké. Szintén megfelelő műfajnak tűnhetett volna a fiatalok és a kevésbé iskolázott tömegek megszólítására, ahogy ezt egy csolnoki bányász *Friss Ujság*hoz írt 1949. októberi levele is mutatja: „Nem vagyok régi barátja a lapnak, nem régen olvasom, de amióta olvasom, nagyon megszerettem és nagyon sokat tanultam belőle. Sokat tanultam a Friss Mindentudóból és a cikkekből, így a nagyszerű Sztahanov-mozgalmat is. Különösen kedvelem a képregényt, alig tudom várni a másnapi folytatást!”¹⁶

Azonban a sajtóirányítás ezt a műfajt – a karikatúrával szemben – nem karolta fel, s nem fojtogatta bizalmatlan gondoskodásával, hanem elfojtotta. Így a következő években a hazai nyilvánosságban nem lehetett képregényeket olvasni, csak a képregényekről. Illetve comic-okról, ami az amerikai típusú képregényt jelölte. A képregény kifejezés, amelyet alig egy-egy alkalommal említettek, igaz akkor a szocialista propaganda részeként, pozitív kontextusban, egymás mellé illesztett karikatúrákból, vagy rajzokból összeálló képsorozatot jelölt, mint a III. országos képregénykiállítás,¹⁷ vagy a nankingi kulturális palota kiállításának néhány alkotása.¹⁸

2. Második szín – A bűn iskolája: az amerikai comic strip

1953. január 4-én – a sztálini mintára készülő cionista per főbűnösének szánt Péter Gábor letartóztatása után egy nappal – 'Ifjú lelkek mérgezői' címmel figyelmeztette a magyar ifjúkommunistákat a *Szabad Ifjúság* az amerikai típusú képregények veszélyeire. Olyan veszélyekre, amelytől a Magyar Dolgozók Pártja nem melleleg a külön cenzúrahivatal nélküli cenzúragépezet teljes erejével védte a lelkeket. Azonban a nyugati kultúra elleni propaganda sajtós ellentmondása itt is működésbe lépett: amint az ehhez hasonló egyéb nyugati kultu-

14 Comic's-szal a béke ellen. *Szabad Ifjúság*, 1950. június 2., 12.

15 Lásd erről TAKÁCS (2015): 330–353.

16 Reichenbach János bányász olvasói levele. *Friss Ujság*, 1949. október 27., 6.

17 FRANK János: A Harmadik Magyar Karikatúra-kiállítás. *Szabad Művészet*, 1951/11. 514.

18 „A legjobban azokat a népszerű képeskönyveket olvassák, amelyeket nagy számban adnak ki most Kínában. A történetek a felszabadító háborúról, a földreformról, kínai parasztok szenvedéseiről és felszabadulásáról szólnak. De megtalálod Gorkij, sőt Beethoven életét is a sorozatban. Kis képregények valójában, minden oldalon képpel, kevés szöveggel. A szöveg a legismertebb jelekből áll, hogy azok is olvashassák, akik esti tanfolyamokon tanultak meg írni-olvasni és még csak a legszükségesebb 1500–2000 jelet ismerik. A történetek szinte szöveg nélkül is érthetőek, a szegény parasztyereket verő földesurat az utolsó lapokon eléri a forradalom igazságot tevő keze: a nép ítél fölötte. A kövér, sunyi vérszívó hátrakötött kezekkel, meggörnyedve áll bírái előtt, akik fejére olvassák bűneit. Az olvasók arca együtt él a történettel, elkomorul, felderül, haragtól izzanak a szemek.” KÓNYA Lajos: Kínai napló. *Irodalmi Ujság*, 1951. november 22., 2.

rális produktumoktól szörnyülködő beszámoló¹⁹ – igyekezett némi bepillantást adni abba, hogy mibe nem engedne „a népi demokratikus rendszer” semmi szín alatt bepillantást:

„A történetek »hősei«: gyilkosok, gengszterek, prostituáltak, örültek, s a bennük ábrázolt brutalitás szinte hihetetlen. Egy kislánynak forró tűt szúrnak a szemébe, egy másik lány vérét lecsapolják a combján levő ütőéren keresztül. Egy gyereket fához kötnek és nyilakkal céloznak rá, munkásokat gépfejjel orozva gyilkolnak halomra stb.”

Megszólaltattak egy amerikai orvost – talán a késő sztálini években rosszul csengő pszichiáter szót kellett finomítani –, aki szakmai tekintély gyanánt erősítette meg a műfaj fiatalokra káros voltát. Mindezt a nyugati sajtóból szemeztetett elrettentő példák követték: „*Egy tizenégyéves newyorki gyerek lelőtt egy rendőrt*. Amikor elfogták, a zsebében egy comics-ot találtak, amelynek tetején két bandita egy rendőrrre tüzel, miközben ezt kiáltják: »Ezeknek az egyenruhás lúdtalpuaknak pedig ólmot akasztunk a hasába!«” Nem maradhatott el a kötelező kitekintés Nyugat-Európára, vagyis a „marshallizált országokra”, ahol két – honnan máshonnan – az NSZK-ból vett hasonló példa támasztotta alá az amerikanizáció ártalmasságát, s végül – ahogy a hollywoodi filmek esetében is – megjelent a háborúra való kondicionálás vádja:

„A Superman hatalmas termetű, dagadó izmú, bikaerős, természetesen amerikai figura, aki jelenleg éppen Koreában tartózkodik. A Superman egymaga »irt ki« tízezer ellenséges katonát s mindazt megcsinálja ezekben a füzetekben, amit az amerikaiak nem tudtak véghezvinni a csatatereken.”

A tanulságot pedig – egy nyugati klasszikust, Mark Twaint megidézve vonja le a szerző: a ponyvaregény mérgezett oldalai ellen többször felszólaló 19. századi amerikai író – ha élne közel 120 évesen – ezerszer veszélyesebbnek látná a 20. századi képregényeket. Avagy: „Ha a gyógyszerárak mintájára a könyvüzletekben is megjelölnék a mérgeket — a comic’s-okon címlap helyett hatalmas halálfej lenne.”²⁰

Messze nem ez volt az első cikk a témában, bár ilyen jellegű átfogó, hosszú – nem az amerikai kultúra általános jelenségei elleni, hanem kifejezetten a képregényeket elítélő – írás nemigen jelent meg az *Szabad Ifjúság* előző fejezetben bemutatott cikke és a fenti „vád-irat” között. Mint ilyen, lényegében felsorolt minden negatívumot, amelyek comics-ellenes kirohanásokban a késő sztálini évek propagandapaneljeit alkották. A fiatal lelkek mérgezését, az erőszakra és konkrétan háborúra nevelést,²¹ az erkölcsi és intellektuális züllesztést,

19 A hollywoodi filmekről készült 1950-es évek eleji riportokról, s azok torzításairól lásd: TAKÁCS (2022): 30–45.

20 Mint ez a rövid tudósítás hat 8–13 éves amerikai fiúról, akik közös képregény-olvasás után üzletekbe törtek be, többször is autót raboltak, balesetet okoztak. – Az amerikai gyermeknevelés eredménye. *Szabad Ifjúság*, 1952. március 19., 4.

21 Előbbire példa a *Ludas Matyi* leírása a ’Tex Bill’ című képregényről, amelyben egy „oldal rendszerint 20 képből és átlagosan 30–40 gyilkosságból áll”. BODÓ Béla: Kis kavarodás a nagy Bill körül. *Ludas Matyi*, 1952. január 3., 5. – Mivel a koreai háború témája és a „vörös veszedelem” elleni küzdelem antikommunista hulláma a képregényekben is megjelent, egyes cikkek kifejezetten a koreai brutalitást, illetve szovjetellenességet tettek szóvá. Mint a G. I. Joe magazin, amelynek „fedőlapján egy vigyorgó amerikai katona éppen egy észak-koreai katona fejét veri szét puskatussal”, vagy a Little Orphan Annie ilyen jellegű epizódjai, amelyben „állandóan oroszokat öldösnek”. – Albert E. КАHN: A gyermeki lélek megfertőzése. *Magyar Nemzet*, 1951. április 3., 3.; Legyen a becsületes újságírók tolla a béke éles fegyvere. Megkezdte tanácskozásait a Nemzetközi Újságíró Szövetség végrehajtóbizottsága. *Magyar Nemzet*, 1951. május 11., 1.

a bűnözés – direkt módon való – ösztönzését,²² a háborúra kondicionálást, valamint a magasabb rendű európai kultúra amerikanizálását, sőt a fasizmus újraélesztését²³ Nyugat-Európában (azaz a „marshallizált országokban”) Hollywood, a coca-cola és a „comics stripek” révén, hiszen „„Superman» (felsőbbrendű ember), csak annyiban különbözik a »felsőbbrendű« német fasisztától, hogy éppen amerikaius”.²⁴

Ha valami kimaradt az 1953. januári kirohanásból az a magaskultúra sárba rángatása volt. A sztálinizált sajtó élvezettel gúnyolódott vagy épp szörnyülködött a *Hamlet* három ezer szavas, illetve a *Biblia* erotikus képregény-kiadásán.

A *Hamlet* comic kapcsán idézték az amerikai kiadás reklámját, miszerint: „A jövőben nincs szükség arra, hogyan végigrághja magát az eredeti szöveg többszáz oldalán, hogy Shakespeare szenzációs storyjait élvezhesse és művelt embernek számíthasson.”²⁵ Ez pedig pontosan az ellenkezője volt annak, amit a kommunista kultúrpolitika már Révai alatt is vallott. A „kulturális forradalomként” aposztrofált folyamat ugyanis nemcsak a gyors elitcserét, a rivális kulturális kánonok kiszorítását kívánta elérni. A „nép kultúrába való beemelése” akár a sajtó, akár a filmek, akár a színház és amatőr színjátszás révén²⁶ egyszerre hozott mindent átható propagandát és egyszerre a – realista kánonba illeszthető – klasszikusok széles körben elérhetővé tételét.²⁷ Ebbe a szemléletbe nem volt beilleszthető a képregény.

A képregénnyel kapcsolatos diskurzus nem különbözött a nyilvánosság egészét jellemző tendenciáktól. Szervesen illeszkedett a nyugati, mindenekelőtt az amerikai kultúra elleni propaganda vonalába, szélesebben pedig a késő sztálini nyilvánosság és kultúrpolitika egészébe, amelynek a következő mintáit, motívumait húznám alá: 1. a kultúra és politika alrendszerének egységéből kiinduló hidegháborús és antiimperialista retorika és propaganda; 2. Európa és Amerika szembeállítása, az európai értékeket, műveltségeszményt fenyegető amerikanizáció kritikája; 3. morális pánik, a fiatalság erkölcsének védelme a kulturális szeméttől, (legyen az képregény, rágógumi vagy rock and roll); 4. direkt hatások feltételezése, vagyis az az elképzelés, hogy – az injekcióstű-elméletnek megfelelően – a médiafogyasztás közvetlen gondolkodás- és viselkedésváltozást eredményez; végül 5. „a két Amerika” megkülönböztetése, ahol az ártalmas, alantas és nagytőkés osztályérdekeket szolgáló amerikai kultúrával szembeállítható a szocialista értékekkel összeegyeztethető – elnyomott – haladó amerikai kultúra, s ennek a képletnek megfelelően a kritikát sok esetben amerikai vagy az

22 Az alábbi cikk például G. I. Matvejev *A kém* című regényének a fiatalok Leningrád ostroma idején tanúsított helyállásának példájával, erkölcsöt nemesítő hatásával állítja szembe az amerikai comicsot: „Ismeretesekek azok a megdöbbentő adatok, amelyek arról számolnak be, milyen gonosztetteket követ el az imperialista országokban olyan divatos »comic books« hatására az elbolondított ifjúság. Az ilyen ifjúsági könyvek hatásában keresendő egyik döntő oka annak, hogy a rablások és gyilkosságok száma elrettentően növekszik az imperialista országokban.” S.: Könyvszemle. Matvejev: *A kém. Köznevelés*, 1950/11. 334.

23 „Az amerikai »comic book«-kultúra és a coca-cola civilizáció visszaadja a bécsieknek a legszebb náci hagyományokat” – értékelte azt a hírt a satirikus hetilap, hogy emberbőrre festve hirdették Bécs Meidling kerületében Karl May regényeit. A *Ludas* a buchenwaldi koncentrációs táborban emberbőrből készített lámpaernyők legendájával (amely motívum Fábri Zoltán *Utószézon* című filmjében is megjelenik) kötötte össze az ügyet, miközben szinte bizonyos, hogy annyiról volt szó, hogy élő testre festettek indián motívumokat egy könyvkereskedésben. A Führeri nachtkasztli szelleme. *Ludas Matyi*, 1952. március 19., 4.

24 A cukorka és a bomba. *Szabad Ifjúság*, 1951. szeptember 18., 4.

25 Hamlet — 3000 karikatúrában... *Magyar Nemzet*, 1951. február 11., 2.

26 Lásd erről: RING (2022): 142–162.

27 BART (2002): 95–110.

amerikanizációval szembenálló európai művészek, politikusok, egyszerű emberek – például szülők – képviselik. Mindebből az is látható, hogy a képregények – de akár hollywoodi filmek, s általában a tömegkultúra regiszterébe tartozó termékek – elleni propagandában a kommunista nyilvánosság érintkezett, így építhetett is a nyugati diskurzus legalább két fontos elemére, hagyományára. A morális pánik ifjúságvédelmi szövegei a tengerentúli nyilvánosságban is karakteres kórusává álltak össze, míg az amerikanizáció kritikája Nyugat-Európában tekinthetett vissza több évtizedes múltra.

3. Harmadik szín – Desztalinizáció és visszatérés

Lapozzuk fel a *Béke és Szabadság* című képes családi hetilap Sztálin halála után szűk két évvel, 1955. január 26-án megjelent számát! A kiadvány fő profilja a hazai és nemzetközi békemozgalom propagandája volt, lapgazdája pedig az Országos Békatanács. Az amerikai szerzőtől átvett írásnak a címe – 'Mi is az a „comic”?' – azt sugallta, hogy a lap egyes tévhitek és közkeletű előítéletek eloszlatására vállalkozik.²⁸ Marian Kennedy, a baloldali amerikai újságíró – akinek több cikke mellett *A kék cica* című műve, az akkor még igen kevés amerikai szerző között ugyanabban az évben magyarul is megjelent az Ifjúsági Könyvkiadó Kispajtások mesekönyve sorozatában²⁹ – a felelős amerikai közíró és a szülő szerepét változtatva egy hanyatlástörténetként adta elő az amerikai képregény utolsó három évtizedének történetét. Eszerint a szerző gyermekkorának kedves, mulatságos képregényei egy generációval később már a kiadók társadalmilag felelőtlen haszonszerzésének martalékvá, s a háborús uszítás, szadizmus melegágyává változtak. Ugyanakkor határozott változást jelentett a végletekig vitt fekete-fehér szemléletmód elhagyása. Kennedy ugyanis leszögezi azt is, hogy még az 1950-es évek közepén is találni olyan képregényeket az amerikai piacon, amelyeket nyugodt szívvel ajánlana:

„Akad még ma is néhány kedvesen tréfás comic, így az a rajzos történet, amely Pogóról, a kis oposszurmól szól. Az Egyesült Államok déli nyelvjárásának stílusában írt kis történet bemutatja Pogót és a mocsarakban élő barátait, akik rendkívül kedves és emberi módon gúnyolódnak az amerikai életformán. (...) Akad még olyan nevelő tárgyú comic: elbeszélések a történelemből és a bibliából.”³⁰

Bár Kennedy a cikk elején háborús uszítást is említett, az alaphangja a gyermekeiért aggódó szülő morális pánikja.³¹ Nem rója fel a koreai háború, az imperializmus népszerűsítését vagy a szovjetellenes érzelmek kondicionálását, hanem visszalép egy korábbi szakaszhoz, a gengszterriadalomba, s bírálata az amerikai bűnözés, és az abból profitot termelő kiadók bírálatára alapozza kritikáját. Az amerikai képregény egyik ikonikus figurája, Superman is egész más konnotációkkal társul, nem imperialista érdekeket szolgáló gonosz, hanem olyan

28 Marian KENNEDY: Mi is az a „comic”? *Béke és Szabadság*, 1955. január 26., 7.

29 Marian KENNEDY: *A kék cica*. Ifjúsági Kiadó, Budapest, 1955.

30 Marian KENNEDY: Mi is az a „comic”? i. m. (28. lj.).

31 Kennedy fenti cikkét Kiss Ferenc és Szabó Zoltán Ádám 2005-ben megjelent tanulmánya is tárgyalta, ám ott a műfajt keményen kritizáló cikkek sorába illesztette. Én amellet érvelek, hogy a cikk már határozott hangsúlyváltás jelent, azzal együtt, hogy alapvetően erősen kritikus maradt a műfajjal szemben. KISS–SZABÓ (2005): 101.

szuperhős – elfogadva, hogy szuperhősös képregények márpedig vannak –, aki akár jóra is használható.

„Így született meg a »Supermans«, az »emberfeletti ember«, a comic-ok és a rádió legyőzhetetlen hőse, aki mindenkor legyőzi a gonoszt. Férjemnek egy ízben sikerült rábírnia néhány comic-író, hogy az emberfeletti embert a Ku Klux Klán ellen a négerek jogainak védelmébe vessék be. Ez kivételes eset maradt, mert a comic-ok kiadói inkább a kézenfekvő témát választották: a kapitalizmus pénzdsungelében elburjánzó szadizmust, kegyetlenséget és borzalmat.”³²

A cikk alapvető üzenete összességében az volt, hogy a képregény társadalmilag káros, ugyanakkor nem mint műfaj veszélyes, hanem az a konkrét tartalom, amely az amerikai képregények többségére jellemző. A cikket ráadásul illusztrálták is, s nemcsak Pogo az oposszum egy „csíkját” szívhatta magába a képregényektől megfosztott magyar olvasó, hanem egy sci-fi képkockát a Föld pusztulásával, sőt egy klasszikus gengszter-comic, a 'Dick Tracy' egy rövid epizódját is, amelyben a bűnöző pisztolyt tol egy másik szájába. Vagyis a magyar olvasó vizuálisan is kis ízelítőt kapott abból, amitől olyannyira féltette a szocialista kultúrpolitika.

Ez az írás a maga nemében az 1953 utáni évek képregénnyel kapcsolatos magyarországi diskurzusának jellegzetes képviselője volt. A szerzője amerikai – máshol legalábbis nyugat-európai – akinek első kézből származó tapasztalati vannak az Egyesült Államok képregényirodalmáról. Már nem – vagy csak érintőlegesen – foglalkozik a háborúra kondicionálás, a szovjetellenes gyűlölet felszításával, ugyanakkor az átlagos „comic strip”-ről (továbbra is a comic kifejezést használva az amerikai képregények megjelölésére) elsősorban mint a fiatalok erkölcsire veszélyes, bűnözésre csábító jelenségről beszél.

A külföldi szereplők azért is lehettek ilyen meghatározóak ebben a témában, mert megszólalásaik az amerikai és nyugat-európai vitákhoz kapcsolódtak. A morális pánik szószólóinak ugyanis jelentős muníciót adott Dr. Fredric Wertham amerikai pszichiáter eseteleírásokban bővelkedő, ám módszertanilag tudományosan kevésbé stabil lábakon álló könyve, az *Ártatlanok megrontása* (Seduction of the Innocent). A képregények erőszakosságát, szexuális normaszegéseit és egyéb anomáliáit aprólékosan részletező, konkrét képregénykockákat orvosi esetekkel párba állító munka olyan szintre korbácsolta a közfelháborodást, hogy a képregények problémája az USA szenátusa elé került, ahol a Wertham írását szakértői anyagként vették számításba.³³ Az amerikai pszichiáter képregénnyel kapcsolatos álláspontját a *Szabad Nép* Ward Moore sci-fi író és szerkesztő tolmácsolásában is bemutatta, így azokat az erős állításait, miszerint a gyerekek utánozzák a képregények erőszakos, sőt szadista jeleneteit,³⁴ de

32 Marian KENNEDY: Mi is az a „comic”? i. m. (28. lj.).

33 KISS–SZABÓ (2005): 101.

34 Lásd: „amikor azt halljuk, hogy felakasztott gyermekeket találnak, s a holttest közelében olyan kalandregényeket, amelyekben a rajzok hurkokat és megfojtott áldozatokat mutatnak be, amikor egyes esetekben kisfiúk gyermektársaikat ugyanolyan módon gyilkolták meg, mint ahogy valamelyik kalandregényben olvasták, amikor vizsgálati eredmények szerint egyes gyermekek éppen olyan erőszakos jeleneteket és kínzásokat látnak képzelődéseikben, mint amilyenekről a könyvekben olvasnak – akkor el kell ismerni, hogy dr. Wertham a könyvében elénk tárt bizonyítási anyagot nagy gonddal gyűjtötte össze.” „Nietzsche a gyermekszobában” Amerikai lap cikke a „comics”-ról. *Szabad Nép*, 1954. június 2., 4.

hosszasan ismertette – elrettentésül két képkockát is bemutatva – Bányász Rezső is a *Szabad Ifjúságban*.³⁵ Ám nemcsak Wertham könyvéről, hanem mások – így a New York-i Lafargue gyermekklinika munkatársainak³⁶ – kritikus elemzéseiről is beszámoltak a magyar lapok.

1954–1955-ben új sajtóműfajokban tűnt fel a képregény. A mínuszos hírek közti megjelenése az előzőekkel összefügg: az 1950-es évek közepén az USA-ban és Nyugat-Európában is kibontakozó comic-ellenes mozgalom a politikai döntéshozókat is nyomás alá helyezte, így a képregények korlátozása, betiltása több helyen napirendre került, s erről rövid hírek jelentek meg Nagy-Britanniából, Olaszországból, Dániából, Indiából. Másrészt a Sztálin halála utáni években az enyhülés egyik kézzel fogható jeleként immár lehetségessé váltak a „vasfüggönyön átnyúló” érintkezések. Ezek száma természetesen egyelőre szerény maradt, ám annál inkább kontrasztot jelentettek a korábbi évek szinte teljes elzárkózásához képest. A lapokban ezt az óvatos nyitást tükrözték a nyugati riportok, részben még szovjet cikkeket átvéve,³⁷ amelyekben egy-egy bekezdés erejéig az európai nagyvárosokba eljutó újságírók a comic-ok látványáról is megemlékeztek, természetesen negatív felhanggal. Novobáczy Sándor például Berlinben a nyugati sajtóközpontban egymással szemközt elhelyezett amerikai és szovjet alkalmi könyvesboltokra lett figyelmes, s állította szembe a dekadens amerikai tömegkultúrát a Szovjetunió által képviselttel:

„Az amerikai könyvesbolt leginkább egy vásári kirakathoz hasonlít: a polcok zsúfolásig tele »comics«-okkal, ponyvaregényekkel, színes magazinokkal. Néhány regény: a »Kiss me deadly!« című, címlapján egy félmeztelen nővel, a »Man drowning« című, címlapján egy tépett nyakkendőjű, felemelt pisztolyos férfival. (...) Odaát a szovjet könyvesboltban orosz, angol, francia olasz, német nyelven Gorkij, Tolsztoj-sorozat, a legjobb szovjet regények, gazdag kivitelű képzőművészeti albumok.”³⁸

Molnár Miklós párizsi riportja pedig szintén a kontraszt kiemelésére, az alantas szórakozás szimbólumaként idézi meg a comic-ot a munkáskerületi színházról, a Théâtre National Populaire-ről szóló riportjában:

„A külvárosok munkásai ülnek itt, a Quartier Latin diákjai, párizsi értelmiségiek és a burzsoázia művelt rétegei. Mindazok, akik — bármily nagy is köztük a társadalmi és világnézeti különbség — undorodnak az amerikanizált revük, a mocskos, szadista filmek és comics-ok »kultúrájától«, mindazok, akiknek fontos, hogy a francia művészet francia maradjon.”³⁹

35 BÁNYÁSZ Rezső: Ahol a gyilkos – eszménykép. II. Hová vezetnek a vérnymok? *Szabad Ifjúság*, 1954. október 5., 4.

36 A cikk szerint a klinika orvosai arra hívták fel a figyelmet, hogy a képregényfüzetek úgy is olvashatók, mint útmutatók a hatékony sérülésokozáshoz: „az viszi el a pálmát, amelyen az emberi test pontos anatómiai rajzát helyezték el, nyilakkal megjelölve valamennyi érzékeny és sebezhető pontot. A nyilak mellett utasításokat talál az ifjú olvasó, milyen mértékben sértse meg a kényes helyeket, aszerint, hogy áldozatát megbénítani akarja-e, vagy megölni”. FARKAS András: A „kultúra” gyöngyszemei. *Esti Budapest*, 1955. június 8., 2.

37 Lásd: V. MAJEVSZKIJ: Manchester munkásnegyedeiben. *Népszava*, 1954. március 7., 5.; Koppenhágában. Borisz Polevoj útijegyzetei. *Vasmegye*, 1954. augusztus 8., 6.

38 NOVOBÁCZY Sándor: Berlini jegyzetek. *Irodalmi Ujság*, 1954. január 30., 1.

39 MOLNÁR Miklós: Párizsi esték. *Magyar Nemzet*, 1954. június 8., 5.

Ám ezekben az években a haladó és dekadens kultúra közti éles választóvonal is finomodott annyira, hogy akár a képregénykultúra egy részhalma is átcsusszanhatott az előbbi térfélre. A rossz „comic” mellett – ha szerényen is – de helyet követelt magának a jó „képregény”, s utóbbiak szolid formában, csendesen vissza is tértek a magyarországi médiatérbe. Lényegében annyi történt, hogy a desztalinizáció első körben e téren visszakanyarodott oda, ahonnan négy-öt évvel korábban a sztálinizáció letérítette a fejlődést.

Az „úttörő” szerepet mi más játszhatta volna, mint a műfaj mellett 1950 első feléig kitartó *Pajtás*, amely négy év kihagyással lényegében ott folytatta, ahol abbahagyta. Az 1954 júniusától megjelenő 'Az északi sarkról a Föld belsejébe' című képregény 'A kétéltű'-höz hasonlóan egy szovjet sci-fi, V. A. Obruchev *Utazás Plutóniába* című – nem melleleg kiváló – regényének rajzos változata.⁴⁰ Ezt hazai eredeti történetek követték, elsőként Teknős Péter alkotása, 'A Felfedező-őrs kalandjai', amely egy akadályverseny és egy számháború „izgalmaiba” invitálta a fiatal olvasókat,⁴¹ majd 1955-ben egy magyar történelmi tárgyú képregény Búvár Kundról ('A Duna hőse'),⁴² két verses mese, egy detektívstori ('Hajmeresztő kalandjai'), s egy másik cirkuszi mackókról ('Fickó és Buckó').

A *Pajtás* mellett közölt képregényt az *Uj Világ*, a *Szabad Ifjúság* és a *Szabadság* is.⁴³ 1954. december végétől a *Tanácsok Lapja* is új rajzos sorozatba kezdett, igaz Gugi Sándor ötlete, a 'Talál Tamás kalandjai' inkább tekinthető több rajzból álló, a tanácsok működési hibáit bírál(gat)ó karikatúrának. Az évvégi számban azokat a tanácsokat feddték meg, amelyek elmulasztották a csúszós téli járdák szózását.⁴⁴

E képregények képi világa is hasonlatos, igen mértéktartó volt, azzal is igyekeztek megkülönböztetni az amerikai típusú comic-októl, hogy a rajz és a szöveg világosan elkülönült. A szöveg vagy vers mindig a képek alatt, összefüggő olvasmányként jelent meg, sosem úgy, ahogy például az Egyesült Államokban kiadott Shakespeare-képregények kapcsán írták: „a szöveg cigarettafüstszerűen jön ki a szereplők szájából”.⁴⁵

1956 nyarán az *Uj Világ*, a Magyar–Szovjet Társaság képes lapja is sci-fi képregénnyel jelentkezett, amely az 1970-es években, az első szovjet Mars-expedíció idején játszódott.⁴⁶ Mindez azt is mutatja, hogy a műfaj legitimálására a szovjet vagy szovjet témájú tudományos-fantasztikus irodalom adaptálása alkalmasnak bizonyult. A *Pajtás* képregényeit Zórád Ernő rajzolta, míg a 'Hová lett Iljin' történetét Cs. Horváth Tibor írta (és Gugi rajzolta). Vagyis a későbbi évtizedek magyar képregényirodalmának két megkerülhetetlen alakja⁴⁷ már a műfaj újjászületésénél ott bábáskodott a desztalinizáció korai éveiben.

Sőt, 1956 januárjában arról adott hírt a *Szabad Nép*, hogy az Ifjúsági Könyvkiadó egy olcsó képregény- és mesesorozatot tervez Szivárvány Kiskönyvtár címen.⁴⁸

40 A szovjet szerzőt a II. résztől tüntették fel. Az Északi sarkról a Föld belsejébe. *Pajtás*, 1954. június 10., 2. – Obruchev regényének képregényváltozata 1983-ban önálló füzetként is megjelent. ZÓRÁD ERNŐ: *Utazás Plutóniába: fantasztikus képregény*. Budapest, Táltos Kiadásszervező Kft., 1983.

41 Bemutatjuk a „Felfedező” őrs tagjait! *Pajtás*, 1954. október 28., 2.

42 KOREIN Andor – ZÓRÁD ERNŐ: A Duna hőse. *Pajtás*, 1955. január 14., 1.

43 RUBOVSKY (1988): 44. – Vagyis az 1954-es évszám Rubovszky rövid áttekintésében is megjelenik, ám ő 1956-ot nevezte érdemi határvonalnak.

44 *Tanácsok Lapja*, 1954. december 28., 5.

45 Shakespeare Amerikában. *Irodalmi Ujság*, 1951. február 15., 8.

46 Hová lett Iljin? *Uj Világ*, 1956. június 21., 7.

47 KERTÉSZ (2017): 22–25.

48 Könyvkiadásunk terveiből. *Szabad Nép*, 1956. január 4., 4.

4. szín – Blöki és Csöpi disszidál, s képregénnyel tér vissza

A 'Blöki és Csöpi kalandjai' című képregény 1957. januártól jelent meg, hat részben a *Magyar Ifjúság* című napilapban, amelynek lapgazdája a Magyar Forradalmi Ifjúságunk Szövetsége (a későbbi KISZ) volt. A rövid életű sorozat második részében a két kutyafőhős disszidál, majd a Dinamit bárban gyanús alakok kézigránátot nyomnak a zsebükbe, s egy razzia elől menekülve matrónak állnak. Néhány rész után a Kutyabagosi Múzeumnak szánt mamutcsontszállítmányába rejtőzve hazatérnek, s március táján újra kezdik, mármint az életet itthon: de óljukban egy bulldog-társbérlőt találnak.⁴⁹

Ez a képregény egy olyan időszakban született, amikor a forradalom eltiprása után sajátos bizonytalanság jellemezte a kultúra irányítását. A kádári vezetés legfőbb gondja a hatalom megszilárdítása volt, amelynek a nyílt értelmiségi szembenállás felszámolására, az autonómia – a hatalom szempontjából „ellenforradalmivá” – vált szervezetek működésének ellehetetlenítésére törekedett, s írókat, újságírókat, művészeket – is – tartóztattak le, s szabtak ki rájuk súlyos ítéleteket. Másrészt viszont – főleg tartalmi oldalon – irányítási vákuum keletkezett, a hatalom pedig a kulturális szférában kénytelen volt megengedőbb lenni. Novembertől például hónapokig nem vetítettek szovjet filmeket a magyar mozikban,⁵⁰ 1957 tavaszán rendezték meg a híres Tavasz Tárlatot a Múcsarnokban, ahol a Rákosi-korban egyedül elfogadott szocialista realista kánonba nem illeszkedő műveket is kiállítottak. A kiadói és színházi tervekben olyan alkotások – így a fiatalon berobbant Françoise Sagan *Jó reggelt, búbanat* című regénye vagy Félicien Marceau *A tojás* című, egzisztencialista filozófiai mondanivalót hordozó drámája, – maradhattak benne, amelyeket egy éberebb kultúrpolitikai irányítás – a rájuk zúduló kritika ismeretében – minden bizonnyal kiostált volna.

Ebbe a közegbe érkezett 'Blöki és Csöpi kalandjai' is, amely a hivatalos propaganda és a rendszertámogató bírálat határvidékén egyensúlyozott a disszidálás vagy a lakáshiány tematizálásával. Ez pedig felvillantotta a lehetőségét annak, hogy a kultúrpolitika támogassa – de legalábbis ne akadályozza – egy szocialista képregényirodalom kialakulását, amelyben nyugati mintára magyar képregényhősök tűnnek fel, mint Blöki és Csöpi. Olyanét, amely a párt ifjúságpolitikájának megfelelő üzeneteket, akárcsak megfelelő magatartási normákat is közvetítenek mindenekelőtt az elsődleges képregényfogyasztó tizenéves korosztálynak.

Valamilyen szinten így is alakult, mivel a képregény – legalábbis a szocialista comic strip, és nem a comic book – a magyar nyilvánosság szerves részévé vált, s ezzel a kulturális frontok egy kettős törésvonal mentén rendeződtek el. Egyrészt a képregények közlése megkövetelte, hogy ezt a gyakorlatot a nyugati képregényektől való megkülönböztetés révén is legitimálják. Időről-időre jelentek meg olyan cikkek,⁵¹ kiszólások vagy állásfoglalások, amelyek az amerikai típusú képregények fiatalságra veszélyes, erkölcsromboló, bűnözésre csábító hatásaira, derűsebb napokon alacsony színvonalára figyelmeztettek. Másrészt időnként – például a *Világ Ifjúsága* a Wertham-könyvet bemutató cikke után, mivel egyes olvasók úgy értelmezték, hogy a Magyarországon olvasható képregényeket is támadja az írás – nem mulasztották el

49 Blöki és Csöpi I–VI. *Magyar Ifjúság*, 1957/2. 7., 1957/3. 7., 1957/4. 7., 1957/5. 7., 1957/6. 7., 1957/8. 7.

50 Lásd ezekről a hónapokról: TAKÁCS (2016): 814–833.

51 Például 1958-ban a szerző, Bányász Rezső kissé kiegészítve újraközölte 1954-es írását az amerikai Friedrich Wertham professzor munkájának ismertetésével. dr. BÁNYÁSZ Rezső: A vádlottak padján: a comics. *Világ Ifjúsága*, 1958/1. 7.

hangsúlyozni, hogy a szocialista médiakörnyezetben megjelenő képregények nem ilyenek: „Hiszen a forma – történetek elbeszélése képekben, csekély aláírás kíséretében — jó, gyermekek és felnőttek egyaránt kedvelik. Gondoljunk csak a francia gyermekek kedvelt lapjára, a »*Vaillant*«-ra, amelyet sokezer fiatal forgat nagy élvezettel Magyarországon is.”⁵² Az 1945-ben alapított francia képregényújság, a *Vaillant* (a későbbi *PIF*) a Francia Kommunista Párthoz kötődő lapként 1957-től Magyarországon is kapható volt.⁵³

Azonban létezett egy belső törésvonal is, mivel a kultúrpolitikusok és az értelmiség körében sem volt egyetértés abban, hogy a képregény műfajának újbóli megjelenése és népszerűsége üdvözlendő-e. Ez a vita a magaskultúra és tömegkultúra hívei közti szembenállásra települt rá. Jól mutatja ezt az az 1958 eleji sajtóvita, amely az *Ifjú Kommunista* című havilapban – spontán⁵⁴ – alakult ki, s ami mutatja azt is, hogy maga a műfaj már a szocialista kultúra bástyáin belülre került az 1950-es évek második felében. Trencsényi-Waldapfel Imre, akadémikus, klasszika-filológus cikkére ugyanis több válasz is érkezett, amelyek közül kettőt a folyóirat is közölt. Ezek a hosszabb írásnak mindössze egyetlen mondatára reagáltak, miszerint „még az irodalmi műveltséget sem gyarapítja, hanem ellenkezőleg, megrontja a klasszikusokat kivonatoló képregények káros — sajnos, ifjúsági sajtónkban is fel-felbukkanó — divatja”.⁵⁵ Hasonló elutasítás érződött ki Kovalovszky Miklós nyelvész, Ady-kutató⁵⁶ *Élet és Irodalom*nak küldött olvasói leveléből, amelyben a *Füles* Ady-számában közölt Csinszka-képregény ellen tiltakozott, mondván annak „szánalmas rajzai” „a századvégi ponyvaregények elképzelése szerint és a sokat szidalmazott amerikai comisfüzetek modorában” készültek.⁵⁷

Egyik professzor sem a szocialista–nem szocialista törésvonal mentén szólalt fel. Míg Kovalovszky egymásra tolt a kettőt, és a nívótlant az amerikaival azonosította, addig a Trencsényi-Waldapfelnek válaszoló is szükségét érezte annak, hogy elhatárolja a „magyar” képregényeket az amerikai típusúaktól: „Tartalmuk különbözik, mégpedig alapján különbözik egymástól. A mi képregényeink nevelő és szórakoztató céllal készülnek, míg a comicsok durva, alacsonyabbrendű érzésekre nevelnek, embertelenségre oktatják a fiatalokat.” Reagált azonban az elitkultúrát a tömegkultúrával szemben védelmező álláspontra is, méghozzá a magaskultúra alkotásainak népszerű műfajokra való adaptálásának védelmével: a képregény e tekintetben ugyanazt hajtja végre, mint a film, a hangjáték, a dia, vagyis leegyszerűsít, zsugorít. Mindezt pedig azzal legitimálja, hogy megfordítja az irányokat: bár a mű szempontjából a mozgás fentről lefelé történik, egy magasabb nívójú, összetettebb alkotásból válik egyszerűbb, kevésbé művészi, az olvasó ennek segítségével éppen ellenkező utat járhat be, s így a képregény az olvasás előszobájává válik. A képregény tehát a vitacikk írója szerint csak akkor elfogadható,

52 *Világ Ifjúsága*, 1958/2. 16.

53 Száztíz külföldi újság érkezik Pécsre. *Dunántúli Napló*, 1957. február 22., 4.

54 A korszakban számos vita folyt, még ha ezek egy része felsőbb ösztönzésre is indult meg, s csak „szimulálta” a nyilvánosság működését. Lásd: ZÖLDI (1987); KALMÁR (1998): 74.

55 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: Művelt ifjúsági vezetőket. *Ifjú Kommunista*, 1958/2. 19.

56 Kovalovszky Miklós. *Névpont*. Forrás: www.névpont.hu/palyakep/kovalovszky-miklos-7f5fa

57 Olvasóink írják. *Élet és Irodalom*, 1958, január 3., 12. – Az olvasói levélre a *Beszélő*ben megjelent cikk szerzői is felfigyeltek, csak éppen mind a képregényműfaj újraéledésének 1956-os forradalom utánra datálása, mind a *Füles* ebben játszott úttörő szerepe megkérdőjelezhető. KISS–SZABÓ (2005): 102.

„ha nem valamiféle pótlója akar lenni az irodalomnak, ha nem irodalmi igényt kíván kielégíteni, hanem csupán fel akarja kelteni az érdeklődést az eredeti művek iránt, és ezt el is éri. (...) Aki gyermekkorában képregény formájában megszeretett egy művet, felnőtt korában bizonyára szívesen ismerkedik vele majd újra, immár eredeti formájában.”⁵⁸

A másik hozzászóló tovább bővítette a képregény melletti érveket: így már akkor, 1958 elején az MSZMP Politikai Bizottsága által elfogadott sajtóhatározatban is elismert szórakoztatást a sajtó jogos törekvéseként, a rajzos történetek egyik funkciójaként említi, de hozzátesz egy másikat, fontos funkciót, a nevelést. A kettő erdője pedig egy változatosabb, indirekt eszközökkel politizáló nyilvánosság: „a sajtó, akkor tölti be igazán feladatát és szerepét, ha nem csupán direkt anyagokkal igyekszik az olvasót tájékoztatni, nevelni, hanem áttételeken keresztül is.”⁵⁹

A fenti két hozzászólás egyúttal a képregény következő két évtizedének fő csapásirányait is felvillantja. A jellemzőbb a rajzos regény lett, amellyel úgy lehetett – alapvetően kockázatmentesen – kiszolgálni a közönség képregényigényét, hogy a nyilvánosságban már bevett, könyvalakban megjelent tartalmakat formált át sorozattá. A *Pajtás* például 1957 január végén a 'Winnetou'-val fogadta régi-új olvasóit,⁶⁰ míg a *Magyar Ifjúság* már február elején megkezdte 'A kincses sziget' című ifjúsági kalandregény közlését 'Blöki és Csöpi' kalandjaival párhuzamosan.

Azonban már az 1950-es évek végén is rendszeresen készültek eredeti képregények, köztük kifejezetten politizáló, a munkásmozgalmi múlt egyes epizódjait bemutatók is, mint az 'Újpesti Partizánok'. A szerkesztőség az első rész előtt az olvasottak elmélyítésére ösztönözte az úttörőket: „Azt a feladatot adjuk nektek, nyomozzátok ki, mi volt az igazi nevük azoknak a partizánoknak, akik folytatásos képregényünkben szerepelnek.”⁶¹ A szélesebb értelemben vett békepropagandát szolgáltatta Cs. Horváth Tibor sci-fije, 'A Halálbolygó', amely egy idegen civilizáció, a Tráton bolygó atomháborús pusztulását mesélte el a végén az alábbi tanulsággal: „Arra [mutat rá], hogy hova vezethetett volna egy atomháború a Földön is, ha az emberiség józan esze meg a XX. században felül nem kerekedik...”⁶² Az eredeti képregények két jellemző témája lettek az ifjúsági, avagy úttörőkalandok ('Fereteges őrs', 'Bikfic II. és a farmer őrs'), illetve a futballképregények.⁶³

A saját gyártású, politizáló képregény mintapéldányai *A Hazáért* című belügyi magazinban⁶⁴ az 1960-as évek első felében megjelent történetek. Vagyis még a belügyminisztérium vezetése is alkalmasnak találta a képregény műfaját arra, hogy az állomány szemléletét a megfelelő irányba formálja. Elsőként az 1962 májusától jelent meg a 'Titkos térkép', amely egy tiltott határátlépéssel indul, és az ellenséges ügynökök akciója egyúttal a határőrök esti színházi művelődését is meghiúsítja.⁶⁵ Az 1963 márciusában induló 'A denevércsapda' szintén az 1960-as években mind a magyar filmgyártásban, mind a lektúrirodalomban helyet követelő

58 BALOGH Róbert: Van-e létjogosultsága a képregénynek? *Ifjú Kommunista*, 1958/3. 30.

59 SZABÓ Béla: A képregény nevel és szórakoztat. *Ifjú Kommunista*, 1958/2. 31.

60 Winnetou. *Pajtás*, 1957. január 31., 12.

61 Újpesti partizánok. *Pajtás*, 1959. november 18., 12.

62 Cs. HORVÁTH Tibor: A Halálbolygó. *Lobogó*, 1960. október 26., 24.

63 Képregény a foci pályán. Forrás: <http://verebics.blogspot.com/2014/07/kepregeny-focipalyan.html>

64 A hetilap lapgazdája a BM Határőrség Országos Főparancsnoksága és a BM Karhatalom Parancsnoksága volt.

65 Titkos térkép. *A Hazáért*, 1962. május 13., 22. Szerzői: Halász Kálmán (író), Dudás László (rajzoló).

kémtematikát követte. A képregény – ahogy ezt a beharangozója mutatja – a következő kép-
letet igyekezett rögzíteni a belügyi dolgozóknak:

„Az imperialista hatalmak zsoldjában álló kémszervezetek mindent elkövetnek, hogy a szocialista országokból adatokat gyűjtsenek, értesüléseket szerezzenek, és ha lehet, ügynökeiken keresztül zavart keltsenek. A kémkedéshez és diverzióhoz a legválogatottabb eszközöket alkalmazzák. Legbiztosabbnak látszó megoldás, ha olyan személyeket használnak fel kémfeladatok megoldására, akik valamilyen bűnös oknál fogva korábban elhagyták az országot. A hazaárulókat, bűnözőket odakint összegyűjtik és kémiskolákon képezik ki, hogy később visszadobhassák őket.”⁶⁶

Az 1950-es évek végétől a képregények tehát sikeresen követeltek helyet maguknak a magyarországi nyilvánosságban. A *Pajtáson* és a *Magyar Ifjúságon* kívül rendszeresen jelentek meg képregények a *Fülesben*, a *Lobogóban*, a *Tábortűzben*, sőt országos és megyei napilapokban is. Még a *Képes Nyelvemester* című – 1957-től, több nyelven megjelenő – nyelvtanulókat segítő magazin is felhasználta a képregényt.⁶⁷ Mindez nem értékelhető úgy, mint kifejezetten 1956-os forradalom leverése utáni „engedmény”, hiszen mint láttuk, a folytatásos képregények már 1954-től megjelentek néhány hazai lapban, a desztalinizációs – avagy Ilja Ehrenburg regénye nyomán olvadásnak nevezett – folyamat önmagában megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy újra a „kulturgnoszty” világának részei lehessenek.

Ezzel együtt a képregény átmetszett egy olyan tengelyt, amelynek egyik oldalán nem a szocialista kultúrához, hanem magához a kultúrához való tartozását vonták kétségbe. Ám a kultúrpolitika nem lépett fel ellene, nem tekintette veszélyforrásnak, s születtek egyedi képregények – akár elsődleges szórakoztató, akár kifejezetten normaközvetítő szándékkal –, illetve irodalmi adaptációk. Utóbbi volt a markánsabb vonulat, s a kultúrpolitika még bő két évtizeddel később is elsődlegesen úgy tekintett a képregényre, mint az olvasásra nevelés eszközüre, jól mutatja a *Füles* 1980-as jellemzése a *Jel-Kép* című kommunikációs folyóiratban: „a szórakoztató funkciót nagyon erősen társítják a művelődési funkcióval”.⁶⁸

5. Ötödik szín – A hazai képregényújságok születése

1979 elején már kevésbé keltett feltűnést, hogy az *Ifjúsági Magazinban* újabb cikk foglalkozott a képregényekkel. Már csak azért sem, mert ekkor a hazai olvasóknak már nem kellett beérnie a hetilapok, magazinok képregényoldalaival, vagy *Vaillant*-ból lett francia *PIF*-fel, az évtized végére megjelentek az első magyarországi képregényfüzetek is. Az amerikai hatásoknak – illetve a képregények esetében is inkább az olasz közvetítésnek – erőteljesebben kitett Jugoszláviában már 1968-ban feltűntek a saját képregényújságok: a *Zlatne Serije*, és a *Lunov Magnus Strip*.⁶⁹

66 Indul! Indul! Indul! *A Hazáért*, 1963. március 12., 22.

67 *Képes Nyelvemester. Ország-Világ*, 1957. október 22.

68 SZILÁGYI (1986): 88.

69 VUČETIĆ (2018): 223.

1978 novemberében jelent meg a *Pajtás-PIF* magazin első száma, majd decemberben az *Interpress Magazin* mögött álló Nemzetközi Újságíró Szövetség is fiókkiadvánnyal jelentkezett. Az *Alfa* magazin ugyanakkor még nem tisztaprofilú képregénymagazin volt, hanem 8–14 éveseknek szóló ifjúsági magazin, amelyben 1979 végén tűnt fel 'Asterix'.⁷⁰ 1980 májusában következett a *Pajtás* következő vállalkozása, a *Hahota*, s nyáron a harmadik, a *Kajla magazin*, majd 1981 decemberében a *Kockás* képregényfüzet, az első számban Pifu, Szilvio, a tücsök, Rahan, Artur, a kísértet és Dr. Justice történeivel.⁷¹ Mindez kifejezetten jellemző trend volt az 1970-es évek végének, 1980-as évek elejének hazai sajtójára: a kiadók igyekeztek kihasználni 1968-as gazdasági reform nyomán létrejött gazdasági környezetet, s nyereséges kiadványokkal kísérleteztek, amelyeknek – a továbbra is rögzített árú politikai vagy kulturális szempontból kiemelt lapokkal szemben – maguk alakíthatták az árát. Mindennek jelentős szerepe volt a „fontos”, ámde veszteséges lapok keresztfinszírozásában. Ugyanakkor ehhez jellemzően nem hívtak életre újabb szerkesztőségeket, hanem létező kiadványok mellékleteiként, évkönyveiként, fiókkiadványaiként jelentették meg őket.⁷² Rubovszky további trendként felfigyelt arra is, hogy a képregényfigurák ebben az időszakban reklámokon is megjelentek, így Kajla a Budapesti Csokoládégyár arca is lett.⁷³

Az animozus cikk tehát egy olyan pillanatban jelent meg, amikor már valószínűsíthető volt, hogy Magyarországon is sikerrel követelnek helyet a „szocialista sajtópiacon” a képregénymagazinok, ráadásul nyugati képregényhősök történeteivel. Gellért Endre írása nem is foglalkozott a magyar sajtószerkezet új jelenségeivel, hanem egyetemes – ezen belül leginkább nyugati – képregénytörténetet vázolt. Érvelésében két elem érdemel kiemelt figyelmet. Egyrészt összekapcsolta a képregény műfaját a magas kultúrával, s olyan jegyzett képzőművészeket mutat be, akik maguk is készítették képregényeket: William Hogarth, Gustav Doré, Wilhelm Busch, Honoré Daumier. Vagyis ezzel épp azt a törésvonalat kérdőjelezte meg, amely a „szocialista kultúra” berkein belül is élt és hatott.⁷⁴ Az 1979-es infotainment stílusú leírás már nem foglalkozott a nyugati képregényeknek olyan – elsősorban az ifjúság erkölcsének védelmére hivatkozó – kritikájával, amely még afféle kötelező elemként szerepelt az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején is. Illusztrációnak pedig – a korszak nyilvánosságára nagyon is jellemző módon – pontosan azt a Barbarellát választotta, amelyet maga is bírál, s ami önmagában semmiképp nem jelenhetett volna meg nyomtatásban. Hiszen Barbarella, az 1960-as évek első felében kitalált karakter „felnőtt” sci-fi képregények hőse volt. Gellért az erőszak ábrázolásáról – amely korábban legfőbb vádpont volt a képregényekkel szemben – említést sem tesz, Barbarellán keresztül a műfaj egészének a népszerűségét is a szexualitás felhasználásával kapcsolja össze, Barbarellát azonban nem azért, hanem mint nívótlan giccset kritizálja: „Jean Claude Forest – gyenge rajzoló, sorozatának alakjai is elnagyoltak, Barbarella maga pedig »Brigitte Bardot és Anita Ekberg furcsa keveréke«, akinek kalandjai inkább hasonlítanak Courts-Mahler szentimentális regényeinek történeteire, mint bármi máshoz...”⁷⁵

70 Megjelent az IPM Alfa. *IPM*, 1979/11. 143.

71 Lásd: www.youtube.com/watch?v=TCHPtCtq4jw

72 Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1984. június 12-i üléséről. MNL OL MK-S 288. f. 41/428. ó. e

73 RUBOVSZKY (1988): 53–54.

74 Hasonló törekvés figyelhető meg az angoluème-i képregénymúzeum (Le Musée de la Bande Dessinée) elrendezésében, ahol a tárlat első része Pablo Picasso és a képregény közötti kapcsolódási pontok bemutatásával igyekszik meghaladni a magakultúra-tömegkultúra dichotómiát.

75 GELLÉRT Endre: Történetünk hőse: A comics. *Ifjúsági Magazin*, 1979/1. 52.

Gellért szépirodalmi érveihez kapcsolható két kötet magyar nyelvű kiadása is, amely az elit- és tömegkultúra átjárhatóságát, valamint a műfajhatárok képlékeny válását mutatja. Az argentin Julio Cortazar kisregénye, a *Fantomas a vámpírok ellen* 1978-ban jelent meg a Rakéta Regénytár sorozatban. A kritika hangsúlyozta, hogy a szerző a képregénybetéteket, a ponyvaregénykülsőt és a krimi műfajt antiimperialista üzenet közvetítésére – a spanyol eredetiben „multinacionális vámpírok” szerepeltek – használta, hiszen a film- és képregényhős Fantomas e műben a dél-amerikai amerikai óriásvállalatok elleni küzdelmében próbál segíteni.⁷⁶ A másik rendkívüli alkotás Dino Buzzati modern dantei – erotikus elemekben és rajzokban bővelkedő – pokoljárása beatkölteményben és képregényben „eldalolva”, amelyben a gitáros-énekes Orfi szerelme keresésére indul az alvilágba.⁷⁷

Gellért érvelésében a másik érdekes elem a szovjet példa felhasználása volt. A képregény szocializmusbeli történetével deklaráltan nem foglalkozik részletesen (s azt második részként sem írta meg), ugyanakkor felmutatja a műfaj jelenlétét a Sztálin előtti szovjet nyilvánosságban:

„1919–1922 között, a Szovjetunió történetének e rendkívül nehéz korszakában, az akkori Orosz Távirati Iroda (ROSTA) az utcákon, üres üzletek kirakatában hozta nyilvánosságra azokat a rajzokat, rajzsorozatokat, amelyek egy rendkívül aktív művészcsoport alkotásaival a napi politikai élet eseményeiben foglaltak állást. A művészcsoport tagja volt Vlagyimir Majakovszkij is.”⁷⁸

Tegyük hozzá, Magyarországon már 1978/79. előtt készültek képregények, külföldi megrendelésre. Ahogy például a filmgyártás területén itt is a valutatermelés volt a cél, és a debreceni Alföldi Nyomdában, valamint a budapesti Zrínyi Nyomdában nagy mennyiségben készültek a hazai nyilvánosságban nem elfogadott comics-ok. És ahogy az törvénytörő, egy részük az országban maradt, s a fekete piacon talált vevőre.⁷⁹ Maga a nyomdai bér munka egyáltalán nem volt „titkos”, 1975-ben a *Magyarország* pozitív hangnemben számolt be erről, a képregények gyártását is említve:

„Tény: 18 év alatt a magyar nyomdaipar exportáló iparág lett. 1975-ben forgalma meghaladja az évi 250 millió forintot. Esztendőnként átlagosan 3–3,2 millió példány könyvet és 12–14 millió darab folyóiratot (úgynevezett képregényt) szállít külföldi megrendelőinek. A Szovjetunió kivül Angliába, Franciaországba, a Német Szövetségi Köztársaságba, Svédországba, az Egyesült Államokba, Ausztráliába is.”⁸⁰

Az 1980-as évek elején a képregény már nemcsak olvasás, hanem kutatás tárgyává is vált.⁸¹ Debrecenben Rubovszky Kálmán a Kossuth Lajos Tudományegyetem Felnőttnevelési és Köz-művelődési Tanszékén képregény-kutatócsoport alakult,⁸² s az évtized során több tanácskozást

76 CORTAZAR (1978); (bársony): *Fantomas a vámpírok ellen. Esti Hírlap*, 1978. május 30., 2.

77 BUZZATI (1981); – Köszönöm Vörös Boldizsárnak, hogy felhívta a figyelmemet e két kiadványra.

78 Uo.

79 KERTÉSZ (2017): 52.

80 LÁSZLÓ Miklós: Külföldi megrendelők. *Magyarország*, 1975. december 21., 27.

81 Kamarás István híres 1969-es olvasásszociológiai vizsgálata – a napisajtó egy műfajaként – a képregények olvasási szokásaira is rákérdezett, ahogy az 1970-es évek első felében az Ifjúsági Lapkiadó is végzett vizsgálatot a Pajtás olvasóinak körében. RUBOVSKY (1988): 25–27.

82 KERTÉSZ (2017): 23.

is szerveztek, így 1983-ban Nyíregyházán,⁸³ 1986-ben Püspökladányban.⁸⁴ Ám Rubovszky még az 1988-ban megjelent kismonográfiát egy olyan fejezettel vezette be, amely a képregénykutatás társadalmi szükségességét mellett igyekezett – marxista terminusokkal – érvelni.⁸⁵

6. Hatodik szín – A mozi és képregény találkozása

Ha már Gellért Endre pont Barbarellával akarta beindítani tizenéves olvasóinak fantáziáját: az 1962-ben feltűnt karakter történeteit 1968-ban – ugyanezen a címen – Jane Fonda főszereplésével olasz-francia koprodukciónban megfilmesítették,⁸⁶ ami a magyar közönség előtt sem maradt titokban.⁸⁷ A film és a képregény között Nyugaton a korszakban ugyanis természetes volt az átjárás, legismertebb példája ennek az 1978-ban forgatott – nálunk szintén nem bemutatott – Superman volt.

Játszottak azonban a mozik tucatjával nyugati filmeket, ezek aránya már 1954-ben igen jelentős volt – 29 film – a magyarországi kínálatban. 1979-ben a centralizált, a Művelődési Minisztérium Filmfőigazgatóságának ellenőrzése alatt működő magyar filmátvétel csak amerikai filmből 29-et vett át, amivel Hollywood immár stabilan és egyértelműen a mozik második számú külföldi ellátójává vált. Az amerikai kínálatot csak a szovjet filmek száma haladta meg, de a vetítések számát, még inkább a nézők választásait figyelembe véve már határozottan az amerikai film vezetett.⁸⁸

Magyarországon a film és a képregény 1981-ben ért össze, a *Majmok bolygójával*, amely a Lapkiadó Vállalat és a MOKÉP közös vállalkozása volt Zórád Ernő rajzaival a film országos hálózatban történő bemutatásának évében.⁸⁹ Ezt követte a *Ben Hur*, majd a kétrészes *Csillagok háborúja* képregény ugyancsak az Ifjúsági Lapkiadó Vállalatnál, a hozzá tartozó *Füles* szerkesztőség gondozásában. A kezdeményezés azonban a filmforgalmazás monopolvállalatától, a MOKÉP-től eredt. A MOKÉP munkatársai keresték meg a képregényműfajban otthonosan mozgó *Fülest* azzal az elképzeléssel, hogy a már elkészült trilógia hamarosan bemutatásra kerülő második részének promócióját egy képregénykiadvánnyal tolják meg. A képregény így nem egy nyugati kiadvány fordítása volt, hanem a MOKÉP által biztosított

83 RUBOVSKY (1984): 87.

84 RUBOVSKY (1986): 76.

85 RUBOVSKY (1988): 7–13.

86 Barbarella. *IMDB*. Forrás: www.imdb.com/title/tt0062711/

87 A Demokratikus Ifjúsági Világszövetség több nyelven megjelenő lapja, a *Világ Ifjúságában* még a karakter erősen erotikus jellegével is kifejezetten jól kibékült: „Kiváló úrhajós, jól kezeli a fegyvereket is, ért a verekezéshez, átlát a cselszövéseken, kivágja magát minden bajból és veszedelemből, megbünteti a rosszakat, megjutalmazza a jókat. Ne nagyon akadjunk fenn azon, hogy a büntetés legtöbbször halál, jutalom pedig a szerelem. A bűbájos Barbarella igazán szereti a szerelmet, s az vesse rá ezért az első követ, aki jobban szereti a háborút, és utazásai, és kalandjai során bőven van alkalma a szerelemre. Hiszen a világegyetem olyan nagy és annyi érdekes élőlény lakja bolygóit!” A képregény néhány kockája már ekkor látható volt az első nyilvánosságban. KUCZKA Péter: Milyen lesz Éva 40000-ben? *Világ Ifjúsága*, 1970/5. 20. Ennél visszafogottabban tudósított róla 1968-ban a *Magyarország*: Barbarella 42000-ban. *Magyarország*, 1968. december 15., 19.

88 TAKÁCS (2022): 219–231.

89 KERTÉSZ (2017): 25.

szövegkönyv és még vágatlan filmanyag alapján rajzolta Fazekas Attila.⁹⁰ De a sikerben bízva elkészült az első rész is *Csillagok háborúja* címen.

A *Csillagok háborúja* 1979-es magyarországi bemutatója során nem kavart viharokat, a marxista kritika naiv, de ártalmatlan űrmeseként fogadta. Ezért sem a folytatással, sem azzal kapcsolatban nem merült fel kifogás, hogy regényként, majd képregényként is megjelenjen,⁹¹ így a filmforgalmazás mellett a könyv- és folyóiratkiadás is hasznot termeljen belőle. Ez pedig egyben következett abból is, hogy az 1980-as években a kulturális szféra gazdasági környezete egyre nehezebbé vált,⁹² s – különösen a Politikai Bizottság 1982. november 9-i határozata után⁹³ – a pénzügyi vezetés mind nagyobb nyomást gyakorolt a kultúrára, hogy egy önfenntartó modell felé mozduljon el.

Ebben a környezetben vált egyszerre lehetségessé és törvényszerűvé az – miután az első képregényfüzetek az 1970-es évek végén meghozták az áttörést –, hogy a kiadók újabb ötletekkel próbálkozzanak, és az első magyar képregényfigura, Kajla után újabbak szülessenek, mint *Botond* vagy *Bucó*, *Szetti*, *Tacsi*, s immár önálló füzetként jelenjenek meg az évtized közepén. Sőt az is, hogy az 1986-os sajtótörvény előtt még saját kiadási joggal nem rendelkező, kiadásszervezéssel foglalkozó, az új gazdasági formákat (gazdasági munkaközösség) kihasználó olyan vállalkozások alakuljanak, mint a G-Press Vgmk és a Táltos Gmk, amelyek képregények megjelentetésével foglalkoztak.⁹⁴

1986 karácsonyára pedig megérkeztek az első önálló – vagyis nem különböző történeteket összefűző – nyugati képregényújságok, a *Bobo és a Góliát kalandjai*, amely a svéd SEMic International és a Zrínyi Nyomda együttműködéséből nőtt ki. Vagyis még mindig nem az amerikai, hanem a szelídebb nyugat-európai comic kapott zöld utat. A partnerség következő terméke, az 1987-ben induló *Rózsaszín párdúc* újabb példája a képregény és a más médiumok közti lehetőségek kiaknázásának, hiszen a magyar fiatalok a karaktert már ismerték a Magyar Televízió műsorából.⁹⁵

Az 1980-as évek közepén mintegy 30–40 képregény jelent meg Magyarországon évi öt millió példányban.⁹⁶

7. Hetedik szín – Stallone Kobrája, avagy a szocialista kultúrpolitika halotti tora 1988-ban

Rubovszky Kálmán, aki az államszocialista időszak képregény-kutatásának legfőbb alakja volt, 1988-ban jelentette meg kismonográfiáját, amely az 1981/82-es évadban közölt képregények tartomelemzésére vállalkozott. Ennek összefoglaló fejezetében a sokszor nekiszegzett

90 Uo., 41–42.

91 *A Birodalom visszavág* kapcsán egy Harrison Fordról szóló írás a *Star Wars* filmeket egyenesen „képregényként” jellemezte: „Lucas természetesen folytatja színes képregényét ezúttal a Birodalom ürügyén”. NEMLAHA György: A közönség kedvence: Harrison Ford. *Pesti Műsor*, 1982. június 2., 70.

92 Lásd erről: TAKÁCS (2020): 88–90.

93 A kulturális tevékenységekkel és szolgáltatásokkal kapcsolatos gazdasági szabályozó rendszer korszerűsítése. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1982. november 9-i üléséről. MNL OL M–KS 288. f. 5/866. ö. e.

94 KERTÉSZ (2017): 16.

95 Uo., 53–56.

96 VICSEK (1986): 91.

kérdés megválaszolására is nyíltan vállalkozott: támogatja-e vagy ellenzi a képregények jelenlétét a magyar nyilvánosságban.

„[A] belföldi és külföldi képregények többségét nem akarjuk, jelentős részüket kifejezetten károsnak tartjuk. (...) a hazai képregény (...) külföldi társainak kezesbáránnyá szelídített változata, mindez azonban nem oldozhatja fel őt automatikusan bünei alól. Létjogosultságát mégis az adhatja – érvelt – ha a maga „konzerv-szintjén” is, de értéket közvetít ott, ahova más, magasabb minőségek nem jutnak el.”⁹⁷

Utolsó jelenetünk képregényét a művelődéskutató semmiképpen sem ez utóbbi kategóriába sorolta volna.

1988 januárjában mutatták be a mozik Silvester Stallone főszereplésével a *Kobra* című akciófilmet. Ez akkor már nem keltett különösebb feltűnést, a filmforgalmazás 1987-től már a szocialista film számbeli fölényét sem tudta biztosítani, a gazdasági kényszerek felülírták a műsorpolitikai elveket. Ám ekkor már az újabb és újabb nyugati filmsikerek sem tudták feltartóztatni a nézőszámok esését. 1985-ben még 70 millió jegyet adtak el, 1987-ben már csak szűk 56 milliót, 1988-ban 50,7 milliót.⁹⁸ A *Kobra* volt az év egyetlen olyan bemutatója, amelynél még – ha szűken is – sikerült elérni az egymillió nézőt.

Az öntörvényű rendőr sztorija meglehetősen távol állt a szocialista kultúrpolitika ízlésétől, de efféle aggályok már nem sok hollywoodi blockbuster útját torlaszták el, még ha az 1980-as évtizedben enerválttá váló⁹⁹ marxista kritika jelezte is nemtetszését. A *Csongrád megyei Hírlap* például ekképp: „ez a film semmi másra nem alkalmas, mint hogy kielégítse a kegyetlenséget kedvelő nézők igényeit (...) Szadizmusban, az öldöklés élvezetében rendőr és bűnöző egyforma, csak hát természetesen más az alapállásuk.”¹⁰⁰

Ennek a filmnek a kapcsán döntött úgy a MOKÉP, hogy a *Népszavával* – vagyis egy, az első nyilvánosság kiemelt orgánumának számító, 300.000 példány körül megjelenő napilappal¹⁰¹ – együttműködésben reklámozza. A megoldás – és a szerző – hasonló volt, mint anno 1982-ben a *Birodalom visszavág* esetében, csak ezúttal január 11-étől egy negyvenrészes folytatásos képregény vezette be a január 28-i filmpremiert, s füzetként csak később jelent meg. A *Népszava* ugyanakkor nem szadista gyilkosként, hanem rendíthetetlen igazságszótóként mutatta be Kobrát: „Arca akár egy viaszbábu, a hangja, mint egy gyászba borult maffiózóé... Ő Charles Bronson utódja, a magányos bosszúálló, a fanatikus gyilkosok félelmetes ellenfele, a védtelen nők gyámolítója, az »igazság« bajnoka.”¹⁰²

Mindez lehetne a szocialista kultúrpolitika bukásának szimbolikus pillanata. Egy olyan többszörös kudarc, melynek keretében egy a szocialista nyilvánosság még monopolisztikus csatornáján átvett és bemutatott, de a szocialista kultúrpolitika elveivel lényegében összeegyeztethetetlen kapitalista terméket egy a szocialista nyilvánosság kifejezetten belső terében, az ún. első nyilvánosság centrumában, a többszázézes szakszervezeti napilapban hirdetnek a szocialista kultúrpolitikai szűrőknek a piaccal szembeni teljes vereségét mutató módon.

97 RUBOVSKY (1988): 114–115.

98 A KSH adatai alapján közli: TAKÁCS (2020): 94.

99 GYÖRGY (2014): 45–46.

100 H. K.: A *Kobra*. *Csongrád megyei Hírlap*, 1988. január 28., 4.

101 A *Népszava* 1987-ben elérte a 306.000 példányt. A példányszámok alakulásáról lásd: TAKÁCS (2013): 46.

102 Hétfőtől itt a *Kobra*. *Népszava*, 1988. január 8., 15. és január 9., 15.

Összegzés

1989-től aztán jöttek a szuperhősök is. A mozikban a karácsony előtti napokban mutatták be képregénysztoriból készült Batman-filmet. 1988-ban megszűnt a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala és az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály is. Az előbbi sajtórendészeti feladatait a Miniszterelnökség vette át, az utóbbi „helyett” megalakuló Társadalompolitikai Osztály a változó politikai körülmények, s az annak megfelelően gyors ütemben átalakuló nyilvánosság új viszonyai között már nem vált a mindennapi beavatkozás és irányítás szervévé. 1989. június 21-e után a lapkiadókat már csak bejelentési kötelezettség terhelte. A *Magyar Sajtó* őszi összegzése szerint októberben nagyjából 200 időszaki kiadványt jegyeztek be, köztük a *Fantom*, a *James Bond* és a *Pókember* képregénymagazinokat.¹⁰³

A képregény nagy utat járt be az 1949 és 1989 közötti négy évtizedben, de mozgása nagyon is jellemző volt a magyar nyilvánosság és kultúra egészére. A nyilvánosság néhány évre, 1948-tól 1950–1951-ig elnyúló szovjetizálásával párhuzamosan e műfaj körül is elfogyott a levegő, s hazai képregények helyett maradt az agresszív amerikai comics agresszív bírálata. Ám ahogy megindult a Sztálin halála utáni óvatos nyitás, a nyilvánosság desztalinizációja a képregényt is elérte, s 1954-től újra közöltek rajzos történeteket a hazai újságok, vagyis nem 1956 és a forradalom utáni engedelmények jelentenek e téren határvonalat.

A képregény esetében is tetten érhetők a műfajtranszfer dilemmái: miközben az eredeti comics bírálata – lenyesegetve a legdurvább hidegháborús vádakokat – továbbra is jelen maradt, kialakult a „szocialista képregény” tere és funkciója. Ebben fontos érvként szerepelt a művelődés segítése, az „igazi” irodalom felé terelés. Ugyanakkor a képregények egy része – direktebb vagy indirekt módon – szocialista normákat, propagandisztikus üzeneteket is közvetített. Ám az 1950-es évek második felétől a szórakoztatás is legitim céllá vált.

Ugyanakkor a képregény ügye nem csak a kelet-nyugati, avagy szocialista-nem szocialista törésvonal mentén osztotta ketté a világot, hanem a magaskultúra-populáris kultúra törésvonal mentén is. Így egyrészt a műfaj erős kritikusai a „szocialista képregénnyel” szemben is felszólaltak, s a képregény bírálói bőven támaszkodhattak a comics-elleni nyugati diskurzusra. Miközben a képregény pártolói részéről felbukkant az érvek között a képregény és a magaskultúra közti válaszfalak képlékenysége, s olyan kiadványok is megjelentek – könyvként – amelyek ezt az átjárhatóságot „illusztrálták”.

A gazdasági reform, majd a kultúrára egyre erőteljesebben ránehezedő pénzügyi kényszerek tovább tágították a nyilvánosság határait a képregények előtt. A szaporodó különkiadványok, mellékletek között az 1970-es évek végén feltűntek az önálló képregényfüzetek, amelyek – bár hamarosan magyar karakterek és hazai eredeti kiadványok is jelentek meg – csak nyugati importtal voltak tartalommal megtölthetők. Nem kellett soká várni arra sem, hogy a kétféle nyugati import – a film és a képregény – egymásra találjon a hollywoodi filmek képregényváltozataival, amely a promóció és a gazdasági vállalkozás elemeit ötvözte. Az ezt az irányt a végletekig vivő 1988. januári Kobra-képregény, amely az első nyilvánosság legközepűs körében volt olvasható, már azt mutatta, nincsenek falak; a kultúrpolitika szét-esett, maga alá gyűrte a piac.

103 A BESZÉLŐ-től a KILÁTÓ-ig. *Magyar Sajtó*, 1989/23. 11.

Források és irodalom

Levéltár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Periodikák

A Hazáért, Béke és Szabadság, Beszélő, Csongrád megyei Hírlap, Dunántúli Napló, Élet és Irodalom, Esti Budapest, Esti Hírlap, Friss Ujság, Füles, Ifjú Kommunista, IPM, Irodalmi Ujság, Köznevelés, Lobogó, Ludas Matyi, Magyar Ifjúság, Magyar Nemzet, Magyar Sajtó, Magyarország, Népszava, Ország-Világ, Pajtás, Pesti Műsor, Szabad Ifjúság, Szabad Művészet, Szabad Nép, Tanácsok Lapja, Uj Világ, Vasmegeye, Világ Ifjúsága

Online források

www.nevpont.hu/palyakep/kovalovszky-miklos-7f5fa
<https://www.youtube.com/watch?v=TCHPtCtq4jw>
<http://verebics.blogspot.com/2014/07/kepregeny-focipalyan.html>
www.imdb.com/title/tt0062711/

Feldolgozások

BART (2002) = BART István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Budapest, Osiris, 2022.

BUZATTI (1981) = Dino BUZATTI: *Képes poéma*. Budapest, Magvető, 1981.

CORTAZAR (1978) = Julio CORTAZAR: *Fantomás a vámpírok ellen*. Budapest, Magvető, 1978.

GYÖRGY (2014) = György Péter: *A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között*. Budapest, Magvető, 2014.

KALMÁR (1998) = KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető, 1998. 74.

KERTÉSZ (2017) = KERTÉSZ Sándor: *Pókember generáció*. Nyíregyháza, Képregényáruház Bt., 2017.

KISS–SZABÓ (2005) = KISS Ferenc – SZABÓ Zoltán Ádám: melyik a többi nyolc? Vagy bölcs gondolatok a képregényről. *Beszélő*, 2005/12.

KLENJÁNSZKY (2016) = KLENJÁNSZKY Sarolta: „Világ fiataljai, egyesüljetek!” Az 1949-es budapesti Világifjúsági Találkozó és a francia fiatalok részvétele a fesztiválon történeti kontextusban. *Múltunk*, 2016/1. 207–232.

RING (2022) = RING Orsolya: Színjátszás a propaganda szolgálatában a Rákosi-korszakban. *Múltunk*, 2022/4. 142–162. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.5>

RUBOVSKY (1984) = RUBOVSKY Kálmán: A képregény helye hazai kultúránkban. *Jel-Kép*, 1984/4. 87–92.

RUBOVSKY (1986) = RUBOVSKY Kálmán: Vita Püspökladányban. *Jel-Kép*, 1986/2. 76–78.

RUBOVSKY (1988) = RUBOVSKY Kálmán: Apropos: Comics! Hazai fogyasztású, magyar nyelvű képregények értékjellegzetességei. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1988.

SZILÁGYI (1986) = SZILÁGYI Erzsébet: Képregényszagú világ. *Jel-Kép*, 1986/2. 88.

TAKÁCS (2013) = TAKÁCS Róbert: A Népszava „hiányzó” negyven éve. *Médiakutató*, 2013/tél, 45–59.

TAKÁCS (2015) = TAKÁCS Róbert: A nyomtatott sajtó a koalíciós időszakban (1944–1948). In: PAÁL Vince (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*. Wolters Kluwer, Budapest, 2015.

TAKÁCS (2016) = Róbert TAKÁCS: In the Pull of the West: Resistance, Concessions and Showing off from the Stalinist Practice in Hungarian culture after 1956. *Hungarian Historical Review*, 2016/4. 814–833.

TAKÁCS (2020) = TAKÁCS Róbert: A felbomlás szélén. Nyugati film a magyar mozikban az 1980-as években. *In Medias Res*, 2020/1. 84–106.

TAKÁCS (2022) = TAKÁCS Róbert: *Hollywood a vasfüggöny mögött*. Budapest, Napvilág, 2022.

ZÖLDI (1987) = ZÖLDI László: *Az ÉS vitái: Az Élet és irodalom három évtizede*. Budapest, Múzsák, 1987.

VICSEK (1986) = VICSEK Ferenc: Min lehet osztozni? *Jel-Kép*, 1986/2. 91–93.

VUČETIĆ (2018) = Radina VUČETIĆ: *Coca-Cola Socialism. Americanization of Yugoslav Culture in the Sixties*. Budapest, CEU Press, 2018.

A sorozatban eddig megjelent kötetek

1. Apró István (szerk.): *Határon túli magyar nyelvű médiumok 2010/2011* (2012)
2. Dobos Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011* (2012)
3. Csink Lóránt – Mayer Annamária: *Variációk a szabályozásra. Önszabályozás, társszabályozás és szabályozó hatóság a médiajogban* (2012)
4. Sarkady Ildikó – Grad-Gyenge Anikó: *A média-értéklánc szerzői jogi vonatkozásai* (2012)
5. Koltay András (szerk.): *A médiaszabályozás két éve (2011–2012)* (2013)
6. Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989* (2013)
7. Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején* (2013)
8. Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Összehasonlító médiajogi tanulmányok. A „közös európai minimum” azonosítása felé* (2014)
9. Dobos Ferenc – Megyeri Klára: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 2.* (2014)
10. Grad-Gyenge Anikó – Sarkady Ildikó: *Közös jogkezelés az audiovizuális médiában* (2014)
11. Apró István (szerk.): *Média és identitás* (2014)
12. Pruzsinszky Sándor: *Halhatatlan cenzúra* (2014)
13. Kóczian Sándor: *Gyermekvédelem a médiajogban* (2014)
14. Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig* (2014)
15. Kiss Zoltán – Szivi Gabriella: *A közszolgálati médiaszolgáltatás és a szellemi tulajdonjogok kapcsolódási pontjai és szabályozási környezete* (2015)
16. Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014* (2015)
17. Grad-Gyenge Anikó: *Az audiovizuális archívumok szabályozási kerete – különös tekintettel a médiajogi és szerzői jogi rendelkezésekre* (2015)
18. Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014/2* (2015)
19. Apró István (szerk.): *Média és identitás 2.* (2016)
20. Mezei Péter : *Jogkimerülés a szerzői jogban* (2016)
21. Koltay András – Andrej Školkay (szerk.): *Comparative Research on the Approaches of Administrative Judiciaries to Sanctions Issued by Media Regulators in V–4 I.* (2016)
22. Koltay András – Andrej Školkay (szerk.): *Comparative Research on the Approaches of Administrative Judiciaries to Sanctions Issued by Media Regulators in V–4 II.* (2016)
23. Makkai Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt* (2016)
24. Grad-Gyenge Anikó: *Film és szerzői jog – A megfilmesítési szerződés* (2016)
25. Kőhidi Ákos: *Fájlcseré és felelősség* (2016)
26. Hajdú Dóra: *A törvény által előírt közös jogkezelés a magyar és a francia szerzői jogban* (2016)
27. Tóth J. Zoltán: *A büntetőjogi rágalalmazás és becsületsértés* (2017)
28. Kelemen Roland: *Az első világháború sajtójogi forrásai – Sajtójog a kivételes hatalom árnyékában* (2017)
29. Apró István (szerk.): *Határon túli magyar médiumok 2016* (2017)
30. Klein Tamás (szerk.): *Tanulmányok a technológia- és cyberjog néhány aktuális kérdéséről* (2018)

31. Kiss Zoltán Károly: *A kulturális tevékenységekre, valamint a médiaszolgáltatásra vonatkozó közteherviselési és jogdíjfizetési szabályok* (2018)
32. Merkovity Norbert: *A figyelemalapú politika a közösségi média korában* (2018)
33. Csapody Miklós: *Az „irányított nyilvánosság” és a „szerkezet megváltoztatása” Magyarországon* (2018)
 34. Apró István (szerk.): *Média és identitás 3.* (2019)
 35. Mák Ferenc: *Sajtó a Birodalom határán. Hírlapok és a nemzeti újjászületés a kiegyezés utáni Délvidéken* (2019)
36. Paál Vince: *Tanulmányok a magyar sajtószabadság történetéhez 1867–1944* (2019)
 37. Kiss Zoltán Károly – Kiss Dóra Bernadett: *A vizuális művészetek és a jog – 1. A képzőművészet szabályozása* (2019)
38. Gálik Mihály – Csordás Tamás (szerk.): *A média gazdaságtanának kézikönyve* (2020)
 39. Klestenitz Tibor: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből* (2020)
40. Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2020* (2020)
 41. Apró István (szerk.): *Média és identitás 4.* (2021)
42. Kiss Zoltán Károly: *A vizuális művészetek és a jog 2. Az építészet, a fotóművészet és az alkalmazott művészetek jogi szabályozása* (2021)
 43. Apró István (szerk.): *Magyar médiaműhelyek a Kárpát-medencében* (2021)
 44. Grad-Gyenge Anikó: *Egy modern szerzői jog* (2022) (Online kiadvány!)
 45. Szadai Károly (szerk.): *VV10 – Egy valóságshow valósága* (2022)
46. Dobos Ferenc: *Isaurától az 5G-ig. (A médiahasználat változása 2001 és 2021 között a határon túli magyarság körében)* (2022)
47. Gyulay Dániel: *Becsület csorbitásának vizsgálata a tényállásszerű és jogelleneséget nélkülöző cselekmények körében* (2023)

Médiatudományi Intézet, Budapest
A kiadásért felel Nyakas Levente
Tördelő: Varga Ákos
Megjelent 21 (B/5) ív terjedelemben, 300 példányban
Médiatudományi Könyvtár: ISSN 2063-5222
Médiatudományi Könyvtár 48.: ISBN 978-615-5302-44-2